

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հրատարակչությունը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի համացանցային կայքերում ներկայացնում է իր հայագիտական հրատարակությունները: Գիրքը այլ համացանցային կայքերում տեղադրելու համար պետք է ստանալ հրատարակչության համապատասխան թույլտվությունը և նշել անհրաժեշտ տվյալները:

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Վ. Պ. ԱԼԵՔՍԵԵՎ, Ա. Ի. ՊԵՐՇԻՑ

ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

*Թարգմանված է առաջին ուղղված հրատարակությունից
Թույլատրված է Ռուսաստանի դաշնության կրթության
նախարարության կողմից որպես դասագիրք բուհերի
«Պատմություն» մասնագիտությունն ուսումնասիրողների համար*

ԵՐԵՎԱՆ
ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
2012

ՀՏԴ 931 (075.8)
ԳՄԴ 63.3 (0) 3973
Ա 297

Գրախոս՝ Ռուսաստանի գիտությունների
ակադեմիայի թղթակից-անդամ,
պրոֆեսոր Ս. Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՎ

1 և 2 գլուխները գրել է Վ. Պ. Ալեքսեևը,
4 և 5 գլուխները՝ Ա. Ի. Պերչիցը,
3 գլուխը Վ. Պ. Ալեքսեևը և Ա. Ի. Պերչիցը

Թարգմ. Ի. Գ. Ղարիբյան

Ալեքսեև Վ. Պ., Պերչից Ա. Ի.

Ա 297 Նախնադարի Հասարակության պատմություն, դասագիրք
Վ. Ալեքսեև, Ա. Պերչից: Թարգմ.՝ Ի. Գ. Ղարիբյան.- Եր., ԵՊՀ
Հրատ., 2012.- 368 էջ:

Դասագիրքը ներկայացնում է մարդու և հասարակության կայա-
ցումը, հասուն նախնադարի հասարակության կոլեկտիվ բնույթը և նրա
քայքայման գործընթացը, մասնավոր սեփականության, հասարակա-
կան դասակարգերի և պետության հանդես գալը: Դիտարկվում են
նախնադարի մնացուկները դասակարգային հասարակության ձևա-
վորումից հետո:

Նախատեսված է բուհերի ուսանողների, դասախոսների և ընթերցող
լայն հասարակայնության համար:

ՀՏԴ 931 (075.8)
ԳՄԴ 63.3 (0) 3973

ISBN 978-5-8084-1575-1

© Թարգմանչի Համար, 2012
© ԵՊՀ Հրատ., 2012

ԱՌԱՋԱԲԱՆ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻ, ԴԱՍԱԳՐՔԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԱՌԹԻՎ

Սույն դասագիրքը, որի հեղինակներն են Ռուսաստանի դաշ-
նության գիտությունների ակադեմիայի նշանավոր երկու գիտ-
նականներ, լույս է տեսել դեռևս 2001 թվին և անմիջապես՝ նույն
2001 թ. հաշվի առնելով նման բուհական դասագրքի մեծ
պահանջարկը թարգմանվել և հրատարակվել է Հայերեն:

Անցած տասնամյակի ընթացքում դասավանդելով «Նախնա-
դարի հասարակության պատմություն» դասընթացը ԵՊՀ պատ-
մության ֆակուլտետի բոլոր քաժիններում հիմք ընդունելով վերո-
հիշյալ դասագիրքը, եկել ենք այն համոզման, որ առարկային հատ-
կացված ժամանակը հնարավորություն չի ընձեռում անդրադառ-
նալու գրքում տեղ գտած բոլոր հարցադրումներին: Բացի այդ որոշ
թեմաներ անհարկի ձգձգված են, իսկ երբեմն էլ չարդարացված
հիմնավորումով գիտական վեճերը տեղափոխվել են դասագիրք:
Ուսանողները, առավել ևս առաջին կուրսեցիները, չեն կողմնորոշ-
վում գիտական վեճերի մեջ, իսկ դասավանդողը կաշկանդված լինե-
լով ուսումնական պլանով հնարավորություն չունի ինչպես հարկն
է անդրադառնալ դրանց:

Ուստի առաջարկվող վերահրատարակության մեջ փորձել ենք
գերծ մնալ անհարկի տարակարծություններից և որոշ ոչ էական
թեմաներից, չխաթարելով դասագրքի կառուցվածքը և տրամաբա-
նությունը: Այդ արվել է ելնելով ուսանողության ընկալման շահե-
րից, որի արդյունքում որոշ չափով կրճատվել է դասագրքի ծավալը:
Որքան է դա արդարացված ցույց կտա ժամանակը: Ի դեպ թարգ-
մանչին նման առաջարկությամբ հանդես էին գալիս նաև այլ բու-
հերի տվյալ առարկան դասավանդողները:

Թարգմ. պրոֆ. Ի. Գ. Ղարիբյան

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

□ ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՐԿԱՆ ԵՎ ՆՇԱՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ

Մարդկության պատմության զարգացման առաջընթաց տեսության կողմնակիցները (հեգելականներ, էվոլյուցիոնիստներ, մարքսիստներ, նոր էվոլյուցիոնիստներ և ուրիշներ) առանձնացնում են զարգացման մի շարք վերընթաց աստիճաններ: Այդ աստիճանների կամ հասարակությունների պատմական տեսակների քանակը ուսումնասիրողների մոտ նույնը չէ: Սակայն, ինչպես էլ տարբեր ուսումնասիրողները վերաբերվեն պատմական գործընթացի մասնատմանը, ոչ ոք չի տարակուսում, որ այդ գործընթացի սկզբնական փուլը եղել է նախնադարյան համայնական հասարակարգը (նախնադարյան հասարակություն, հնագույն հասարակություն, մինչպետական հասարակություն), որն ընդգրկել է Երկրի վրա մարդու երևան գալուց մինչև առաջին դասակարգային հասարակությունների և պետությունների կազմավորումը, ինչպես նաև դրան սովորաբար ուղեկցող կարգավորված զրի առաջացումն ընկած հսկայական ժամանակաշրջանը:

Մարդկության գոյության այդ սկզբնական փուլն էլ հենց նախնադարի պատմության առարկան է: Հայրենական գիտության մեջ նախնադարի պատմությունը դիտարկվում է որպես պատմական միասնական գիտության բաժիններից մեկը: Բայց դա այդ գիտության որոշ չափով առանձնահատուկ բաժինն է: Այն ղեկավարում, երբ պատմական գիտության մյուս բնագավառները հիմնվում են առաջին հերթին գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրության վրա, նախնադարի պատմությունն իր տրամադրության տակ այդպիսի աղբյուրներ համարյա թե չունի: Այդ գիտության պատմական վերականգնումները մի շարք այլ գիտությունների, առաջին հերթին աղգարանության, հնագիտության և հնէամարդաբանության տվյալների համադրման արդյունք են:

Նախնադարի պատմության անվանման վերաբերյալ տեսա-

կետները նույնպես միօրինակ չեն: Որոշ գիտնականներ անհաջող են համարում գիտություն մեջ ընդունված «մինչպատմություն» («նախապատմություն») տերմինը, որը նախնադարի պատմության առանց զրի ժամանակահատվածը հիմնովին տարանջատում է արդեն զրի գոյության ժամանակաշրջանի պատմությունից: Սակայն «նախնադարի պատմություն» («նախնադարյան հասարակարգի պատմություն») տերմինն էլ հայրենական գիտնականների մի մասը համարում է ոչ բավարար չափով ճշգրիտ: Ընդ որում մատնանշում են, որ եթե նախասկզբնական մարդկությունը սկզբում իրոք նախնադարյան էր, ապա հետագայում, հատկապես անդասակարգ դարաշրջանի ավարտին այն արդեն դուրս էր եկել այդ վիճակից:

Բացի այդ, արևմտյան մի շարք լեզուներում «նախնադարյան» և «պրիմիտիվ» («պարզունակ») բառերը հոմանիշներ են, և դա անցանկալի է դարձնում մինչդասակարգային հասարակարգի սահմաններից դուրս չեկած ժողովուրդների նկատմամբ այդ տերմինի կիրառումը: Սակայն դրանց փոխարեն առաջարկվող «մինչդասակարգային պատմություն», «մինչգրային պատմություն» տերմիններն էլ բավականաչափ հաջողված չեն, քանի որ իրենց մեջ կրում են բացասական բնորոշում: Մինչդասակարգային, բայց ինչպիսի՞ն: Մինչգրային, բայց ինչպիսի՞ն: Պատմական գիտության բաժիններից առաջինի սույն գրքում ընդունված անվանումը մնում է ամենատարածվածը: Օգտագործելով այն, պատմաբանները ելնում են նրանից, որ նախնադարի պատմությունն իր բոլոր փուլերում պատմական հետագա դարաշրջանի համեմատությամբ սկզբնական է, նախասկզբնական է, նախնադարյան է պատմական հետագա դարաշրջանների նկատմամբ, և որ ուսաց լեզվում «նախնադարյան» և «պարզունակ» բառերը հոմանիշներ չեն:

Մարդկային կյանքի, այդ թվում նաև արդի ժամանակների շատ երևույթներ ծնունդ են առել կամ սաղմնավորվել են նախնադարյան հասարակության պատմության խոր հնադարում: Թվարկենք միայն մի քանիսը, բնակարանը և հագուստը, երկրագործությունն ու անասնապահությունը, աշխատանքի հասարակական բաժանումը, ամուսնությունն ու ընտանիքը, բարոյականությունը և վարվելակերպը, օգտակար գիտելիքները, արվեստը և կրոնական հավատալիքները: Որպեսզի ճիշտ կողմնորոշվենք նյութական մշակույթի, սոցիալական նորմերի և գաղափարախոսական պատկերացում-

ների մի շարք տարրերի առաջընթաց դարգացման հարցերում, հաճախ անհրաժեշտ է լինում դիմել դրանց ակունքներին: Հենց այդ էլ նախնադարի պատմության ճանաչողական նշանակությունն է:

Նախնադարի պատմության նյութերի հիման վրա ամբողջապես կամ մասնակիորեն ուսումնասիրվող հիմնահարցերի թվում քիչ չեն այնպիսիները, որոնց լուծման ընթացքում տասնամյակներ շարունակ ջրարածան է անցել, երբեմն հիմա էլ անցնում է տարրեր աշխարհայեցողական դիրքորոշումների միջև: Ինչպե՞ս է երևան եկել մարդը երկրի վրա. օրգանական բնության օրինաչափ դարգացման արդյունքո՞ւմ, թե՞ Աստծո կամոք: Ինչպե՞ս են ծագել մարդկային ռասաները և ի՞նչ հիմքեր ունեն նրանց անհամարժեքության մասին ռասիստական գաղափարները: Հիմնավորվա՞ծ է, արդյոք, նախնադարի հասարակության, մարդկության դարգացման այդ առաջին օղակի կոլեկտիվիզմի մասին պատկերացումների համակարգը: Ինչպե՞ս և ե՞րբ են ծագել մասնավոր սեփականությունը, հասարակական անհավասարությունը և պետական հարկադրանքը: Հատկանշակա՞ն են դրանք մարդկային ցանկացած հասարակությանը, թե՞ պայմանավորված են պատմականորեն և դրանով իսկ՝ անցողիկ: Մշտնջենական է, արդյոք, աշխարհը մըրոնման այնպիսի մի յուրօրինակ ձև, որպիսին կրոնն է և, մասնավորապես, կրոնն իր միաստվածության տեսքով: Այս հարցերի գաղափարախոսական արժեքն ակնհայտ է: Այսպիսով, նախնադարի պատմությունն ունի նաև աշխարհայեցողական մեծ նշանակություն:

Նախնադարի պատմության մասին գիտելիքների ամբողջության մեկ այլ կողմ նույնպես ղերծ չէ գործնական կիրառությունից: Չէ՞ որ Ասիայի, Աֆրիկայի, Լատինական Ամերիկայի, Օվկիանայի շատ ժողովուրդներ ղեռնա ոչ վաղ անցյալում ապրում էին կամ էլ շարունակում են ապրել նախնադարյան համայնական հասարակարգի քայքայման տարրեր աստիճաններում: Նրանց կյանքում այդ հասարակարգի նկարագիրն ու մնացուկները պիտի ուսումնասիրել, գնահատել, գրանցել, ելնելով պետական, տնտեսական և մշակութային շինարարության պահանջներից, և գիտությունը, այդ թվում նաև նախնադարի պատմությունը, իր անելիքներն ունի:

□ ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Նախնադարյան համայնական հասարակարգը մարդկությունն պատմության մեջ ամենաանկարատես փուլն էր՝ ավելի քան մեկ միլիոն տարի: Այդ դարաշրջանի ստորին սահմանագիծը քիչ թե չատ ճշտությամբ որոշելը դժվար է, քանի որ մեր հեռավոր նախնիների նոր հայտնաբերվող ոսկրե մնացորդները մասնագետների մեծամասնությունը մերթ վերագրում է նախամարդուն, մերթ մարդուն, և ժամանակ առ ժամանակ գերակշռող կարծիքը փոխվում է: Ներկայումս գիտնականներից ոմանք գտնում են, որ հնագույն մարդը (ուրեմն և նախնադարյան համայնքը) երևան է եկել 1,5-1 մլն տարի առաջ: Մյուսները այդ թիվը հասցնում են ավելի քան 2,5 մլն տարվա:

Ձանազանվելով տարբեր մայրցամաքներում, նախնադարյան համայնական հասարակարգի գոյության վերին սահմանը տատանվում է վերջին 5 հազար տարվա սահմաններում: Ասիայում և Աֆրիկայում առաջին դասակարգային հասարակությունները և պետությունները կազմավորվել են մ.թ.ա. 4-րդ և 3-րդ հազարամյակների սահմանագծում, Ամերիկայում՝ մ.թ. 1-ին հազարամյակում, իսկ օյկուսների՝ մյուս շրջաններում՝ ավելի ուշ:

Գործն ավելի հեշտ չէ նախնադարի պատմության պարբերացման, ավելի ստույգ՝ պարբերացումների հարցում, քանի որ զուգահեռաբար գոյություն ունեն մի քանի մասնագիտական և մեկ ընդհանուր (պատմական) պարբերացումներ, որոնք մասնակիորեն արտացոլում են դրանց մշակմանը մասնակցող գիտության ճյուղերի մոտեցումները:

Մասնագիտական պարբերացումներից ավելի կարևոր է հնագիտականը, որը հիմնված է աշխատանքային գործիքների նյութի և պատրաստման տեխնոլոգիայի տարբերությունների վրա: Դեռևս հին չինական և հին հռոմեական փիլիսոփաներին հայտնի հնագույն պատմության բաժանումը երեք դարաշրջանի՝ քարի, բրոնզի (պղնձի) և երկաթի, գիտականորեն մշակվեց XIX դ. վերջում և XX դ. սկզբում, երբ հիմնականում ավարտվել էր այդ դարաշրջանների

և փուլերի տիպարական դասակարգումը: Քարի դարն սկսվում է հին քարի դարով (պալեոլիթ), որի մեջ արդի գիտնականների մեծ մասն առանձնացնում է վաղ (ստորին), միջին և ուշ (վերին) դարաշրջանները: Դրան հաջորդում է միջին քարի դարի (մեզոլիթ) անցումային դարաշրջանը, որ երբեմն անվանում են հետպալեոլիթ (էպիպալեոլիթ) կամ նախանեոլիթ (պրոտոնեոլիթ): Երբեմն այս դարաշրջանն ընդհանրապես չի առանձնացվում: Քարի դարի եզրափակիչ դարաշրջանը նոր քարի դարն է (նեոլիթ): Նոր քարի դարի վերջում երևան են գալիս պղնձե առաջին գործիքները, որ հիմք է տալիս խոսելու պղնձաքարի դարաշրջանի (էնեոլիթ)՝ կամ խալկոլիթի՝ մասին, որպես առանձին փուլի: Նոր քարի, բրոնզի և երկաթի դարերի ներքին պարբերացման սխեմաները տարբեր ուսումնասիրողների մոտ մեծապես տարբերվում են: Առավել շատ են տարբերվում նույն փուլերի մեջ տարբերակվող մշակույթները կամ փուլերը, որ կոչվում են առաջին անգամ այդ մշակույթները հայտնաբերելու վայրերի անուններով:

Հնագիտական պարբերացումը լայն հնարավորություն է տալիս նախնադարի պատմության բացարձակ և հարաբերական ժամանակագրության համար: Բացարձակ թվագրության համար կիրառվում են բնական գիտությունների դանազան մեթոդներ, իզոտոպային ռադիոկարբոնային և կալիում-արգոնային (ռադիոակտիվ տարրերի քայքայման ժամանակով), երկրաժամանակագրական (ըստ կավի ժապավենային տարեկան շերտանստվածքի), բուսաժամանակագրական (ըստ ծառաբների տարեկան օղակների) և այլն: Իրենց համադրության մեջ այդ մեթոդները ներկայումս հնարավորություն են ընձեռում հնարավորի սահմաններում թվագրել քարի դարաշրջաններն ու փուլերը: Իսկ բրոնզի դարից սկսած երևան է գալիս նաև օրացուցային (իրական) թվագրումը, որ հիմնվում է նախնադարյան հասարակությունների հարևանությունը գոյություն ունեցած հնագույն քաղաքակրթությունների հուշարձանների տարիքի վրա:

Օյկուսների մեծ մասում ստորին հին քարի դարն ավարտվել է մոտավորապես 100 հազար տարի, միջին հին քարի դարը՝ 45-40 հազար տարի, վերինը՝ 12-10 հազար տարի, միջին քարի դարը ոչ վաղ, քան 8 հազար տարի և նոր քարի դարը ոչ վաղ, քան 5 հազար տարի առաջ: Պղնձաքարի դարաշրջանը՝ 5-4 հազ., իսկ բրոնզի

* Աստղանիշով նշված բառերի բացատրությունը տե՛ս տերմինների բառարանում:

դարը տեւել է IV վերջից մինչև մ.թ.ա. II հազարամյակի վերջը, երբ սկսվեց երկաթի դարը:

Հատկապես մեծ նշանակություն ունի հնագիտական դարաշրջանների համաժամանակացումը Երկրի պատմության երկրաբանական ժամանակաշրջանների հետ: Մարդու գոյության ժամանակին մոտավորապես համապատասխանում է չորրորդական երկրաբանական ժամանակաշրջանը: Այն բաժանում են երկու դարաշրջանի, մինչևառցադաշտային և սառցադաշտային (պլեյստոցեն) և հետսառցադաշտային (հոլոցեն): Պլեյստոցենի ընթացքում Հյուսիսային Եվրասիայի և Հյուսիսային Ամերիկայի զգալի տարածություններ պարբերաբար սառցապատվում էին: Սովորաբար հաշվում են սառցադաշտի չորս առաջացում և նահանջ ու, համապատասխանաբար, չորս սառցային և երեք միջսառցային դարաշրջաններ: Եվրոպայում սառցադաշտի առաջացման դարաշրջաններն անվանելու համար կիրառում են հյունց, մինդել, ռիս, վյուրմ տերմինները (ալպիական չորս գետերի անվանումներից, որտեղ լավ են հետաձուլվել սառցային նստվածքները): Հյունցը և մինդելը վերաբերում են ստորին, ռիսը՝ միջին, իսկ վյուրմը՝ վերին պլեյստոցենին: Հնագիտորեն պլեյստոցենը համապատասխանում է հին քարի և զգալի մասով, գուցե և ամբողջությամբ՝ միջին քարի դարաշրջաններին: Նոր քարի դարն արդեն հոլոցենի ժամանակն է:

Թեև հնագիտական պարբերացումն ամբողջությամբ հիմնված է տեխնոլոգիական չափանիշի վրա և պատկերացում չի տալիս արտադրության զարգացման մասին ամբողջությամբ, այնուհանդերձ, նրա ստեղծումը խոշոր գիտական նվաճում էր: Այն հնարավորություն տվեց պատկերացում կազմել աշխատանքի գործիքների զարգացման, դրանով էլ՝ որոշ չափով, նաև հասարակական հարաբերությունների զարգացման մասին: Միաժամանակ, հնագիտական պարբերացումն ունի մի խոշոր թերություն, այն համընդգրկուն չէ: Սկզբում, Եվրոպայի սահմաններից դուրս հնագիտական աշխատանքների ծավալմանը զուգընթաց, պարզվեց, որ տարբեր աշխարհամասերում և տարածքներում առանձնացված փուլերն ու շրջանները, այսինքն՝ ռեգիոնալ պարբերացումները փոխադարձաբար չեն կապվում: Հետագայում այդ հանգամանքը շոշափեց ավելի խոշոր ժամանակաշրջաններ և նույնիսկ դարաշրջաններ: Սահմանվեց, որ բնական միջավայրի տարբերությունների հետևանքով իրենց զարգացման մակարդակով նույնա-

կան հասարակությունները կարող են օգտագործել կամ չօգտագործել երկաթը, բրոնզը, իսկ առանձին դեպքերում նաև՝ քարը: Հնագիտական պարբերացումը զրկվեց համընդհանուր ճանաչումից: Արտասահմանյան որոշ հնագետներ սկսեցին իրենց սխեմաներում զանազան ձևերով համախմբել Երկրի երկրաբանական զարգացման, մարդկության կենսաբանական զարգացման փուլերը և տնտեսական առաջընթացի աստիճանները: Մյուսները, այդ թվում նաև հայրենական հնագետներ, թերահավատորեն են վերաբերվում այդպիսի էկլեկտիկ համադրումներին և շարունակում են կատարելագործել հնագիտական սխեմաները, սակայն մեծ մասամբ սահմանափակվելով այս կամ այն տարածքի շրջանակներով: Ամբողջությամբ վերցրած հնագիտական պարբերացումը համընդգրկունից վերածվեց տարածքայինի, բայց այդ տեսքով էլ այն բավականաչափ պահպանում է իր նշանակությունը:

Իր նպատակներով ավելի սահմանափակ է մարդու կենսաբանական զարգացման չափանիշի վրա հիմնված հնէամարդաբանական (պալեոանթրոպոլոգիական*) պարբերացումը: Դա հնագույն, հին և բրածո ժամանակակից մարդու, այսինքն արխանթրոպի*, պալեոանթրոպի (պալեանթրոպի*) և նեոանթրոպի* գոյության դարաշրջանների առանձնացումն է: Հենց իրենց՝ մարդկանց, համակարգումը առանձնացնելով որպես մարդակերպերի (հոմինիդների*) ընտանիք կամ մարդկանց (հոմինինների*) ենթաընտանիք, նրանց տեսակներն ու ենթատեսակները, ինչպես նաև անվանումները տարբեր ուսումնասիրողների մոտ տարբերվում են: Առավել վիճելի պարբերացման մեջ այսպես կոչված ունակ մարդու տեղն է, ի դեմս որի ուսումնասիրողներից ոմանք տեսնում են դեռևս նախամարդուն, մյուսները՝ արդեն մարդուն: Այնուհանդերձ, հնէամարդաբանական պարբերացումը իր առավել կայուն սահմանումներով աղերսվում է նախնադարի հնագիտականի պարբերացման հետ:

Նախնադարի պատմության պարբերացման առանձնահատուկ տեսակետ է դրա ստորաբաժանումը մինչև առաջին քաղաքակրթությունները գոյություն ունեցած և դրանց, ինչպես նաև հետագա քաղաքակրթությունների հետ գոյություն ունեցած նախնադարյան հասարակարգերի պատմության:

Գրականության մեջ դրանք տարբերակվում են որպես, մի կողմից, նախապատմություն, մյուս կողմից պրոտո*, պարա*, կամ

էթնոպատմություն: Այս անվանումների տակ Հասկացվում են ոչ միայն գիտության բաժինները, այլև դրանց կողմից ուսումնասիրվող դարաշրջանները: Բայց դա գլխավորապես աղբյուրագիտական տարբերակում է. նախապատմությունն ուսումնասիրվում է գերազանցապես Հնագիտորեն, իսկ պրոտոպատմությունը նաև տվյալ նախնադարյան Հասարակությունների Հարևանությամբ գոյություն ունեցած քաղաքակրթությունների գրավոր տեղեկությունների օգնությամբ, այսինքն՝ պատմականորեն: Ընդ որում, այդ Հասարակությունների տարբերակումն ունի բովանդակային - պատմական նշանակություն: Ե՛վ առաջինները, և՛ երկրորդները վերաբերում են միևնույն Հասարակական-տնտեսական Հասարակարգին, քանի որ տվյալ Հասարակարգին պատկանելու չափանիշը արտադրանդանակն է և ոչ թե նրա գոյության դարաշրջանը: Սակայն իրենց զարգացման ինքնուրույնության աստիճանով դրանք նույնական չեն. որպես կանոն առաջինները ավելի քիչ են ենթարկվել կողմնակի ազդեցությունների, քան երկրորդները: Այդ պատճառով էլ վերջերս Հայրենական շատ ուսումնասիրողներ դրանք տարբերակում են որպես ապոպոլիտեական՝ նախնադարյան Հասարակություններ (ԱՊՀ) և սինպոլիտեական՝ նախնադարյան Հասարակություններ (ՍՊՀ):

Նախնադարի պատմության մասնագիտական պարբերացումների ողջ կարևորությամբ Հանդերձ, դրանցից ոչ մեկն էլ ի վիճակի չէ փոխարինել մարդու Հնագույն անցյալի պատմության ընդ-Հանուր (պատմական) պարբերացմանը, որի մշակումը, գլխավորապես ազգաբանական և Հնագիտական տվյալների Հիման վրա, տարվում է արդեն մեկ դարից ավելի:

□ **ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿԱԳԻՏԱԿԱՆ ՊԱՐԲԵՐԱՑՈՒՄԸ**

Այդ ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձը ձեռնարկվել է ամերիկյան ականավոր ազգաբան Լ. Հ. Մորգանի կողմից: Օգտագործելով պատմական պրոցեսի՝ XVIII դ. արդեն կայունացած բաժանումը վայրենության, բարբարոսության և քաղաքակրթության դարաշրջանների և գլխավորապես Հիմնվելով արտադրողական ուժերի զարգացման չափանիշների վրա («կենսամիջոցների արտադրու-

թյուն»), նա վերոհիշյալ երեք դարաշրջաններից յուրաքանչյուրը բաժանեց ստորին, միջին և բարձրագույն աստիճանների: Վայրենության ստորին աստիճանն սկսվում է մարդու Հանդես գալով և Հողաբաժան խոսքի ծագմամբ, միջինը՝ ձկնորսության Հանդես գալով և կրակի կիրառմամբ, իսկ բարձրագույնը նետ ու աղեղի Հայտնագործմամբ: Անցումը բարբարոսության ստորին աստիճանին նշանավորվում է խեցեղենի տարածմամբ, միջինին՝ երկրագործության և անասնապահության յուրացմամբ, բարձրագույնին՝ մետաղների կիրառմամբ: Հիերոգլիֆային՝ կամ այրենական գրի Հայտնագործմամբ սկսվում է քաղաքակրթության դարաշրջանը:

Փոխառնելով այդ պարբերացումը Ֆ. Էնգելսը միաժամանակ Հիմք դրեց դրա վերանայմանը: Նա ընդ-Հանրացրեց Մորգանի պարբերացումը, վայրենության դարաշրջանը բնորոշելով որպես յուրացնող, իսկ բարբարոսության դարաշրջանը՝ որպես արտադրող տնտեսության դարաշրջան: Էնգելսն ընդգծեց նաև նախնադարի պատմության վայրենության դարաշրջանի ստորին աստիճանին Համապատասխանող սկզբնական փուլի որակական յուրօրինակությունը որպես «մարդկային Հոտի» ձևավորման ինքնատիպ ժամանակաշրջան:

Նախնադարի պատմության եզրափակիչ, բարբարոսության բարձրագույն աստիճանին Համապատասխանող փուլի նույնպիսի որակական յուրօրինակությունը Էնգելսի կողմից ցույց տրվեց իր «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» աշխատության առանձին («Բարբարոսություն և քաղաքակրթություն») գլխում: Մորգանի սխեմայի մեջ նախնադարի Հասարակության Հասունության փուլը նրա կազմավորման և անկման փուլերից բաժանող սկզբունքային եզրերի թերագնահատումը և հետագայում փաստական նյութի զգալի ընդլայնումը անհրաժեշտ դարձրին նախնադարի պատմության նոր պատմական պարբերացման մշակումը:

Հայրենական գիտության կողմից մի շարք այդպիսի պարբերացումներ առաջարկվեցին նախապատերազմյան և, Հատկապես, հետպատերազմյան տարիներին, բայց նույնիսկ դրանցից ամենահաջողվածները չդիմացան ժամանակի քննությանը:

Մասնավորապես, պարզվեց, որ որպես նախնադարի պատմության պարբերացման չափանիշ՝ միայն արտադրողական ուժերի զարգացման մակարդակն ընդունելը Հանգեցնում է տեսական

դժվարությունների: Այսպես, եթե նույնիսկ որոշ քաղաքակրթությունների ստեղծողները դեռ ծանոթ չէին մետաղների արտադրական կիրառմանը, ապա ուշ նախնադարյան ցեղերի մի մասն արդեն յուրացրել էր երկաթի ձուլումը: Որպեսզի լուծվեր այդ հակասությունը, անհրաժեշտ էր հաշվի առնել ոչ այնքան բացարձակ, որքան հարաբերական արտադրողական ուժերի մակարդակը, ինչը վերջին հաշվով կհանգեցնեք նախնադարի պատմության պարբերացման մոնիստական սկզբունքից հրաժարվելուն: Այդ պատճառով էլ գիտնականները, և, առաջին հերթին, ազգաբանները դիմեցին մի չափանիշի, որի վրա հիմնված է պատմական ողջ գործընթացի հասարակարգային տարբաժանումը ըստ արտադրանեղանակների և, մասնավորապես, արտադրահարաբերությունների ձևերի: Այդ կապակցությամբ փորձ արվեց հետամտել նախնադարյան սեփականության ձևերի զարգացումը, ինչը հնարավոր դարձրեց նախնադարյան մարդկային հոտի փուլից բացի առանձնացնել նաև նախնադարյան տոհմական համայնքի և նախնադարյան հարևանական համայնքի փուլերը:

Նախնադարյան տնտեսության հետագա ուսումնասիրությունը հնարավոր դարձրեց բացահայտել կարևոր տարբերություններ նախնադարյան տոհմական համայնքի զարգացման հիմնական փուլերում գոյություն ունեցող բաշխման և սեփականության հարաբերություններում: Յուրացնող տնտեսություն վարող և գլխավորապես լոկ կենսապահովման միջոցներ ստացող վաղ նախնադարյան համայնքում գերիշխում էին հավասարաչափ բաշխումը և ընդհանուր սեփականությունը, համայնքի յուրաքանչյուր անդամ արտադրված կենսամթերքի բաժնի իրավունք ուներ անկախ այն բանից, մասնակցել էր ինքը դրա արտադրմանը, թե ոչ: Ուշ նախնադարյան համայնքում, որ անցել էր արտադրող կամ բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսաձևի և ստանում էր համեմատաբար կայուն ավելցուկային մթերք*, հավասարաչափ բաշխման հետ համատեղ զարգանում էր ըստ աշխատանքի բաշխումը, որի դեպքում մթերքի որոշ մասն անցնում էր համայնքի առանձին անդամներին, և ընդհանուր սեփականության կողքին զարգանում էր անձնական սեփականությունը: Տեսական վերլուծությունները հնարավորություն տվեցին նախնադարյան տոհմական համայնքին նախորդող տնտեսաձևեր բնորոշել որպես նախահամայնք (նախնադարյան մարդկային հոտ), իսկ դրան հաջորդած ձևը՝ որպես

նախնադարյան հարևանական (մինչգյուղացիական) համայնք: Նախնադարյան տնտեսություն ուսումնասիրությունը շարունակվում է:

Տիպաբանական այդ շարքը՝ նախահամայնք (նախնադարյան մարդկային հոտ), վաղ նախնադարյան և ուշ նախնադարյան հարևանական (մինչգյուղացիական) համայնքներ, համապատասխանում է հենց նախնադարի պատմության հիմնական փուլերին: Սակայն որոշ փուլերի սահմանադատումը մնում է վիճելի, որի հետևանքով դրանց քանակը տարբեր գիտնականների մոտ նույնը չէ: Եթե միջին երկու փուլերը համարվեք համարենք առաջինի և վերջինի հետ, ապա դրանք չորսն են: Այդպիսի պարբերացումը հնարավորություն է ընձեռում լիովին ըմբռնել յուրացնող և արտադրող տնտեսությունների միջև գտնվող կարևորագույն սահմանաբաժանը: Դրանք կլինեն երեքը, եթե երկու միջանկյալները դիտարկենք որպես նախնադարյան համայնքի նույն փուլի ենթափուլեր: Այդպիսի պարբերացումը լավ է արտացոլում այն հանգամանքը, որ յուրացնող տնտեսությունից արտադրող տնտեսաձևի անցման սոցիալ-տնտեսական հետևանքները երևան են եկել ոչ անմիջապես, և սկզբնական շրջանում նախնադարյան համայնքները երկար ժամանակ քիչ էին տարբերվում վաղ նախնադարյան համայնքներից:

Նախնադարի պատմության եռանդամ պարբերացման ժամանակ հայրենական գրականության մեջ կիրառում են նաև հնագույն անցյալի փուլերի այլ անվանումներ, որոնք ավելի ցայտուն կերպով են բնութագրում դրանց բովանդակությունը: Վերջին ժամանակներս դրանք հաճախ անվանում են անթրոպոսոցիոզենեզի*, նախնադարյան համայնքի և դասակարգների առաջացման դարաշրջաններ:

Նախնադարի պատմության ընդհանուր պարբերացումը մշակվել և մշակվում է նաև արևմտյան շատ ուսումնասիրողների կողմից: Այդպիսի փորձեր, գերազանցապես, արվում են ԱՄՆ-ի որոշ արդեն պատմական կողմնորոշում ունեցող գիտնականների կողմից: Առավել տարածված է բաժանումը էգալիտար* (հավասարական) և ստրատիֆիկացված* (չերտավորված), կամ հիերարխիկ* (աստիճանակարգված) հասարակությունների: Էգալիտար հասարակությունները համապատասխանում են նախնադարյան տոհմական համայնքի փուլին, իսկ ստրատիֆիկացվածները՝ դասա-

կարգերի ձևավորման դարաշրջանի հասարակություններին: Էգալիտարի և ստրատիֆիկացվածի միջև հաճախ տեղադրում են նաև ռանժիրացված* (տարակարգ) հասարակությունները: Ընդ որում, այդ սխեմայի կողմնակիցները համարում են, որ ռանժիրացված հասարակություններում գոյություն ունի միայն սոցիալական, իսկ ստրատիֆիկացվածներում՝ նաև գույքային անհավասարություն: Այդպիսի սխեմաների առավել էական և զրավիչ առանձնահատկությունը նախնադարյան հասարակարգում հավասարական (էգալիտար) բնույթի, այսինքն նախնադարյան կոլեկտիվիզմի ճանաչումն է:

□ **ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԽԼԵՐԻ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԲՆՈՒԹԱԳԻՐԸ**

Նախնադարի պատմությունն սկսվում է նախահամայնքի (նախնադարյան մարդկային հոտի, անթրոպոսոցիոգենեզի) դարաշրջանով: Այդ դարաշրջանը սկսվում է աշխատանքային գործիքների նպատակադրված կիրառմամբ և, հետևաբար, հնագույն արխանթրոպ-մարդկանց երևան գալով, որոնք ձևավորեցին առաջին, թեև ինչ-որ չափով անկայուն, արտադրական կոլեկտիվներ: Այդ դարաշրջանի հիմնական բովանդակությունը աշխատանքային գործունեության պրոցեսում հոտից և նախամարդուց ժառանգած կենդանական վիճակի մնացուկների հաղթահարումն է, սոցիալական կապերի ամրապնդումը և դրանով իսկ հենց իր՝ մարդու կենսաբանական զարգացման ավարտը: Այդ դարաշրջանի ժամանակագրական և պարբերացման սահմանները դեռևս վիճելի են: Ստորին սահմանը վիճարկելի է նախամարդու և իսկական մարդու միջև զանազան տարբերությունների վերաբերմամբ տարբեր հայացքների, իսկ վերին սահմանը՝ միջին հին քարի դարի և պալեոանթրոպների սոցիալական կազմակերպման ժամանակի այլադան մեկնաբանությունների պատճառով:

Նախնադարյան տոհմական համայնքի դարաշրջանն սկսվում է սոցիալական կազմակերպության առաջին կարգավորված ձևերի՝ տոհմի և տոհմական համայնքի ծագմամբ: Հենց այստեղ էլ առավել ցայտուն են դառնում նախնադարյան համայնական հասարակարգի հիմնական գծերը արտադրման և սպառման մեջ քիչ թե չատ հե-

տևողական կոլեկտիվիզմը, ընդհանուր սեփականությունը և հավասարաչափ բաշխումը: Այդ հատկանիշները հատկապես վառ են արտահայտվում վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում և պահպանվում են թեև, չեն տիրապետում ուշ նախնադարյան համայնքում: Այդ դարաշրջանի ստորին սահմանը միջին հին քարի դարն է (պալեոանթրոպների ժամանակը) կամ վերին հին քարի դարը (նեոանթրոպների ժամանակը), իսկ վերինը՝ որպես կանոն, նոր քարի դարը:

Եթե նախահամայնքի դարաշրջանը նախնադարյան համայնական հասարակարգի կազմավորման փուլն է, ապա տոհմական համայնքը՝ հասունություն, իսկ դասակարգերի առաջացման դարաշրջանը նրա անկման ժամանակաշրջանն է: Այս վերջին դարաշրջանը ամենուր նշանավորվում է տնտեսական գործունեության բոլոր բնագավառների առաջընթաց զարգացումով և ավելցուկային մթերքի աճով: Տոհմի և համայնքի ընդհանուր սեփականությունը սկսում է դուրս մղվել առանձին տնտեսությունների մեկուսացված սեփականություն, իսկ հավասարաչափ բաշխումը՝ աշխատանքային կողմից, համայնատոհմային կապերը խզվում են և տեղի են տալիս համայնահարեանական կապերին՝ իրենց վաղ, նախնադարյան տեսքով: Երևան են գալիս չահագործման նախնական ձևերը. ավելցուկային մթերքը փոխարինվում է հավելյալ մթերքով, տեղի է ունենում մասնավոր սեփականություն, հասարակական դասակարգերի և պետականության ծագումը: Համեմատաբար երկարակյաց հասարակություններում այդ դարաշրջանի ստորին սահմանը համընկնում է ուշ նոր քարի, իսկ մյուսներինը՝ մեծ մասամբ մետաղների դարաշրջանին: Վերին սահմանը՝ դասակարգային հասարակությունների և պետությունների առաջացումը, համեմատաբար զարգացած հասարակությունները հատել են մոտ 5 հազար տարի առաջ, իսկ իրենց զարգացմամբ չատ ավելի ետ մնացածներին դա չի հաջողվել մինչև այժմ:

Այսպիսով, նախնադարի պատմության հիմնական դարաշրջանների բնույթի մասին տեսակետները ավելի միասնական են, ի տարբերություն դրանց և հնագիտական ու հնէամարդաբանական դարաշրջանների հարաբերակցության մասին եղած կարծիքների: Ելակետ դարձնելով ավելի ընդունելի համարվող տեսակետները միայն, ընդհանուր (պատմական) պարբերացման դարաշրջանները կարելի է համադրել հնագիտական և հնէամարդաբանական սխեմաների կարևորագույն օղակների հետ հետևյալ կերպ.

Պատմական դարաշրջաններ		Հնագիտական դարաշրջաններ	Հնէամարդարանական դարաշրջաններ
Նախահամայնքի դարաշրջան		Ստորին և միջին հին քարի դար	Արխանթրոպների և պալեոանթրոպների ժամանակաշրջան
Նախնադարյան համայնքի դարաշրջան	Վաղ նախնադարյան համայնքի փուլ	Վերին հին քարի դար և միջին քարի դար	Նեոանթրոպների ժամանակաշրջան
	Ուշ նախնադարյան համայնքի փուլ	Նոր քարի դար	
Դասակարգերի առաջացման դարաշրջան		Ուշ նոր քարի դար, պղնձաքարի կամ վաղ մետաղի դար	

Դեռևս դժվար է նշել այդ դարաշրջանների բացարձակ տարիքը, ըստ որում պատճառը ոչ միայն զրանց և Հնագիտական ու Հնէամարդարանական դարաշրջանների հարաբերակցության նկատմամբ տարրեր հայեցակետերի առկայությունն է: Պատճառն այն է, որ սկսած վաղ նախնադարյան համայնքի դարաշրջանից՝ մարդկությունը զարգացել է ծայրահեղ անհավասարաչափ, ինչը հանգեցրել է իրենց փուլային պատկանելությանը ամենատարբեր հասարակությունների համաժամանակյա գոյության:

ԳԼՈՒԽ 1

ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

§ 1. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

□ ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԻ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Ինչպես արդեն ասվել է ներածության մեջ, նախնադարյան հասարակությունը բացառիկ բարդ երևույթ է ոչ միայն այն պատճառով, որ նրա ընդերքում ծնունդ են առել մարդկության հետագա բոլոր նյութական ու հոգևոր ձեռքբերումները, այլև նրանով, որ այն սերտորեն կապված էր բնական միջավայրին և դրանից կախված էր չատ ավելի, քան մարդկությունը իր հետագա ողջ պատմության ընթացքում: Նախնադարի դարաշրջանում պատմական գործընթացը բազմաթիվ առումներով եթե բնական գործընթացի բաղկացուցիչ մասն էլ չէր, այնուհանդերձ նրան հակադրվում էր շատ ավելի թույլ, քան հետագայում, քաղաքակրթության տեխնիկական պոտենցիալի բավականաչափ բարձր զարգացումից հետո: Այդ պատճառով էլ նախնադարյան հասարա-

կության պատմությունը հենց սկզբից էլ ձևավորվել է որպես պատմական գիտելիքի լիիրավ մասը կազմող գիտական համալիր դիսցիպլին, որը միաժամանակ չարունակ իր շրջանակների մեջ էր ներառում չատ այլ գիտությունների ուսումնասիրությունների նշանակալից արդյունքներ, որոնք այս կամ այն կերպ չադկապվում էին մարդու և նրա մշակույթի ուսումնասիրությանը: Այդ իսկ պատճառով պատմական աղբյուրները, որոնց հիման վրա նախնադարյան հասարակության պատմությունը կատարում է իր վերականգնումները, խիստ բազմազան են և մտնում են ինչպես հումանիտար, այնպես էլ բնապատմական տարբեր գիտությունների ոլորտների մեջ: Այդ գիտությունները հետևյալն են. հնագիտությունը, որն ուսումնասիրում է տարբեր դարաշրջաններում մարդու նյութական մշակույթի մնացորդները և ձգտում է տարածության մեջ դրանց տեղագրության հիման վրա վերականգնել հասարակական հարաբերություններն ու հոգևոր կյանքը այս կամ այն կոնկրետ հասարակության մեջ, ազգաբանությունը (նախկինում ուսական անվանում՝ ազգագրություն), որն զբաղվում է ժամանակակից հետամնաց հասարակությունների մշակույթի բոլոր կողմերի ուսումնասիրությամբ և իր դիտարկումներն ու եզրահանգումները պրոյեկտում է նախնադարի պատմական գործընթացի վրա: Մարդաբանությունը, որը հետազոտում է ժամանակակից, ինչպես նաև վերջիններիս կապկանման բրածո նախնիների ձևաբանական (մորֆոլոգիական) ու բնախոսական (ֆիզիոլոգիական) առանձնահատկությունները և իր ներսում առանձնացրել է պատմական մարդաբանության հատուկ բաժին: Զորորդական երկրաբանությունը, որ վերականգնում է մեր մոլորակի չորրորդական երկրաբանության պատմության իրադարձությունները, որի ժամանակագրական շրջանակներում զարգացել է մարդկությունը: Հնէաչխարհագրությունը, որը ֆիզիկական աչխարհագրության հետահայաց արդյունքները և չորրորդական երկրաբանության տվյալները կիրառում է չորրորդական հնէաբնապատկերների, հնէալանդշաֆտների և աչխարհագրական միջավայրի դինամիկայի վերականգնումների համար: Հնադեպանաբանությունը, որ հենվում է հնագիտական պեղումներով հայտնաբերված ոսկրե մնացորդների հետազոտման կենդանաբանական մեթոդներին և նպատակ է հետապնդում տեղեկատվություն ստանալ կենդանիների ընտանիացման (դոմեստիկացման), մարդկային տարբեր կոլեկտիվներում ընտանի կենդա-

նիների հոտերի կազմի, դրանց բուծման, որսորդության և մարդու կողմից վայրի կենդանիների օգտագործման բնույթի մասին: Հնաբուսաբանությունը, որ նպատակ ունի վերականգնել մարդու կողմից օգտագործված մշակովի և վայրի բուսական աչխարհը: Ֆիզիկան և քիմիան, որոնք հնարավորություն են ընձևոում մշակել մարդկային մշակույթում կիրառված նյութերի վերականգնման ու պահածոյացման մեթոդները, ինչպես նաև դրանց կառուցվածքի և քիմիական բաղադրության ուսումնասիրության հատուկ միկրոմեթոդներ, միաժամանակ հնարավոր են դարձնում որոշել առանձին հուշարձանների բացարձակ ժամանակը: Լեզվաբանությունը ուսումնասիրում է հին և ժամանակակից լեզուները, դրանց ցեղակցական հարաբերություններն ու հնադարում տարածման շրջանները: Գրավոր աղբյուրների ուսումնասիրման և մեկնաբանման ղանաղան մեթոդների օգնությամբ երբեմն հաջողվում է ընթերցել ու մեկնաբանել ցեղանվանումները (էթնոնիմներ*) և վերակազմել նախնադարյան հասարակության պատմության ու չ դարաշրջանների էթնիկական իրադրությունը: Եվ, վերջապես, տեղեկատվության ստացման և կիրառման կայունացած եղանակների մասին գիտությունը՝ ինֆորմատիկան, որից, ավելի կոնկրետ՝ մեքենայական մոդելավորման միջոցով հնարավոր է դառնում մշակել ու հետազոտել տեղեկատվական բովանդակություն ունեցող համակարգերի մոդելները:

Տարբեր գիտությունների և դրանց մեթոդների ողջ այդ բավականաչափ միաձույլ համալիրն էլ ապահովում է բազմակողմանի ուսումնասիրությունը այնպիսի բարդ մեխանիզմի, ինչպիսին նախնադարի հասարակությունն է և դրա դինամիկան ժամանակի ու տարածության մեջ:

□ ՀՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հնագիտությունը մղվում է առաջին պլան, որովհետև հենց հնագիտությունն է պատմությանն օժտում բացարձակ թվագրման կամ դրա բացակայության դեպքում, համեմատական-տիպաբանական մեթոդի վրա հիմնված, քիչ թե չատ կայուն ժամանակագրական որոշակիություն ունեցող ուղղակի փաստերով: Ժամանակագրորեն այն ամբողջությամբ ընդգրկում է նախնադարի հասարակության գոյության ժամանակային սահմանները: Մինչև վերջերս հնա-

գիտական ուսումնասիրություն ժամանակային վերին սահմանը համարվում էր միջնադարը, նույնիսկ՝ ուշ միջնադարը, սակայն Սիրիերի և հատկապես Հյուսիսային Ամերիկայի բնիկների շատ ավելի ուշ դարաշրջանի բնակավայրերի պեղումները ցույց տվեցին հնագիտական ուսումնասիրության բացառիկ տեղեկատվական արժեքը նաև այդ դեպքում: Ամերիկյան գիտնականներն այդպիսի ուսումնասիրություններն անվանում են էթնոհնագիտություն կամ հենց նույնիսկ՝ էթնոպատմություն: Սովորական հնագիտական ուսումնասիրության հետ վերջինների հակադրման համար հիմքեր չկան, քանզի խոսքը գնում է անդասակարգ հասարակարգերին պատկանող, բայց մեր ժամանակներին հարող և ազգագրորեն հայտնի հասարակությունների նյութական մշակույթի ընդունված հնագիտական գործողություններին: Հնագիտությունն, այսպիսով, անմիջականորեն համադրվում է ազգաբանության հետ, թեև շարունակում է մնալ որպես նախնադարյան անդասակարգ հասարակարգի հնագիտություն: Ուսումնասիրությունների ստորին ժամանակային սահմանը կորչում է վաղնջական ժամանակներում (հետագայում կասվի կապկային վիճակից մարդու վաղ տեսակներին անցման դարաշրջանի մարդու հետավոր նախնիների նյութական մշակույթի մասին):

Հնարավոր է, որ քարի հնագույն ինդուստրիային նախորդել է փայտի օգտագործման դարաշրջանը, նաև տվյալներ կան որպես գործիքների համար նյութ ոսկրի օգտագործման մասին, բայց այդ ենթադրություններն առայժմ ապացուցել չի հաջողվում: Այսպես թե այնպես, հնագիտական նյութն ուղեկցում է մարդկային ողջ պատմությանը, այլ կերպ ասած՝ նախնադարյան հասարակության պատմության հենց սկզբից:

Ազգաբանությունը գրանցել է դեպքեր, երբ որևէ նյութական մշակույթի այս կամ այն, որոշակի կիրառական նշանակություն ունեցող առարկան պատահաբար ընկնելով մեկ այլ մշակույթի համակարգը, որտեղ նրա կիրառումն անհայտ է, դառնում է պաշտամունքի պիտույք և, նույնիսկ, պաշտամունքի առարկա: Նման բոլոր դեպքերն անհնարին է հնագիտորեն սահմանել, և դրանց ֆիքսումն ավելի շուտ բացառիկ հաջողություն է, քան թե պլանաչափ և նպատակային որոնման արդյունք: Իհարկե, դա հանգեցնում է տեղեկատվության էական կորստի:

Պեղումների ժամանակ հնագիտական նյութի միակողմանի լի-

նելը պայմանավորված է նրանով, որ հողի մեջ պահպանվում է ոչ թե մշակույթի ողջ համալիրը, այլև միայն այն, ինչ գտնվել է բնակության սահմաններում կամ դրվել է գերեզմանների մեջ: Բնակության վայրը փոխելու ժամանակ բոլոր արժեքավոր իրերը տարվում էին, տներում և բնակավայրերում մնում էին միայն անպետք իրերը, որոնք էլ ընկնում են հնագետների ձեռքը: Հրդհհի կամ երկրաշարժի, ջրերի խիստ բարձրացման կամ ցեղասպանության, մի խոսքով ցանկացած տարերային աղետի ժամանակ ոչնչանում է շատ բան, ընդհուպ մինչև մոնումենտալ ճարտարապետությունը, և նորից հնագետներին է հասնում մշակույթի միայն մի մասը և այն էլ քայքայված ու ձևափոխված վիճակում և դրանց ամբողջական պատկերը կարելի է վերականգնել միայն ըստ բեկորների և ավերակների: Թաղումների մեջ դրվում է կենցաղային գույքի միայն մի մասը, որի ծավալը կանխորոշվում է հասարակության մեջ գոյություն ունեցող թաղման ծեսերով ու սովորություններով, ինչպես նաև հանդերձյալ աշխարհի մասին պատկերացումներով: Վերջիններիս մասին շատ հաճախ ընդհանրապես տեղեկություններ չկան, և հենց դրանք վերականգնվում են թաղման հուշարձանների պեղումների հիման վրա, այսինքն՝ ստացվում է յուրօրինակ կախարդական շրջան, չիմանալով մշակույթի աշխարհըմբռնման մասին, մենք ի վիճակի չենք հասկանալ, թե մշակույթի որ մասն է արտացոլված թաղման հուշարձանում, իսկ աշխարհըմբռնման մասին ստիպված ենք դատել ըստ այդ թաղման հուշարձանի պեղման արդյունքների:

Ժամանակի ընթացքում ավերումներն ու քայքայումը առանց չափազանցնելու կարելի է համարել իրենց մասշտաբներով հրակայական և կուլտուր-պատմական հետևանքներով՝ ողբերգական: Ցանկացած մշակույթ և հասարակություն անգթորեն ոչնչացնում էր նախորդ մշակույթի և հասարակության բոլոր հետքերը, համարյա միշտ դա անում էին գիտակցված ձևով, միաժամանակ, անգիտակցաբար օգտագործելով նախորդների տեխնիկական և հոգևոր նվաճումները:

Քարերի վրայից ջնջվում էին արձանագրությունները և դրանց տեղում փորագրվում էին նորերը, ավերվում էին կառույցներն ու դրանց շինանյութերն օգտագործվում էին երկրորդ անգամ նոր շինությունների կառուցման համար, բարձիթողի էին արվում և ավերվում ոռոգման համակարգերը, նոր վայրեր էին տեղափոխ-

վում գերեզմանակոթողները: Քարանձավներն ու մյուս բնական թաքստոցները բազմիցս օգտագործվում էին տարրեր դարաշրջանների մարդկանց կողմից, ընդ որում, բնականաբար, ավելի վաղ մշակութային շերտերը քարանձավներում խաթարվում էին, և, վերջապես, կողոպտիչները գործնականում ամենուրեք փչացնում էին ամենատարրեր դարաշրջանների թաղման կառույցների մեծ մասը: Մարդկային գործունեության քայքայիչ կողմը լրացվում էր բնության ուժերի քայքայիչ բնույթով, այսինքն՝ բնական պատճառներով: Հին քարի դարի ամենավաղ քարանձավային կայանների համար դրանք փյուզումներն ու հողածածկ լինելու երկրաբանական պրոցեսներն են: Փյուզումները խաթարում էին քարանձավների մշակութային շերտերը նաև ավելի ուշ ժամանակներում: Նոր-քարեդարյան և բրոնզի դարաշրջանների բնակավայրերի հետազոտման ժամանակ հնագետները հանդիպում էին ձնհալքի ջրերից և գետերի մակարդակի ամենամյա բարձրացումներից համարյա ամբողջովին քայքայված մշակութային շերտերի: Ավելի ուշ շրջանի քաղաքատեղիները հարյուրամյակների և հազարամյակների ընթացքում քայքայվում էին անձրևներից, ծածկվում անտառով, իսկ անապատային ու կիսանապատային վայրերում ավազով: Մարդկային ձեռքերով պատրաստված ամենևին էլ ոչ բոլոր առարկաներն են պահպանվել հողում, մի բան, որ կապված է և՛ հողի բնույթի, և՛ նյութի հետ: Ոսկրե, փայտե և մետաղե առարկաները բնականորեն պատ են պահպանվում: Փայտն ու կաշին երկարակյաց նյութեր չեն, ոսկորը ենթակա է քայքայման, մետաղն օքսիդանում է, խեցեղենը փշրվում է հողում: Վերջապես, հենց ինքը՝ մշակութային շերտը հետագա շերտակուտակումների, սողանքների, ճահճացման և այլ պատճառների հետևանքով ձևափոխվում է:

Այնուամենայնիվ, այս բոլոր սահմանափակումներով հանդերձ, հնագիտական նյութը անվիճելիորեն հնարավորություն է տալիս իրականացնել մի շարք գիտական գործողություններ և կատարել բավականաչափ որոշակի եզրահանգումներ, ինչն էլ հենց նրա պատմական նշանակությունն է:

Հնագիտական նյութը հնարավորություն է ընձեռում հետա-մտել մշակույթի արտաքին ձևերի դինամիկան, տիպաբանական համեմատության և շերտագրական դասավորության հիման վրա վաղ ձևերը առանձնացնել ու ձևերից և սահմանել դրանց փոփո-խությունների ժամանակագրական հաջորդականությունը: Այդ

հիմքի վրա ստեղծվում է մարդկային մշակույթի զարգացման պատկերը նախնադարյան հասարակության պատմության ողջ ընթացքում, միաժամանակ հետամտվում է մշակույթի զարգացման ժառանգականությունը՝ սկսած նրա պարզագույն ձևերից մինչև ավելի բարդը: Անհրաժեշտ տեխնիկական մակարդակով կատարված հնագիտական պեղումները տալիս են հարուստ հնամարդաբանական, հնակենդանաբանական և հնաբուսաբանական նյութ, որն իր հերթին տեղեկությունների անգնահատելի աղբյուր է հնագույն մարդկանց ֆիզիկական առանձնահատկությունների, կենդանիների ընտանեացված տեսակների կառուցվածքի և ցեղատեսակների, մշակովի բույսերի սորտերի և տեսակների մասին: Լեռնային այն ապարների քարագրության (պետրոգրաֆիա) ուսումնասիրու-թյունը, որոնցից պատրաստվում էին գործիքները, հնարավորու-թյուն է տալիս վերականգնել հնագույն միգրացիաների և փոխա-նակության ուղիները: Նույնը հնարավոր է դառնում նաև հին մե-տաղների կազմի համեմատական ուսումնասիրության ժամանակ: Պեղումներում, համարյա ամենուրեք, հանդիպում են արվեստի առարկաներ և ըստ դրանց մենք դատում ենք այս կամ այն հասա-րակության գեղարվեստական, որոշ սահմանափակումներով, նաև հոգևոր մշակույթի մասին: Վերջապես մշակույթի տեղային տար-բերություններն օգնում են քննարկել էթնիկական տարաբաժան-ման ժամանակի և բնույթի հարցերը, թեև դրանց լուծումը պա-հանջում է նաև կից գիտությունների տվյալների կիրառում և միայն հնագիտական նյութի միջոցով դեռևս այն անհնարին է իրականաց-նել: Այսպիսով, կարելի է հետևություն անել, որ հնագիտական նյութը շատ տեղեկաբեր է և նախնադարի պատմական պրոցեսնե-րի վերականգնման գործում հսկայական դեր ունի:

□ ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ազգաբանական գիտությունը նպատակ ունի հնարավորին չափ ամբողջությամբ ու մանրակրկիտ, համարժեք նկարագրել ուսումնասիրության առարկան, այսինքն՝ այս կամ այն ժողովրդի մշակույթն ու կենցաղը, սոցիալական ինստիտուտները և հասարա-կական կառուցվածքը: Ընդ որում, ավանդաբար, ավելի մեծ ուշադ-րություն է դարձվել հետամնաց ժողովուրդներին և այդ առումով էլ հենց ազգաբանությունն առնչվում է նախնադարյան հասարակու-

թյան պատմությունը, քանզի հետամնաց ժողովուրդների մշակույթը նախնադարյան-պատմական վերականգնումների հիմնական նյութն է: Եթե չլինեին ազգաբանական տվյալները, ապա նախնադարյան մարդկային կոլեկտիվներում հասարակական հարաբերությունների և սոցիալական կառուցվածքի ձևավորման շատ կողմեր պարզապես ուշադրության առարկա չէին դառնա: Դրանք հայտնի են միայն ազգաբանական նկարագրություններից և գլխավոր խնդիրն այն է, որպեսզի դրանք ժամանակագրորեն համադրվեն նախնադարի պատմության այս կամ այն փուլի հետ: Սակայն, որքան էլ ամբողջական նկարագրի ժամանակակից ազգաբանական գիտությունն իր ուսումնասիրության առարկան, այստեղ գոյություն ունի մի սկզբունքային բաց. ազգաբանության կողմից ուսումնասիրվող հասարակությունները նկարագրվում են դրսից: Դա արվում է կողմնակի դիտորդի կողմից, որի գործողությունները որոշակի հոգեբանական ազդեցություն են թողնում ուսումնասիրվող կոլեկտիվի անդամների վրա (բարենպաստ, թե անբարենպաստ, դա միևնույնն է) և, վերջապես, ինքը՝ դիտորդը, հարուցում է պատասխան վերաբերմունք, այսինքն՝ անկանխատեսելի կերպով ներգործում է ուսումնասիրության առարկայի վրա: Ուսումնասիրության համար ընտրված ժողովուրդների մեջ հետազոտողների բազմամյա կյանքի առանձին դեպքերը, նույնիսկ դրանց ընդունումը ցեղի մեջ, պատկերը չեն փոխում, քանի որ այդ իրադրության մեջ անհնարին է լրիվ բնականությունը, և հետազոտողը մնում է անզլիացի, ֆրանսիացի, գերմանացի, ռուս և չի վերափոխվում էսկիմոսի, հնդկացու կամ ավստրալիացու: Նշանակում է, որ ազգաբանական նկարագրության լրիվությունը միշտ էլ հարաբերական է: Դա հատկապես վերաբերում է հասարակության կյանքի մտերմիկ կողմերին, որպիսիք են ծիսական գործողությունները, գաղտնի միությունները, կրոնական-հոգեբանական պատկերացումները, ինքնագիտակցությունը:

Մյուս սահմանափակումը, որ իրենց մեջ կրում են ազգաբանական նյութերը, դրանց մոտ ժամանակագրական հետահայացի բացակայությունն է: Ազգաբանական նկարագրությունն իր բնույթով համաժամանակյա է, այսինքն՝ այն կապված է որոշակի ժամանակագրական մակարդակի հետ, որպիսին է արդի դարաշրջանը: Ազգաբանական նյութերը հավաքվում են վաղուց (հաջորդ պարագրաֆում հակիրճ կնկարագրվեն դրանց կուտակման հիմնական

ուղեներիչները): Արդեն XVIII դ. առավել ևս՝ XIX դ. գիտությունը տվել է տարբեր ժողովուրդների ազգաբանական նկարագրությունների արժեքավոր օրինակներ, այնուհանդերձ, դրանց մեջ չատեն բացերը, քանի որ դրանք զրել են ոչ թե մասնագետ-ազգաբաններ, այլ ճանապարհորդներ: Միայն XIX դարի վերջում և XX դարի սկզբում երևան եկան խիստ գիտական և նախանձելիորեն ամբողջական ու մանրակրկիտ աշխատություններ հետամնաց շատ ժողովուրդների մշակույթների մասին, բայց դրանք ևս խոցելի են ազգաբանական ժամանակակից մեթոդիկայի տեսանկյունից: Ինչ վերաբերում է հույն և հռոմեացի հեղինակների՝ իրենց հարևանների մասին հաղորդումներին, ապա դրանք կարող են օգտագործվել միայն որպես հնադարում այս կամ այն սովորույթի գոյության պատկերավոր ապացույց, որովհետև այդ տեղեկություններն ընդհանուր առմամբ կցկտուր են և անստույգ:

Միաժամանակ, մշակույթի հնագիտորեն գրանցված երևույթների դինամիկ շարքի վերակառուցման ժամանակ ազգաբանական տվյալները հետևողականորեն վերածվում են հնագիտականների, և հետահայաց վերակառուցումը ձևով է բերում օբյեկտիվ բնույթ: Ի դեպ, տեղին է ասել, որ դա է ազգաբանության և հնագիտության, նրանց պատմական զարգացման ընթացքում սերտ փոխազդեցության գաղտնիքի բանալին, երկու գիտությունն էլ չեն կարող գոյություն ունենալ և զարգանալ առանց փոխադարձաբար հարստացնելու և լրացնելու միմյանց:

Վերջապես, չի կարելի չհիշատակել, որ հետամնաց հասարակությունների ուսումնասիրության ժամանակ ազգաբանության տրամադրության տակ միշտ եղել են միայն ժամանակակից հետամնաց հասարակությունները, որոնց անհնարին է ուղղակիորեն նմանեցնել նախնադարյան կոլեկտիվներին: Ռուսական գիտության մեջ Ա. Ի. Պերչիցի կողմից ներմուծված այն նոր սկզբունքը, ըստ որի ըլըր հետամնաց հասարակությունները բաժանվում են ԱՊՀ (ապոպոլիտեական) և ՍՊՀ (սինպոլիտեական) հասարակությունների, հենց ընդհանրացնում է այդ արմատական տարբերությունը, միաժամանակ մատնանշելով նախնադարյան-հասարակական հարաբերությունների վերակառուցման հնարավորության ևս մի սահմանափակում: Ճիշտ է, սինպոլիտեական շատ հասարակություններ հազարամյակների ընթացքում զարգացել են առանց եվրոպական կամ այլ մշակույթի հետ որևէ չփոխմանի՝ ավստրալիա-

ցիներ, պապուասներ, Թասմանացիներ, բուշմեններ, Հրոեքերցիներ, սակայն նրանց էլ չի կարելի համարել դասական նախնադարի կրողներ, որովհետև անցել են զարգացման ներկարատև ուղի, սկսած վերին Հին քարի դարից, իսկ դա ենթադրում է այնպիսի պրոցեսների առկայություն, որոնք, իհարկե, ձևափոխել են հասարակական նախասկզբնական կառույցները: Ի լրացումն դրա պիտի ասել, որ ինչ մակարդակի վրա էլ լինեն ժամանակակից հետամնաց ժողովուրդները, նրանցից ոչ մեկն էլ չի կարող ներկայացնել այն մշակույթը, որում ապրել են ժամանակակից մարդու նախնիները: Նրանց մշակույթների առարկայական աշխարհը վերականգնվում է հնագիտորեն, իսկ հոգեկան աշխարհի պատկերը մինչև հիմա մնում է փրկիստփայական քիչ թե չառ ճշմարտանման մշակումների մակարդակի վրա:

Միանգամայն սխալ է ենթադրել, ինչպես անում են որոշ մասնագետներ, թե նախնադարյան հասարակության պատմությունը ամբողջությամբ պատկանում է ազգաբանության ոլորտին, բայց, նույնքան էլ արդարացված չէ նրա վերականգնողական հնարավորությունների ժխտումը: Ամենից առաջ ազգաբանությունը հարուստ նյութ է տալիս նյութական մշակույթի առարկայական աշխարհի առանձին իրերի ֆունկցիոնալ նշանակության մասին. առանց ազգաբանության այդ իրերից չատերի նշանակությունը մեզ քիչ հասկանալի կլինի: Սակայն շատ ավելի մեծ է ազգաբանության դերը նախնադարի հասարակական հարաբերությունների և հոգևոր մշակույթի վերակառուցումների գործում: Առանց ազգաբանական դիտարկումների և մշակումների հսկայական պաշարի անհնարին կլինի պատկերացնել նախնադարյան հասարակության կյանքի այնպիսի երևույթներ, որպիսիք են ազգակցության համակարգերը, ամուսնության և ընտանիքի կոլեկտիվ գործունեության, համայնքի ձևերը, տնտեսական հարաբերությունները, կրոնամոգական ծեսերը, ժողովրդական ստեղծագործությունը: Ժամանակագրորեն դասավորված հնագիտական փաստերի հիմնականիս զգաբանությունն ավելացնում է նախնադարյան մշակույթի՝ մարմին կազմող տվյալները, հնարավորություն տալով զգալ դրա կենդանի շունչը:

□ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՄԱՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Մարդարանությունը գիտություն է մարդու և նրա նախնիների կենսաբանական առանձնահատկությունների մասին: Իսկ հնէամարդարանությունը մարդարանության այն բաժինն է, որն ուսումնասիրում է ամենազանազան դարաշրջանների բրածո մարդկանց կմախքները, և, օգտագործելով ժամանակակից մարդու կենսաբանական ուսումնասիրության արդյունքները, վերականգնում է դրանց կենսաբանական բնութագիրը: Պատմական մարդարանությունը առավել շատ հենվում է հենց հնէամարդարանության վրա, երբ այն դառնում է նախնադարյան հասարակության ուսումնասիրության պատմական աղբյուր: Սակայն հնէամարդարանական նյութը, ինչպես մյուս, այդ թվում՝ մեր կողմից դիտարկված հնագիտական և ազգագրական նյութերը, մեկնաբանումների ճանապարհին ստեղծում են իրենց բարդությունները, առանց որոնց ըմբռնման հնարավոր չէ լրիվ չափով օգտագործել այն: Հնէամարդարանությունը, ինչպես և ժամանակակից բնակչության մարդաբանությունը, տալիս է խմբական բնութագրեր, այսինքն՝ նկարագրում է ոչ թե առանձին մարդկանց, այլ կենսաբանական ցեղակցությամբ կապված, պոպուլյացիա՝ կոչվող մարդկային խմբերի: Մարդկային ռասաներն, օրինակ, պոպուլյացիաների խմբեր են, որոնցից յուրաքանչյուրը մյուսից սահմանազատվում և տեղայնանում է ամուսնական կապերի բնույթով, որոնց թափանցելիությունից էլ կախված է պոպուլյացիաների միատեսակությունը (հոմոգենությունը), կամ, ընդհակառակը, տարատեսակությունը (հետերոգենությունը):

Հնէամարդարանական նյութը ձեռք է բերվում, ինչպես արդեն ասվել է, դամբարանների հնագիտական պեղումների ընթացքում: Ներկայումս մշակվել են դիակիզումների՝ դիակի այրումից մնացած ոսկրային ոչ մեծ բեկորների, ուսումնասիրության մեթոդներ: Բայց դրանցից քաղվող տեղեկություններն աննշան են: Բարեբախտաբար, դիակիզման սովորույթը լայնորեն տարածված չի եղել, և ավելի հաճախ հնագետները և հնէամարդաբանները ուսումնասիրում են դիաթաղումները: Ճիշտ է, այդ դեպքում էլ կմախքի ոսկորների պահպանվածությունը կարող է բավարար չլինել, սակայն ներկայումս լավ է կարգավորված վերականգնողական աշխատանքը, այսինքն՝ ոսկորների և զանգի բեկորների միջոցով դրանց ամբողջական տեսքի ստացումը: Այս կամ այն դամբարանադաշտից

պեղումներով ստացված կմախքների բավարար քանակի դեպքում տվյալ բրածո խմբի կենսաբանական բնութագիրը որոշ առումներով ստացվում է ավելի լիարժեք, քան մարդարանի կողմից ուսումնասիրվող կենդանի մարդկանց խմբինը: Ցանկացած դամբարանադաշտ գործնականում օգտագործվել է տեականորեն և այնտեղ թաղված են մարդկանց մի քանի սերունդներ: Մի սերնդի մարդկանց թաղումների տարբերակելու մնացած սերունդներից և դրա համար չափանիշներ գտնելը թաղումների տեղագրության մեջ, նկատելի հաջողություն չեն ունեցել: Այդ պատճառով էլ Հնէամարդաբանական ցանկացած պոպուլյացիա չարունակվում է ժամանակի մեջ և այն, որպես կանոն, ընդգրկում է մարդկանց շատ ավելի սերունդներ, քան ժամանակակիցը, ուստի և թվաքանակով այն գերակշռում է ժամանակակիցին: Իսկ թե որքա՞ն է այդ քանակը, անհնարին է որոշել յուրաքանչյուր կոնկրետ դեպքում: Վերջապես, պատմամարդաբանական վերականգնումներում, որ արժեքավոր են նախնադարյան հասարակության համար, Հնէամարդաբանական նյութի օգտագործման լրացուցիչ բարդությունը դամբարանադաշտերի մեծ քանակի ուշ հանդես գալու փաստն է: Ղրանք երևան են գալիս նոր քարի դարաչրջանում: Միջին քարի դարի դամբարանադաշտերը հաճախ բաղկացած են մի քանի թաղումներից, իսկ հին քարեդարյանները միշտ էլ միայնակ են:

Այնուամենայնիվ, պատմական մարդաբանությունը ի՞նչ վերականգնումներ կարող է տալ նախնադարյան հասարակության պատմությանը: Վերջին երկու տասնամյակում հսկայական հաջողությունների է հասել պրիմատաբանությունը, ընդ որում, մեզ համար շատ կարևոր է ոչ թե կապիկների ձևաբանության ուսումնասիրությունը, այլ նրանց վարքի ըմբռնումը և այնպիսի գծերի բացահայտումը, որոնք կարևոր են մարդու վաղ նախնիների վարքի և նրան բնորոշ հասարակական հարաբերությունների բացատրման համար: Նախնադարյան հասարակության պատմության համար խիստ կարևոր են երկու փաստ: Դրանցից առաջինն այն է, որ գործնականում կապիկների բոլոր ձևերի մոտ բացակայում են սեռական հարաբերություններն արյունակից կենդանիների տարբեր սերունդների, օրինակ, հոր և աղջկա, կամ որդու և մոր միջև: Այս դիտարկումը էական կոպան է այն երևութական պատկերացման դեմ, թե մարդկության պատմության վաղ շրջանում գոյություն է ունեցել անկանոն սեռական հարաբերությունների փուլ:

Երկրորդ փաստը, ինչով պրիմատոլոգիան հարստացրել է նախնադարյան հասարակության պատմությունը, այն դիտարկումն է, որ տարբեր տեսակների կապիկների վարքի ուսումնասիրությունը հաստատում է, թե նրանք խուսափում են հոտի ներսում սեռական հարաբերություններից և գերադասում են այդ հարաբերությունները հարևան հոտի անհատների հետ: Արդյո՞ք դա արտամուսնություն՝ էքսոգամիայի՝ (որի մասին կխոսվի հետագայում), սկզբնաձևը չէ, որը սեռական կապերը դուրս է բերում կոլեկտիվի սահմաններից և հատկանշական է նախնադարյան շատ խմբերի համար: Այսպիսի ուղղագիծ նմանակումը հազիվ թե արդարացված է, սակայն բերված օրինակը ցույց է տալիս այն հնարավորությունների սահմանները, որոնք պարունակվում են պրիմատների էտոլոգիական՝ ուսումնասիրության մեջ:

Մարդու վաղ նախնիների բազմաթիվ գտածոներն ուսումնասիրվում են առաջին հերթին ձևաբանական տեսանկյունից, համեմատվում են իրենց կառուցվածքի առավել բնորոշ փոփոխականների հիման վրա: Փոփոխականների (վարիացիաների) նմանությունը հնարավորություն է ընձեռել ստեղծել մի շարք ճշմարտանման վարկածներ դրանց ծագումնաբանական արյունակցության մասին:

Հնագույն մարդկանց խմբերի ձևաբանական առանձնահատկությունները բացառիկ հարուստ տեղեկություններ են պարունակում նրանց փոխադարձ ցեղակցության գնահատման համար, որովհետև դրանք պայմանավորված են ծագումնաբանորեն և հնարավոր է տալ դրանց նմանությունների և տարբերությունների աստիճանի քանակական գնահատականը: Մարդու նախնիների ձևաբանական առաջնությունը նույնական չէ նրանց սոցիոլոգիական զարգացմանը, թեև ունի իր ազդեցությունը: Միայն պատմամարդաբանական վերականգնումների օգնությամբ մենք կարող ենք դատողություններ անել օյկումենի տարրեր շրջաններում նրա ընդհանուր ինտենսիվության և տեմպերի մասին: Նախնադարյան հասարակության զարգացման ավելի ուշ փուլերում, երբ բարդանում է հասարակական կառուցվածքը և նախնադարյան կոլեկտիվների տեղային մասնատվածությունը, երբ սկսվում է ինքնապարփակ ինքնագիտակցության ձևավորումը, որը հետագայում վերափոխվում է էթնիկական ինքնագիտակցության, պատմամարդաբանական ինֆորմացիան անփոխարինելի է դառնում էթնոծագումնաբանական վաղ գործընթացների վերակառուցումների հա-

մար: Դիֆուզիայի միջոցով ցանկացած մշակութային և, նույնիսկ, լեզվական առանձնահատկությունների փոխանցելու հնարավորության դեպքում հնչամարդարանական տվյալները նախնադարյան հասարակության համար դառնում են թերևս միակ աղբյուրը մարդկանց իրականում տեղի ունեցած վերաբնակեցումների մասին:

Կարևոր է նաև հարցի հնչաժողովրդագրական կողմը: Իր զարգացման պատմության բոլոր փուլերում էլ մարդը եղել է արտադրողական հզոր ուժ. մարդկանց թվից և նրանց սեռատարիքային հարաբերություններից, մանկական մահացությունից, ծնելիության մակարդակից, բնակչության աճի տեմպերից, կյանքի տևողությունից, աշխատանքային ցիկլի շրջանակներից դուրս գտնվող ավագ սերնդի մարդկանց տեսակարար կշռից կախված էին շատ արտադրական պրոցեսներ: Զարգացած գիր ունեցող հասարակություններում գերեզմանաքարերի արձանագրությունները որոշ տեղեկություններ են հայտնում այդ մասին, ավելի ստույգ, դրանց ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս հնչաժողովրդագրական եզրահանգումներ անել: Գիր չունեցող հասարակությունների մասին գրավոր վկայությունները ծայրահեղ աղքատիկ են, եթե նկատի ունենանք հնչաժողովրդագրական տեղեկությունները: Այդ կապակցությամբ հնչամարդարանական նյութերը և դրանց պատմամարդարանական մեկնաբանությունը հանդիսանում են միակ աղբյուրը, որի անփոխարինելիությունը առավել ևս ընդգծում է դրա պատմական կարևորությունը: Այսպիսով, պատմական մարդաբանությունը, հնագիտության և ազգաբանության հետ համատեղ, մեզ ուղի է առաջարկում դեպի նախնադարյան հասարակության պատմությունը, ազգագրությունն ու հնագիտությունը՝ դեպի մշակույթի պատմությունը, իսկ պատմական մարդաբանությունը հենց իր՝ մարդու պատմությունը:

□ ՁՈՐՐՈՐԴԱԿԱՆ ԵՐԿՐԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՆԷԱԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Ձորրորդական երկրաբանությունը նախնադարի պատմաբաններին օժտում է տեղեկություններով երկրի մակերևույթի փոփոխությունների մասին այն ժամանակահատվածի համար, որի շրջանակներում ընթացել է մարդկության պատմությունը: Տեղեկու-

թյուններ է տալիս նաև չորրորդական ժամանակի ընթացքում օվկիանոսի մակարդակի և նրա փոփոխության դինամիկայի, առափնյա տեկտոնիկայի ինտենսիվության և, վերջապես, բնական իրադրության լուրջ փոփոխությունների տեղական առանձնահատկությունների մասին, որոնք օլկումների տարրեր շրջաններում բավականաչափ յուրահատուկ էին: Դրանից բացի, նախնադարյան հասարակության պատմության համար երկրաբանական դիտարկումներն ունեն նաև նեղ կիրառական նշանակություն երկրաբանական շերտերի շերտանստվածքը, քարանձավներում շերտագրական սյուները, բաց կայաններում նստվածքային հորիզոնները արտակարգ կարևոր են նախնադարյան հասարակության պատմության պարբերացումների և, հատկապես, նախնադարում տեխնոլոգիական պրոցեսի դինամիկայի սահմանման համար: Ըստ էության հնագիտական ողջ պարբերացումը, որն արտացոլում է տեխնիկական հազեցվածություն և մարդկության տեխնիկական հմտությունների զարգացման փուլերը նախնադարում, չէր կարող ստեղծվել միայն տեխնոլոգիական սկզբունքի հիման վրա, եթե այդ սկզբունքը չհամալրվեր շերտագրականով, այսինքն՝ չհամալրվեր իրենց մեջ ոսկրե մնացորդներ պարունակող ուշ երկրաբանական շերտերի հաջորդականության դիտարկումներով: Այդ առումով հատկապես արդյունավետ են կավերի ժապավենները: Այդ շերտերից յուրաքանչյուրը եվրոպայում և Հյուսիսային Ասիայում հարաբերակցվում է չորրորդական սառցապատման փուլերի, իսկ մերձարևադարձային շրջաններում հորդառատ տեղումների կուտակման ժամանակաշրջանների հետ: Այս ամենը հնարավորություն է տալիս շերտերում հայտնաբերվող ոսկրե մնացորդները և հնագիտական գույքը վերագրել չորրորդական սառցապատման կամ միջսառցադաշտային ժամանակաշրջանների տարրեր փուլերի և ստանալ նախնադարյան հասարակության վաղ պատմության ընթացքում տեխնոլոգիայի զարգացման հաջորդականության լիարժեք պատկերը:

Աշխարհագրական տեղեկությունները շատ կարևոր են նաև հոլոցենի՝ երկրի պատմության ժամանակակից դարաշրջանի համար, որն սկսվել է մեզանից մոտ 10 հազար տարի առաջ: Տեղումների կուտակման ինտենսիվությունը հոլոցենում ավելի փոքր էր, քան չորրորդական ժամանակաշրջանի ընթացքում, սակայն շերտերի հաջորդականությունը և անցումը վաղ շերտանստվածքնե-

րից ավելի ուշ նստվածքներին ֆիքսվում են բավականին հստակ, որը մեծ դեր է խաղացել նոր քարի դարի և բրոնզի դարաշրջանի մշակույթների համեմատական շերտագրություն սահմանումների համար: Աշխարհագրական դիտարկումների սահմանափակությունն այն է, որ օյկումների տարրեր շրջաններում երկրաբանական շերտավորումները տարրեր են և կախված են տեղումների կուտակման հաճախականությունից, որն իր հերթին պայմանավորված է տեղի կլիմայական պայմաններով: Դա է պատճառը, որ տարրեր տարածքների համար հստակ սինխրոնացված սանդղակ ստանալ չի հաջողվում մինչև հիմա: Արանից էլ բխում են բազմազան և չհանդարտվող վեճերը հարաբերական ժամանակագրության մասին, որ մեծ տեղ են զբաղում աշխարհագրական և հնագիտական գրականության մեջ: Միաժամանակ, մինչև բացարձակ թվագրման մեթոդների երևան գալը, այդ ժամանակագրությունը միակ սանդղակն էր, որի համեմատությամբ կառուցվում էր նախնադարյան հասարակության պատմության ողջ պարբերացումը և իրականացվում էր նյութական ու հոգևոր մշակույթի երևույթների վաղ ձևերից ավելի ուշ ձևերի զարգացման շարքերի բաշխումը:

Նախնադարյան-պատմական ուսումնասիրությունների, ավելի կոնկրետ՝ մարդկության հնագույն տեղաշարժերի և տարաբնականացման ուղիների սահմանման համար կարևոր օժանդակ միջոց է ինչ-որ ժամանակ մայրցամաքներն իրար միացնող ցամաքային կամուրջների գոյությունն ու թվագրումը սահմանելու համար: Անհնարին կլինեք վերականգնել Ամերիկայի բնակեցման ուղին Բեռլինգի նեղուցով և, ընդհանրապես, պատկերացնել հնագույն մարդկային խմբերի տեղաշարժը այդ շրջանում, եթե չորրորդական երկրաբանությունը մեզ չտրամադրեր նեղուցի այդ մասում ցամաքային կամրջի գոյության անհերքելի ապացույցներ: Այդ ցամաքն ստացել է Հին Բերլինգի անվանումը և գոյություն է ունեցել մեզանից 12-13 հազար տարի առաջ: Մինչ այդ այն փոխել է իր լայնությունն ու գծագրությունը, մասնակիորեն ծածկված է եղել սառցադաշտով, բայց, այնուամենայնիվ, զբաղեցրել է հսկայական տարածություն և ծառայել է որպես վստահելի միջանցք մարդկանց ու կենդանիների համար: Ցամաքի նմանատիպ տարածություններ միացնում էին Մեծ Զոնդյան կղզիները ընդհուպ մինչև նոր Գվինեա, Ավստրալիա և Թասմանիա: Մայրցամաքների հետ էին միանում ճապոնական և Բրիտանական կղզիները: Դրանք գոյություն

են ունեցել տարրեր ժամանակահատվածներում և նրանց ձևավորման որոշակի պատճառը մինչև հիմա էլ պարզ չէ: Ի դեպ, ցամաքային կամուրջների առկայությունը փոփոխում էր նաև մարդու գոյության բնական միջավայրը. օրինակ, Բերլինգի նեղուցի փակվելը խոչընդոտում էր ծովային կաթնասունների ազատ տեղաշարժը, որոնք հիմա էսկիմոսների համար սննդի հայթայթման հիմնական աղբյուր են, սակայն նախադրյալներ էր ստեղծում մայրցամաքի ներսում կնդակավոր կենդանիների որսորդության համար:

Այստեղ մենք անցնում ենք հնէաաշխարհագրությանը: Հնէաաշխարհագրական վերականգնումները հիմնականում ուղղված են հնագույն լանդշաֆտների վերակառուցմանը, իսկ այդ խնդիրը պահանջում է կենսաաշխարհագրական տվյալների լայն կիրառում: Այդ պատճառով էլ առափնյա գծի փոփոխությունների ժամանակ բիոգեոցենոզների* դինամիկայի դիտարկումը, երբ խոսքը վերաբերում է մերձօվկիանոսային գոտիներին, կամ կլիմայի փոփոխությունների դեպքում, երբ նկատի են առնվում ներմայրցամաքային շրջանները, կազմում է հնէաաշխարհագրական հետազոտությունների ծավալի զգալի մասը: Բացի այդ, դրանք կարևոր են նաև շերտագրական տեսանկյունից, երկրի ընդերքում չորրորդական ժամանակի հողաշերտի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս ստանալ շերտագրական սանդղակներ տարրեր տարածքների համար և դրանով նպաստում է միմյանցից զգալի հեռավորության վրա գտնվող հուշարձանների համաժամանակացմանը: Կլիմայի ինչպես տեական, այնպես էլ կարճատև տատանումներ տեղի էին ունենում չորրորդական ժամանակաշրջանի ողջ ընթացքում: Հողոցների դարաշրջանի համար դրանց մասին կարելի է դատել միայն հնէաաշխարհագրական ուղեհիշների՝ բուսական աշխարհի կազմի, կենդանական աշխարհում ցրտադիմացկուն, կամ, ընդհակառակը, ջերմասեր տեսակների առկայության օգնությամբ: Իսկ դա նախադրյալներ է ստեղծում Հին քարի դարում որսորդների սեզոնային տեղաշարժերի կամ էլ նոր քարեդարյան երկրագործների մոտ ցանքաշրջանառությունների և մշակվող բույսերի տեսակների վերականգնման հնարավորության համար: Այսպիսով, հնէաաշխարհագրությունն էլ շատ առումներով պակաս կարևոր չէ նախնադարի պատմության առանձին իրադարձությունների վերականգնման համար, քան չորրորդական երկրաբանությունը:

□ ՀԱՎԵՆԴԱՆԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Գիտությունն այս բնագավառը անվանվում է նաև հնէակենդանաբանություն, որը ճիշտ չէ, քանի որ հնէակենդանաբանությունն ընդգրկում է բոլոր բրածո կենդանիների ուսումնասիրությունը: Կիրառվում է նաև «հնէաոսկրաբանություն» տերմինը, որը ճիշտ չէ այդ նույն պատճառով և ավելի նեղ իմաստ ունի, քանի որ ոսկրաբանությունն ուսումնասիրում է ոչ միայն իր ոլորտի նյութերը, այլև միջոց է կենդանիների կյանքի պայմանների վերականգնման համար:

Կիրառվող տերմինը՝ հնակենդանաբանություն, հաջող և ճշգրիտ է այն առումով, որ այն միանշանակ ցույց է տալիս ուսումնասիրման առարկան՝ պեղումներով գտնված կենդանիների ոսկրե մնացորդները, ինչն այդ կենդանիները ընտանի, վայրի, թե բառի լայն իմաստով վայրի կենդանիներ, ներառյալ թռչունների, ձկների և, նույնիսկ, անողնաշարավորների, ոսկրե մնացորդները, արտակարգ կարևոր են որսորդության, ձկնորսության և հավաքչության վերականգնումների համար: Դրանց հետազոտումն ունի նաև ավելի լայն նշանակություն, որ դուրս է գալիս նախնադարյան հասարակության պատմության չրջանակներից: Ոոսքը ժամանակակից շատ տեսակների հնագույն արեալների վերականգնման մասին է, քանի որ դրանց տարածումը հնադարում հնարավոր է միայն պեղումների գտածոների առկայությամբ: Ինչ վերաբերում է ընտանի տեսակներին, ապա դրանց ոսկրե մնացորդները կենդանիների ընտանիացման և հին անասնապահության հիմնախնդիրների մշակման միակ աղբյուրն են: Ե՛վ մեկ, և՛ մյուս դեպքում հետազոտողը գործ ունի այն մնացորդների հետ, որոնք արդեն ծառայել են որպես սնունդ, այդ պատճառով էլ բազմազան չեն և բեկորային բնույթ ունեն: Շատ հազվադեպ են հանդիպում կենդանիների ծիսական նպատակներով թաղումներ, որոնցում կմախքը պահպանված է լինում քիչ թե շատ բավարար վիճակում: Ոսկրե նյութի նման միօրինակությունը և բեկորայնությունը խիստ դժվարացնում է ուսումնասիրությունը, որովհետև շատ բեկորներ մեծ դժվարությամբ են նույնացման ենթարկվում: Ընտրովիությունը կարող է ունենալ արհեստական ծագում, ասենք, սննդի համար որոշակի կենդանիների գերադասելը, կապված սննդի կամ ծիսական ավանդույթի հետ: Այդ դեպքում այս կամ այն տեսակի կամ տարիքի կենդանի-

ների ոսկորների տոկոսային պարունակությունը չի համապատասխանի հոտերում նրանց քանակի հետ: Ընդհանուր առմամբ, հնագիտության օգնությամբ ձեռք բերվող հնակենդանաբանական նյութը, ինչպես և նախնադարյան հասարակության իրադարձությունների վերականգնումների համար որպես պատմական աղբյուր ծառայող մյուս նյութերը, ունեն իրենց թերություններն ու սահմանափակությունը: Այդ նյութի մշտական սահմանափակությունը, կապված ընտրովի լինելու հետ, կարող է հաղթահարվել միայն շատ զգուշավոր մեկնաբանմամբ: Բեկորայնության հանգամանքի հետ կապված ժամանակային սահմանափակումները հաղթահարվում են նյութերի կուտակման և ուսումնասիրության մեթոդիկայի կատարելագործման ընթացքում: Ներկայիս մեթոդները խիստ մասնագիտացված են, և առավել պատրաստված ուսումնասիրողները այժմ մասնագիտացվել են մեկը՝ կենդանիների, մյուսը՝ թռչունների, երրորդը ձկների, կակղամորթների և այլնի ուսումնասիրության մեջ:

Դյուրին չէ նաև կենդանիների ընտանիացման խնդիրը: Չխոսելով գործի վարքային կողմի մասին, որը կարող է քիչ թե շատ բավարար չափով հասկանալի դառնալ միայն ազգաբանական ժամանակակից տվյալները հնադարի վրա տեղադրելու օգնությամբ, մի բան, որն անելն այնքան էլ հեշտ չէ ընտանիացման հետևանքով ժամանակակից ընտանի տեսակների վարքի փոփոխման պատճառով, գոյություն ունի նաև զուտ ձևաբանական դժվարություն և համարյա թե հնարավոր չէ ընկալել ընտանիացման սկզբնական փուլերը, քանի որ ընտելացման փուլում գտնվող կենդանիները գործնականում, հատկապես կմախքի կառուցվածքով, չէին տարբերվում վայրի ձեւերից: Ժիշտ է, ներկայումս առաջարկվում է իբրև թե ընտանի կենդանիների ոսկորները վայրի կենդանիների ոսկորներից տարբերակելու նոր մեթոդ, որ հիմնվում է ոսկորի միկրոկառուցվածքի առանձնահատկությունների վրա, բայց դրա գործադրումն էլ առայժմ բավարար արդյունքներ չի տվել: Առավել դյուրին է արդեն վերջնականորեն ընտանիացված ձեւերի ուսումնասիրությունը, ընտանիացման հատկանշաններն արտահայտված են բավականաչափ հստակ: Կենդանաբանական սովորական հետազոտական գործողությունը, որ կայանում է ոսկորները չափազրելու, խմբական բնութագրերի հաշվարկի և դրանց համեմատման մեջ, թույլ է տալիս բնութագրել տեղային ցեղատեսակների տար-

բերությունները և առանձին չըջաններում բացահայտել ցեղատեսակների ծագումնաբանական կապերը: Էական է նաև հոտի ցեղատեսակային կազմի սահմանումը, որ հնարավոր է դարձնում ինչ-որ չափով գնահատել տնտեսական զարգացման մակարդակը, արտադրական պրոցեսի բնույթը և, նույնիսկ, սննդատեսակները: Հնակենդանաբանությունը այդ առումով համադրվում է հնագիտական աշխատանքի մյուս ոլորտներին, լրացնելով և զգալիորեն մեծացնելով դրանց վերականգնողական հնարավորությունները:

□ ՀՆԱՐՈՒՍԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուսումնասիրությունների այս ուղղությունը հայրենական գրականության մեջ հաճախ անվանվում է ազգաբուսաբանություն, որը ոչ մի կերպ չի կարելի արդարացնել, խոսքը մշակույթի բուսականության կազմի մասին է, որը բոլորովին էլ միշտ չէ, որ կապվում է որևէ որոշակի ժողովրդի հետ: Այն ավելի շուտ առնչվում է տարածքներին և այդ բուսաշխարհի ծագման աղբյուրները կարող են հետազայաց կերպով վերականգնվել ժամանակակից տեսակների անալիզի և աշխարհագրական տարածման հիման վրա: Սակայն վերջնական լուծում կարող է սպասվել միայն պեղումներով ստացված բուսական մնացորդների ուսումնասիրմամբ: Պեղումներից հայտնաբերվում են ինչպես վայրի, այնպես էլ մշակույթի բույսերի սերմեր ու ծաղկափոշի, որոնք մեզ տեղեկություններ են տալիս մշակության մեջ ներառված բույսերի, ինչպես նաև վայրի բույսերի օգտագործման բնույթի մասին: Բայց այդ ճանապարհին կարող են հանդիպել ստորջրյա խութեր. հնաբուսաբանական տվյալներն ունեն այն թերությունը, որ օտարածին ծաղկափոշին կարող է հնագիտական չերտի մեջ հայտնվել ոչ թե արհեստական, այլ բնական ճանապարհով և այդ դեպքում ընկալվել որպես ուսումնասիրվող տվյալ հնագիտական հուշարձանի օրգանական բնութագիր: Այդպիսի դեպքերում անխուսափելի է խառնաշփոթի վտանգը տեղական և եկվոր տեսակների մեջ: Այնուամենայնիվ, հնաբուսաբանությունն արդեն իսկ նախնադարյան հասարակության պատմությունը հարստացրել է սկզբնական երկրագործություն ունեցող աշխարհի շատ չըջանների մշակույթի բուսականության կազմի մասին կարևոր տեղեկություններով և շատ բան է տվել երկրագործության հետագա օջախներում բույսերը մշակույթի մեջ արտաքին ազդե-

ցություններն ու ծման, մշակույթի բուսականության դիֆուզիայի և միգրացիայի հարցերի ըմբռնման համար:

Հնաբուսաբանական նյութը արտակարգ հետաքրքիր ու արդյունավետ է նաև այն առումով, որ այն հնագիտությունը, հետևաբար, նախնադարյան հասարակության պատմությունը օժտում է բացարձակ թվագրման էական միջոցով, քանի որ նրա միջոցով ստացվող թվագրումը ունի մինչև մեկ տարվա ճշտություն: Այդ մեթոդը հիմնվում է ծառերի օղակների տարեկան աճի վրա, որը մեզանից յուրաքանչյուրը տեսել է բնափայտի ընդլայնական կտրվածքում: Նույն տեսակի ծառերի մոտ միևնույն տարում այդ աճի հաստությունը նույնն է, որ թույլ է տալիս համադրել տարբեր չըջանների համար մշակված ժամանակագրական սանդղակները, եթե դրանք թեկուզ մասնակիորեն համընկնում են: Ներկայումս այդ մեթոդի օգնությամբ կարելի է խորանալ պատմության մեջ մի քանի հազար տարի, սակայն այդ մեթոդի կիրառման հնարավորությունները նույնպես մեծ չեն: Միշտ չէ, որ մշակութային շերտում փայտանյութը պահպանվում է բավարար վիճակով: Փայտանյութի հայտնաբերման փաստը սկզբունքորեն հնարավոր է միայն զգալի անտառապատ տարածքներ ունեցող չըջաններում, քանի որ նախնադարի դարաշրջանում գործնականում փայտանյութը բերովի չէր և այն օգտագործվում էր խիստ հազվադեպ: Այդ պատճառով էլ դենդրոխրոնոլոգիական՝ մեթոդը առավել արդյունավետ և նշանակալից արդյունքներ տվել է երկրագնդի հյուսիսային չըջաններում, անտառային և մասնակիորեն անտառատափաստանային գոտիներում:

□ ԳՐԱՎՈՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

Հնագիտական պեղումների արդյունքում գրավոր աղբյուրների քանակն արագորեն աճում է և ակներև է, որ նույնպիսի արագությունը կաճի նաև հետազայում: Սակայն անհրաժեշտ է ամենայն որոշակիությամբ նշել, որ դեռևս երկար ժամանակ դրանք նախնադարյան հասարակության պատմության համար վերն ուսումնասիրված դիսցիպլինների տվյալների համեմատությամբ կմնան որպես տեղեկատվության երկրորդական աղբյուրներ: Սկզբնական չըջանում դա բացատրվում է գրավոր աղբյուրների բնույթով: Դրանք գերազանցապես արչավանքների և նվաճումների մասին

արքայական արձանագրություններ են, մյուսները տաճարային արձանագրություններ են, որոնք արտացոլում են տաճարային տնտեսության վարման ընթացքը: Հաղվաղեպ Հանդիպում են իրավաբանական փաստաթղթեր, ավելի ընդարձակ է մասնավոր զրագրությունը, սակայն, որպես կանոն, այն պարունակում է առանձին, չատ կարճառոտ հաղորդումներ: Գիտական բովանդակություն ունեցող տեքստերը, պատմական տրակտատները, աշխարհագրական նկարագրությունները, ներառյալ ժողովուրդների նկարագրությունները, երևան են գալիս միայն Հին Հունաստանում և շարունակվում են հռոմեական, բյուզանդական ու մուսուլմանական պատմության ընթացքում: Ասիական մայրցամաքի արևելքի համար հունական և հռոմեական աղբյուրներին փոխարինում են չինական ժամանակագրությունները (քրոնիկաները): Դրանցով գործնականորեն սահմանափակվում է գրավոր աղբյուրների այն խումբը, որից կարելի է օգտվել նախնադարի պատմության իրադարձությունների վերականգնման համար: Սակայն սահմանափակումները ավելին են: Հույների, հռոմեացիների և չինացիների աշխարհագրական և պատմաշխարհագրական տեքստերը հաճախ հարուստ նյութեր են պարունակում նրանց հարևան ժողովուրդների մշակույթի, կենցաղի և տնտեսության մասին, որոնք, սակայն, իրենց լրիվությամբ ու ճշգրտությամբ միշտ չէ, որ համապատասխանում են նախնադարի պատմության մասին ժամանակակից գիտության պահանջներին: Հաճախ այդ տեղեկությունները ֆանտաստիկ են և պարունակում են ակնհայտ թյուրիմացություններ, որոնք դիտարկված սովորույթները չըմբռնելու կամ հեղինակների անտեղյակության հետևանք են: Վերջապես, հնագույն տեքստերն առանց բացառության մեզ են հասել թերի վիճակում, պարունակում են անհավաստի ծագում ունեցող տեքստային ներմուծումներ, հետագա աղավաղումներ, մութ կամ բոլորովին անհասկանալի հատվածներ, որոնց մեկնությունը միանշանակ լինել չի կարող:

Այնուհանդերձ, գրավոր աղբյուրները պարունակում են իրենց բնույթով եղակի տեղեկություններ, որոնք այլ գիտությունների տվյալների մեջ բացակայում են: Հերոդոտոս, օրինակ, սկյութների մասին գրելիս տեղեկություններ է բերում նրանց հասարակության մեջ գոյություն ունեցած սովորությունների և ավանդադրույցների մասին: Համեմատական, ազգաբանական նմանակների օգնությամբ դրանց վերծանմանը հսկայական գրականություն է նվիր-

ված, բայց դեռևս ամեն ինչ չէ, որ միանշանակ է հասկացվում: Այսպես թե այնպես, եթե չլինեին Հերոդոտի բերած տեղեկությունները, մենք, կողմնորոշվելով միայն հնագիտական նյութերով, չատ ավելի քիչ բան կիմանայինք սկյութական հասարակության մասին: Ծատ մեծ է գրավոր աղբյուրների մեջ հանդիպող տեղանվանագիտության (տոպոնիմիկա*) և անվանագիտության (օնոմաստիկա*) տերմինների նշանակությունը: Դրանց լեզվական անալիզը հաճախ վճռորոշ դեր է կատարում այս կամ այն ժողովրդի լեզվական պատկանելիության հարցը որոշելու ժամանակ: Երբեմն, թեև չատ հաղվաղեպ, տեքստերը պարունակում են նկարագրվող ժողովրդի լեզվով արտահայտությունների հատվածներ, որոնք հաճախ անգիտության հետևանքով աղավաղված են լինում, բայց դրանց լեզվաբանական հետաքննությունը ծառայում է նույն նպատակին, այսինքն՝ լեզվական պատկանելիության որոշմանը: Քիչ կարևոր չէ նաև այս կամ այն իրադարձությունների պատմաշխարհագրական համակցումը, որն ավելի հաճախ հնարավոր է միայն գրավոր աղբյուրների հիման վրա: Իսկ դրանցում պարունակվող էթնոնիմները՝ ժողովուրդների անվանումները, իրենց լեզվական վերծանման արդյունքում ոչ միայն լրացուցիչ հիմքեր են տալիս այդ նույն լեզվական պատկանելիությունը սահմանելու, այլև եղակի աղբյուր են դառնում հնագույն դարաշրջանների, այդ թվում՝ նախնադարի, էթնիկական քարտեզները կազմելու համար:

Նախնադարի պատմության աղբյուրագիտության համար կարևոր են նաև ժամանակակից քիմիայի և ֆիզիկայի, ինֆորմատիկայի, լեզվաբանության և այլ գիտությունների նվաճումները նախնադարի պատմության կնճռոտ ու չլուծված խնդիրների պարզաբանման համար:

Այսպիսով, հնագիտությունը, չորրորդական երկրաբանությունը և հնէաաշխարհագրությունը, պատմական մարդաբանությունը իր հնէամարդաբանության մասով, հնակենդանաբանությունը և հնաբուսաբանությունը, ինֆորմատիկական համարժեք չափով, որպես պատմական տեղեկատվության աղբյուրներ պիտանի են նախնադարի հասարակության պատմության բոլոր ժամանակաշրջանների համար: Ազգաբանության վերականգնողական հնարավորություններն սկսվում են վերին Հին քարի դարաշրջանից, գրավոր աղբյուրներին և լեզվաբանությանը՝ բրոնզի դարաշրջանից, թեև վերջինս որոնումների իր շրջանակներն ընդլայնել է մինչև միջին քարի և, նույնիսկ, ուշ Հին քարի դարաշրջանը:

§ 2. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

□ ՀԻՆ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՐԵՎԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Յուրաքանչյուր գիտությունն նախապատմության շարադրությունն ամենից հաճախ սկսվում է զրավոր հուշարձանների երևան գալով, հիմնականում անտիկ ավանդույթներից: Սակայն այս դեպքում բանն այլ է: Նախնադարյան հասարակության նախապատմության ուսումնասիրման համար երևի թե կարևոր է վերին Հին քարե դարաշրջանի մարդու կողմից ոսկրի վրա քանդակներում իր և իր հարևանների իրապաշտական, բավականին ճիշտ և իրականությունը մոտիկ մարմնավորման փաստը: Չնխալուսված գտնվող Դոլնե Վեստոնիցների վերին քարեդարյան կայանում, գտնվել է կանացի գլխի ոսկրե քանդակ, դեմքի եվրոպոիդ գծերն արտահայտված են բավականաչափ հստակ: Հարավային Սիրիի Մալթա կայանում (որի մասին կխոսվի հետագայում) գտնվել են մամոնտի ժանիքից պատրաստված արձանիկներ, որոնցից մեկի քանդակված արտահայտիչ դեմքին հստակ երևում են մոնղոլոիդ դիմագծեր, իսկ հագուստը հիշեցնում է Հյուսիսի ժողովուրդների մորթե ավանդական հանդերձանքը: Այդ առումով առավել հարուստ ու բազմազան են և ավելի շատ տարբերակներ ունեն նորքարեդարյան ու բրոնզեդարյան դարաշրջանի քանդակները: Սեփական ինչ-որ ֆիզիկական առանձնահատկությունների և մշակույթի կենցաղային յուրահատկությունների գիտակցումը, այդ յուրօրինակությունների համեմատությունը ժողովուրդների նույնանման հատկանիշների հետ պիտի հանգեցնեն հարևանների համեմատությամբ իրենց տարբեր լինելու ըմբռնմանը և, ըստ էության, դարձան այն ակունքները, որտեղից ծնունդ առան մարդարանությունն ու ազգարանությունը և նրանց հետքերով՝ նախնադարյան հասարակության պատմությունը: Բոլոր դեպքերում ավելի տեղեկաբեր է զրավոր ավանդույթը: Այլ ժողովուրդների ազգաբանական դիտարկումներ պարունակող զրավոր ավանդությունները սկսվում են Հին Եգիպտոսից: Միջին թագավորության դարաշրջանում Հիքսոսների արշավանքը Եգիպտոս Հին եգիպտացիներին զանգվածաբար հանդիպեցրեց օտար ժողովրդի հետ: Գրավոր տեքստերը առաջին հերթին արձանագրեցին այն, ինչ Հիքսոսներին դարձնում էր սարսափելի և անհաղթ.

նրանք ձիեր ունեին: Ձիու օգտագործումը հետագայում փոխառնվեց եգիպտացիների կողմից և դարձավ նրանց սեփական մշակույթի անկապտելի տարրը և հատկապես լայնորեն կիրառվում էր ռազմական գործում: Միաժամանակ, եգիպտական տեքստերն առատ են եգիպտացիների արևմտյան, արևելյան և հարավային հարևանների մասին գիտության կողմից դեռևս քիչ օգտագործված տեղեկություններով, որոնք մեզ ծանոթացնում են նրանց մարդաբանական և ազգաբանական հատկանիշներին:

Այդ առումով շատ տեղեկունակ են Հին եգիպտական քանդակն ու գեղանկարչությունը, հատկապես, գեղարվեստական պաննոները, որոնք պատկերում են նվաճված հարևան ժողովուրդների կողմից փարավոնին տուրք մատուցելը: Այստեղ պարզորոշ երևում են այդ մարդկանց հանդերձանքի և մարդաբանական կերպարի ցայտուն մանրամասները: Միով բանիվ, հնագրի մարդիկ դեռևս մինչև հույներն ու հռոմեացիները գիտեին, որ գոյություն ունեն տարբեր ժողովուրդներ, որ նրանք զանազանվում են միմյանցից, խոսում, հագնվում, ապրում են այլ կերպ, ունեն այլ տեսք ու վարվելակերպ: Բայց այս ամենը դեռևս գիտության նույնիսկ նախապատմությունը չէ, այլ պարզապես էմպիրիկ դիտողությունների ինչ-որ պաշար, որի սկզբնական համակարգման փորձ էլ չի արվել, սակայն առանց այդ անհրաժեշտ պաշարի չէին լինի նաև ինչ-որ ընդհանրացումների փորձերը, որոնք տարբեր ձևերով երևան եկան անտիկ դարաշրջանում:

Անտիկ աշխարհը մեզ է առաջարկում էմպիրիկ դիտարկումների այլ աշխարհագրություն: Քաղաքակրթության կենտրոնը տեղափոխվում է Միջերկրականի ավազանը, և դրա հետ կապված քաղաքակրթ ընդհանուր համարվում այդ շրջանի ժողովուրդները, առաջին հերթին՝ հույներն ու հռոմեացիները՝ Ալեքսանդրյան և Բալկանյան թերակղզիների ժողովուրդները: Մնացյալ բոլորը բարբարոսներ են, այսինքն՝ գտնվում են վայրենության վիճակում, իրենց զարգացմամբ շատ հետ են մնացել հույներից ու հռոմեացիներից, ապրում են ինչ-որ անհասկանալի և տարօրինակ օրենքներով և ունեն ինչ-որ օտարոտի սովորություններ: Այնուհանդերձ, նրանց նկատմամբ եղած հետաքրքրությունը մեծ է և կրում է ոչ միայն ակադեմիական բնույթ, այլև ավելի է ուժեղանում նրանց նվաճման, խաղաղ գաղութացման ու նրանց հետ առևտրի ընթացքում: Դա պարզապես հետաքրքրասիրություն չէր: Դա լիովին գիտակցված գործնական

ձգտում էր՝ լրացնել իրենց էմպիրիկ գիտելիքները Հարեանների և նրանց ոչ մի բանականություն չենթարկվող բարբերի և ապրելակերպի մասին: Քաղաքակիրթ մարդու նայվածքը վայրենույն գործնականում առկա է Հարեանների մասին անտիկ հեղինակների բոլոր աշխատություններում, բայց այդ հեղինակները, ղեկավարվելով գործնական նկատառումներով, չեն կորցնում հետաքրքրությունը դեպի նրանց կենցաղի կոնկրետ մանրամասները, օրենքներն ու բարքերը և ջանում են բավականաչափ հավաստի լինել: Հենց այդ պատճառով էլ ժամանակակից պատմական գիտությունը այդքան ծավալուն տեղեկություններ է քաղել անտիկ պատմաբանների և քաղաքագետների աշխատություններից: Այդ երկերը լրացվել են բազմաթիվ մեկնաբանություններով ու ծանոթագրություններով և դարձել են անգնահատելի պատմական աղբյուրներ: Այդպիսին են Հերոդոտի (V դ. մ.թ.ա.) աշխատանքները սկյութների, սարմաթների և այլ ժողովուրդների, Քսենոփոնի (V դ. վերջ - IV դ. առաջին կես մ.թ.ա.) գործերը փոքրասիական ժողովուրդների, Ստրաբոնի երկերը (մ.թ. սահմանագիծ) Հարավային եվրոպայի և Կովկասի ժողովուրդների մասին: Կեսարը (I դ. մ.թ.ա.) և Տակիտոսը (մ.թ. I դ.) մեզ են թողել գերմանների կենցաղի հրաշալի նկարագրություններ: Սակայն այդ հեղինակներից ոչ մեկի մտքով չի անցել, թե իրենց նկարագրածի մեծ մասը կարող էր տեղի ունենալ նաև Հույների և Հռոմեացիների մոտ, որ այդ տարօրինակ սովորությունները երբևէ գոյություն են ունեցել նաև իրենց հասարակություններում:

Էմպիրիկ գիտարկումների աշխարհագրությունն ընդլայնվում էր, իսկ դրանց ընկալումը մնում էր տարաշխարհիկ և օգտակարի սահմաններում:

Այնուհանդերձ, նախնադարի պատմության մասին ինչ-որ պատկերացումներ Հույն և Հռոմեացի մտածողների մոտ ձևավորվել են նրևի թե ոչ առանց վերը հիշատակված «բարբարոսների» մասին եղած գիտելիքների օգտագործման: Արդեն մատերիալիզմի հիմնադիրներից Դեմոկրիտը (մ.թ.ա. V դ.) ժամանակակից մարդկության անցյալը պատկերացնում էր գազանների բարքերով: Մարդիկ, նրա տեսության համաձայն, հնում հիշեցնում էին գազանների և դրանց նման նրանք պայքարում էին գոյության միջոցներ ձեռք բերելու համար: Միայն գոյության այդ կռիվն էլ նրանց դուրս բերեց կենդանակերպ վիճակից: Առաջընթաց զարգացման ժամանակակից շատ տեսաբաններ, օրինակ, ականավոր

ոուս կենսաբան էվոլյուցիոնիստ Լև Սեմյոնովիչ Բերգը, Դեմոկրիտին համարում են բնության երևույթները առաջընթաց զարգացման տեսանկյունով քննարկման մեծագույն նախակարապետը և նրան ճանաչում են որպես կենսաբանության մեջ էվոլյուցիոն տեսության հիմնադիր: Սակայն հատկապես տպավորիչ, թեև առանց կոնկրետ փաստարկումների և այդ պատճառով էլ դուրս բնափիլիսոփայական և ապրիորի բնույթ ունեցող էվոլյուցիոն տեսությունն առաջ է քաշվել Լուկրեցիոս Կարոսի (մ.թ.ա. I դ.) մոտ, ամբողջությամբ մեզ հասած «Իրերի բնության մասին» պոեմում: Սահուն ոտանավորներում ստեղծված է աշխարհաստեղծման հոյակերտ պատկերը, որտեղ փառաբանված են շատ իրողություններ, որ հայտնագործված են ժամանակակից գիտության կողմից և եվրոպական մտքի արգասիք են դարձել ոչ ավելի վաղ, քան XIX դարի երկրորդ կեսին:

Աշխարհաստեղծման այդ վեհատեսիլ կերտվածքում իր տեղն է գտել նաև նախնադարյան հասարակության պատմությունը: Եթե հետագայում գիտությունը փաստեր էր կուտակում նախնադարյան հասարակարգի ղինամիկայի վերականգնման և այդ ղինամիկան ղեկավարող մեխանիզմների բացատրման համար, ապա պատկերն այստեղ ստատիկ է, այն վերարտադրում է փաստերի միայն արտաքին կողմը, սակայն դարմանալիորեն ճշմարտանման է և ստեղծագործական երևակայության միջոցով վերարտադրում է նախնադարի պատմության մասին մեր ըմբռնումների նույնիսկ աննշան մանրամասները: Այդտեղ հիշատակված է քարանձավներում հնագույն մարդկանց կյանքի և նրանց կողմից կրակն օգտագործելու մասին: Ոոսվում է նաև, որ մարդիկ ապրում էին հոտերով, որպես առաջին գործիքներ օգտագործում էին ծառերի ճյուղերն ու փայտե ձողերը, զուգահեռաբար տիրապետելով քարե գործիքներ պատրաստելու ունակությանը: Քարե գործիքներին փոխարինելու եկան պղնձի գործիքները, վերջիններիս փոխարինեցին երկաթե գործիքները: Այդ հերթագայության մեջ ճիշտ էր գուշակվել նախնադարի պատմության ժամանակակից պարբերացումը միայն մի աննշան տարբերությամբ: Ժամանակակից գիտության մեջ պղնձի դարաշրջանը փոխարինված է բրոնզի դարաշրջանով: Լուկրեցիոս Կարոսը ճիշտ է պատկերել բնակարանի և հագուստի երևան գալը ու խոսքի ծագումը: Սրանք ևս մեկ անգամ վկայում են, որ դեռևս չունենալով էմպիրիկ փաստերի նշանակալի պաշար,

անտիկ գիտությունը դրանց պակասը լրացնում էր այդ նյութերի տեսական խորազնին մեկնարանությունը, իսկ, երբեմն էլ, նաև փիլիսոփայական դատողությունների օգնությամբ:

Լուկրեցիոս Կարոսը նախնադարի Հասարակության պատմության բնագավառում անտիկ մտքի բարձրագույն մակարդակն է և նրա մտահայեցողական, բայց հստակ եզրահանգումները թևակոխում են միջնադարը:

□ ԱԶԳԱԲԱՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐԸ ՄԻՋՆԱԴԱՐՈՒՄ

Միջնադարը բաղմիցս լուսարանվել է իրրև մարդկության պատմության մեջ կրոնական խավարամտության, մոայլ ֆանատիզմի և մարդկային մտքի լճացման դարաշրջան: Սակայն դա իրավացի է միայն մասնակիորեն: Բացահայտված աղբյուրները և միջնադարյան գիտնականների ժամանակակից Հայեցակետով վերլուծված տրակտատները ցույց են տալիս, որ միջնադարում մեծ Հաջողությունների էին հասել մարդկային մտքի շատ բնագավառներում: Սակայն դա չի վերաբերում նախնադարի պատմությանը. Լուկրեցիոս Կարոսի նվաճումների մակարդակի մասին խոսք անգամ լինել չէր կարող: Նրա նկարագրած, թերևս մոայլ և միմյանց ու բնության հետ մղված դաժան պայքարի զաղափարով գերհագեցված, բայց իրականության մոտ պատկերին փոխարինեց Աստվածաշնչում չարադրված Աստծո կողմից աշխարհաստեղծման յոթերորդ օրը մարդու ստեղծման քրիստոնեական դոկտրինան: Դրանով նախնադարի պատմությունը պարզապես զրկվեց իր ողջ դինամիզմից ու դիալեկտիկայից: Մարդու անցյալի մասին իմաստասիրական դատողություններն իրենց տեղը դիժնեցին սրբազան տեքստերի առանձին ձևակերպումների շուրջ անպտուղ վեճերին:

Այնուամենայնիվ, մարդու աշխարհագրական մտահորիզոնը չարունակում էր ընդլայնվել: Արարները, ինչպես ցույց տվեցին նրանց մշակույթի նշանավոր հետազոտող Իգնատի Յուլիանովիչ Կրաչկովսկու աշխատությունները, գիտեին Հյուսիսային սառուցյալ օվկիանոսի մասին, Եվրոպա էին ներթափանցել հաղորդումներ Արևելյան Եվրոպայի, Սիրիի և Չինաստանի ժողովուրդների մասին: Թափանցում էին ինչ-որ աղոտ տեղեկություններ Սև Աֆրիկայի ժողովուրդների մասին: Բոլոր այդ տեղեկությունները,

խառնվելով կրոնական նախապաշարմունքների հետ և օգտվելով գիտական քննադատության բացակայությունից, վերածվում էին Արևելքում չան գլխով մարդկանց գոյության մասին լայն տարածված հնարանքի նման ֆանտաստիկային: Բայց, իհարկե, տարածվում էին նաև հավաստի տեղեկություններ, որոնք ընդլայնում էին հայտնի ժողովուրդների շրջանակները և ամրապնդում էին նրանց բազմազանության մասին պատկերացումները:

Եվրոպական գիտությունների՝ աղգարանության, աշխարհագրության և պատմության մեջ ոսկե տառերով գրված են այն ճանապարհորդների անունները, որոնք դուրս էին գալիս աշխարհի այն ժամանակ հայտնի սահմաններից և զարմացող ու զմայլվող Եվրոպա տեղեկություններ էին հասցնում հեռավոր ու անսովոր երկրների մասին: XII դ. արևմտաեվրոպական ճանապարհորդները՝ Պլանո Կարպինին, Վիլհելմ Ռուբրուքը, Մարկո Պոլոն Եվրոպա բերեցին որոշ ֆանտաստիկ տեղեկություններ (դրանում մեղանչել է հատկապես վերջինս), բայց դրան զուգընթաց նրանք արևմտաեվրոպական գիտությունը հարստացրին Միջին, Կենտրոնական և Արևելյան Ասիայի մասին անգնահատելի աշխարհագրական տեղեկություններով: Մեր թեմայի համար առավել կարևոր է, որ նրանք տվյալներ էին հավաքում իրենց այցելած երկրների շատ ժողովուրդների պատմության ու սովորությունների մասին, աշխարհին ծանոթացրին Չինգիզ խանի և Չինգիզյանների արքունիքում տիրող սովորություններին, նորից Եվրոպային ստիպեցին զգալ, թե իր սահմաններից դուրս որքան շատ, իրենց մշակույթով բազմազան ժողովուրդներ են ապրում ու եվրոպական ավանդույթի հայեցակետով որքան հետաքրքիր և անբացատրելի իրողություններ կան նրանց կենցաղում: Արևելյան Եվրոպան այդ դարաշրջանում ճանապարհորդություններով չէր զրազվում. ֆեոդալական մասնատվածությունն ու մոնղոլ-թաթարական լուծը հազիվ թե դրա հնարավորությունները տային, թեև, հնարավոր է, որ տարեգրությունները պարզապես մեղ համար չեն պահպանել տեղեկություններ նման ճանապարհորդությունների մասին: Դրա փոխարեն XV դ. գրավոր աղբյուրները մեծարժեք վկայություն են պահպանել աշխարհագրական նշանակալից միջոցառման՝ տվերցի վաճառական Աֆանասի Նիկիտինի Արևելք կատարած ճանապարհորդության մասին: Այն տեևց վեց տարի, որից երեքը Նիկիտինն անցկացրեց Հնդկաստանում, որի ժողովրդական կենցաղը նկարագրել է ճշմար-

տացի և գունագեղ: Եվրոպական ճանապարհորդների նկարագրությունների հետ միասին այդ ամենը եվրոպայում բավականին ամբողջական պատկերացում ստեղծեց Ասիայի երկրների ժողովուրդների, կենցաղի, պետական կառուցվածքի մասին, բացառությամբ թերևս նրա ամենախորքային շրջանների: Հայտնի աշխարհի սահմաններն ընդլայնվում էին անընդգրկելիորեն: Նախնադարյան մարդկության պատմության կոնցեպցիան մնում էր ուղղափառ քրիստոնեական, բայց աշխարհագրական և նրան գուգրեթաց, ազգարանական մտահորիզոնի մշտապես ընդլայնվող ընդգրկումը ինքնին հող էր նախապատրաստում ապագա գիտական ընդհանրացումների համար:

□ **ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՄԵԾ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ ԵՎ ՆԱԽՆԱԳԱՐՑԱՆ ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ ԸՆԴԱՅՆՈՒՄԸ**

Վերը չարադրվածը ինքնին դեռ մնում էր որպես գիտական մտքի քիչ արդյունավետ շարժում: Ավելի չուտ դա դեռևս հասարակության մեջ չոչափելի արտահայտություն չգտած գիտելիքների քանակական կուտակում էր, մինչև որ XV-XVI դդ. սահմանագծում տեղի ունեցավ արմատական բեկում, որով սկսվեց օյկումենի լրիվ բացահայտման դարաշրջանը, որն էլ կոչվեց Աշխարհագրական մեծ Հայտնագործությունների դարաշրջան:

XV դ. վերջում, հինգ տարվա տարբերությամբ կատարվեցին երկու երևելի ճանապարհորդություն, որոնք նշանավորվեցին աշխարհագրական հսկայական արդյունքներով: Իսպանացի Քրիստափոր Կոլումբոսը իր նավարկությամբ Հայտնագործեց Ամերիկան, իսկ պորտուգալացի Վասկո դա Գաման, չրջանցելով Աֆրիկայի հարավային ափերը, ապացուցեց դեպի Հնդկաստան ծովային ուղու գոյությունը: Հաջորդ հարյուրամյակի առաջին կեսին է վերաբերում Մադելանի չուրջերկրյա ճանապարհորդությունը, որով ավարտվեցին վեճերը մեր մոլորակի ձևի մասին: Բոլոր այդ ճանապարհորդությունները կատարվեցին որպես նոր Հայտնագործվող երկրներում հարստություններ, առաջին հերթին՝ ոսկի և համեմունքներ, փնտրելու նպատակ ունեցող արշավանքներ, այդ պատճառով էլ առաջին ծովագնացներին հաջորդեցին ռազմական ար-

շավանքները և հարստություն փնտրող արշավանքները: Կոլումբոսի, Վասկո դա Գամայի և Մադելանի Հայտնագործություններից հետո միջնադարյան օյկումենը վերածվեց արյան և հրեշավոր գահանությունների թատերարենաի: Մարդկային անհատի նկատմամբ կիրառվող անարգանքով պատմության մեջ սկիզբ առավ ռասիզմը: Երկրի երեսից անհետացան Կենտրոնական Ամերիկայի պետական կազմավորումները, քայքայվեցին և եվրոպական տիրապետության տակ ընկան ասիական շատ երկրներ: Սակայն աշխարհում իրենց գերիշխանությունը հաստատող եվրոպական տերությունները, նրանց գիտությունն ու մշակույթը այդ նվաճումների ընթացքում չէին կարող նորից չընդհարվել ժողովուրդների հսկայական բազմազանությունը, չմտորել դրա պատմական պատճառների և պատմական գործընթացի դինամիկայի մասին: Համարյա թե մինչև իր արդի սահմանին ընդլայնված օյկումենը եվրոպական գիտության չրջանակների մեջ առավ նախկինում բոլորովին անհայտ տասնյակ, նույնիսկ հարյուրավոր նոր ժողովուրդների: Ամերիկայի Հայտնագործումից հետո այս կամ այն չափով յուրացվեցին Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի ներքին չրջանները: Աֆրիկայի խորքերի ներքին չրջանները մնում էին անհայտ, բայց եվրոպական ծովագնացների հետ շարունակ հաղորդակցվող առափնյա ժողովուրդները բազմիցս նկարագրվել են: Նույնը տեղի ունեցավ նաև ասիական մայրցամաքում. Ասիայի ներքին շատ չրջանների մասին եվրոպացիները գիտեին միայն լսածով, բայց դրա փոխարեն ընդարձակ տեղեկություններ էին կուտակվում առափնյա երկրների և դեպի ծովը ելք ունեցող ժողովուրդների մասին: Չափտի մոռանալ, որ առաջին ծովագնացներին հետևող գաղութարարներից շատերը, որ հավատարմությամբ ծառայում էին իրենց եվրոպական մետրոպոլիտի հարստացման շահերին, տաղանդավոր ու կրթված մարդիկ էին, որոնց դիտարկումներն ու գրառումները մեծաթեք էին և ժամանակակից ազգարանական գիտության համար պահպանել են եվրոպացիների հետ առաջին հանդիպման պահին ոչ եվրոպական ժողովուրդների մշակույթի և կենցաղի շատ գծեր:

Հնարավորություն չունենալով թվարկել բոլոր այդ գրառումներն ու աշխատությունները, նշենք լուկ այն կարևորը, որով նոր Հայտնաբերվող և այդքան յուրօրինակ մշակույթների աշխարհը զարմացրեց եվրոպացիներին: Հասկանալի է, որ եվրոպացիների երևակայությունը չէին կարող սաստիկ չղարմացնել անծանոթ

մշակույթի առաջին հերթին արտաքին երևույթները՝ բնակարանները, հագուստը կամ դրա բացակայությունը որպես այդպիսին, եվրոպականից արմատականորեն տարբերվող աշխատանքի գործիքներն ու տնտեսության ձևերը, տարօրինակ կենցաղն ու ոչ պակաս տարօրինակ կենցաղային գույքը: Վերին աստիճանի անսովոր էին թվում նաև, հատկապես, կրոնական ու մոգական պատկերացումների հետ կապված շատ սովորություններ ու ծեսեր: Կաթոլիկ քարոզիչները գնում էին ռազմիկ-նվաճողների և առևտրական գաղութարարների հետ միասին առաջին շարքերում և նրանք են «աստվածընդդեմ» արվեստի և գրի նմուշներն այրելու նման բարբարոսական շատ արարքների հեղինակները, բայց, միևնույն ժամանակ, մենք նրանց ենք պարտական անծանոթ մշակույթի և սովորությունների գրազետ նկարագրության համար: Քրիստոնեական հավատի և, ընդհանրապես, միաստվածության բացակայությունը, տարբեր աստվածների հարուստ պանթեոնը սաստիկ զարմացնում էին բոլոր առաջին դիտորդներին, այդ թվում և կաթոլիկ քարոզիչներին: Քրիստոնեությունը որպես տեղի և ժամանակի որոշակի պայմաններում հանդես եկած պատմական երևույթ ճանաչելը դեռևս հեռու էր, այնուհանդերձ, այն դադարեց կրոնի միակ ձևը ճանաչվելուց, ինչպես մինչ այդ սովորեցնում էր եկեղեցին: Այլոց շարքում ուշադրություն դարձվեց նաև հասարակության կառուցվածքին, պետական իշխանության և վարչական ապարատի բացակայությանը, հասարակական կյանքի կազմակերպման, եվրոպային անծանոթ ինչ-որ ուրիշ ձևերի առկայությանը: Վերջապես, եվրոպացիները նկատեցին մի երևույթ, որ, թերևս, ամենից շատ մտահոգեց նրանց, պարզվեց, որ կան հասարակություններ, որոնցում չկա մասնավոր սեփականության և ոչ մի հետք: Սեփականության այս կամ այն ձևերը գոյություն ունեին, բայց նրանք միշտ էլ կրում էին կոլեկտիվ բնույթ: Այդ ամենը եվրոպական քաղաքակրթությանը էջը ստիպում դադարել բոլոր մյուս ժողովուրդներին վայրենիներ համարելուց, բայց, միաժամանակ, ավելի ու ավելի հստակորեն վկայում էր, որ մշակույթի եվրոպական ձևերը ոչ մի կերպ չեն գերազանցում ոչ եվրոպական ժողովուրդների մոտ գոյություն ունեցող մշակույթի ձևերին:

Ինչ վերաբերում է նախնադարի պատմության նկատմամբ կիրառվող հայեցակարգին, ապա ազգաբանական գիտելիքների շրջանակների հսկայական ընդլայնումը չնչանավորվեց համա-

պատասխան տեսության մշակմամբ և հանգեցրեց որոշակի հետընթացի Լուկրեցիոս Կարոսի պարզեցված, բայց հստակ և իրապատական սխեմայի համեմատությամբ: Ոչ եվրոպական շատ ժողովուրդների մշակույթների որոշակի պարզունակության և յուրօրինակության ըմբռնումն ուղեկցվում էր բնության հետ նրանց մերձավորության, բարոյական պարզունակ օրենքներով ապրելու, նրանց անխռով գոյության, կրքերի բորբոքումից և հանցագործություններից ազատ լինելու գաղափարի հետ, երևույթներ, որոնք ուղեկցում էին միջնադարի և Վերածննդի դարաշրջանի եվրոպական ժողովուրդներին: Հայացքների այդ համակարգի հեղինակը Փրանսիացի մտածող Միշել Մոնտենն է (XVI դ.), որը շատ պերճախոսություն, ջանքեր և տաղանդ գործադրեց, որպեսզի ապացույցի «բարի վայրենու» գոյությունը: Նրա «Փորձերի» հաջողությունն համընդհանուր էր, և նրանց հետ էլ տարածում գտավ «բարի վայրենուն» պատմության ակունքում դնելու հայեցակարգը: Այդ համակարգը դուրս եկավ շատ կենսունակ, նրա կրկնությունները վերափոխված ձևով հանդիպում էին մինչև վերջին ժամանակներս, բայց թերևս, հենց նրանից է սկսվում նախնադարի պատմության իդեալականացումը, կոնկրետ փաստերից անջատ դիտարկումը, մտացածին վարկածները որպես դրանց մեկնաբանման փորձեր ներկայացնելու ձգտումը, որի օրինակները քիչ չեն նախնադարի պատմության ուսումնասիրության մեջ:

□ ԱՌԱՋԻՆ ԸՆԴՀԱՆՐԱՑՈՒՄՆԵՐԸ

Մոնտենի հայեցակարգը սկզբունքորեն մեծ դեր խաղաց մարդկային քաղաքակրթության և եվրոպական փիլիսոփայական ու պատմական գիտության մեջ այն պատճառով, որ այն հասարակական զարգացման տարբեր աստիճանների վրա գտնվող ժողովուրդների ազգաբանական դիտարկումներից ստացված, միջնադարում և վաղ Վերածննդի դարաշրջանում կուտակված փաստերի հիման վրա կատարված, երևի թե, առաջին ընդհանրացումը, այնուհանդերձ, առաջամարտիկի դեր խաղաց, որովհետև այն եվրոպական մշակույթի և աշխարհայացքի շրջանակներում նախնադարյան ժողովուրդների մասին կուտակված տեղեկությունները ներկայացրեց ոչ

միայն ավելի կամ պակաս հետաքրքրություն ներկայացնող զարմանահրաշ նմուշներ, այլև՝ որպես մարդու պատմական առաջնթաց զարգացումն արտացոլող որոշակի համակարգ: Այդ տեսանկյունով շատ բան այն ամենից, ինչ անվերապահորեն վերագրվում էր XVIII դ. մտածողներին, որպես նրանց աներկբա պատմական նվաճում, Մոնտեռի հայեցակարգում արտացոլվել է բավականաչափ համապարփակ:

Կուտակված փաստերի և էմպիրիկ դիտողությունների հիման վրա պատմական գործընթացի որոշակի, թեկուզ և բավականաչափ պարզունակ սխեմա կազմելու փորձի հաջորդ փուլը դարձավ Փրանսիացի ճիզվիտ-վանական Ժոզեֆ-Ֆրանսուա Լաֆիտոյի գիրքը, որը երկար ժամանակ քարոզչական գործունեությունում էր զբաղվել ամերիկյան հնդկացիների միջավայրում: Նրա 1724 թ. լույս տեսած «Ամերիկյան վայրենիների բարքերը հնագույն ժամանակների բարքերի համեմատությամբ» գրքում հաշվի էին առնված ոչ միայն հնդիկների՝ իրոկեզների հետ չփման անձնական հարուստ փորձը, այլև Հյուսիսային Ամերիկայում մյուս քարոզիչների դիտողությունները:

Բոլոր ժողովուրդների մոտ գոյություն ունեցող մշակութային համանման տարրերի և ինստիտուտների մեկնաբանումը ազգերի համաշխարհային ցեղակցությամբ չէր կարող անմիջապես երևան չբերել իր թուլությունը, քանի որ այն ակնհայտորեն հակասում էր երևույթների մեկ այլ համակարգի, առկա էին առանձին ժողովուրդների մշակութային յուրօրինակությունները և կային իրոք ցեղակից ազգերով բնակեցված որոշակի տարածքներ:

Դա նկատեցին արդեն Լաֆիտոյի կրտսեր ժամանակակիցները Զեյմս Կուկի ծովային հայտնի ճանապարհորդությունների մասնակից, գերմանացի Գևորգ Ֆորստերը, Հարավային Ամերիկայի ժողովուրդների նկարագրությունների հեղինակ Փրանսիացի Ռ. Շառլեվուան, կրոնական հավատալիքների պատմաբան, նույնպես Փրանսիացի Շառլ դե Բրոսսը:

Այդ կոնկրետ աշխատանքին զուգահեռ, որի ընթացքում մարդկության հեռավոր անցյալի խորքերը թափանցելու համար օգտագործվում էին հիմնականում ազգաբանության տվյալները, ընթանում էր պատմական գործընթացի փիլիսոփայական իմաստավորումը և հրաժարումը միջնադարյան եկեղեցական դոգմաներից: Այդօրինակ իմաստավորման հարցում մենք պարտական ենք Լու-

սավորության դարի Փրանսիացի, իտալացի, անգլիացի և գերմանացի ականավոր մտածողներին:

Նրանց զլխավոր նպատակն էր հասկանալ և բացատրել մարդկային պատմության ընթացքը, ճանաչել նրա օրինաչափությունները, փորձել ստեղծել մարդկության՝ նախնադարյան վիճակից պետությանը և ժամանակակից հասարակության մյուս զարգացած կազմակերպություններին ընթացողու ամբողջական պատկերը:

□ ՆԱԽՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ ՈՐՈՇԱԿԻ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ ԿՈՒՏԱԿՈՒՄԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԸՆԴՀԱՆՐԱՅՈՒՄՆԵՐԸ XIX Դ.

Այս հարյուրամյակը շատ առումներով առանձնահատուկ դեր է խաղացել համաշխարհային պատմության մեջ, քանի որ XIX դարում են ձևավորվել մի շարք գիտական դիսցիպլիններ իրենց ժամանակակից տեսքով: Նախնադարյան հասարակության մասին գիտությունը որպես գիտելիքների ամբողջական ժողովածու մարդկային պատմության շատ երկարատև փուլի մասին նույնպես բացառություն չի կազմում, աստիճանաբար ձևավորվելով ազգաբանական, հնագիտական և, նույնիսկ, կենսաբանական գիտելիքների կիզակետում: Ընդ որում, անհրաժեշտ է նկատի ունենալ, որ ազգաբանական փաստերի պաշարը զգալի չափերի էր հասել XIX դ. սկզբում և ազգաբանության հետագա զարգացումը հիմնականում արտահայտվում էր այդ նյութին ավելի համարժեք հայեցակարգի մշակմամբ, այն դեպքում, երբ հնագիտությունն անում էր իր առաջին քայլերը և միայն դարի վերջում հասավ տիպաբանական համեմատությունների և առաջին ընդհանրացումների տարրեր պարունակող դասակարգումների մակարդակին: Ինչ վերաբերում է կենսաբանությանը, ապա նախնադարյան հասարակության պատմության մեջ նրա ներդրումը ավելի ու ավելի ծանրակշիռ էր դառնում իր ուսումնասիրությունների օրյեկտների թվի մեջ նախնադարյան մարդուն ընդգրկելուն համընթաց: Չարլզ Դարվինի կողմից 1859 թ. էվոլյուցիոն տեսության հիմունքների ձևակերպումով կենսաբանությունը որոշակիորեն ազդեց նաև նախնադարի պատմության ոլորտում աշխատող գիտնականների մտածողության վրա: Այն արտահայտվեց պատմականության սկզբունքի տեսականորեն

գիտակցված և գործնական հետևողականություն մեջ: Բավականա-
չափ լավ հայտնի է, թե զաղափարական ինչպիսի հզոր դիմադրու-
թյան հանդիպեց Դարվինի տեսությունը, այնուհանդերձ, նրա հիմ-
քում ընկած պատմականության սկզբունքը որպես գիտական մեկ-
նաբանությունների մեկնակետ համարյա ամբողջությամբ տիրում
էր անցյալ դարի վերջին քառորդում և կանխորոշեց նախնադարի
հնէաբանությանը մոտ կանգնած հնագիտության համապատաս-
խան զարգացումը: Աղգաբանության մեջ պատմականության
սկզբունքը շարունակեց զարգանալ մեկ այլ, ավելի վաղ աղբյուրի
հիման վրա: Դա վերը նկարագրված և XVIII դ. գիտնականների
կողմից ձևակերպված՝ հնագրից մինչ մեր ժամանակները պատ-
մական գործընթացի դինամիզմի և հասարակական ինստիտուտ-
ների առաջընթաց զարգացման հայեցակարգն է:

Սկսենք հնագիտական գիտելիքների կուտակումից: Հավանո-
րեն, պատահական չէ, որ գտնված հնագույն գործիքների (իսկ
դրանք գտնվում էին ոչ միայն XIX դ. կեսերին սկսված սիստեմա-
տիկ պեղումներից, այլև պատահականորեն) առաջին և դեռևս շատ
անկատար դասակարգումները կրկնում էին նախնադարյան հա-
սարակության պատմության եռաստիճան դասակարգումը, թեև
հետագայում նյութական ու հոգևոր մշակույթի զանազան տարրե-
րի դինամիկան եռաստիճան շարքերին հարմարեցնելու ձգտումը
քիչ վնասներ չպատճառեց նախնադարյան հասարակության պատ-
մությանը:

Աշխատանքի գործիքների դասակարգման առաջին փորձը
պատկանում է դանիացի հնագետ Կաունսիլլոր Թոմսենին, որը Կո-
պենհագենի Հնությունների ազգային թանգարանում 1836 թ. բա-
ցեց դրանց ցուցադրումը և նկարագրեց ցուցանմուշները: Գոր-
ծիքները դասակարգված էին ըստ պատրաստման նյութի՝ քար,
պղինձ, բրոնզ կամ երկաթ, ինչը իր մեջ չէր կրում որոշակի պատ-
կերացումներ ժամանակագրության և գործիքների պատրաստման
տեխնոլոգիայի պարզից դեպի ավելի կատարելագործվածը առաջ-
ընթացի մասին: Թոմսենի հետևորդները՝ Կոպենհագենի Ազգային
թանգարանում նրան հաջորդած դանիացի Ջեմսեուլեն Վորսոն և
չվեդ Սվեն Նիլսոնը նրա առաջարկած դասակարգման մեջ անմիջա-
պես տեսան հնագիտական ուսումնասիրության մի հզոր միջոց, որը
մեծ չափով առաջ է մղում հնագիտական մեթոդոլոգիան և հնա-
րավոր է դարձնում լիովին հրաժարվել հին գործիքները որպես

պարզապես հնության սիրահարների հետաքրքրասիրությունը
բավարարող լուր հազվագյուտություններ դիտարկելուց: Վորսոն,
համեմատելով տարբեր թաղումներից գտնված բրոնզե առարկա-
ները, սկիզբ դրեց հիմա էլ այնքան գործուն համեմատական ժամա-
նակագրության մեթոդի հիմունքներին: Նիլսոնը, առաջարկելով
նախնադարյան հասարակության պատմության իր պարբերացու-
մը, որն, ըստ էության, քիչ էր տարբերվում XVIII դ. եռաստիճան
պարբերացումից, առաջին անգամ հիմնավորեց այն ոչ միայն
պատմական զարգացման տարբեր աստիճաններում գտնվող ժո-
ղովուրդների մշակույթների համեմատական համադրմամբ, այլև
հնագիտական նյութերով: Նախնադարի գործընթացների վերա-
կանգնման համար ազգաբանական ու հնագիտական երևույթների
համեմատման մեթոդը նույնքան արդիական է նաև ժամանակակից
գիտության համար:

Նախընթաց հետազոտությունների արդյունքների ամփոփմա-
նը զուգահեռ շարունակվում էին ճանապարհորդությունները դեպի
երկրագնդի տարաշխարհիկ շրջանները, որոնց ընթացքում ոչ
միայն ճշգրտվում էր Երկրի աշխարհագրական քարտեզը, այլև
ընդլայնվում էր եվրոպական գիտության ազգաբանական տեսա-
դաշտը, իսկ հավաքված նյութերն անմիջապես ներգրավվում էին
նախնադարյան ինստիտուտների վերականգնման գործընթացում:

Նախնադարի ինստիտուտների վերականգնման գործում
ազգաբանությունը հիմնարար արդյունքների հասավ հենց XIX դ.,
որոնց քննարկումն ու գնահատությունը շարունակվեց արդեն XX
դարում: Այդ վերականգնումների սահմանները ընդգրկում էին
նախնադարյան հասարակության կյանքի բոլոր կողմերը, սակայն
առավել կարևոր էին, թերևս, այն ազգաբանների և հետազոտող-
ների նվաճումները, որոնք հիմնվում էին ազգաբանական նյութի,
ընտանիքի վաղ ձևերի և սոցիալական հարաբերությունների վե-
րականգնման վրա, որոնց համար հնագիտությունը տալիս էր շատ
ավելի աղքատիկ ու սահմանափակ նյութ:

Շատ ջանքեր գործադրվեցին հնագույն ընտանեկան և սոցիա-
լական հարաբերությունների պատկերի վերականգնման ուղղու-
թյամբ, ինչի համար համեմատական ազգաբանության նյութերը
բավականաչափ հնարավորություններ են տրամադրում: Այդ
բնագավառում առաջին ուսումնասիրությունները պատկանում են
անգլիացի Հենրի Մենին և չվեյցարացի Յոհան-Յակոբ Բախհոֆե-

նին, որոնք լույս տեսան 1861 թվականին: Աղբյուրների ընդ-
գրկմամբ դրանք նման էին. հենվելով աստվածաշնչյան ավանդույ-
թի և անտիկ աղբյուրների վրա, հեղինակներն ազգաբանությունը
ներգրավում էին որպես միայն օժանդակ նյութ, բայց իրենց հա-
յեցակարգային բնույթով այդ գրքերը հակադիր ուղղություններ
ունեն: Մեյնի ծառայությունն այն էր, որ նա առաջինը գնահատեց
ամուսնաբնական հարաբերությունների և ընտանիքի դերը
նախնադարյան հասարակության մեջ և դրա մեջ տեսավ ոչ միայն
սեռական կապերի կարգավորման միջոցը, այլև տնտեսական
բջիջը, ընդգծեց նախնադարյան կոլեկտիվների մեկուսի, խմբային
բնույթը: Նա ընտանիքը դիտարկում էր որպես մի միավորում, որ-
տեղ գլխավոր դերը պատկանում էր տղամարդուն, որը ոչ միայն
հիմնական հայթայթողն էր, այլև հանդիսանում էր ընտանիքի ղե-
կավարը, ընդ որում, մի քանի տղամարդու առկայության դեպքում
դեկավարը համարվում էր նրանցից տարիքով ավագը:

Բախհոֆներն ինչ-որ չափով անտարբեր էր գործի տնտեսական
կողմի նկատմամբ և քիչ էր զբաղվում սոցիալական հարաբերու-
թյուններով ու կապերով և իր բոլոր ունակությունները ներդրեց
ընտանիքի ներսում հարաբերությունների բնույթի և դրանցում
տղամարդու կամ կնոջ առաջնության հարցերի պարզաբանմանը:
Մեյնը, ըստ էության, ընթանում էր արդեն տրոբված ուղիով,
առանց հատուկ քննարկման իր հայեցակարգի մեջ ներգրավելով
նախնադարյան ընտանիքը որպես նահապետական ընտանիք ճա-
նաչելու ընդունված ավանդական ըմբռնումը: Պատմական այդ
հենքում Բախհոֆները հանդես է գալիս որպես ճանաչողության հե-
տազա զարգացման մարզարե, քանզի նա էր, որ առաջինը ասպա-
րեզ հանեց մայրական ընտանիքի և զարգացման առաջին աստի-
ճանում մայրական իրավունքի տիրապետության և հետագայում
հայրիշխանական ընտանիքի և հայրական իրավունքի վերափոխ-
ման հայեցակարգը: Պատմության հենց սկզբում, դեռևս մինչև մայ-
րիշխանական ընտանիքի ծագումը, ըստ Բախհոֆների, տեղի ունեին
մերձավոր արյունակցական ու անկանոն սեռական հարաբերու-
թյուններ, որ ինքն անվանում էր «հետերիզմ»: Նախնադարում
սեռական չկանոնակարգված հարաբերությունների առաջին այդ
փուլի գոյությունը հետագա ուսումնասիրությունների արդյունքում
չհաստատվեց, բայց մայրիշխանական ու հայրիշխանական ընտա-
նիքների գոյության փուլերի առկայությունը որոշակի ժամանակ

կանխորոշում էր սոցիալական կազմակերպության վաղ ձևերի
զարգացման մասին պատկերացումները:

Բախհոֆների խոշորագույն ժամանակակիցների՝ չոտլանդացի
Ջորջ Մակ-Լեննանի, որ մասնագիտությամբ իրավաբան էր (ինչն էլ
դրդել էր նրան զբաղվելու ընտանիքի՝ անցյալում գոյություն ունե-
ցած ձևերը վերականգնելով) և ամերիկացի Լյուիս Հենրի Մորգանի՝
արհեստավարժ ազգաբանի և իրավաբանի, հյուսիսամերիկյան
հնդկացիների կյանքը հետազոտողի, աշխատանքներում հստակո-
րեն երևում են Բախհոֆների հայացքների ազդեցությունը: Սակայն
Մակ-Լեննանը Բախհոֆներից շատ ավելի հանգամանորեն է բա-
ցատրում ընտանեկան հարաբերությունների վաղ ձևից ավելի ուշ
ձևերին անցման դինամիկան և դրա համար վկայակոչում է
սոցիալ-պատմական ու տնտեսական պատճառներ այն դեպքում,
երբ Բախհոֆները սահմանափակվել էր ընդամենը հոգեբանական
կարգի պատճառներով և նրա բացատրությունները մնում էին
իդեալիստական պատկերացումների չրջանակներում: Մակ-Լեննա-
նի ձեռքբերումների թվին, բացի վերոհիշյալից, պիտի վերագրել
նաև երկու կարևորագույն հասկացությունների՝ արտամուսնու-
թյան (էքստգամիայի*) և ներամուսնության (էնդոգամիայի*) կատե-
գորիաների ներմուծումը, այսինքն ներխմբային և միջխմբային
ամուսնությունների տարբերակումը և մայրաբնակ (մատրիլոկալ*)
ու հայրաբնակ (պատրիլոկալ*) ամուսնությունների առանձնացու-
մը, որ նա կապում էր մայրիշխանության ու հայրիշխանության
հետ: Վերջին եզրակացությունը երբեք հստակորեն չի ապացույց-
վել, սակայն Մակ-Լեննանի առաջարկած հիմնարար հասկացու-
թյուններն ինքնին չոչափելի ներդրում ունեցան բազմազան ու
արդյունավետ պատմական վերականգնումների հարցում:

Մեծ է ամերիկացի ազգագրագետ Լյուիս Հենրի Մորգանի
ծառայությունը նախնադարի ուսումնասիրության գործում: Նրա
«Հին հասարակություն» աշխատությունը այժմ էլ չի կորցրել իր
գիտական արժեքը:

Մորգանի ներդրումը գիտության մեջ հսկայական է և դա գործ-
նականում անվերապահորեն ընդունվում է ողջ աշխարհում: Բախ-
հոֆների բավականաչափ վերացական սխեման Մորգանը վերածեց
իրական փաստերի լեզվի, կապելով այն հասարակության կյանքի
նյութական ուժերի հետ: Նա հստակ պատկերացումներ չունեի հա-
սարակության արտադրողական ուժերի մասին, գրում էր հայտնա-

գործությունների և նորամուծությունների մասին, բայց դրա տակ հասկանում էր նախնադարյան մարդկային կոլեկտիվների տնտեսական գործունեությունն ու ժամանակի մեջ նրա դինամիկան, ինչպես նաև այդ գործունեության ազդեցությունը հասարակության մնացած բոլոր գործունեության ոլորտների վրա: Այդ պատճառով էլ Մորզանը իրապաշտ մտածող գիտնական էր: Մորզանը հավաքեց նշանակալից նյութեր կոնկրետ հասարակությունների մասին, դրա համար օգտագործելով ոչ միայն առկա գրականությունը, այլև այդ հասարակությունների մեջ աշխատող թղթակիցների և քարոզիչների նամակներն ու այդ նյութերի օգնությամբ համոզիչ կերպով ապացուցեց, որ նախնադարյան ժողովուրդների մեջ հասարակական հարաբերությունների կիզակետը ոչ թե ընտանիքն է, այլ՝ տոհմը, այսինքն՝ ընդհանուր նախնուց ծագած, իրենց տոհմակցությունը գիտակցող արյունակից հարազատների խումբը: Տոհմը միշտ էլ էքսոգամ է, այսինքն՝ մի տոհմի ներկայացուցիչները կին են ընտրում մյուս տոհմում: Հստակորեն ցուցադրվեց, որ շատ դեպքերում տեղի ունեն ոչ թե տոհմերի փոխադարձ խաչաձև ամուսնություններ, այլ տոհմերի միջև ամուսնական հարաբերությունների որոշակի համակարգեր, այսինքն՝ տոհմային համակարգ: Տոհմն ինքնին ի սկզբանե մայրագիծ է, այսինքն՝ տոհմակցության հաշվարկը տարվում է մայրական գծով, ընդհուպ մինչև տոհմի հիմնադիրը: Նախնադարյան հասարակության տոհմական կազմակերպության ուսումնասիրությամբ չեն սպառվում Մորզանի ներդրումները նախնադարի պատմության մեջ: Նա առաջինն ուշադրություն դարձրեց սեփականության բնույթին և բացահայտեց նրա հասարակական կոլեկտիվ պատկանելությունը, որով այն տարբերվում էր դասակարգային հասարակությունների մասնավոր սեփականությունից: Նրա կարծիքով հենց սեփականական հարաբերությունների զարգացումը հանգեցրեց մայրական տոհմը հայրականով փոխարինվելուն: Տոհմակցության հաշվարկի փոփոխման և հայրաբնակ ամուսնությանն անցնելու ժամանակ տոհմական ունեցվածքն սկսում է փոխանցվել հորից որդիներին: Այսպիսով, Մորզանն այստեղ ևս մնաց պատմության մատերիալիստական ըմբռնման չրջանակներում, սոցիալական ինստիտուտների դինամիկան, ի տարբերություն իր նախորդների, բացատրելով զուտ նյութական շարժառիթներով: Նրա «Հին հասարակությունը» և «Տոհմակցության համակարգերը և մարդկային ընտանիքի հատ-

կանիչները» գրքերում մեծ տեղ է հատկացված նախնադարյան ինստիտուտների ևս մեկ կարևոր բնութագրի՝ ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների համակարգին: Մորզանը բնութագրեց ազգաբանական տվյալների հիմքի վրա իր կողմից վերականգնված ամուսնական մի քանի համակարգ, ինչում էլ կայանում է նախնադարի պատմության մասին գիտության մեջ նրա ներդրումներից մեկը ևս, սակայն այդ համակարգերի՝ նրա կողմից կառուցված դինամիկայի սխեման սխալ դուրս եկավ և հետագա հաստատում չունեցավ:

XIX դարի կեսերին զգալի տեղ էին գրավում վիճաբանությունները մարդու և նրա աշխատանքի գործիքների բացարձակ տարիքի վերաբերյալ, ինչն ուներ ոչ միայն գիտական սկզբունքային, այլև՝ գաղափարական իմաստ, որովհետև այն օժանդակում էր մերժել մարդու՝ մոտ վեց հազար տարի առաջ ստեղծված լինելու մասին եկեղեցական դոգման և ամրապնդում էր պատմական գործընթացի մատերիալիստական ըմբռնումը:

Միայն երեք հետազոտողների հաջողվեց հայտնաբերել հնագույն մարդկանց և անհետացած կենդանիների ոսկորների հետ միասին քարե գործիքներ՝ Անգլիայի հարավում Ջորջ Մակ-Իններին և Ֆրանսիացիներ Պ. Շմերլինգին ու Ժան Բուշե դը Պերտին՝ Բելգիայում և Ֆրանսիայում: Բելգիայում, Լյեժ քաղաքի մոտ կատարված պեղումներից Շմերլինգը հայտնաբերեց հենց մարդու ոսկորներ: Այն սկզբում մնաց աննկատ, բայց հետագայում շնորհիվ Բուշե դը Պերտի ջանքերի, դարձավ գիտական բուռն վեճերի առարկա, որին սկզբում հետևողականորեն բացասաբար էին վերաբերվում: Սակայն երկրաբանական շերտերի անխաթարությունը, որտեղ գտնվել էին քարե գործիքները, և որը հաստատվել էր ժամանակի բազմաթիվ հեղինակավոր երկրաբանների կողմից, իր վճռորոշ դերը խաղաց դրական վերաբերմունքի աստիճանաբար հաստատման և քարե գործիքների ու մարդու ոսկրն մնացորդների երկրաբանական հին տարիքը ճանաչելու գործում: Իր գտածոների նկարագրմամբ Բուշե դը Պերտի գիրքը լույս տեսավ 1860 թ., մարդու ծագման մասին հայացքների արմատական բեկման հետ միաժամանակ և դրեց մարդկային գործունեության հնագույն հետքերի հետազոտման գիտական մոտեցման հիմքերը: Որոշ պատմաբաններ գտնում են, որ Բուշե դը Պերտին է պատկանում նախնադարյան հասարակության պատմություն առարկայի ամ-

բողջական ըմբռնման առաջին ձևակերպումը: Նա գրում էր, որ գործիքների պատրաստումն անհնարին է առանց հաղորդակցվելու, իսկ վերջինս հնարավոր չէ առանց լեզվի գոյություն, հետևաբար, լեզուն հարուցում է սոցիալական կապերի կաղմակերպում, որոնք հանգեցնում են ընտանիքի և հասարակությունից առաջացմանը: Հնագիտական ուսումնասիրությունների առաջամարտիկներից մեկի այդ ընդհանուր ձևակերպման մեջ արդեն նկատվում է խորին հավատար հնագիտական և ազգաբանական գիտելիքների անբաժանելիության նկատմամբ, որն ընդհանուր առմամբ, առանձին շեղումների բացառությամբ, իր անհերքելի արտացոլումը գտավ այդ գիտությունների պատմության մեջ: Բուշե դը Պերտի եզրահանգումները, ինչպես արդեն ասվել է, պաշտպանվեցին իր ժամանակի հեղինակավոր շատ երկրաբանների կողմից, բայց դրանց պաշտոնական կանոնականացումը, եթե կարելի է այդպես արտահայտվել, տեղի ունեցավ անգլիացի ականավոր երկրաբան Չարլզ Լայելի 1863 թ. լույս տեսած «Մարդու հնություն երկրաբանական ապացույցները տեսականների ծագման մասին դիտողություններով, տարբերակների հիման վրա» գրքում: Լայելն, իրոք, ականավոր երկրաբան էր, որ հավաքեց բազմաթիվ փաստեր և ստեղծեց պատճառների ազդեցությամբ երկրաբանական փոփոխությունների տեսությունը: Իր գրքում նա վերլուծեց և ընդհանրացրեց այն ժամանակ կուտակված ողջ տեղեկատվությունը հնագույն մարդու մասին, ներառյալ մարդու ոսկրե մնացորդները, ապացույցեց նրանց համատեղվածությունը երկրաբանական հին շերտերի և մեռած կենդանական աշխարհի հետ:

Նախնադարի պատմության շրջանակներում միշտ էլ առավել նշանակալից ու արդյունավետ են եղել քարի դարի ուսումնասիրությունները: Այստեղ, առաջին հերթին, անհրաժեշտ է խոսել քարի մշակման տեխնիկայում երկու փուլերի տարբերակման մասին, այսինքն հին և նոր քարի դարերի մասին: Այդ առանձնացումը կատարվել է 19-րդ դ. 60-ական թվականներին, անգլիացի հնագետ Ջոն Լեբբոկի կողմից և անմիջապես էլ լայն տարածում է գտել շնորհիվ իր ակնհայտ արդյունավետության և առավել վաղ հինքարեդարյան և ավելի ուշ նորքարեդարյան աշխատանքի գործիքների տեխնոլոգիական յուրօրինականության դյուրին ամրագրման: Անցյալ դարի վերջին քառորդում քարի դարի ժամանակագրական դինամիկայի ավելի մանրամասն սխեմա մշակեց

Ֆրանսիացի Գաբրիել դը Մորտիլյեն, որը քարի ինդուստրիայի պատմության յուրաքանչյուր փուլն առաջարկեց անվանել գտածոների առավել հայտնի տեղանվանումներով, որոնք պահպանվել են մինչև արդի ժամանակները՝ չելլ, աշել, մուստյե, սոլյուտրե, մադլեն՝ հին քարի դարի և ադիլ ու տարդենաուզ հին և նոր քարի դարի դարաշրջանների միջև որպես միջանկյալ օղակ հանդիսացող միջին քարի դարի համար: Առաջին երեք շրջանները վերաբերում են ստորին, իսկ չորրորդը և հինգերորդը վերին հին քարի դարաշրջանին:

XIX-XX դարերի սահմանագծում, համընդհանուր ընդունելություն գտավ հին քարեդարյան մշակույթի գոյությունը և սկսվեց նրա ինտենսիվ ուսումնասիրությունը: Հին քարեդարյան մարդու հետքերը հայտնաբերվեցին Հին աշխարհի հեռավոր շրջաններում: Հանդես եկան հնագետների ազգային կադրերը: Մի խոսքով նախնադարի հնագիտությունը դարձավ ինքնուրույն գիտական դիսցիպլին, որը Բուշե դը Պերտի պատգամների համաձայն՝ ջանում էր ոչ միայն լուծել մասնագիտական դասակարգման և տիպարանությունից սեփական խնդիրները, այլև վերականգնել հնագույն կոլեկտիվների սոցիալական միջավայրն ու հոգևոր կյանքը, այսինքն՝ լուծել այն նոր խնդիրները, ինչ առաջադրում և լուծում էր ազգաբանությունը:

Էվոլյուցիոն տեսության հիմնադիր անգլիացի Չարլզ Դարվինը, որն այդ տեսությունը հրապարակեց 1859 թ., պատմական և անձնական մի շարք հանգամանքների բերումով իր հիմնական՝ «Տեսականների ծագումը բնական ընտրության միջոցով կամ հարմարված ցեղերի պահպանումը գոյության կովում» չանդրադարձավ մարդու ծագման հիմնախնդրին, բայց նրա գրքի հիմնական ուղղվածությունն ակնհայտ էր ցանկացած չնախապաշարված ընթերցողի: Մարդը պիտի ծագեր այն նույն բնական օրինաչափությունների հետևանքով, որոնք պատճառ են դարձել մնացած բոլոր կենդանի օրգանիզմների ծագմանը:

Շվեյցարացի Կարլ Ֆոգտը 1862 թ. և անգլիացի Թոմաս Հեքսլին՝ էվոլյուցիոն տեսության համար պայքարում Դարվինի հավատարիմ դիմակիցն ու մեծ բարեկամը, 1863 թ. հանդես եկան մարդու ծագման էվոլյուցիոն տեսության հիմնավորմամբ, ցույց տալով մարդու կազմախոսական նմանությունը մարդանման կապիկներին և նրա վրա տարածելով ավելի ցածր դարգացած ձևերի հիման վրա

առաջընթաց զարգացման սկզբունքը: Այդ ժամանակ արդեն Հայտնի էին նեանդերթալյան մարդու առաջին երկու գտածոները: Ժամանակակից մարդու համեմատությամբ նրանց գանգերի պարզունակությունն ակնհայտ էր Հենց առաջին ուսումնասիրողներին և դրանք, իրավացիորեն, դիտարկվում էին որպես միջանկյալ օղակ, որպես ապացույց այն բանի, թե ժամանակակից զարգացած մարդուն նախորդել է ձևաբանորեն ավելի պարզունակ մարդը: Ինքը՝ Դարվինը, մարդու ծագման թեմային անդրադարձավ միայն 1871 թ. և դրան նվիրեց «Մարդու ծագումը և սևոական ընտրությունը» գիրքը, որ զգալիորեն ընդլայնեց և հարստացրեց նախորդների փաստարկումները: Սակայն արդեն մեր ժամանակներում հրատարակված նրա «Նոթատետրերը» ցույց են տալիս, որ այդ հիմնահարցի ուսումնասիրությունը Դարվինն սկսել է դեռևս 1830-ական թվականներին և մարդու ծագման վերաբերյալ նրա հայացքների համակարգը ձևավորվել է Հենց այդ ժամանակ:

Կապկանման ձևերից մարդու ծագման սկզբնական ընթացքի ըմբռնման հարցում լայն արձագանք գտավ գերմանական կենդանաբան և մորֆոլոգ էրնստ Հեկկելի տեսական գործունեությունը, որը կանխազույակեց անթրոպոգենեզի ակունքներում կանգնած ինչ-որ միջանկյալ, շատ պարզունակ ձևի առկայությունը և ձգտում էր վերականգնել նրա հիմնական ձևաբանական առանձնահատկությունները: Նրան տրված «կապկամարդ» (պիթեկանթրոպ*) անվանումը արմատավորվեց գիտության մեջ և կիրառվում է մինչև օրս: Սակայն Հեկկելի տեսական գյուտը ինքնին կմնար որպես սակավանշան դիպված, եթե այն փաստական ապացույցներ չգտներ 19-րդ դ. վերջում, երբ հոլանդացի բժիշկ Եվգենի Դյուրուան ձավա կղզում գտավ այդպիսի ձևի մնացորդները: Չնայած այդ գտածոյի չուրջը ծավալված բանավեճերին, դրա հայտնագործումից արդեն մի քանի տարի անց արժեքավորվեց նրա բացառիկ էվոլյուցիոն նշանակությունը որպես միջանկյալ օղակի, որ լուսաբանում է անթրոպոգենեզի առավել վաղ, նեանդերթալյան մարդու գոյությունը նախորդող փուլը: Էվոլյուցիոն տեսությանը միանգամայն համահունչ զարգանում էր նաև անթրոպոգենեզի գործընթացը ձևաբանորեն պարզ ձևերի՝ ավելի զարգացած ձևերով փոխարինվելու, այսինքն կապկային հատկանիշների վերացման և մարդկային հատկանիշների կուտակման տեսությամբ բացատրելու ուղղությունը:

Սակայն Դարվինի էվոլյուցիոն ուսմունքը, թերևս, առավել ուժեղ ազդեցություն ունեցավ Հենց մտածողության ոճի և նյութերի մեկնարանման, նախնադարի հասարակական կառուցվածքների և պատմական գործընթացի ընույթի բացատրման վրա: Դրա ուսումնասիրության պատմության մեջ որոշակի դեր խաղաց այսպես կոչված էվոլյուցիոն դպրոցը, որը ստեղծվեց, գերազանցապես, անգլիացի ազգաբան էդուարդ Թեյլորի կողմից և ունեցավ բազմաթիվ հետևորդներ: Ավանդաբար այն համարվում է էվոլյուցիոն դպրոց ազգաբանության մեջ, սակայն գործնականում Հենց իր Թեյլորի համարյա բոլոր ուսումնասիրությունները նվիրված էին նախնադարի պատմության վերականգնումներին: Էվոլյուցիոնիստական պատկերացումները Հայտնի չափով այն ամենի համադրումն էին, ինչին հասել էր 19-րդ դարի գիտությունը աշխարհաճանաչողության մատերիալիստական պոզիտիվիստական հայեցակետից և մինչնախնադարյան հասարակության ուսումնասիրության պատմության շարադրանքն ավարտելը անհրաժեշտ է կանգ առնել դրանց վրա:

Ի՞նչն էր բնորոշ այդ հայացքներին: Բացառիկ հավատը առաջընթաց զարգացմանը, պատմական գործընթացը որպես պարզից դեպի բարդը հետևողական անցում դիտարկելը: Պատմության նկատմամբ նման հայացքի դեպքում տրամաբանական է հրաժարվել ժամանակակից հետամնաց ժողովուրդներին այլասերված «վայրենիներ» համարելու մտայնությունից: Մարդկության առաջընթաց զարգացման հավատն ինքնին բացառում է այդպիսի տեսակետը: Թեյլորը գիտության մեջ ներմուծեց մեթոդական մի նոր սկզբունք՝ վերապրուկների մեթոդը, այսինքն՝ մշակույթում առկա այն երևույթների ուսումնասիրությունը, որոնք հետահայացորեն կարող են կապվել մարդկության նախընթաց պատմական վիճակի՝ մեղ հետաքրքրող դեպքում՝ նախնադարյան հասարակության հետ: Ժամանակակից հասարակություններում գոյություն ունեցող վերապրուկների հիման վրա կարելի է վերականգնել նախնադարի հասարակության սոցիալական կառույցներն ու հարաբերությունները և ինքը Թեյլորը բազմիցս ներկայացրել է այդպիսի վերականգնումների հաջողված օրինակներ:

□ **ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՄԱՐԲՍԻՋՄԻ ՀԻՄՆԱԴԻՐՆԵՐԸ**

Նախնադարի պատմության էվոլյուցիոնիստական ուղղությունը և, հատկապես, այդ ուղղության այնպիսի ականավոր ներկայացուցչի հայացքները, որպիսին էր Լ. Հ. Մորգանը, հսկայական ազդեցություն ունեցան Կ. Մարքսի և Ֆ. Էնգելսի աշխարհայացքի ձևավորման գործում: Մարքսը կազմեց «Հին հասարակության» ծանոթագրություններով օժտված կոնսպեկտը, իսկ Էնգելսն իր ավագ զինակցի պատգամի համաձայն գրեց «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը, կապված Լյուիս Հ. Մորգանի հետազոտությունների հետ» գիրքը: Մորգանի հետազոտությունը նրանք համարում էին իրենց փիլիսոփայական գաղափարների գիտական հաստատումը: Մասնավոր սեփականությունը, դասակարգային անհավասարությունը և ժողովրդից կտրված պետական իշխանությունն ի սկզբանե չեն, ամրագրված չեն մարդու բնույթին և, հետևաբար, հավերժական չեն:

Էնգելսի «Բնության դիալեկտիկա» գիրքն ունի նախապատրաստական մի գլուխ՝ «Աշխատանքի դերը կապի մարդացման պրոցեսում», որը հազվադեպ օրինակ է այն բանի, թե ինչպես փոքրածավալ տեսական ուսումնասիրությունն իր արդիականությունը կարող է պահպանել ավելի քան մեկ հարյուրամյակ: Իր հրատարակումից հետո այն շատ բանով կանխորոշեց նախնադարի հնագիտության և հնէամարդաբանության մեկնաբանություններն ու զարգացում ստացավ մի շարք հիմնարար ուսումնասիրություններում: Էնգելսի հայեցակարգում սկզբունքորեն նոր էր այն պարագան, որ ի հակակշիռ մարդու ծագման նախկին բնապատմական գործոնների, բացահայտվեց ու հիմնավորվեց սոցիալ-պատմական գործոնի ազդեցությունը և դրանով ցուցադրվեց մարդկային պատմության, հետևաբար նաև նրա սկզբնական փուլի սոցիալական բնույթը:

Էնգելսը «Ընտանիքի, մասնավոր սեփականության և պետության ծագումը» գրքում (1884 թ.) նշանակալիորեն ավելի լրիվ խորությամբ, քան Մորգանը, բնութագրեց նախնադարյան կոլեկտիվների դինամիկայի սոցիալ-տնտեսագիտական և տնտեսական հայեցակետերը, սակայն սկզբունքային սխեման մնաց անփոփոխ: Էնգելսն ընդունեց նաև բարրարոսության ու քաղաքակրթության

զարաշրջանների սահմանագծում ռազմական դեմոկրատիայի փուլի գոյության մասին Մորգանի ներմուծած դրույթը, որը ենթադրում էր ցեղային առաջնորդների քաղաքական տիրապետություն, թեև այդ գաղափարի վերաբերյալ արտահայտել է մի քանի քննադատական դիտողություններ: Մորգանն այդ փուլն ընդունում է որպես համընդհանուր բնութագրական հատկանիշ, համաշխարհային պատմական գործընթացի վրա տարածելով հյուսիսամերիկյան հնդկացիների իր դիտարկումները: Էնգելսն ընդունում էր դրա ավելի սահմանափակ նշանակությունը: Այսպես թե այնպես, Էնգելսի պարբերացումը խորացնում և հիմնավորում էր Ֆերգյուսոն-Մորգանի սխեման ու շարունակեց և ոչ թե սկզբունքորեն փոխեց այն:

Նախնադարի պատմության վերաբերյալ Մարքսի և Էնգելսի գիտական ժառանգությունը պետք է ոչ թերազնահատել և ոչ էլ գերազնահատել: Նրանք երկուսն էլ մեզ արդեն հայտնի պատճառներով հետևում էին հնագույն հասարակության ուսումնասիրության հիմնական նվաճումներին, ծանոթ էին դրանց զարգացման մակարդակին և իրենց ներդրումն ունեն այդ գործում: Նրանց մեղքը չէ, որ իրենց ժամանակի համար օրինաչափ ընդհանրացումները սխալ ճանաչվելուց հետո էլ երկար ժամանակ կանոնականացված էին և՛ նախկին ՈԱՀՄ-ում, և՛ մյուս սոցիալիստական երկրներում, մեծ վնաս բերելով գիտության զարգացմանը:

ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ. ՆԱԽԱՀԱՄԱՅՆՔԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ

§ 1. ՄԱՐԴՈՒ ԾԱԳՈՒՄԸ

□ ՄԱՐԴՈՒ ԶԱՓԱՆԻՇՆԵՐԸ

Մարդու էության հարցը, թե ինչն է տարրերում նրան մնացյալ կենդանի աշխարհից և ինչն է հակադրում նրան մնացյալ տիեզերքին, այսինքն վերջին հաշվով, այն չափանիշների հարցը, որոնց օգնությամբ հնարավոր է նշել մարդու առավել հիմնարար առանձնահատկությունները, հուզել է անցյալի մտածողներին դեռևս փիլիսոփայության ու գիտության ծագման ակունքներում: Անտիկ փիլիսոփայության դանազան դպրոցներ ընդգծում էին մարդկային անհատի մտածելու կարողությունը, միտքը և ոգին որպես մյուս էակներից մարդուն տարբերակող հիմնական հատկություններ: Մարդը բնության ստեղծագործության պսակն է. այս էր քրիստոնեական դոկտրինայի իմաստը: Հետագայում չէր ճշգրտվում, թե ինչով էր դա արտահայտվում: Աստված, մյուս էակների շարքում, մարդուն ստեղծել

էր վերջինը և այն բանից հետո, երբ ստեղծվել էր ամենայն գոն. հենց այդ հերթականությունը խոսում է մարդու բարձրագույն էության մասին:

Մարդու՝ որպես արարչագործության պսակի մասին քրիստոնեական ուսմունքը հարյուրամյակներ շարունակ կանխորոշեց եվրոպական գիտության վերաբերմունքը այդ հիմնահարցին:

XIX դարի կեսերին եվրոպական գիտության պատմության մեջ տեղի ունեցան երկու էական իրադարձություններ, որոնցից յուրաքանչյուրը հսկայական դեր խաղաց գիտական մտածողության վերակառուցման և բնության մեջ մարդու տեղը էմպիրիկ (փորձի հիման վրա) վերլուծությամբ և ոչ միայն փիլիսոփայական մոտեցմամբ ուսումնասիրելու գործում: Դա, առաջին հերթին, ակադեմիկոս Բենյամին Մարշալի «Մարդու զարգացումը» կոթողային աշխատությունն է: Դրանում Հումբոլդտը ամփոփեց բնագիտության նախընթաց զարգացումը և պատկերեց բնական գործընթացների վիթխարի համայնապատկերը, ընդգրկելով դրանք միասնական համադրության մեջ: Եվ թեև հեղինակը համարյա թե չէր շոշափում մարդու հիմնահարցը, նրա գրքի ընթերցումը օրինաչափորեն հանգեցնում էր բնական գործընթացներում մարդու և մարդկային հասարակության դերի և, հետևաբար, բնության մեջ մարդու տեղի որոշման հիմնահարցերին: Երկրորդ իրադարձությունը Ջարլզ Դարվինի «Տեսականների ծագումը բնական ընտրության ճանապարհով» գիրքն էր, որ պարունակում էր բնական ընտրության միասնական սկզբունքի վրա հիմնված՝ կենդանի բնության էվոլյուցիոն փոփոխությունների լավ մշակված հայեցակարգը: Դարվինը նույնպես ոչինչ չէր գրում մարդու մասին, նրա գրքում մարդը հիշատակվում է միայն մեկ անգամ («Լույս կսփռվի նաև մարդու ծագման վրա»), և միայն հետագայում նա մարդու ծագման հարցին կնվիրի հատուկ ուսումնասիրություն (տե՛ս հետագայում): Սակայն տեսականների ծագման մասին նրա աշխատության տրամաբանությունն այնպիսին էր, որ անխուսափելիորեն մղում էր լուծել այն հարցը, թե կենդանի բնության մեջ բացահայտված օրինաչափությունները բնական ընտրության միջոցով դեկավարվող առաջընթաց զարգացող փոփոխությունները, կարո՞ղ են արդյոք տարածվել մարդու վրա, մարդը ենթարկվո՞ւմ է այդ օրինաչափություններին, թե՞ ոչ:

Կենդանի աշխարհում և տիեզերքում մարդու տեղի հիմնա-

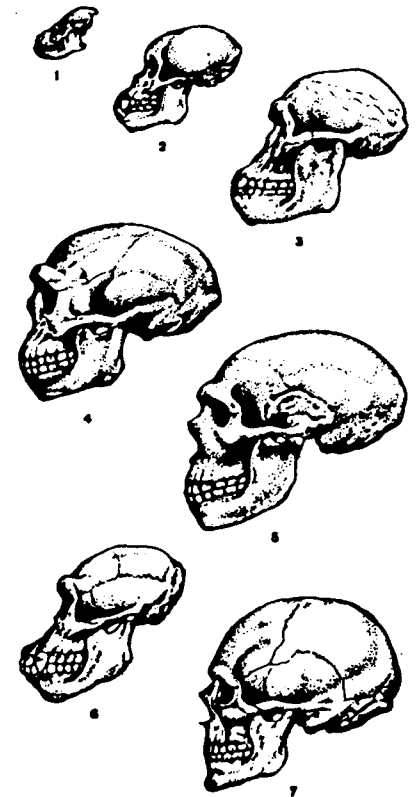
հարցը հետազայում ուսումնասիրվում էր երկու հայեցակետով: Դրանցից առաջինը փորձում էր բացահայտել մարդկության բնական դերը, զնահատել նրա գործունեության հետևանքները մեր մոլորակի և նույնիսկ ողջ տիեզերական մեխանիզմներում: Ֆրանսիական մարդարան և կենդանարան Ամմոն դե Կատրֆաժը տարբերակում էր բնության չորս թագավորություններ՝ հանքանյութերի, բույսերի, կենդանիների և մարդկանց, ամերիկյան հնէաբան Դ. Դանան գրում էր փսիսոգոյան դարաշրջանի մասին, ռուս հայտնի երկրաբան Ալեքսանդր Պետրովիչ Պավլովն առաջարկեց չորրորդական ժամանակաշրջանն անվանել «անթրոպոգեն» (մարդածին), որտեղ համաշխարհային բնական փոփոխությունների գլխավոր գործոնը մարդու գործունեությունն է: Այդ թեման առանձնահատուկ խորությամբ մշակեց ռուս ականավոր բնագետ Վլադիմիր Իվանովիչ Վերնադսկին, որը ցույց տվեց մարդկային գործունեության վիթխարի մասշտաբները մեր մոլորակի, նրա մակերեսային թաղանթի, կենդանական և բուսական աշխարհի, նույնիսկ աշխարհի շատ շրջանների ջրաբանական ոեծիմի և կլիմայի փոփոխությունների գործում: Վերնադսկին խորաթափանցորեն գրում էր նաև մարդու տիեզերական դերի մասին, որը ամբողջապես հաստատվեց տիեզերական տարածությունների ներկայումս ընթացող նվաճումներով: Հենց նա էլ մարդու գործունեության համամոլորակային մասշտաբները նշելու համար առաջարկեց նոոսֆերայի* մոլորակի մասշտաբով մարդկային գործունեության և դրա հետևանքների բոլոր կողմերն ընդգրկող գիտակցության ոլորտի հասկացությունը:

Մոլորակի մասշտաբներով մարդկային գործունեությունը գնահատելու զանազան փորձերին զուգահեռ, Դարվինի վերոհիշյալ զրքի լույս տեսնելուց հետո ընթանում էր մարդու և նրա նախնիների՝ ամբողջությամբ վերցրած կենդանական աշխարհում և պրիմատների խմբի ներսում մարդու տեղի հարցի մշակումը: Մասնավորապես, մշակվում էր մարդու և նրա նախնիների ձևաբանական յուրօրինակության մակարդակի և կենդանաբանական դասակարգման մասշտաբներով դրա գնահատման հարցը: Ընդ որում, խոսքը ոչ թե մարդու նախնիների և հնագույն ու ժամանակակից մարդկային կոլեկտիվների աշխատանքային գործունեության, այլ միայն նրա մարմնի կառուցվածքի և ֆունկցիաների մասին է: Նման մոտեցումը շատ ավելի նեղ է, քան նախորդը, որ հիմնվում էր

մարդկային գործունեության հաշվառման և այն հսկայական վերափոխող ազդեցության հաշվառման վրա, որ մարդկային մշակույթը ունեցել և շարունակում է հետըհետե աճող չափերով ունենալ երկրի տեսքը փոխելու հարցում:

Բոլոր այդ մոտեցումներն էլ գոյություն լիակատար իրավունք ունեն, քանզի ծառայում են իրենց որոշակի նպատակներին և արտացոլում են մարդու էության երկու կողմերը՝ նրա կենսաբանական բնույթը, անթրոպոգեննեղի ընթացքում նախնիների՝ ձևափոխված ժառանգությունը և անթրոպոգեննեղի գործընթացում նոր ձեռք բերված սոցիալական բնույթը: Դրանք իրենց դրսևորումներում մարդու և հասարակության զարգացման վաղ փուլերում անխզելիորեն փոխկապակցված են, սակայն միաժամանակ հանդես են գալիս նաև ինքնուրույն կերպով: Այդ մոտեցումները չտարբերակելը հանգեցնում է մարդու կենսաբանական և սոցիալական բնույթների միախառնման և դրա հետևանքով ամբողջությամբ վերցրած մարդկային պատմության գործընթացի կենսաբանականացմանը:

Դրա հիման վրա էլ առաջարկվեց մարդու էության գնահատման վերը նկարագրված երկու մոտեցումները հստակորեն տարբաժանել և դրանք պատկերացնել որպես մարդու գնահատման

Պրիմատների էվոլյուցիան. 1 - հին լեմուր, 2 - աֆրիկյան պրոկոնսուլ, 3 - ավստրալոպիթեկ, 4 - սինանթրոպ, 5 - նեանդերթալցի, 6 - ժամանակակից չիմպանզե, 7 - ժամանակակից մարդ:

երկու ինքնուրույն չափանիշներ՝ տեսական-փիլիսոփայական և կոնկրետ գիտամարդարանական: Ելնելով առաջին չափանիշից, մարդկանց ամբողջությունը՝ մարդկությունը, իր պատմության ընթացքում և իր սոցիալական խնդիրներին համապատասխան իրագործում է համամոլորակային և տիեզերական ֆունկցիաներ և հիմա արդեն անցել է բնական շատ գործընթացներ ղեկավարելու փուլին: Մյուս չափանիշի ղեկավարում առանձին մարդը կամ մարդկանց ամբողջությունը, ինչպես և մարդու մարդանման նախնիների ողջ շարքը, ոչ այլ ինչ են, քան կենդանարանական համակարգի որոշակի միավորներ, որոնց դիտարկմանն էլ մենք անցնում ենք ստորև:

Պատմության արչալույսին կազմավորվող մարդկանց ֆիզիկական տիպարը շատ հարցերում դեռևս կանխորոշում էր նրանց հնարավորությունները և այդ պատճառով էլ հանդես էր գալիս պատմական զարգացման հզորագույն ազդակի դերում: Հետևաբար, աշխատանքային գործունեության զարգացման և սոցիալական կազմակերպության ձևավորման հնագույն փուլերի պատմությունը անքակտելի է իր մարդու կենսաբանական պատմությանից:

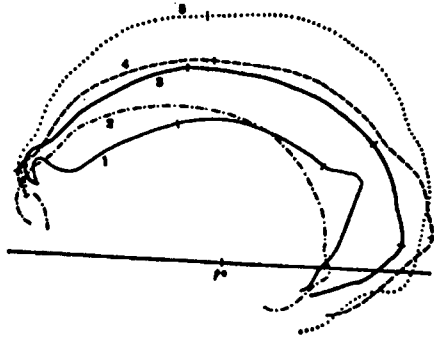
Բնության մեջ մարդու գրաված տեղի հարցը առաջին անգամ գիտական հիմքերի վրա է դրվել 18-րդ դարի կեսերին, երբ Կարլ Լիննեյը մարդուն ընդգրկեց կենդանական աշխարհի համակարգի մեջ և, միավորելով այն ժամանակ հայտնի կապիկների հետ, կաթնասունների կազմում առանձնացրեց պրիմատների կարգը: Կապիկների դասակարգման ու համեմատական կազմախոսության վերաբերյալ բազմաթիվ ուսումնասիրություններն ու մարդու կազմախոսության մասին աշխատությունները, որոնք կատարվեցին 18-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 19-րդ դարի առաջին կեսը, անգլիացի կենդանաբան Թոմաս Հեքսլին և չվեյցարիացի կազմախոս Կարլ Ֆոգտին հնարավորություն տվեցին հաջորդ քայլն անել դասակարգման մեջ մարդու տեղի որոշման գործում և մատնանշել նրա մերձավոր ազգակցությունը մարդանման կապիկների հետ: Զարյգ Դարվինի «Մարդու ծագումը և սեռական ընտրությունը» նշանավոր գրքի լույս տեսնելուց հետո (1871 թ.), ուր ի մի էր բերված անթրոպոգենեզի բնագավառում գիտելիքների ողջ պաշարն ու փորձ էր արվել մարդու վերաբերմամբ կիրառել էվոլյուցիոն տեսության, մասնավորապես, Զ. Դարվինի մշակած բնական ու

սեռական ընտրության մասին տեսության հիմնական դրույթները, որոշակիորեն ապացուցվեց մարդու կենդանական ծագումը, որը և դարձավ ժամանակակից մարդարանության և մատերիալիստական փիլիսոփայության անկյունաքարը: 19-րդ դարի վերջերի և 20-րդ դարի բազմաթիվ ուսումնասիրություններն անթիվ քանակությամբ նոր ապացույցներ բերեցին մարդու կենդանական ծագման տեսության օգտին, լրացրին այն կոնկրետ բովանդակությամբ և հնարավորություն ընձեռեցին ձեռնամուխ լինել մարդու էվոլյուցիայի կոնկրետ ուղիների վերականգնմանը: Այդ կապակցությամբ առանձնահատուկ նշանակություն ունեցան մարդու հնագույն նախնիների բրածո մնացորդների գտածոները, որոնք ներկայումս հայտնի են Հին Աշխարհի բոլոր մայրցամաքներից:

Պրիմատների համընդհանուր ընդունելություն գտած դասակարգում չկա: Դասակարգման առանձին սխեմաներ տարբերվում են ոչ միայն առանձնացվող տեսակների քանակով, այլև՝ դրանց խմբավորմամբ: Միասնական պայմանավորվածություն չկա նաև պրիմատների կարգի ավելի խոշոր ստորաբաժանումների վերաբերյալ: Այնուհանդերձ, բոլոր դասակարգումների համար էլ ընդհանուր է մարդանման (անթրոպոմորֆ) կապիկների ինքնուրույն ընտանիքի առանձնացումը: Դեռևս Դարվինը, նրանց մեջ տեսնելով մարդու մերձավոր ցեղակիցներին, միաժամանակ ընդգծում էր, որ ծայրահեղ անհատականացման ու տարբերակման հետևանքով այդ ընտանիքի ժամանակակից ոչ մի ներկայացուցչին էլ հնարավոր չէ դիտել որպես մարդու նախնի: Այդ հարցի վերաբերյալ ժամանակակից հայացքները հիմնվում են Դարվինի հայեցակետին: Հետաքրքիր է նշել, որ նա ճիշտ դուրս եկավ նաև այս կամ այն մարդանման կապիկ և մարդու նմանության գնահատման հարցում: Նորագույն մեթոդների միջոցով ծագումնաբանական նուրբ մեխանիզմների ուսումնասիրությունը ցույց տվեց մարդու և չիմպանզեի ամենամերձավոր նմանությունը:

Մարդանմանների ընտանիքի կողքին, պրիմատների կարգի բոլոր դասակարգումների մեջ էլ առանձնացվում է ժամանակակից մարդուն ու նրա մերձավոր նախնիներին միավորող հոմինիդների* (մարդակերպների) ընտանիքը: Այդ ընտանիքի բոլոր ներկայացուցիչներին էլ բնորոշ է իր կառուցվածքի բարդությամբ մյուս պրիմատներին գերազանցող, խոշոր ուղեղը, մարմնի ուղիղ կեցվածքը, քայլը երկու վերջավորությունների վրա, շատ շարժունակ, նուրբ

գործողությունների ընդունակ, մյուսներին կտրուկ կերպով հակադրված, խիստ զարգացած բժամատու գրաստակը: Այսպիսով, նույնիսկ, կազմախոսական տեսանկյունից ժամանակակից մարդն ու նրա անմիջական նախնիները բնութագրվում են նշանակալից յուրօրինակությամբ, որ նրանց տարբերակում է մյուս պրիմատներից, նույնիսկ մարդանմաններից և արդարացում է որպես ընտանիքի նրանց առանձնացումը:

Պրիմատների գանգերի երկայնական կտրվածքը. 1 - չիմպանզե, 2 - ավստրալոպիթեկ, 3 - սինանթրոպ, 4 - նեանդերթալցի, 5 - ժամանակակից մարդ (բոստ Վեյդենոյսի, Բրումի և Ռոբինսոնի):

Տարբեր հետազոտողների կողմից Հոմինիդների ընտանիքի կազմը ընդունվում է տարբեր ձևերով: Հայրենական և արևմրտանվրոպական մասնագետների բազմաթիվ աշխատություններում այդ ընտանիքի կազմում առանձնացվում է մեկ ցեղ. մարդու *Homo* ցեղը, որն իր մեջ ներառում է մարդու բրածո և ժամանակակից բոլոր ձևերը: Սակայն այդ տեսակետը համընդհանուր ընդունելություն չի գտել: *Homo* ցեղի չրջանակներում, սովորաբար, առանձնացվում են երկու տեսակ՝ ժամանակակից տեսակի մարդը կամ *Homo sapiens*-ը (բանական

մարդ) և բրածո կամ պրիմիտիվ մարդու տեսակը՝ *Homo primigenius*-ը կամ «ուղիղ քայլողը» (*erectus*):

Այս ստորաբաժանումից երևում է, որ ժամանակակից մարդու և նրա անմիջական նախնիների միջև եղած ձևաբանական (մորֆոլոգիական) տարբերություններն ավելի շատ են, քան վերջինների միջև: Առաջին հերթին Հենց այս փաստին էին հիմնվում Հայրենական հետազոտողները, որոնք 30-ական թվականներին առաջ էին քաշել մարդագոյացման պրոցեսում երկու թոխչների դրույթը, մեկը Հոմինիդների ընտանիքի, մյուսը՝ ժամանակակից մարդու ձևավորման ժամանակ: Մարդագոյացման պրոցեսում նրանց նշանակությունը, իհարկե, միևնույնը չէ: Առաջին թոխչը համընկնում է ձևաբանության բնագավառում մարդկային տարբերակիչ

առանձնահատկությունների երևան գալուն և նշանավորվում է մտածողության ու լեզվի հանդես գալով, սոցիալական կազմակերպության սաղմերի ձևավորմամբ և այլն, մի խոսքով. իր մարդու հանդես գալով: Երկրորդ թոխչն արտացոլում է միայն «պատրաստի» մարդկանց գոյացումը «կազմավորվող» մարդկանցից և կապված է ձևաբանության ու մշակույթի բնագավառում նշանակալից, այնուհանդերձ, շատ ավելի փոքր մասշտաբի փոփոխությունների հետ: Մեր մարդաբանների մեծամասնությունը պաշտպանում է այդ հայեցակետը: Որոշ գիտնականներ, այնուամենայնիվ, գտնում են, որ մի կողմից հնագույն ու հին Հոմինիդների՝ պիթեկանթրոպների ու սինանթրոպների և մյուս կողմից նեանդերթալցիների միջև եղած ձևաբանական տարբերությունները ավելի քիչ չեն, քան նեանդերթալցիների և ժամանակակից մարդկանց միջև: Համապատասխանաբար, թոխչների թիվը հասցվում է մինչև երեքի:

Ի մի բերենք ասվածը: Ժամանակակից մարդը պրիմատների կարգի Հոմինիդների ընտանիքի *Homo* ցեղի *Sapiens* տեսակն է: Թեև ժամանակակից մարդկային ռասաների միջև ձևաբանական տարբերություններն ակնհայտ են, սակայն դրանք հանդես են գալիս միայն կենսական նշանակություն չունեցող, երկրորդական հատկանիշների մեջ: Այդ պատճառով էլ, հակառակ ներկայումս էլ չրջանառություն ունեցող ռասիստական հայեցակարգերի, գոյություն ունեցող բոլոր ռասաները համոզվածորեն կարող են միավորվել մեկ տեսակի մեջ:

□ ՄԱՐԴԱԳՈՅԱՑՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍԻ ՇԱՐԺԻՉ ՈՒԺԵՐԸ

Մարդագոյացման պրոցեսի վրա տարածելով կենսաբանական օրինաչափությունների ներգործությունը, Դարվինը խիստ մեծ նշանակություն էր տալիս սեռական ընտրությանը: Համաձայն նրա տեսության՝ պրիմատների համեմատությամբ մարդու ֆիզիկական կազմվածքի յուրօրինակությունը հանդես է գալիս ձևաբանական առանձնահատկություններում, որոնք հետևանք են այն բանի, որ որոշակի առանձնահատկություններով օժտված անհատները ընտրվում էին կանանց կողմից, բազմացման պրոցեսում ստանում էին առավելական դիրք, ունենում էին մեծաքանակ ժառանգություն և, այդպիսով, վճռորոշ ազդեցություն էին ունենում մարդկային ցեղի զարգացման վրա: Դրանով էր Դարվինը բացատրում

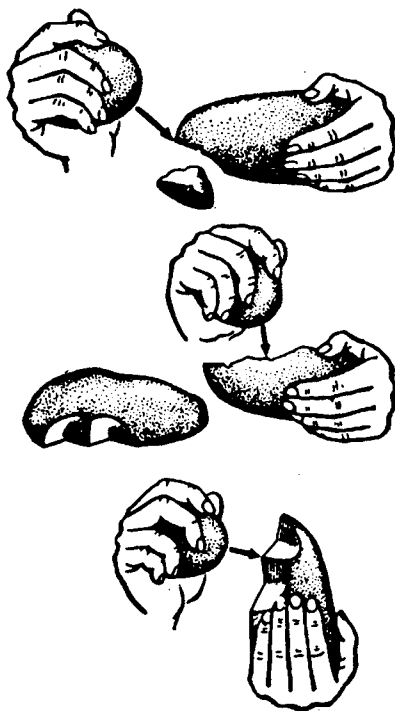
Ժամանակակից մարդու խիստ արտահայտված սեռական երկձևությունը (դիմորֆիզմ)*, մազածածկույթի համարյա թե լրիվ բացակայությունը նրա մարմնի վրա և այլն: Սակայն չխոսելով նույնիսկ այն անորոշ դրույթի մասին, թե ինչու հենց այդ, և ոչ թե որևէ ուրիշ հատկանիշներն են ենթարկվել սեռական ընտրության ներգործությանը, սեռական ընտրության տեսության միջոցով դժվար էր բացատրել ուղեղի ծավալի փոփոխությունները, ձեռքի դաստակի չարժունակությունը, մարմնի համամասնությունները, այսինքն այն հատկանիշները, որոնք դժվար են ընկալվում առաջին հայացքից: Բայց չէ՞ որ հենց այս հատկանիշներն են մարդուն կազմախոսական ինքնատիպություն հաղորդում: Դարվինի տեսության հայեցակետից դժվարություններ է բացատրվում հոգաբաժան խոսքի առաջացումն ու կատարելագործումը: Այս թերությունները մասնակիորեն ընդունում էր հենց ինքը՝ Դարվինը, որն իր տեսությունը համարում էր միայն առաջին մերձեցումը ճշմարտությանը, հավանական վարկածներից մեկը:

Հետագա տարիներին մարդու էվոլյուցիայի առանձնահատկությունները բացատրել և շարժիչ ուժերը բացահայտել ջանացող տեսությունների պակաս չէր զգացվում: Շատ գիտնականներ կապիկից մարդուն անցման վճռորոշ գործոն էին համարում ուղիղ քայվածքը, որը որոշակի ազդեցություն է ունեցել մարդու կազմվածքի փոփոխությունների գործում և անանցանելի անդրնդով մարդուն անջատել է կենդանական աշխարհից: Մյուսները, ընդհակառակը, վճռական նշանակություն էին վերագրում ձեռքին, արդարացիորեն նշելով, որ ձեռքերով օժտված լինելու հանգամանքը մարդու առջև հսկայական հեռանկարներ է բացել շրջապատող բնության ձևափոխման ասպարեզում: Վերջապես, վարկածների երրորդ խումբը գլխավոր դերը հատկացնում էր ուղեղի զարգացմանը: Մարդագոյացման պրոցեսում դանադան ձևարանական կառուցվածքների առաջին պլան մղելուց բացի, փորձեր էին արվում մարդու վրա տարածել կենդանիների նկատմամբ կատարված համեմատական-ձևարանական հետազոտությունների որոշ արդյունքներ: Այսպես առաջացան մարդագոյացման պրոցեսի այնպիսի վարկածներ, ինչպիսին է, օրինակ, «երիտասարդացման» վարկածը, համաձայն որի ժամանակակից մարդու ֆիզիկական տիպի յուրօրինակությունը արագացված զարգացման հետևանք է, իսկ ժամանակակից հասուն մարդը հիշեցնում է մարդանման կապիկի երե-

խային: Այս և նման այլ վարկածներ հաշվի չեն առնում փաստերն ամբողջությամբ, տառապում են մարդագոյացման պրոցեսի պրորենների լուսաբանման միակողմանիությամբ և, ամենազլխավորը, հիմնվում են միայն ձևարանական տվյալներին ու հաշվի չեն առնում մարդու հասարակական բնույթը:

Մարդու ծագման գործում սոցիալական ազդակին վճռորոշ նշանակություն է վերագրվում մարդագոյացման աշխատանքային տեսության մեջ, որը Ֆ. Էնգելսի կողմից 1873-1876 թթ. ձևակերպվել է «Աշխատանքի դերը կապիկ մարդացման պրոցեսում» ուսումնասիրության մեջ, որը նրա «Բնության դիալեկտիկա» անավարտ աշխատության գլուխներից մեկն է: Այդ աշխատանքի մանրագնին ուսումնասիրությունը, մարդագոյացման աշխատանքային տեսության հետագա զարգացումը և մարդու ծագման անկյունաքարային պրորենների լուծման համար այդ տեսության նշանակության կոնկրետ բացահայտումը հայրենական մարդաբանների ակնառու ծառայություններն են:

Մարդագոյացման աշխատանքային տեսության էությունը կարելի է ձևակերպել հենց Ֆ. Էնգելսի մեկ արտահայտությամբ՝ աշխատանքն ստեղծեց մարդուն: Իսկապես, աշխատանքը, առաջին հերթին, սնդղի և թշնամիներից պաշտպանվելու պահանջմունքների բավարարման ուղղված մարդկային աշխատանքային գործունեությունը, դարձավ այն հզորագույն ազդակը, որը չորրորդական ժամանակաշրջանի ընթացքում ձևափոխեց մարդու կերպարն ու ստեղծեց հասարակություն: Մարդու անմիջական նախնիները՝ երրորդական ժամանակաշրջանի վերջում ապրած մարդակերպ կաթորդական ժամանակակից պրիմատների մեծամասնության նման, պիկները, ժամանակակից պրիմատների մեծամասնության նման, հասարակական կենդանիներ էին: Նրանք սնունդ էին հավաքում և գիշատիչ կենդանիներից պաշտպանվում էին համատեղ: Սակայն նրանց ազդեցությունը շրջապատող բնությանը սկզբունքորեն չէր տարբերվում մյուս կաթնասուն կենդանիների ազդեցությունից: Շատ հավանական է, որ մանր կենդանիների որսի, ուտելի արմտիքի փորել-հանելու, ծառերից պտուղներն ու մրգերը վայր գցելու և միջատներից պաշտպանվելու համար նրանք օգտագործում էին պատահականորեն վերցրած քարեր, ձողեր և ծառերի ճյուղեր, ինչպես դա անում են ժամանակակից չիմպանզեները: Բայց այդ երևույթը դեռևս չի կարելի համարել իսկական աշխատանքային գործունեություն: Վերջինս սկսվեց այն ժամանակ, երբ ծնունդ

Աշխատանքի գործիքների պատրաստումը գետաքարից

առավ քարից, ոսկորից և փայտից գործիքներ պատրաստելու նպատակադրված գործունեությունը: Դրանք, հավանաբար, մեծ մասամբ պատրաստվում էին քարի օգնությամբ: Կ. Մարքսը տարբերակում էր աշխատանքային գործունեության երկու ձև. աշխատանքի միջոցների գործածում և ստեղծում, որ իր նախնական ձևով հատկանշական է կենդանիների որոշ տեսակների, և աշխատանքի առարկայի գիտակցված, նախօրոք ուղենշված, նպատակադրված ձևափոխություն: Հնարավոր է, որ հնագույն մարդկանց գիտակցված աշխատանքային գործունեությունը նախօրոքել է կենդանակերպ, նրանց անմիջական նախնիների պայմանական ռեֆլեքսով ենթադրված գործիքային գործունեությունը: Սակայն այս տեսակետը համընդհանուր ընդունելություն չի գտնում: Որոշ գիտնականներ գտնում են, որ աշխատանքի հենց առաջին

արհեստական գործիքների հետ Երկրի վրա երևան է եկել մարդը:

Գործիքների մշտական օգտագործումը նախնադարյան մարդուն հնարավորություն տվեց ղգալիորեն ակտիվ կերպով օգտագործել բնական պաշարները իր պահանջմունքների բավարարման գործում և, մասնավորապես, հսկայական չափերով ընդլայնեց նրա սննդի բազան ու նշանակալիորեն մեծացրեց նախնադարյան կոլեկտիվների ուժը գիշատիչ կենդանիների հետ պայքարում: Այդ ընթացքում սննդի մշտապես համատեղ որոնումները, կոլեկտիվ որսորդությունն ու միասնական պաշտպանությունը թշնամիներից, համատեղ արտադրությունն ու սպառումը, այլ խոսքով՝ համատեղ աշխատանքային գործունեությունը, համախմբում էին նախնա-

դարյան կոլեկտիվը, հանգեցնում էին արտադրություն պրոցեսում նրա առանձին անդամների միջև կապերի ձևավորմանը: Ի վերջո, հասարակական կյանքի և արտադրական հմտությունների բարդացումը հանգեցրեց արտադրական փորձի փոխանակությունը և այն հաջորդ սերնդին փոխանցելու անհրաժեշտությունը: Այսպիսով, լեզվի առաջացումը տեղի է ունեցել աշխատանքի պրոցեսում և աշխատանքային գործունեության արդյունք է:

Մարդագոյացման բոլոր տեսությունների մեջ աշխատանքային տեսությունը միակն է, որն ընդգծում է մարդու կազմավորման մեջ հասարակականի, սոցիալականի դերը, ցույց է տալիս, որ առանց հասարակության չէր լինի նաև մարդը, բացատրում է մտածողության և խոսքի ծագումը: Այն կարելի է անվանել ամենաընդգրկուն, որովհետև հոմինիդների ընտանիքի զարգացման ընթացքի էվոլյուցիոն փոփոխությունների ողջ բաղադրանությունը հանգեցնում է մեկ ազդակի, չի սահմանափակվում միայն մարդու ձևաբանական փոփոխությունների վրա աշխատանքի հեղափոխող ազդեցության ցուցադրմամբ, այլ աշխատանքի և արտադրության հետ է կապում նաև մարդկային գիտակցության ծագումն ու պատմությունը: Մարդագոյացման պրոցեսում հսկայական դեր հատկացնելով սոցիալական գործոնին, Ֆ. Էնգելսը, այնուամենայնիվ, դիտարկում է նաև այդ երևույթի կենսաբանական կողմը: Նա մատնանշում է հոմինիդների ընտանիքի էվոլյուցիայի մեջ ուղիղ քայլվածքի, ձեռքի և ուղեղի զարգացման նշանակությունը, մսեղեն սննդի դերը մարդկային օրգանիզմի բիոքիմիայի փոփոխության մեջ և այլն: Նրա տեսությունը, հետևաբար, մարդու ծագման պրոցեսում սոցիալական և կենսաբանական օրինաչափությունների համադրություն է:

Վերջին հանգամանքն անհրաժեշտ է ընդգծել առանձնահատուկ ձևով: Պետք չէ մտածել, որ մարդկային հասարակության երևան գալուն զուգընթաց կենսաբանական օրինաչափությունները զաղարեցին որևէ նշանակություն ունենալուց: Ընդհակառակը, հիմքեր կան մտածելու, որ աշխատանքային գործիքներին տիրապետելը մարդագոյացման վաղ փուլերում կարող էր, նույնիսկ, հանգեցնել բնական ընտրության որոշ չափով ուժեղացված ազդեցության: Բոլոր դեպքերում բնական ընտրության դուրս մղումը էվոլյուցիոն պրոցեսից տեղի է ունեցել դանդաղ ու աստիճանաբար և ավարտվել է, ըստ երևույթին, միայն ժամանա-

կակից տեսակի մարդու երևան գալով: Այդ են վկայում, մասնավորապես, վաղ Հին քարի դարի ընթացքում, տեխնիկայի և մշակույթի փոքր առաջընթացի պայմաններում մարդու ֆիզիկական տիպի զգալի ձևափոխությունը և մարդու ժամանակակից տեսակի հաստատուն լինելը, չնայած արտադրության մեջ և տեխնիկայում տեղի ունեցած հսկայական փոփոխություններին: Ըստ երևույթին, սկսած ուշ Հին քարի դարաշրջանից, դադարեց արտադրության մեջ տեղի ունեցող փոփոխությունների նկատմամբ մարդկանց ֆիզիկական ռեակցիան, որը փոխարինվեց արտադրության պրոցեսում միջնորդավորված ավելի բարդ կախվածությամբ: Այլ կերպ ասած, սոցիալական օրինաչափություններով բնական ընտրության փոխարինումը տեղի է ունեցել միայն ուշ Հին քարի դարաշրջանում և այդ ժամանակից սկսած արտադրության բնագավառում առաջընթացը կապված չէ որևէ ձևաբանական փոփոխությունների հետ, այլ ընդունվում է միայն արտադրողական ուժերի զարգացմամբ:

Այսպիսով, նախնադարյան հասարակության պատմության առաջին կեսն ընդգրկող վաղ Հին քարի դարաշրջանը և բնական ընտրության, և սոցիալ-պատմական օրինաչափությունների գործողության ժամանակաշրջան է: Այդ ժամանակաշրջանի ընթացքում բնական ընտրության դերն աստիճանաբար նվազում էր, իսկ սոցիալական ազդակի նշանակությունն աճում էր այնքան ժամանակ, մինչև որ, ի վերջո, ստացավ առաջատար նշանակություն:

□ ՄԱՐԴՈՒ ՄԵՐՁԱՎՈՐ ՆԱԽՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ՄԱՐԴԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՏԵՂՆ ՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Ներկայումս մեծ քանակությամբ հայտնի են Հին Աշխարհի տարրեր չրջաններում երրորդական ժամանակաշրջանի վերջի բրածո մարդանման կապիկների գտածոներ: Դժբախտաբար, դրանց մեծ մասը վատ է պահպանվել և այդ պատճառով էլ չատ գտածոների մասին դատողությունները հիմնվում են միայն կմախքի առանձին մասերի ուսումնասիրության վրա: Այնուամենայնիվ, հնէաբանության (պալեոսթրոլոգիա)* և համեմատական ձևաբանության հետազոտական մեթոդները հաճախ հնարավորություն են տալիս կմախքի բեկորների հիման վրա պատկերացում կազմել ամբողջական կենդանու ձևաբանության և նույնիսկ նրա կենսաձևի մասին:

Պարզվել է, որ մարդուն ամենամոտ կենդանիները այսպես կոչված դրիոպիթեկյան* խմբի կապիկներն են: Դրիոպիթեկների մնացորդներ գտնվել են Արևմտյան Եվրոպայի, Աֆրիկայի և Ասիայի տարրեր չրջանների ու լերրորդական ժամանակաշրջանի շերտերում: Դրանց մեջ տարրերակվում են մի քանի տեսակներ, որոնք, սակայն, ունեն հստակ ձևաբանական ընդհանուր յուրահատկություններ: Վերջին հանգամանքը հնարավորություն է ընձեռում նրանց միավորել ավելի բարձր դասի սիստեմատիկ կարգի ենթաբանտանիքի կամ բնտանիքի մեջ: Դրիոպիթեկները պրիմատներ էին և իրենց միջին չափերով հիշեցնում են ժամանակակից պալիաններին ու չիմպանզեներին: Այդ խմբի ներկայացուցիչների բնորոշ ձևաբանական հատկանիշներից, որոնք կարևոր են դասակարգման մեջ նրանց սիստեմատիկ դիրքը որոշելու համար, անհրաժեշտ է նշել ժանիքների և դիասթեմայի* կտրիչ ատամի և ժանիքի միջանկյալ հատվածի, որոշ փոքրացումը: Դիասթեման, ինչպես նաև խիստ զարգացած ժանիքը, պրիմատների կառուցվածքի անկապտելի առանձնահատկությունն է: Միաժամանակ, և՛ դիասթեման, և՛ խիստ զարգացած ժանիքները մարդու մոտ բացակայում են: Այսպիսով, դրիոպիթեկների ձևաբանության մեջ կարելի է նշել չոչափելի տեղաշարժ դեպի մարդկային տեսակը: Մարդակերպ պրիմատների նման ձևեր գտնվել են նաև Արևմտյան Հնդկաստանի և Վրաստանի հնէաբանական տեսակետից հարուստ, ուշ երրորդական ժամանակաշրջանի շերտերում: Վրաստանում գտնված մարդակերպ պրիմատը նախկին *ՆԱՀՄ* տարածքի միակ գտածոն է: Ինչպես դրիոպիթեկներին, սրանց էլ ընդունել են մի քանի գծեր, որոնք մատնանշում են մարդկային առանձնահատկությունների մշակման ճանապարհին տեղի ունեցած առաջընթաց զարգացումը:

Հոմինիդների ընտանիքի անմիջական նախնիների մասին հրատակ պատկերացում ստեղծելու համար խիստ մեծ նշանակություն ունեն բազմաթիվ և լավ պահպանված գտածոները Հարավային Աֆրիկայում, որոնցից առաջինը հայտնաբերվել է 1924 թ., Ռայմոնդ Դարտի կողմից, և որոնք շարունակվում են հայտնաբերվել մինչև օրս: Ներկայումս Հարավային և Արևելյան Աֆրիկայում բացված են մարդակերպ կապիկների մի քանի բրածո տեսակներ, որոնք միավորվում են երեք խմբերի մեջ՝ ավստրալոպիթեկներ*, պարանթրոպներ* և պլեզիանթրոպներ* ու առանձնացվում են որպես ավստրալոպիթեկանմանների ենթաբանտանիք կամ ընտանիք:

Ուսումնասիրողների մի մասն այդ տեսակներն ընդգրկում է հոմինիդների ընտանիքի մեջ: Նրանք, ըստ իրենց հասակի, հավանորեն չէին տարբերվում դրիոպիթեկյան կապիկներից, սակայն բնորոշվում էին համեմատաբար խոշոր ուղեղով (550-600 խոր. սմ.) և երկոտն լոկոմացիայով՝ հետին վերջավորությունների վրա տեղաշարժվելու ունակությամբ: Վերջին առանձնահատկությունը բաց տեղանքում կյանքին հարմարվելու հետևանքն է, ինչպես ենթադրում են շատ պրիմատաբաններ և մարդաբաններ: Ավստրալոպիթեկանման կապիկների հետ միատեղ գտնված կենդանական աշխարհի ներկայացուցիչների ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ նրանք վարում էին գիշատիչ կենսաձև ու որսում էին մանր կենդանիներ: Այսպիսով, ավստրալոպիթեկանմանների ուսումնասիրությունը հաստատում է մարդու կազմավորման ընթացքում մեղմ սննդի խոշոր դերի մասին ենթադրությունը և մատնանշում է, որ մանր կենդանիների որսը գերակշռող տեղ էր զբաղում դեռևս հոմինիդների նախնիների մոտ:

Ավստրալոպիթեկանմանների հետ համատեղ գտնվել են խոտաճարակ կենդանիների մեծ քանակությամբ զանգեր, եղջյուրներ և փշված խողովակաձև ոսկորներ, ինչպես նաև պալիանների ջարդված զանգեր: Ենթադրվում է, որ ավստրալոպիթեկները որսում էին պալիաններ և նրանց զանգերը կոտրում էին սուր քարերի օգնությամբ: Քարերի հետ մեկտեղ, որպես գործիքներ կարող էին օգտագործվել փայտե ձողերը և դազանակները, ինչպես նաև խոտաճարակ խոշոր կենդանիների եղջյուրներն ու խողովակաձև ոսկորները: Դեռևս վիճելի է կրակի հետ ավստրալոպիթեկների ծանոթության հարցը, որ պնդում են որոշ հարավաֆրիկյան և անգլիական մասնագետներ:

Ավստրալոպիթեկանմանների երկրաբանական տարիքի որոշման հարցում վերջին տարիներս կատարված հետազոտությունները հնարավորություն տվեցին նրանց թվագրել ստորին պլեյստոցենի դարաշրջանով: Հնարավոր է, որ որոշ գտածոներ վերաբերում են միջին պլեյստոցենի սկզբներին: Այդ հանգամանքը, որոշ ձևաբանական առանձնահատկությունների հետ համատեղ, մի շարք ուսումնասիրողների հնարավորություն տվեց ենթադրել, որ ավստրալոպիթեկանմանները չեն եղել հոմինիդների ընտանիքի անմիջական նախնիները, այլ ներկայացրել են անթրոպոմորֆ ծառարնի մասնագիտացված ճյուղը, որ պահածոյացման է ենթարկվել

աֆրիկյան մայրցամաքի հարաբերական մեկուսացման պայմաններում և ապրել է մինչև հոմինիդների հանդես գալու դարաշրջանը: Այնուամենայնիվ, ինչպես էլ որ լուծվի հոմինիդների հետ ավստրալոպիթեկների ծագումնաբանական կապի հարցը, պարզ է, որ նրանց ուսումնասիրությունը լույս է սփռում մարդու անմիջական նախնիների կառուցվածքի և կենսաձևի վրա:

Արտակարգ կարևոր հայտնագործություն արվեց 1959 թ. Օլդովեյան լեռների (Տանզանիա) վաղ չորրորդական ժամանակաշրջանի շերտերում: Այնտեղ հայտնաբերված, «դինջանթրոպ» անվանումն ստացած պրիմատի գանգը պահպանվել է համեմատաբար ավելի լավ, որ հնարավորություն է տալիս բավականին ամբողջական պատկերացում կազմել դինջանթրոպի մասին: Նա աչքի է ընկել գորիլայի կազմվածքի հետ զուգահեռներ ունեցող որոշ յուրօրինակ հատկանիշներով, սակայն տեղաշարժվել է երկու վերջավորությունների վրա, ունեցել է խոշոր ուղեղ և ատամների համակարգի մարդկային առանձնահատկություններ: Ենթադրվում է, որ դինջանթրոպը մոտավորապես մեկուկես միլիոն տարեկան է: Այսպիսով, ակներև է, որ հոմինիդային ծառարնի հիմնական ձևաբանական առանձնահատկությունները խոր հնություն ունեն: Սակայն այդ գտածոն ևս չուժեց հնագույն ժամանակներում գործիքների օգտագործման պրոբլեմը: Զինջանթրոպի հետ գտնված քարի ինդուստրիան բաղկացած է անորոշ ձևերի կոպիտ մշակված գործիքներից: Սակայն դրանց պատկանելությունը դինջանթրոպին դեռևս խիստ վիճելի է:

Աշխատանքի համեմատաբար ավելի վաղ գործիքների և դրանք ստեղծող էակի ձևաբանական տեսակի պրոբլեմը պարզաբանվեց այսպես կոչված ունակ մարդու՝ *Homo habilis*-ի, մնացորդների հայտնաբերումով: Այդ մնացորդները գտնվեցին 1960 թ. այդ նույն Օլդովեյան լեռներում, բայց մի փոքր ավելի վաղ շերտերում, քան դինջանթրոպը: Այդ պատճառով էլ այս նոր ձևն անվանվեց նախադինջանթրոպ: Նրա առանձնացումը հատուկ ցեղի մեջ հենարան չի գտնում կմախքի գտնված բեկորների ձևաբանական առանձնահատկությունների մեջ, այնուամենայնիվ, գանգի և ուղեղի կառուցվածքում մարդկային բազմաթիվ առանձնահատկությունների առկայությունն ակնհայտ է: Այդ պրոգրեսիվ առանձնահատկությունները բացատրում են այդ նույն շերտերում, անմիջապես ոսկրե մնացորդների հետ հայտնաբերված կոպիտ հատող գործիքների

գոյությունը, որոնք, տվյալ դեպքում, ակնհայտորեն կարող են որոշակիորեն կապվել համապատասխան ձևաբանական ձևի հետ: Նախագինջանթրոպի «տարիքը» մոտ 1 միլիոն 850 հազար տարի է:

Այնուհանդերձ, այդ գտածոն ևս հնագույնը չէ: 1967 թվից սկսած, խոշոր միջազգային արչավախումը է աշխատում եթովպիայում, Օմո գետի հովտում: Մինչ օրս այդ արչավախումը հայտնագործել է ավելի քան տասն անհատների ոսկրե մնացորդներ: Ճիշտ է, դրանք դեռևս այնպես նկարագրված չեն, որպեսզի դրանց մասին ավելի մանրադնին պատկերացում կազմվի, այնուհանդերձ, նախնական հաշվետվությունների հեղինակները, որոնք հեղինակավոր հնէամարդաբաններ են, նոր գտածոները անվերապահորեն վերագրում են ավստրալոպիթեկանմաններին: Նրանց ժամանակագրական տարիքը, որ որոշվել է կալիում-արգոնային մեթոդով 2 միլիոնից մինչև 4 միլիոն տարի է և կրկնակի անգամ գերազանցում է նախագինջանթրոպի տարիքը: Բացառիկ կարևոր է այն փաստը, որ ավստրալոպիթեկների ոսկորների գտածոների հետ համատեղ, այդ նույն շերտում հայտնաբերվել են գետաքարե գործիքներ: Դրանցից հնագույնը գտնվել է մոտ 2,1 միլիոն տարով թվագրվող շերտում, այսինքն՝ ավելի հին է, քան նախագինջանթրոպի հետ գտնված գործիքները:

Առավել սենսացիոն հայտնագործություններ արվեցին (սկսած 1965 թ.) Լուիս, իսկ հետագայում նրա որդի Ռոբերտ Լիկինների կողմից Քենիայի Հյուսիսում գտնվող Ռուդոլֆի լճի շրջանում: Ավստրալոպիթեկանմանների բազմաթիվ մնացորդների մեջ հայտնաբերվեց ստորին ծնոտի մի բեկոր, որ թվագրում են 5-5,5 միլիոն տարով: Այդ նույն շերտանստվածքներում գտնվեցին գետաքարե գործիքներ, որոնք 2600000 տարեկան են (500000 տարով ավելի հին, քան Օմո գետի հովտում գտնվածները): Բոլոր այդ գտածոները զգալիորեն խորացնում են հնագույն մարդկության ծննդաբանությունը:

Աշխատանքի գործիքների կասկածներ չհարուցող գտածոները ավստրալոպիթեկների ոսկրե մնացորդների հետ մեկտեղ լրացնում են ձևաբանական այն առանձնահատկությունների ցանկը, և դրանցից առաջինը ուղիղ քայլելն է, որ վկայում են ավստրալոպիթեկների պրոգրեսիվ կառուցվածքի և մարդկանց հետ նմանության մասին: Այդ պատճառով էլ իրականությանը ավելի մոտ է թվում այն գիտնականների հայեցակետը, որոնք ձևաբանության հիման

վրա ավստրալոպիթեկներին վերագրում են հոմինիդների ընտանիքին (իհարկե, նկատի ունենալով, որ խոսքը վերաբերում է բոլոր նրեք տեսակներին՝ ավստրալոպիթեկներին, պարանթրոպներին և պլեղիանթրոպներին), դրանց առանձնացնելով որպես ավստրալոպիթեկանմանների ենթաընտանիք: Մնացյալ հետագա պրոգրեսիվ ձևերը միավորվում են հոմինիդների ընտանիք կազմող երկրորդ հատվածի՝ հոմինինների կամ հենց իրենց՝ մարդկանց ենթաընտանիքում: Ավստրալոպիթեկներին հոմինիդների ընտանիքի մեջ ներառելով, մենք խուսափում ենք այն բարդություններից, որ անպայմանորեն ի հայտ կգային նրանց ձևաբանության առանձնահատկություններն ու նրանց կողմից գործիքներ պատրաստելու աներկբա փաստը անտեսելու դեպքում:

Ինչպիսի՞ պատկեր ունեն ավստրալոպիթեկների գործիքային տնտեսությունը, ի՞նչ նյութեր էին օգտագործում նրանք գործիքներ պատրաստելու համար, ինչպիսի՞ն էին հենց իրենք՝ գործիքները: Որքան էլ մինչև օրս սահմանափակ են մեր տեղեկությունները, այնուամենայնիվ, մենք այսօր ի վիճակի ենք այս կամ այն չափի մանրամասնությամբ պատասխանել բոլոր նման հարցերին: Արդեն հիշատակվել է, որ ավստրալոպիթեկների ոսկորների հետ համատեղ Հարավային Աֆրիկայում հայտնաբերվել են կծղակավորների խոշոր ոսկորներ և եղջյուրներ, որոնց վրա պահպանվել են հարվածների և նպատակային ուղղորդման հետքեր: Հարավաֆրիկյան մարդաբան և կազմախոս Ռայմոնդ Դարտը, որ առաջին ավստրալոպիթեկը հայտնագործողն է, ուսումնասիրեց այդ ոսկորները և առանձնացրեց գործիքային գործունեության հնագույն փուլը, անվանելով այն օստեոդոնտոկերատիկ՝ կամ՝ ոսկրե ինդուստրիա: Մարդկային գործունեության արչալույսին այդպիսի փուլի գոյության մասին Դարտի եղրակացությունը չառ գիտնականներ քննադատեցին, բայց այդ քննադատությունը չխաբույրեց նրա դիտարկումների հիմքը, այլ միայն վերաբերում էր այդ հետքերի մեկնաբանմանը, իսկ ոսկորների վրա՝ ուղղորդման հետքերի գոյությունը և այդ ոսկորների որպես գործիքներ օգտագործելու իրողությունը չէր ժխտվում: Ընդհանուր առմամբ, Դարտի այդ աշխատությունից հետո դժվար է բացասել, որ ձեռքում բռնելուն հարմար ոսկորը կարող էր օգտագործվել որպես գործիք: Ակներևաբար, մահակներ և այլ հարվածող գործիքներ պատրաստելու համար օգտագործվում էր նաև փայտը:

Այնուհանդերձ, գործիքներ պատրաստելու հիմնական նյութը մնում էր, իհարկե, քարը: Ավստրալոպիթեկների և Դարտի նկարագրած ոսկրե ինդուստրիայի հետ մեկտեղ գտնված հնագույն քարե գործիքներն ստացել են օլդովեյան մշակույթ անվանումը: Հենց այդ մշակույթն էլ բոլոր հնագետներն առանձնացնում են որպես հին քարեդարյան ինդուստրիայի հնագույն փուլ: Այն ներկայացված է պարզագույն մշակման ենթարկված, այսինքն՝ արհեստական ծագում ունեցող կոպիտ կոտրվածքի հետքեր ունեցող գետաքարերով և գլաքարերով: Քարի մշակման այդ հնագույն փուլի բնորոշ առանձնահատկությունն այն է, որ կոտրվածքի հետքերը որոշակի կանոնավորություն չունեն, և բնական ջարդվածք ունեցող քարերն էլ կարող են այդ գործիքների տեղ ընդունվել: Այնուհանդերձ, ամբողջությամբ վերցրած օլդովեյան ինդուստրիան, աներկրայորեն, նպատակադրված գործունեության արդյունք է, և նրանով է սկսվում հին քարի դարաշրջանի հետագա զարգացումը:

Կան տեղեկություններ նաև ավստրալոպիթեկների կենսագործունեության այլ կողմերի վերաբերյալ, որ վկայում են նրանց զարգացման բարձր մակարդակի մասին: Ուսքը վերաբերում է նախազինջանթրոպի մնացորդների հետ բացված, որոշակի կարգով չարված խոշոր գլաքարերին, որ շատ հետազոտողներ մեկնաբանում են որպես ինչ-որ վերերկրյա բնակարանի հիմք: Եթե դա իրոք այդպես է, ապա ավստրալոպիթեկները այդ առումով էլ որոշակի առաջընթաց քայլ էին կատարել մարդկային համակեցության ճանապարհին:

Անդրադառնալով մարդացման գործընթացի ժամանակի հարցին, մենք լիովին կախված ենք հնէամարդարանական հնագույն գտածոների թվագրումներից, որոնք հիմնվում են դրանց գտնելու տեղի երկրաբանական և բացարձակ թվագրման անընդհատ կատարելագործվող, սակայն դեռևս բավարար ճշգրտություն չապահովող եղանակներին: Մինչև Աֆրիկայում հնէամարդարանական խոշոր հայտնագործությունները, մարդու ծագումնաբանության հնությունը մեկ միլիոն տարուց ավել չէր համարվում: Զգուշություն պահպանելով, հավանորեն, հարկ չկա կողմնորոշվել անհստակ ձևաբանություն ունեցող ամենահին գտածոներով, այլ օրինաչափ կլինի մարդու թվագրման հաշվարկը սկսել այն գտածոներից, որոնց առաջադիմական առանձնահատկությունները առավել

կամ պակաս հստակություն կարող են ապացուցվել կամ ձևաբանական անմիջական դիտարկմամբ կամ էլ ձևաբանական օրյեկտիվ վերականգնումների օգնությամբ: Այդ հայեցակետով անթրոպոգենն ընդհանրապես 2,5-3 միլիոն տարի առաջ համարելը առավել իրական կլինի: Ըստ երևույթին հենց այդ դարաշրջանում է ձևավորվել ուղիղ քայլելը, որն առջևի վերջավորություններն ազատում էր աշխատանքի համար: Հնարավոր է, որ ուղիղ քայլելուն անցնելը ուղեկցվում էր նաև ուղեղի կառուցվածքում առաջադիմական ինչ-որ փոփոխություններով:

Ուշ երրորդական և վաղ չորրորդական ժամանակաշրջանների մարդակերպ պրիմատների, ինչպես նաև ավստրալոպիթեկների հնէաբանական գտածոների վերը բերված թուուցիկ թվարկումը ակնառու կերպով ցուցադրում է մարդկության նախահայրենիքի պրոբլեմի բարդությունը: Բրածո պրիմատների մնացորդներ, որոնք կարող են մերձեցվել հոմինիդների հետ, հայտնաբերվել են Հին Աշխարհի տարբեր մայրցամաքներում: Երկրաբանական ժամանակի սահմաններում նրանք բոլորն էլ մոտավորապես համաժամանակյա են, և այդ պատճառով հնէաբանական տվյալները հնարավորություն չեն տալիս մատնանշել այն տարածքը, որտեղ տեղի է ունեցել մարդու անջատումը կենդանական աշխարհից: Երկրաբանական, հնակենդանաբանական, հնաբուսաբանական և հնակլիմայաբանական տվյալները բավականաչափ բարեհաջող պատկեր են ստեղծում Կենտրոնական ու Հարավային Աֆրիկայի և Կենտրոնական Ասիայի լայնարձակ տարածություններում բարձրագույն պրիմատների բնակության համար: Եվրասիական և Աֆրիկյան մայրցամաքների միջև ընտրությունը դժվարանում է նաև մարդկության նախահայրենիքի որոշման մասին մշակված նախադրյալների բացակայության հետևանքով: Գիտնականներից ոմանք գտնում են, որ կենդանական աշխարհից մարդու առանձնացումը տեղի է ունեցել ինչ-որ նախալեռների ժայռոտ տեղանքում, մյուսները պնդում են, որ հոմինիդների ընտանիքի անմիջական նախնիները տափաստանների բնակիչներ էին:

Բացառելով փաստական տեսանկյունից անհիմն վարկածները Ավստրալիայում և Ամերիկայում մարդկության առաջացման մասին, որոնք Հին Աշխարհից անհաղթահարելի ջրային արգելքներով անջատված լինելով, ընդհանրապես չեն մտել բարձրակարգ պրիմատների բնակեցման գոտու մեջ, մենք ներկայումս հնարավորու-

Թյուն չունենք անհրաժեշտ որոշակիություն բերել մարդկության նախահայրենիքի պրոբլեմը: Չ. Դարվինը, ելնելով մարդու՝ ասիականների համեմատությունում աֆրիկյան անթրոպոիդների հետ ունեցած ձևաբանական ավելի մեծ նմանություններից, ավելի հավանական էր համարում, որ մարդկության նախահայրենիքը եղել է աֆրիկյան մայրցամաքը: Մեր հարյուրամյակի սկզբում Հնդկաստանում, ապա նաև Չինաստանում հայտնաբերված բարձրակարգ բրածո պրիմատների գտածոները նժարը թեքեցին ասիական մայրցամաքի օգտին: Սակայն ավստրալոպիթեկյան կապիկների, զինջանթրոպի, նախագինջանթրոպի և այլ ձևերի բրածո մնացորդների հայտնաբերումները ուսումնասիրողների հայացքը նորից ուղղում են դեպի աֆրիկյան մայրցամաքը՝ որպես մարդկության բնօրրանի: Համենայն դեպս, ներկայումս գերակշռում է այդ հայեցակետը:

☐ ՀնԱԳՈՒՑՆ ՀՈՄԻՆԻՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավստրալոպիթեկանմանների ենթաընտանիքը դիտարկելուց հետո օրինաչափ է անցնել հոմինինների կամ՝ հենց մարդկանց ենթաընտանիքի դիտարկմանը: Մարդու կենդանական ծագման տեսության հիմնավորումից հետո շատ գիտնականներ ենթադրություններ արեցին անցումային ձևերի՝ նախնադարյան կապկամարդկանց գոյության մասին և նույնիսկ ջանում էին պատկերացնել նրանց ձևաբանական կերպարը:

Այս ենթադրությունները կոնկրետ ապացույցներ ստացան 1890-1891 թթ., երբ այդպիսի էակի բրածո մնացորդներ իսկապես գտնվեցին Ճավա կղզու Սոլո գետի վաղ պլեյստոցենյան շերտանստվածքներում: Գտնվեցին գանգի կափարիչը և ստորին վերջավորությունների նրկար ոսկորները, որոնց ուսումնասիրության հիման վրա եզրակացվեց, որ այդ էակը շարժվել է ուղիղ կեցվածքով և այդ պատճառով էլ ստացավ *Pitecanthropus erectus*, կամ «ուղիղ քայլող կապկամարդ» անվանումը: Պիթեկանթրոպի մնացորդների հայտնաբերումից անմիջապես հետո աշխույժ բանավեճ սկսվեց: Տեսակետներ հրապարակվեցին այն մասին, որ գանգատուփը պատկանել է հսկայական գիբբոնի, ժամանակակից միկրոցեֆալի (փոքրագլխի), պարզապես ժամանակակից մարդու և իր

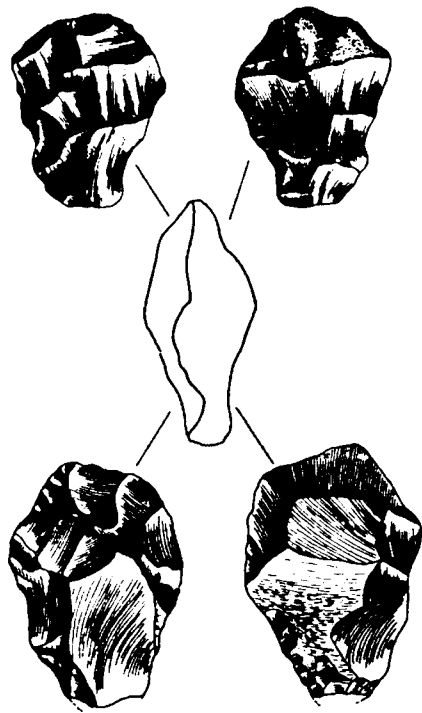
բնորոշ առանձնահատկությունները ձեռք է բերել հետմահու ձևափոխության ազդեցությունը և այլն: Այնուամենայնիվ, մանրադնին համեմատական-ձևարանական հետազոտությունների ժամանակ այդ ենթադրությունները չհաստատվեցին: Ընդհակառակը, դրանք անհերքելիորեն ապացուցեցին, որ գտածոյի յուրօրինակությունը հնարավոր չէ բացատրել պաթոլոգիական ձևափոխություններով: Բացի դրանից, մեր հարյուրամյակի 30-ական թվականներից սկսած, ճավայում գտնվեցին ևս մոտ քսան նման անհատների մնացորդներ: Այսպիսով, պիթեկանթրոպի գոյության մասին կասկածները վերացան:

Լինելով ուղիղ քայլող էակ, պիթեկանթրոպը, ըստ երևույթին, ժամանակակից մարդուց տարբերվում էր, առաջին հերթին, գանգատուփի կառուցվածքով: Կարելի է ասել, որ ուղիղ քայլելուն անցնելը և աշխատանքային գործունեության համար առջևի վերջավորություններին հարմարվելը այդ փուլում արդեն ավարտվում էր, այն դեպքում, երբ ուղեղի զարգացումը դրանց համեմատությամբ հետ էր մնում: Դա հասկանալի է. աշխատանքային գործունեության առաջին շրջանում, երբ այն բաղկացած էր պարզունակ աշխատանքային ակտերից, ուղիղ քայլելը և պարզագույն գործողություններ կատարելու ընդունակ ազատված ձեռքը առավել կարևոր ու անհրաժեշտ ձեռքերումներ էին, քան զարգացած ուղեղը: Պիթեկանթրոպի ուղեղն ուներ 900 խսմ ծավալ, իսկ զանգը բնութագրվում էր պարզագույն կառուցվածքով և կապկային շատ հատկանիշների պահպանմամբ, մասնավորապես՝ գանգատուփի ցածրությամբ և ուժեղ զարգացած վերհոնքային թմբիկով: Միաժամանակ, ավստրալոպիթեկների համեմատությամբ նրա ուղեղի ծավալն աճել էր մեկուկես անգամ, իսկ զանգն առավել առաջադեմական կառուցվածք ուներ:

Գիտնականները վիճում են, թե պիթեկանթրոպը արդյո՞ք պատրաստել է աշխատանքային գործիքներ: Ուղղակի ապացույցներ, որ նա կարողանում էր այդ անել, չկան, որովհետև պիթեկանթրոպների հետ քարի ինդուստրիայի մնացորդների հետքեր չեն գտնվել: Սակայն բոլոր էակների մնացորդները հայտնաբերվել են չերտերի տեղաչարժված պայմաններում, որ բացառում է գործիքներ գտնելը: Մյուս կողմից, ճավայում, այդ նույն շերտում և նույն կենդանական աշխարհի հետ, ուր հանդիպել են պիթեկանթրոպները, գտնվել են հնադարյան քարե գործիքներ: Բոլոր հիմքերը կան

Սկսած 1927 թ. հնագույն հոմինինների մարդաբանական տեսակի էվոլյուցիան բացահայտող կարևորագույն հայտնագործություններ կատարվեցին Հյուսիսային Զինաստանում, Պեկինից ոչ հեռու գտնվող Չժոուկոուդյան քարանձավում: Այստեղ հայտնաբերված հնագույն որսորդների ճամբարի պեղումները տվեցին հսկայական քանակությամբ հնագիտական նյութեր և ավելի քան

Այդ եզրակացությունն օգտին կողմնակի փաստարկ կարող է լինել նաև սինանթրոպի աշխատանքային գործունեության համեմատաբար բարձր մակարդակը: Գործիքները բազմազան են, թեև չունեն կայուն ձևեր: Երկկողմ մշակված գործիքները, այսպես կոչված ձեռքի հատիչները, քիչ են և աչքի չեն ընկնում տիպաբանական միօրինակությունը: Սինանթրոպի արդեն որսում էր այնպիսի խոշոր կենդանիներ, ինչպիսիք են եղջերուն, եղնիկը, վայրի ձիւն և նույնիսկ ուղեղը: Նա քարանձավները դարձրել էր մշտական բնակատեղիներ: Պեղումներով հայտնաբերվել են սինանթրոպի կողմից

Շեյյան դարաշրջանի վանակատե հատիչներ Սատանի դարից (Հայաստան)

ձևով են բերել անտառային հրդեհներում, տեղափոխել են քարանձավ և այնտեղ մշտապես պահպանել այն: Երկարատե տեղափոխությունների ժամանակ ծխացող կոճղերը փոխադրել են տեղից տեղ, ինչպես հիմա էլ անում են որոշ հետամնաց ցեղեր: Արհեստական եղանակով կրակի ստացումը, հավանորեն, կապված էր գործիքներ պատրաստելու ժամանակ կիրառվող պարզագույն գործողությունների հետ: Մի քարով մյուսին, օրինակ՝ կայծքարով պիրիտին հարվածելու ժամանակ կայծեր էին թռչում, որոնցից կարող էին բոցավառվել չոր մամուռը, խոտը կամ տերևները: Փայտե գործիքներ պատրաստելու ժամանակ փայտը կարող էր չփման հետևանքով ինքնաբոցավառվել: Կրակի ստացման հենց

կրակի լայնորեն օգտագործման անվիճելի ապացույցներ, մոխրի չերտը քարանձավում հասնում է մի քանի մետրի:

Կրակը հսկայական դեր խաղաց նախնադարյան մարդու կյանքում: Նրա կիրառությունը նշանակում էր, որ մարդը տիրապետում էր բնության արտակարգ հզոր, մարդկային հնարավորությունները մի քանի անգամ ընդլայնող ուժին: Կրակը տալիս էր տաքություն, օգտագործվում էր կերակուր պատրաստելու համար, որի բաղաձեռնությամբ տեսակները այդպիսի մշակումից հետո ավելի լավ էին յուրացվում օրգանիզմի կողմից: Այն լայնորեն կիրառվում էր հալածական որսորդության ժամանակ, գիշատիչներին վախեցնելու, փայտե գործիքների բանող մասերի մշակման և այլնի համար:

Իհարկե, նախնադարյան մարդը միանգամից չսովորեց կրակ հայթայթել: Սկզբում այն

այդ եղանակները՝ կայծահանումն ու շփումը լայնորեն տարածված են համեմատաբար հետամնաց ազգագրական հասարակություններում:

Ըստ երևույթին, թվարկված բոլոր գտածոներին ինչ-որ չափով կարելի է համաժամանակյա համարել 1907 թ. Գերմանիայում, Հեյդելբերգի մոտ գտնված ստորին ծնոտը: Մոտի մեծ չափսերը և զանգվածեղությունը վկայում են, որ այն պատկանել է շատ ուժեղ անհատի: Ատամները շատ խոշոր են, սակայն ունեն բաղաձեռն մարդկային առանձնահատկություններ: Առաջադիմական և պարզունակ հատկանիշների համադրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ իր ձևաբանական զարգացման մակարդակով Հեյդելբերգյան մարդը,

ըստ երևույթին, տեղ է զբաղեցրել ինչ-որ տեղ՝ սինանթրոպի կողքին: Հնագիտական որևէ գտածոներ, որ կարող էին լրացնել ոսկրե մնացորդների բեկորայնությունը և օգնել նրանց ուղեկցող մշակույթի մակարդակի հարցի լուծմանը, չեն հայտնաբերվել:

Շատ հին թվագրում ունեն, հավանաբար, ևս երկու եվրոպական գտածոներ: Դրանցից առաջինը հայտնաբերվել է 1965 թ. Հունգարիայում, Վերտեշայոլլեշ կայանում: Դա հասուն անհատի ձուլածոների ոսկոր է: Որոշ ուսումնասիրողներ այդ ոսկորի ձևաբանական առանձնահատկությունները համարում են խիստ պարզունակ և ենթադրում են, որ այն պատկանել է պիթեկանթրոպի: Գտածոյի պահպանված բեկորի աննշանության պատճառով հարցը որոշակիորեն լուծելն անհնարին է, սակայն ծոծրակի ոսկորի միջոցով վերականգնված գանգատուփի ծավալը գերազանցում է 1400 սմ³, որը

Սինանթրոպի գանգը (վերևում) ճավայան պիթեկանթրոպի վերականգնված գանգի (ներքևում) համեմատությամբ

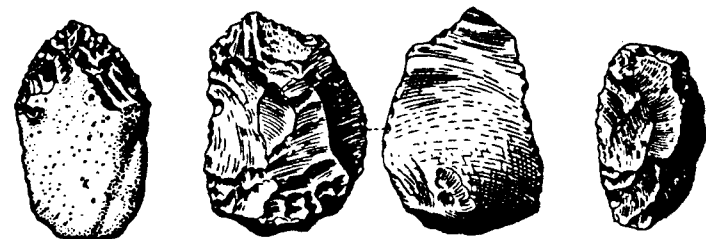
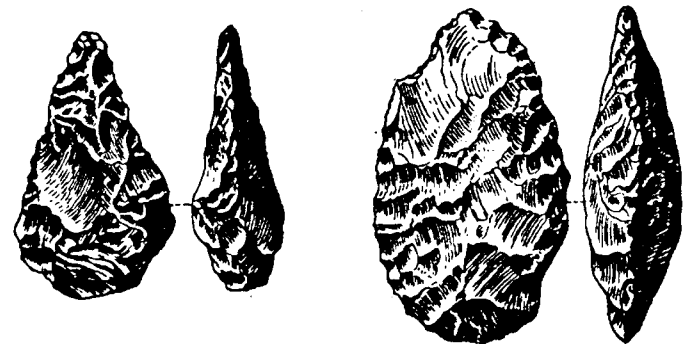
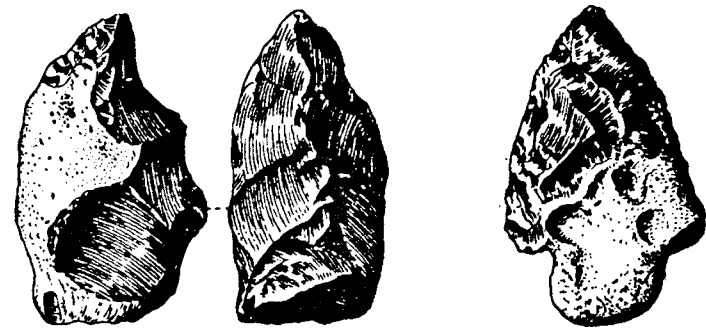
Սինանթրոպներ: Վերակազմությունը՝
Ռ. Քառինգտոնի

մոտ է նեանդերթալցու ուղեղի չափերին: Հնարավոր է, որ ոսկորը պատկանել է շատ հին նեանդերթալցու կամ պիթեկանթրոպից ու սինանթրոպից նեանդերթալցուն անցման ինչ-որ անցումային եվրոպական տեսակի: Ճիշտ է, չի բացառվում այն ենթադրությունը, որ այդպիսի փոքր բեկորի հիման վրա ուղեղի ծավալը որոշելը կարող է սխալ արդյունքներ տալ:

Երկրորդ գտածոն հայտնաբերվել է 1972-1975 թթ, Թյուրինգիայի Բիլցինգսլերեն կայանում: Նրա հետ գտնված գործիքները և կենդանական աշխարհի մնացորդները վկայում են նրա հնության մասին: Հայտնաբերվել են ճակատի և ծոծրակի ոսկրերի բեկորներ: Վերհոնքային թմբիկը բնութագրվում է բացառիկ հզորությամբ, այդ պատճառով էլ կարելի է ենթադրել, որ մենք տվյալ դեպքում գործ ունենք հոմինինների բացառիկ վաղ տեսակի, հնարավոր է, եվրոպական պիթեկանթրոպի հետ:

Վերջապես, ձևարանորեն պիթեկանթրոպի նման էակների մնացորդներ գտնվել են Աֆրիկայի շատ պեղավայրերի հին, վաղ պլեյստոցենյան և միջին պլեյստոցենյան շերտերում: Իրենց ձևաբանությամբ դրանք բավականաչափ յուրօրինակ են, բայց ուղեղի ծավալով ու զարգացման մակարդակով չեն տարբերվում ճավայական կապկամարդուց:

Կապկանման մարդիկ՝ պիթեկանթրոպը, սինանթրոպը, ատլանթրոպը, հեյդելբերգյան մարդը և մյուսները ապրում էին տաք կլիմայական պայմաններում, ջերմասեր կենդանիների հարևանությամբ և հեռու չէին շարժվում իրենց նախասկզբնական բնակության շրջանի սահմաններից: Դատելով ըստ գտածոների՝ բնակեցված էին Աֆրիկայի մեծ մասը, Եվրոպայի և Ասիայի հարավային մասերը:

Շեյյան և աչեյան գործիքներ Հյուսիսային Ֆրանսիայից

Թվարկված փաստերով սպառվում են մեր գիտելիքները մարդկության հնագույն ներկայացուցիչների ձևաբանական տեսակի մասին: Նրանց զարգացման տեմպերը հավասարաչափ չէին, իսկ առաջադիմական որակների աճը, որ նրանց մոտեցնում էր ժամանակակից մարդկանց մակարդակին, խիստ հաջորդականություններ: Հոմինինների ընտանիքի էվոլյուցիայի ընթացքում դիտարկ-

վել են չեղումներ այդ ուղուց և նույնիսկ՝ Հետընթաց շարժում: Այս հանգամանքը անհրաժեշտ է մշտապես հաշվի առնել նախնադարյան հասարակության պատմության ուսումնասիրության ժամանակ:

Պիթեկանթրոպ ցեղային անվանումը կիրառվել է առաջինը և այն պահպանվել է որպես բրածո մարդկանց բոլոր խմբերի անվանում: Կա նաև ամերիկյան գիտական զբաղանդության մեջ առավել տարածում գտած մեկ այլ հայեցակետ ևս՝ առանց բացառության բոլոր բրածո մարդկանց համարել Homo ցեղին պատկանող և նրանցից հնագույններին միավորել առաջնայնության այդ նույն կանոնի համաձայն Homo erectus կոչված միասնական տեսակի մեջ: Սակայն այդ տեսակետը խիստ ուժեղ հակադրության մեջ է մտնում առանձին բրածո գտածոների ձևաբանական զգալի բազմազանության հետ և ընդունելի չէ:

Միաժամանակ, պարզ է, որ Արևելյան Աֆրիկայից մինչև Մեծ Զոնդյան արշիպելագը (որ հոմինինների պատմության արշալույսին մայրցամաքի հետ կապված էր ցամաքային կամրջով) հասնող ընդարձակ ընակեցվածության ղեպքում պիթեկանթրոպների առանձին խմբեր չէին կարող հանդիպել իրար, ապրում էին հարաբերական մեկուսացվածության պայմաններում և բաժանված էին ծագումնաբանական պատենչներով: Հետևաբար շատ հավանական է, որ պիթեկանթրոպների ցեղը բաղկացած էր մի քանի տեսակներից, որոնցից յուրաքանչյուրը տարբերվում էր և՛ ձևաբանական, և՛ վարքային, և՛ մշակութային յուրօրինակությամբ: Տեսակի մակարդակով առանձին ձևերի խմբավորումը տարբեր ուսումնասիրողներ իրագործել են տարբեր ձևով, սակայն դա երկրորդական հարց է և լիովին կապված է փաստական գիտելիքների կուտակման մակարդակի հետ: Հնագույն մարդկանց տեղային տարրաժանման օգտին այլոց թվում վկայում են նաև տարբեր մայրցամաքներում հին քարի դարաշրջանի տեղական ձևերի մասին հնագիտական տվյալները և, նույնիսկ, նույն մայրցամաքի սահմաններում հնագույն կայաններում հայտնաբերված քարե գույքի տարբերությունները:

Մարդու կողմից քարի մշակման տեխնիկային տիրապետելուց հետո քարը չէր կարող գերակշիռ տեղ չունենալ գործիքների պատրաստման համար պիտանի մյուս նյութերի ոսկորի և փայտի չարքում: Առավել ևս, որ փայտի և ոսկորի վատ պահպանվելու հատկությունը միայն բացառիկ դեպքերում է հնարավորություն տալիս

ծանոթանալ դրանցից պատրաստված գործիքների հնագույն օրինակներին: Այդ պատճառով էլ մարդկության մշակութային դարգացման արշալույսին առանձնացվում է քարի դարաշրջանը, որ իր տեղությունը մի քանի հարյուր անգամ գերազանցում է մարդկության հետագա պատմությանը, և այդ դարաշրջանի ներսում պարբերաբար կատարվում է քարե գույքի ձևերի փոփոխություններին և բարդացմանը համապատասխան: Հին քարի դարի ներսում, ինչպես արդեն ասվել է, տարբերակվում են վաղ, միջին և վերին դարաշրջաններ, իսկ վերը հիշատակված ավստրալոպիթեկների ընդհանուր օլդովեյան փուլն էլ հենց նշանավորում է վաղ հին քարի դարաշրջանի սկիզբը: Հենց այդ դարաշրջանն էլ ժամանակագրական լայն շրջանակներով հարաբերվում է պիթեկանթրոպների գոյության ժամանակի հետ: Նրա տեղությունը հսկայական է, և նրա սահմաններում դիտարկվում է մարդկանց հնագույն կոլեկտիվների բնակության ձևերի և պատրաստվող քարե գործիքների տեսակաների զգալի դինամիկա:

Վերն արդեն ասվել է, որ պիթեկանթրոպների ցեղի գոյությունն ընդգրկում էր հսկայական ժամանակահատված և վերաբերում էր ինչպես ստորին, այնպես էլ միջին պլեյստոցենին: Սակայն ռադիոակտիվ իզոտոպների, օրինակ՝ կալիում-արգոնային մեթոդի կիրառմամբ, այսպես կոչված բացարձակ թվագրումն էլ առայժմ բավականաչափ կայուն ու ճշգրիտ չէ: Այսպես, օրինակ՝ Աֆրիկայի համար դրանք, կապված նոր թվագրումների հետ, ունեն թեև ոչ հստակ արտահայտված, սակայն փոքրացվելու զգալի ձգտում: Բացարձակ թվագրման անկայունության աստիճանի պերճախոս օրինակ է ճավայան պիթեկանթրոպի տարիքի գնահատման փոփոխությունը: Սկզբում այն համարվում էր մոտ 500 հազար տարեկան, հետագայում ինդոնեզիական երկրաբանները, ձավայի չորրորդական նստվածքների ուսումնասիրության հայտնի մասնագետ S. Յակորի գլխավորությամբ, հենվելով իրենց նոր հետազոտությունների արդյունքներին, այն վերագրեցին շատ ավելի վաղ ժամանակների, կտրուկ կերպով մեծացրին այդ թիվը՝ և հասցնելով 2 միլիոն տարվա: Օլդովեյում գտնված գանգի կափարիչը, որ վերագրվում է պիթեկանթրոպի տեղական ձևին, թվագրվում է 300 հազար տարով: Այս թվագրումների հիման վրա կարելի էր մտածել, որ Պիթեկանթրոպ ցեղը երկրի վրա գոյություն է ունեցել ավելի քան 1,5 միլիոն տարի:

Ստորին Հին քարի դարաշրջանը ընդգրկում է Հին քարի դարի տևողության մեծ մասը, շարունակվելով մինչև մուսոյեի, այսինքն՝ մեզանից մինչև 200 հազար տարի առաջ. դարաշրջանը: Սկզբում, մինչև Աֆրիկայում և Ասիայում կատարված Հին քարեդարյան հայտնագործությունները, որ ցույց տվեցին այդ մայրցամաքների քարե ինդուստրիայի զարգացման ինքնատիպությունը, ստորին Հին քարի դարի ընթացքում մշակութային դինամիկայի մասին պատկերացումները կառուցվում էին հիմնականում եվրոպական, առաջին հերթին՝ Միջերկրածովյան ավազանի և հատկապես Ֆրանսիայի պեղավայրերի ուսումնասիրության հիման վրա: Սկսած անցյալ դարի վերջերից, գետերի բարձրադիր դարավանդներում գտնում էին ակնհայտ արհեստական ծագում ունեցող քարե գործիքներ, որոնք էլ ստացան ձեռքի հատիչներ անվանումը: Դրանք երկարավուն, ձվաձև քարեր էին, որոնք երկու կողմից խոշոր ցլեպներ կտտրելու միջոցով մշակված էին այնպես, որ երկու նիստերը միանում էին սուր ծայրում: Երբեմն կտրող եզրերը երկու կողմից ուղղորդվում էին ավելի մանր ցլեպներ հանելով, որպեսզի ավելի սուր լինեն: Ձեռքի հատիչի նշանակությունը մինչև այժմ էլ բավականաչափ պարզ չէ, սակայն շատ հավանական է, որ այն ֆունկցիոնալ առումով բազմանշանակ էր. այն կիրառվում էր ուտելի արմտիք քանդել-հանելու, ճյուղեր կտրելու, կենդանիների մսեղիքը կտրատելու, կաշին քերելու ժամանակ: Այն նաև օգտագործվում էր որպես հարվածող գործիք: Այն դարաշրջանը, երբ պատրաստվում և կիրառվում էին գերազանցապես ձեռքի հատիչներ, հնագիտական գրականության մեջ ստացել է չեյյան կամ արբեվիլյան (վերջինս կիրառվում է հազվադեպ) դարաշրջան անվանումը, ըստ Ֆրանսիայի լեռնային շրջաններում դրանց գտնվելու առավել հայտնի վայրերի մերձակա նույնանուն բնակավայրերի անվան: Այն վերաբերում է ստորին Հին քարի դարի ողջ ընթացքին և նշանավորում է Հին քարեդարյան տեխնիկայի զարգացման սկիզբը:

Որպես մարդկության Հին քարեդարյան զարգացման համընդհանուր փուլ՝ ձեռքի հատիչների չեյյան դարաշրջանի մասին պատկերացումները մի քանի տասնամյակ տիրապետում էին հնագիտական գրականության մեջ: Սակայն վերջին ժամանակներում այդ պատկերացումներից հրաժարվում են ավելի ու ավելի մեծ թվով հետազոտողներ և մասնավորապես հրաժարվեցին Հին քարի դարի

ռուսական մասնագետները: Դրան հիմք են ծառայում ինչպես երկրաբանական, այնպես էլ հնագիտական բնույթի մի քանի հանգամանքներ: Երկրաբանական և հնէաաշխարհագրական կարգի հանգամանքներից անհրաժեշտ է նշել ձեռքի հատիչների բոլոր տեղավայրերի շերտախախտված լինելը, դրանք գտնելը ոչ թե անխաթար շերտերում in situ* (նախասկզբնական վիճակով), այլ երկրաբանական ուժերի՝ երկրային տեկտոնիկայի, ջրային հոսքերի և այլնի, գործողության հետևանք հանդիսացող պայմաններում: Այդ պարագաներում թեև պարզ է, որ խոսքը շատ Հին գտածոների մասին է, սակայն նրանց իրական հնության ճշգրիտ սահմանումը անհնարին է: Սակավ կարևոր չէ երևույթի հնագիտական կողմը: Ձեռքի հատիչներն ինքնին բավականաչափ կայուն ձև ունեցող գործիքներ են, սակայն դրանց գերակշիռ մասը հավաքվել է այն ժամանակ, երբ հնագիտությունը դեռևս գտնվում էր սաղմնային վիճակում, և դաշտային աշխատանքի մեթոդիկան լիովին մշակված չէր: Հետագա պեղումների ընթացքում չի բացվել ոչ մի կայան, որի մշակութային շերտում գերակշռեին ձեռքի հատիչները: Ինչ-որ չափով ակնհայտ է, որ դարասկզբի հնագետները հավաքում էին առավելապես ձեռքի հատիչներ, որովհետև դրանց ձևը ուշադրություն էր գրավում, իսկ ավելի պակաս ցայտուն ձև ունեցող գործիքներն ուշադրության չէին արժանանում: Թե ինչպիսին էր իրականում քարե այն ինդուստրիան, որի մեջ մտնում էին ձեռքի կոպտագույն հատիչները, բավականաչափ հստակորեն պարզ չէ:

Վաղ Հին քարի դարի պատմության մեջ չեյյան դարաշրջանից հրաժարվելով, հնագետները պահպանեցին նրան հաջորդող աշելյան դարաշրջանը, վերջինիս հաղորդելով ընդլայնված բովանդակություն, ներկայումս աշելյան ժամանակաշրջանը համարյա լիովին համադրվում է վաղ Հին քարի դարին: Ինչպես չելը, այնպես էլ աշելը իր անվանումը ստացել է Ֆրանսիայի համանուն քաղաքի անունից: Այդ դարաշրջանին հիմա արդեն կարելի է հաղորդել հնագիտական կոնկրետ բովանդակություն, քանի որ նրա ուսումնասիրությունը հիմնվում է տարբեր մայրցամաքների վաղ Հին քարեդարյան հուշարձանների պեղումների հարուստ արդյունքների վրա: Այն անմիջականորեն հաջորդում է օլդովեյան մշակույթին և վաղ Հին քարեդարյան մշակույթի երկրորդ, առավել զարգացած փուլն է: Օլդովեյան և աշելյան մշակույթների կամ դարաշրջանների միջև ժամանակագրական սահմանը հստակ չի գծադրվում, եթե

խոսենք բացարձակ թվագրման մասին, սակայն կարելի է ենթադրել, որ խոսքը գնում է մեկ միլիոն տարուն հավասար ինչ-որ նվազագույն թվի մասին:

Ինչպիսի՞ն էր, եթե կարելի է այսպես արտահայտվել, աշելյան դարաշրջանի տեխնոլոգիական բովանդակությունը, այդ շրջանի մարդիկ ինչո՞վ էին գերազանցում նախորդ ժամանակագրական փուլի մարդկանց, ի՞նչ ուղիով էր ընթանում տեխնոլոգիական հետագա առաջընթացը: Ձեռքի հատիչներն, իրոք, հատկանշական են տալիս դարաշրջանին, սակայն դրանք քարե գործիքների մնացյալ տեսակների միայն որոշակի տոկոսն են: Այդ մյուս տեսակները ինչ-որ կոպտավուն, հատող ցլեպներ, արհեստական մշակման ակնհայտ հետքեր ունեցող, բայց անորոշ ձևի գետաքարեր են: Փայտե գործիքների գտածոների կանխավ հայտնի բացառիկության պարագայում կարևոր է տարբեր կայաններում փայտե նիզակների հայտնաբերումը, որոնք, ըստ երևույթին, ամբողջական նպատակով պատրաստվում էին թրծած փայտից: Ինչպես արդեն ասվել է, փայտն, անկասկած, լայն կիրառություն ուներ, թեև այդ ակնհայտ փաստի կոնկրետ ապացույցները քիչ են: Փայտը թրծվում էր նպատակասլաց և գիտակցաբար, քանի որ աշելյան դարաշրջանի մարդը, անտարակույս, տիրապետում էր կրակին: Այդ են վկայում ոչ միայն Ձինաստանի արդեն հիշատակված Ձոռուկոուլյան քարանձավում եղած մոխրի չերտը, այլև Ֆրանսիայում, Նիցցա քաղաքի մերձակա Տերրա-Ամատա կայանում հայտնաբերված քարից չարված օջախները:

Վաղ հին քարի դարի ուսումնասիրության արշալույսին գտնում էին, որ հին քարեդարյան մարդու միակ բնակատեղիները քարանձավներն էին: Այնինչ Հին Աշխարհի տարբեր շրջանները որքան էլ հարուստ են հին քարեդարյան մարդկանցով բնակեցված քարանձավներով, դրանք բացակայում են հսկայական տարածքներում, ինչպես որ բացակայում է ժայռոտ տեղանքը: Այդ նույն Տերրա-Ամատայի պեղումները տվեցին մարդու կողմից հարթավայրային շրջաններում վերերկրյա կացարանների կառուցման անհերքելի վկայություններ, այդտեղ պեղումներով բացվեցին կենտրոնական սյունին հենված ծառերի ճյուղերով կառուցված և, հավանաբար, կենդանիների մորթիներով ծածկված բնակարանների հետքեր: Դրանք ունեին ազդեցիկ չափեր՝ մինչև 15 մ երկարություն և մինչև 5 մ լայնություն: Ի դեպ, քարից չարված օջախները, որոնց մասին

խոսք գնաց քիչ առաջ, գտնվում էին հենց այդ բնակարանների ներսում:

Ողջ ասվածը վկայում է նախնադարյան մարդկային կոլեկտիվների որոշակի նատակեցության մասին, որն, իր հերթին, ենթադրում է բնակատեղիների շուրջը այսպես կոչված որսորդական տարածքների առկայությունը, որի սահմաններում իրականացվում էր որսորդությունը: Կացարաններում կենդանական աշխարհի մնացորդները վկայում են, որ որսում էին նաև խոշոր կաթնասուններ: Հասկանալի է, որ դրանց որսը անհնարին էր իր ձեռքի տակ որսորդության շատ թույլ միջոցներ ունեցող աշելյան միայնակ մարդու կողմից: Այդ որսորդությունը, անտարակույս, հալածական էր, սակայն նրա բնույթի մասին միայն ենթադրություններ կարելի է անել: Հնագիտական վկայությունները հաստատում են, որ աշելյան ժամանակաշրջանում մարդկային մշակույթը հասել էր զարգացման այնպիսի մակարդակի, երբ հստակորեն նշագծվում էին առանձին մայրցամաքների սահմաններում կենտրոնացված տեղային տարբերությունները: Շատ ինքնատիպ են Աֆրիկայում գտնված քարե գործիքները, բայց դրանք այնքան բազմազան տարբերակներ ունեն, որ առայժմ միանշանակ մեկնաբանության չեն ենթարկվում: Առանձին տարածքների տեղային յուրօրինականության հիմնահարցի վերաբերյալ բանավեճերը տեղի ունեն նաև Եվրասիայի հուշարձանների վերաբերյալ: Այստեղ դրանք կրում են առավել միանշանակ բնույթ, որ հանգեցվում է ձեռքի հատիչների և այլ ձևի գործիքների, մասնավորապես, կոպիտ մշակված հատող տեսակի գետաքարերի (որ անգլիական տերմինով կոչվում են չոպպերներ) քանակական հարաբերակցության հարցին: Ամերիկյան հետազոտող Հալլամ Մովիլուսը մոտ հիսուն տարի առաջ հանդես եկավ ձեռքի հատիչների՝ առավելապես Եվրասիայի արևմուտքում կենտրոնացված լինելու մասին գաղափարով, այն դեպքում, երբ արևելքի շրջաններում տարածված էին չոպպերները: Դրանց միջև սահմանն անցնում էր Հարավային Ասիայում, Դեկանի սարահարթում, որտեղ, իրոք, հանդիպում են և ձեռքի հատիչներ, և՛ չոպպերներ ունեցող հուշարձաններ: Աշելյան օյկումներ արևմտյան ու արևելյան շրջանների ստորաբաժանելու այդ գաղափարն ակտիվորեն քննարկվում էր հնագիտական գրականության մեջ, բերվում էին թեր և դեմ բազմաթիվ փաստարկներ: Արդյունքում պարզ դարձավ, որ նախնադարյան օյկումների այդպիսի ուղղագիծ բաժանումը

խիստ սխեմատիկ է, և, որ Հեռու արևելքում, օրինակ՝ Ճավայում կա ձեռքի հատիչների հարուստ պեղավայր, այն դեպքում, երբ Եվրոպայում բացվել են առանց հատիչների, չոպպերների նմանվող գործիքներով հարուստ կայաններ: Սակայն դարգացման հիմնական ձգտումը Մովիուսը հավանաբար ճիշտ է նշել. Եվրասիայի արևմուտքում երկկողմ մշակված գործիքների որոշակի գերակշռությունը, կարծեք թե, իրոք գոյություն ունի: Բոլոր դեպքերում անտարակույս է աշելյան շրջանում քարի մշակման տեխնիկայում ինչ-որ տեղական տարբերակների երևան գալու սկիզբը: Այդ հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը, որն առայժմ լուծում չի ստացել, ներկայումս դրված է գիտական հիմքի վրա:

□ ՀԻՆ ՀՈՄԻՆԻՆՆԵՐԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՑԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

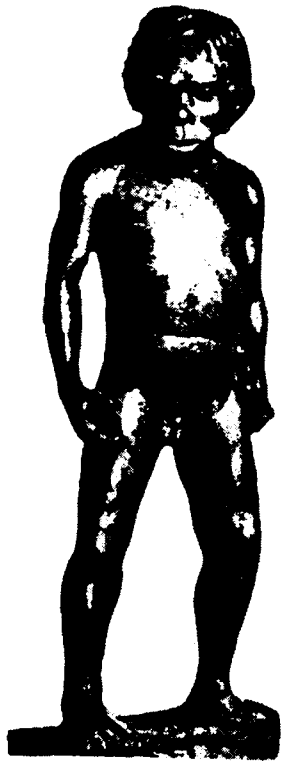
Միջին պլեյստոցենի վերջին և վերին պլեյստոցենին են վերաբերում, բացառությամբ նրա վերջին փուլը, վերը նկարագրված և ժամանակակից տիպի մարդկանց միջև միջանկյալ դիրք գրավող ձևերը: Նրանք բնութագրվում են մարդաբանական մեծ բազմազանությամբ և այդ պատճառով էլ բազմիցս նկարագրվել են, նույնիսկ որպես առանձին տեսակներ: Սակայն նրանց ավելի մանրազնին ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ դրանք բոլորն էլ պատկանում են մեկ տեսակի *Homo primigenius*-ին, որն անվանվում է նաև նեանդերթալյան մարդ (առաջին գտածոյի տեղի՝ Գերմանիայում, Դյուսելդորֆի մոտակա վայրի անունով):

Այդ գտածոն հայտնաբերվել է 1856 թ., և ինչպես պիթեկանթ-տրոպի գտածոն, բազմաթիվ տարակարծությունների առիթ է տվել: Նորից ենթադրություններ արվեցին այն մասին, թե զանգը պատ-կանել է պաթոլոգիկ անհատի: Սակայն 1848 թ. Զիրբալթարի շրջանում գտնված զանգի նկարագրությունը, որը հրապարակվեց 1865 թ., օգնեց լավատես գիտնականներին, ապացուցելով, որ գիտնականների ձեռքում են գտնվում ոչ թե պաթոլոգիկ չեղումներ ունեցող, այլ բնականոն անհատների ոսկրն մնացորդներ, քանի որ դժվար թե պաթոլոգիկ չեղման նույնանման կրկնություն տեղի ունենա: Հետագայում չափահաս նեանդերթալցիների և նեանդերթալյան երեխաների կմախքի մնացորդներ հայտնաբերվեցին Անգ-

լիայում, Բելգիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում, Իտալիայում, Շվեյցարիայում, Հարավսլավիայում, Ջեխուսլովակիայում, Հունգարիայում, Ղրիմում, Աֆրիկյան մայրցամաքի տարբեր վայրերում, Միջին Ասիայում, Պաղեստինում, Իրանում, Իրաքում, Ջինաստանում: Այդ բնագավառում հայտնագործությունները շարունակվում են մինչև օրս, և յուրաքանչյուր տարին բերում է նոր գտածոներ: Մեծ մասամբ դրանք քարանձավների և հազվադեպ՝ բաց կայանների մշակութային շերտում հայտնաբերված կմախքներ են, իսկ մի շարք դեպքերում դրանք գտնվել են պատահականորեն, երկրաբանական և այլ հողային աշխատանքների ժամանակ, առանց ուղեկցող հնագիտական գույքի:

Նեանդերթալցիների ձևաբանական տիպը հայտնի է անհամեմատ ավելի լավ, քան Հնագույն Հոմինինների ֆիզիկական առանձնահատկությունները: Կմախքի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ նեանդերթալցիները միջահասակ և արտակարգ ուժեղ լիս, որ նեանդերթալցիները միջահասակ և արտակարգ ուժեղ կազմվածքով մարդիկ էին, ընդ որում նրանց բոլոր լայնական չափսերը, ըստ երևույթին, գերազանցում էին ժամանակակից մարդու նույնանման չափսերին: Մկանների ամրացման տեղում ոսկորների նշանակալից ուռուցիկությունը վկայում է մկանային համակարգի զարգացածության մասին: Դատելով այն բանից, որ նեանդերթալցին որսում էր շատ ճարպիկ և ուժեղ կենդանիներ, նրա ուժը համադրվել էր շարժունության հետ: Սակայն վերջին հատկանիշը, ըստ երևույթին, չէր տարածվում բոլոր օրգանների վրա: Այսպես, ձեռնաթաթի համամասնությունները տարբերվում էին ժամանակակից տեսակից, ինքը՝ ձեռնաթաթը, ավելի կոպիտ ու զանգվածեղ էր, նրա շարժունակությունը և նուրբ շարժումների ունակությունը, էր, նրա շարժունակությունը և նուրբ շարժումները էին: Ուղեղի զարգացածությունը նեանդերթալցուն մոտեցնում էր ժամանակակից մարդուն: Նրա ծավալը տարբեր տեսակների մոտ տատանվում էր 1200-1600 խսմ-ի միջև: Այսպիսով, նեանդերթալցիների մոտ ուղեղի ծավալը ավելի մեծ էր, քան ժամանակակից մարդու ուղեղի միջին ծավալը: Սակայն ուղեղի կառուցվածքը շարունակում էր մնալ համեմատաբար ավելի պարզունակ: Մասնավորապես, թույլ էին զարգացած ճակատային բաժինները, որտեղ կենտրոնացված են մտածողության ֆունկցիայի համար կարևոր ասոցիատիվ կենտրոնները, ինչպես նաև արգելակման կենտրոնները: Այլ խոսքով, նեանդերթալցու մոտ տրամաբանական մտածողության ունակությունը ժամա-

նակակից մարդու համեմատությամբ սահմանափակ էր, իսկ նրա վարքը, կարելի է ենթադրել, բնութագրվում էր խիստ գրգռակա-նությամբ, որը հավանաբար նեանդերթալյան կոլեկտիվներում հա-ճախ էր հանգեցնում արյունալի ընդհարումների: Նեանդերթալյան ձևերի գանգի կառուցվածքում նույնպես կային կապկանմաններին բնորոշ հատկանիշներ: Գանգատուփը աչքի էր ընկնում ցածրու-թյամբ, վերհոնքային թմրիկը որոշ դեպքերում հասնում էր հսկա-յական չափերի և գերազանցում էր նույնիսկ հնագույն հոմինին-ների մոտ եղած նույնանման գոյացումներին, ծնոտի ելուստը բա-ցակայում էր կամ արտահայտված էր շատ թույլ:

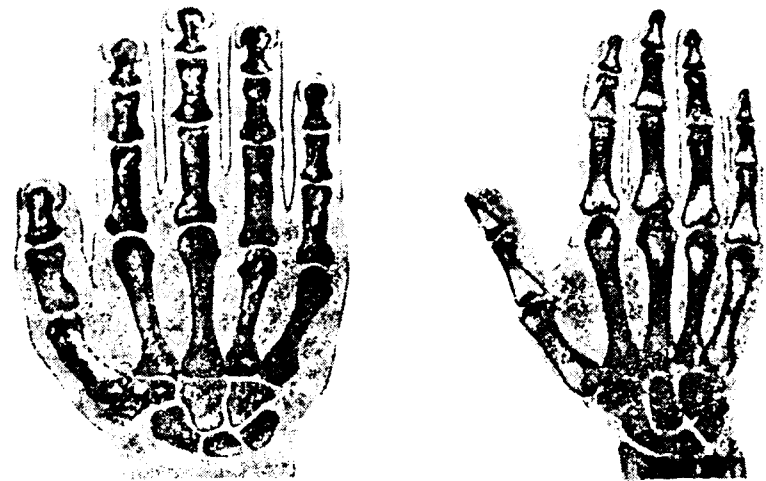
Նեանդերթալցի տղա Թե-չիկ-Թաշ քարանձավից: Վերա-կազմությունը՝ Մ. Մ. Գերասի-մովի

Նեանդերթալյան տեսակի տեղա-յին տարբերակների մասին պատկե-րացումը հիմնվում է բազմաթիվ գտա-ծոնների ուսումնասիրության վրա և, ակներևաբար, արտացոլում է ռեալ իրականությունը: Ամենից առաջ ան-հրաժեշտ է խոսել մի կողմից եվրոպա-կան, մյուս կողմից աֆրիկյան և ասիա-կան ձևերի յուրօրինակության մասին: Վերջիններս տարբերվում են ձևաբա-նական որոշ յուրահատուկ հատկա-նիշներով, ինչպես նաև ուղեղի փոքր ծավալով և գանգատուփի կառուց-վածքի խիստ պարզունակությամբ: Կարելի էր մտածել, որ այստեղ մենք գործ ունենք ոչ թե լոկալ, այլ փուլային տարբերությունների հետ, և որ աֆ-րիկյան նեանդերթալցիների պարզու-նակությունը բացատրվում է եվրո-պականների համեմատությամբ նրանց ավելի խոր հնությունը: Իրականում, երկրաբանական առումով նրանք, ըստ երևույթին, նույնիսկ ավելի երիտա-սարդ են, քան եվրոպական գտածոնե-րը: Այսպիսով, խոսքը, ակներևաբար, պետք է գնա հյուսիսայինների համե-մատությամբ նեանդերթալյան տեսա-

կի հարավային ձևերի դարգացման ինչ-որ յուրահատուկ ուղիների մասին:

Ասիական նեանդերթալցիները ձևաբանական առումով խիստ րազմազան են, կան և՛ րավականաչափ պարզունակ, և ձևաբանո-րեն ավելի դարգացած ձևեր: Սակայն պարզունակ ձևերը չեն ստեղ-ծում միայն պարզունակ հատկանիշների միասնական համալիրներ, դրանք համադրվում են ավելի առաջադեմ ձևերի հետ: Այդպիսին են Շանիդարի (Իրաք) և Ամուդի (Պաղեստին) քարանձավների մշա-կութային շերտերում հայտնաբերված լավ պահպանված կմախք-ները: Խոշոր ուղեղը, ինչպես նաև դիմային ոսկորների կառուցված-քի որոշ մանրամասներ նրանց մերձեցնում են եվրոպական գտա-ծոններին, սակայն միաժամանակ դրանք ունեն ինչ-որ տեղային յուրահատկությունների պարզորոշ գծեր:

Առանձնահատուկ տեղ են գրավում պաղեստինյան որոշ գտա-ծոններ: Մուհարեթ էս-Սիսուլ քարանձավում, որ արարեբեն նշա-նակում է «այծի քարանձավ», 1931-1932 թթ. հայտնաբերվել են ձևաբանորեն յուրօրինակ տեսակի մի քանի կմախքներ: Նրանք գտնվել են մյուս նեանդերթալցիներին նույնպես բնորոշ հնագի-

Կիրիկ-Կորա քարանձավում գտնված նեանդերթալցու ձեռքի դաստակը (վերակազմություն) և ժամանակակից մարդու ձեռքի դաստակի ռենտգենա-գիրը

տական գույքի հետ համատեղ: Երկրաբանական տվյալները նույն-
պես վկայում էին պաղեստինյան գտածոների համաժամանակու-
թյունը եվրոպական նեանդերթալցիների գտածոների հետ: Սակայն
դրանք վերջիններից տարբերվում էին ուղեղի ավելի լավ զարգա-
ցած ճակատային բաժիններով, ավելի քարձր գանգով, թույլ ար-
տահայտված վերհոնքային թմրիկով (որ իր կառուցվածքով ավելի
մոտ էր ժամանակակից մարդու վերհոնքային աղեղներին), ավելի
զարգացած ծնոտային ելուստով, մի խոսքով ժամանակակից տե-
սակի մարդուն հատկանիշների ողջ համալիրով նկատելի մերձեց-
մամբ: Արտահայտվել է նույնիսկ այնպիսի ենթադրություն, թե
հատկանիշների այդպիսի կոմբինացիան ձևավորվել է նեանդեր-
թալցու և ժամանակակից մարդու խաչասերման հետևանքով: Սա-
կայն դրան հակասում են և՛ ձևաբանական, և՛ հնագիտական
տվյալները: Մեծ հավանականությամբ կարելի է պնդել, որ տվյալ
դեպքում մենք գործ ունենք ներքին վերակառուցման պրոցեսի
սկզբի հետ, որ ընդու է նեանդերթալցու ձևաբանական տեսակից
մարդու ժամանակակից տեսակին անցմանը:

Այդ առումով ավելի արտահայտիչ են Պաղեստինի Կաֆզելս քարանձավի գտածոները, որոնք ժամանակակից մարդու ձևարանական տեսակից զանազանվում են միայն վերհոնքային թմբիկի առկայությամբ:

Նեանդերթալյան տեսակը կայուն չէր և ապրում էր զգալի առաջընթաց գարգացում: Այսպես, չափ մարդաբանների կարծիքով եվրոպական գտածոների մեջ առանձնանում են երկու խմբեր ավելի վաղ և ավելի ուշ ժամանակների ներկայացուցիչներ: Վաղ խումբը բնութագրվում էր ուղեղի ավելի առաջավոր կառուցվածքով և զրահեղ կապված գանգատուփի բարձր կամարով, քիչ զարգացած վերհոնքային թմրիկով և ընդհանրապես, ձևաբանական տեսակի պրոգրեսիվություն, որ ինչ-որ չափով մոտենում էր մարդու ժամանակակից տեսակին: Տիպիկ մարդկային հատկանիշների համակենտրոնացմամբ այն մոտենում էր պաղեստինյան նեանդերթալցիներին, թեև զիջում էր նրանց այդ առումով: Ուշ խումբը, ընդհանրապես, աչքի էր ընկնում կազմվածքի պարզունակությամբ և չափ հատկանիշներով հիշեցնում էր վաղ և միջին պլեյստոցենի հոմինիններին: Մարդաբանական գրականության մեջ այդ խումբը հաճախ, ըստ ավելի տիպական գտածոների պեղավայրերի, անվանում են էրինգսդորֆ և Շապելյ խմբերի նեանդերթալցիներ: Նրանց միջև

եղած տարբերությունները, ըստ երևույթին, արտացոլում են նրանց էվոյուցիոն դարգացման տարբեր ուղիների առկայությունը: Որոշ մարդաբանների կարծիքով էրինզսդորֆ խումբը հանդիսացել է, հավանաբար առաջինժաց դարգացող, ժամանակակից տեսակի մարդկանց սկիզբ տվող, կամ նրանց ձևավորման մեջ ակտիվ մասնակցություն ունեցող հյուղը: Շապելլ խումբը միջին պլեյստոցենի վերջում և վերինի սկզբում Արևմտյան Եվրոպայի խստաչուն սառ-ցադաչտային կլիմայի պայմաններում իր գարգացմամբ ետ է մնացել և, հնարավոր է, որ հարմարվելով այդ կլիմային, որոշակի ետըն-ցել և, Հնարավոր է, որ հարմարվելով այդ կլիմային, որոշակի ետըն-թաց փոփոխություններ է կրել: Այլ խոսքով, այն գարգացել է ֆի-զիկապես չատ ուժեղ ու դիմացկուն, սակայն պարզունակ տեսակի ձևավորման ուղղությամբ, որը մեկուսացման պայմաններում պա-հածոյանալով, աննչան ազդեցություն է ունեցել ժամանակակից մարդու ձևավորման վրա: Սակայն այդ տեսակետը լուրջ առարկու-թյունների է հանդիպում ինչպես ձևաբանության, այնպես էլ հնա-գիտության տեսանկյունից: Նրանց ժամանակագրական ավելի ուշ տարիքի մասին արդեն խոսվել է: Հնագիտորեն մուստյերյան կա-յանները, որոնց սահմաններում գտնվել են Շապելլ խմբի նեանդեր-թալցիների կմախքները, բնութագրվում են բարձր գարգացած քարի ինդուստրիայով և ուշ հին քարի դարի բազմաթիվ նախատի-պերի առկայությամբ: Ձևաբանորեն Շապելլ և էրինզսդորֆ խմբերի նեանդերթալցիները իրար խստորեն չեն հակադրվում և միացած են անցումային ձևերի շղթայով: Այսպիսով, Շապելլ խմբի մասնակ-ցությունը ժամանակակից մարդու ձևավորման մեջ եղել է, ըստ երևույթին, ոչ պակաս, քան ավելի վաղ և ձևաբանորեն ավելի առաջադեմ նեանդերթալցիներինը:

Անհրաժեշտ է, այնուհանդերձ, նշել, որ նեանդերթալյան տեսակի եվրոպական ընտանեցման կազմում երկու խմբերի գոյության մասին պատկերացումը հիմնված է խիստ թերի հնչամարդարանական նյութերի վրա և մեծ կասկածների տեղիք է տալիս: Եվ ժամանակագրական, և՛ մշակութային (նկատի ունենք հնչամարդարանական գտածոների հետ հայտնաբերված հնագիտական գույքը), և ձևաբանական տեսանկյունից երկու խմբերն էլ ունեն մի շարք անցումային ձևեր: Սակայն ամենակարևորը նույնիսկ այդ հանգամանքը չէ, այլ այն, որ երկու խմբերը ներկայացված են այնպիսի ձևերով, որոնք դժվարությամբ են համեմատվում. ուշ նեանդերթալցիները հիմնականում ներկայացված են տղամարդու,

իսկ վաղ նեանդերթալցիները՝ կանացի գանգերով: Բազմաթիվ պարզունակ առանձնահատկություններ, մասնավորապես խիստ զարգացած ուռուցիկությունները կանացի գանգերի վրա ղգալիորեն ավելի թույլ են արտահայտված, քան տղամարդկանց: Այսպիսով, թեև նվրոպական նեանդերթալցիների կազմում երկու ձևաբանական ու ժամանակագրական խմբերի գոյությունը վարկածը մեծ տեղ է գրավել Հնէամարդարանական գրականության մեջ, այն, ինչպես նաև նեանդերթալցյան տեսակի տեղաշարժի մեջ երկու տարրեր էվոլյուցիոն տեսդեցնների մասին հայացքները, պիտի ընդունել քննադատաբար:

Ինչպիսի՞ն է նեանդերթալցյան տեսակի տեղը Հոմինինների ենթաբնախմբի պատմության մեջ: Պարզ է, որ այն կազմավորվել է վաղ և միջին պլեյստոցենի Հնագույն Հոմինինների ձևաբանական տեսակի հիմքի վրա, որոնցից տարրերվում է մի շարք առաջնթաց հատկանիշներով: Բայց ժամանակակից մարդարանական առանձնահատկությունների ձևավորման մեջ այդ տեսակի մասնակցությունը մասին պատկերացումը բազմաթիվ տարիների ընթացքում խիստ առարկություններ էր հարուցում: Նեանդերթալցյան տեսակը դիտվում էր որպես փակուղի զարգացման ճանապարհին, որ հետք չի թողել Homo ցեղի հետագա զարգացման վրա: Սակայն այդպիսի տեսակետը հաշվի չէր առնում ձևաբանական ժառանգահաջորդությունը Homo primigenius-ի և Homo sapiens-ի միջև, ինչպես նաև լիովին անտեսում էր, ինչպես մենք կհամոզվենք ստորև, այն հնագիտական տվյալները, որ վկայում են վերին պալեոլիթի մշակույթի՝ նեանդերթալցյան մարդու մշակույթի հիման վրա ձևավորվելու մասին: Ելնելով այդ փաստերից, հայրենական և բազմաթիվ արտասահմանյան մարդաբաններ պաշտպանում են ժամանակակից մարդու զարգացման մեջ նեանդերթալցյան փուլի տեսությունը, որ առաջին անգամ ձևակերպել է ԱՄՆ-ում աշխատող չեխ հայտնի մարդաբան Ալեք Հրդլիչկան: Այդ տեսության համաձայն՝ նեանդերթալցյան մարդը հանդիսանում է ժամանակակից մարդու նախնին, իսկ վերջինիս ձևաբանական տեսակը կազմավորվել է նեանդերթալցյան տեսակի վերափոխման արդյունքում: Տեղին է ասել, որ նեանդերթալցյան փուլի հիմնավորման մեջ հսկայական դեր խաղաց 1939 թ. Ա. Պ. Օկլահոմի կողմից Ուզբեկստանում, Թեշիկ-Թաշ քարանձավում հայտնաբերված նեանդերթալցու գտածոն: Մինչ այդ գտածոն Միջին և Կենտրոնական Ասիայի տարածքը, որ հնա-

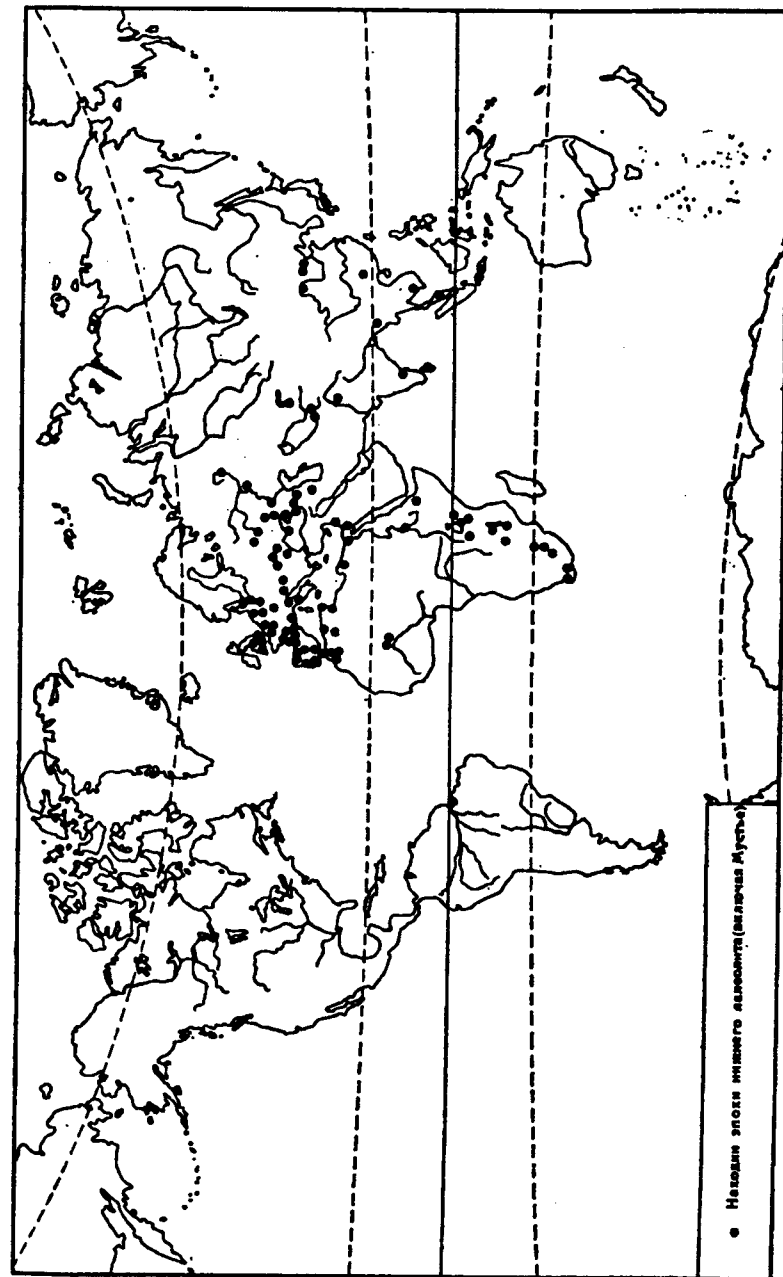
գիտորեն վատ էր ուսումնասիրված, հաճախ հանդես էր գալիս ժամանակակից մարդու նախահայրենիքի դերում: Այդ հատկապես հաճախ էր կրկնվում անկախ նեանդերթալցյան ծագումից ժամանակակից մարդու ծագման տեսակետին կողմնակից գիտնականների աշխատություններում:

Ժամանակակից մարդու մարդաբանական տեսակի խոր հնություն և նեանդերթալցյան տեսակից նրա անկախ ծագման մասին պատկերացումների որոշակի մնացուկ է ներկայումս որոշ արևմտանվորպական մասնագետների կողմից պաշտպանվող նախասափինսի կամ, բառացիորեն՝ «բանական նախամարդու» մասին տեսությունը: Ըստ այդ տեսության՝ միջին պլեյստոցենի երկրորդ կեսում և ուշ պլեյստոցենի սկզբում նեանդերթալցիների հետ միաժամանակ գոյություն ունեին այլ ձևաբանական կերպարի մարդիկ, որոնց մոտ բացակայում էին կամ թույլ էին արտահայտված նեանդերթալցյան բնորոշ գծերը: Հենց այդ մարդիկ էլ ժամանակակից մարդկանց նախնիներն են: Նախասափինսի տեսությունը հիմնվում է Սվանսկոմբում (Անգլիա) և Ֆոնտեյնաբլան (Ֆրանսիա) հայտնաբերված գանգերի ձևաբանական առանձնահատկությունների ուսումնասիրության վրա, որոնք ըստ երևույթին ունեն միջին պլեյստոցենյան տարիք և, միաժամանակ, առաջին հայացքից երևացող նեանդերթալցյան հատկանիշների բացակայություն: Սակայն այդ երկու գտածոներն էլ ծայրահեղ բեկորային են, այդ պատճառով էլ նրանց մոտ պարզունակ կամ զարգացած առանձնահատկությունների արտահայտվածության աստիճանի մասին հնարավոր չէ դատել բավականաչափ որոշակիությամբ: Ինչ վերաբերում է այդ տեսակետի թեր և դեմ տեսական դատողություններին, ապա ժամանակի մեջ նեանդերթալցյան տեսակի և ժամանակակից մարդու մարդաբանական տեսակի փոփոխականության և, հետևաբար, ներքին վերակառուցման հնարավորության մասին պատկերացումը ավելի մեծ չափով է համապատասխանում մարդաբանական և ընդհանուր կենսաբանական տվյալներին, քան չորրորդական ժամանակաշրջանի ղգալի ժամանակահատվածի ընթացքում Homo sapiens-ի մարդաբանական կերպարի հաստատունության վարկածը, որ ընկած է նախասափինսի տեսության հիմքում: Այդ պատճառով էլ այս տեսությունը չի կարելի ընդունելի համարել:

Մարդկության հին քարեդարյան պատմության մեջ հնագույն և

Հին մարդկանց ֆիզիկական տեսակի ձևավորման փուլը և նրանց մշակույթում առաջընթաց արմատական տեղաշարժերի փուլը իրար չեն համընկնում: Այդ համընկնումը ունի մասնակի բնույթ: Նեանդերթալյան տեսակի մարդը ձևավորվել է դեռևս աշելյան դարաշրջանում, և նրա ձևավորման սկիզբը ժամանակի մեջ խորանում է, ըստ երևույթին, մեզանից 200 և նույնիսկ, հնարավոր է, 250 հազար տարի: Այդ պատճառով էլ Հին կայանների թաղումներից հայտնաբերված նեանդերթալյան վաղ ձևերի գտածոներն ուղեկցվում են աշելյան ինդուստրիային բավականաչափ բնորոշ գույքով: Սակայն նեանդերթալյան տեսակի երկարատև գոյությունը (առավել ուշ շրջանի նեանդերթալյան գտածոները եվրոպայում, ռադիոածխածնային մեթոդի համաձայն, ոչ ավելի քան 40 հազար տարեկան են, այսինքն՝ գործնականում համաժամանակ են մարդու ժամանակակից տեսակի ժամանակագրական առումով առավել վաղ գտածոներին) չէր կարող չուղեկցվել քարի մշակման տեխնիկայի նշանակալից առաջընթացով: Այդ առաջընթացը իր արտացոլումը գտավ մարդկության Հին քարեդարյան պատմության հաջորդ տեսական փուլին՝ մուստյեի դարաշրջանին անցման մեջ (դարաշրջանն այդպես է կոչվել Ֆրանսիայի Լե Մուստյե բնակավայրի անունով, որտեղ պեղվել է այդ դարաշրջանին առավել բնորոշ հուշարձաններից մեկը): Շատ ուսումնասիրողներ մարդկության Հին քարեդարյան պատմության մեջ մուստյեն առանձնացնում են որպես միջին Հին քարի դարաշրջանի ինքնուրույն փուլ կամ շրջան:

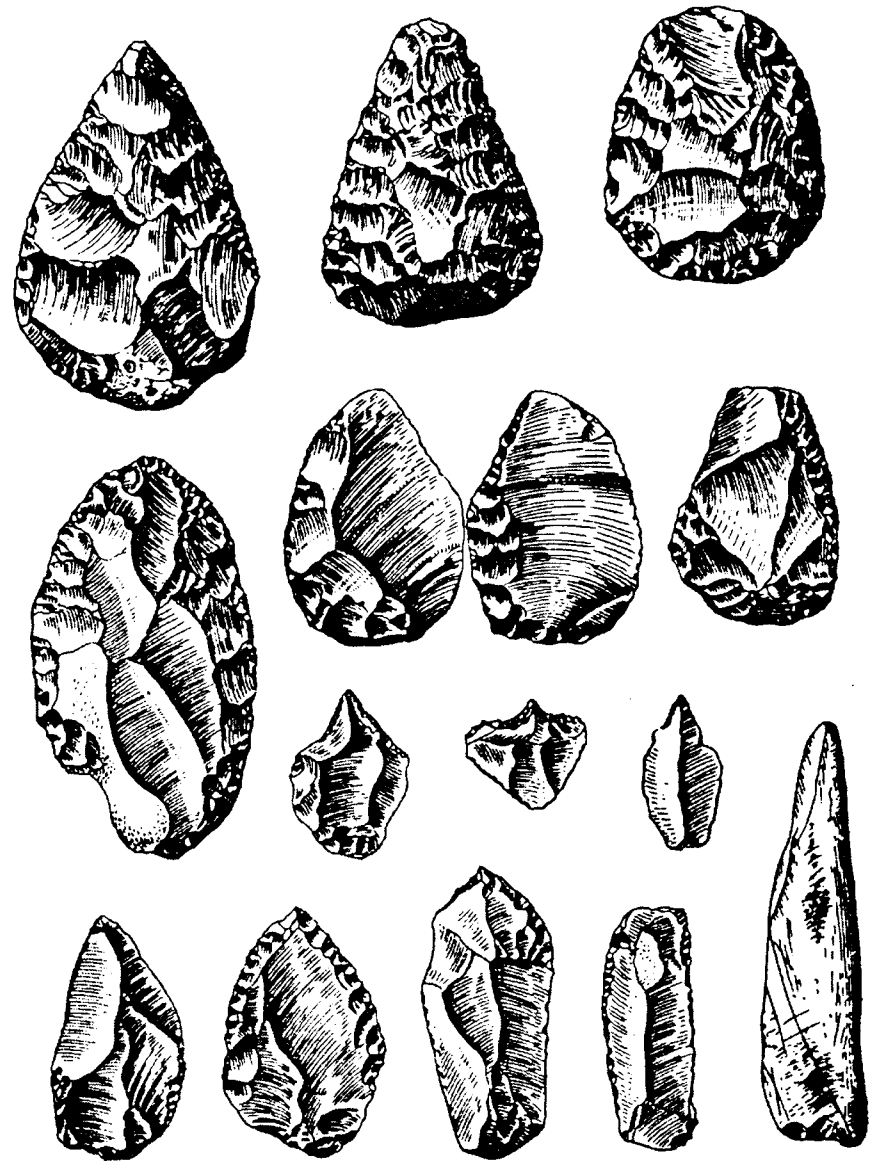
Մուստյեյան դարաշրջանը եվրոպայում բնութագրվում էր, առաջին հերթին, գործիքների ձևերի բարդացմամբ, այնպիսի ձևերի առաջացումով, որոնք չեն հանդիպում նախընթաց ժամանակահատվածում: Հատիչների չափսերը զգալիորեն փոքրացան (15-20-ից մինչև 5-8 սմ երկարություն, և հնագիտական գրականության մեջ երբեմն անվանվում են փոքր հատիչներ), և նրանց տեսակարար քանակը մուստյեյան հուշարձանների գույքի մեջ պակասեց: Երևան եկան նոր ձևեր, որոնցից ավելի կայուն են քերիչները և սրածայրերը: Գործիքի կտրող կամ աշխատող եզրը միայն մեկ կողմից է և այդ քերիչը հավանորեն օգտագործվել է մորթիները քերելու համար և այդ առումով ավելի հարմար գործիք էր, քան հատիչը: Սրածայրը, ինչպես այդ երևում է հենց անվանումից, ուներ սրված ծայրամաս և կիրառվում էր, պիտի ենթադրել, մորթիները կտրելու, նրանց մեջ անցք բացելու և այլ նպատակներով: Սրածայրերից բա-

Վաղ Հին քարեդարյան հուշարձաններ: Քարտեզը կազմել են Լ. Ա. Ֆադեևը և Յու. Ա. Ռապոպորտը

ցի մուստյերյան կայաններում հանդիպում են ոսկրե ծակիչներ և բիզեր, որ նույնպես վկայում են կենդանիների մորթիների բազմազան և ինտենսիվ մշակման մասին, որոնք օգտագործվում էին վերերկրյա բնակարանները ծածկելու և, ըստ երևույթին, որպես հագուստ կրելու համար: Ոսկորի այդպիսի ինտենսիվ օգտագործումը արդեն ոչ թե որպես հարվածող գործիքի, այլ ավելի նուրբ առարկաներ պատրաստելու համար աշխատանքի գործիքների տեխնոլոգիայի ոլորտում մուստյերյան դարաշրջանի սկզբունքորեն նոր, առաջընթաց նվաճումն էր: Նեանդերթալյան մարդու մյուս այդպիսի նվաճումը քարի հարդարումն էր (ռետուշ), որ ստացել է հակահարվածի հարդարում անունը, քարից փոքրիկ բեկորը անջատվում էր ոչ թե նրան այլ քարով հարվածելու միջոցով, այլ այն տակդիրի (գնդանի) ճնշման կամ հարվածի շնորհիվ, որի վրա քարը զրվում էր: Այդ տեխնիկան հնարավոր էր դարձնում գործիքի կտրող եզրը ավելի նրբորեն մշակելը: Այդ ժամանակներին է վերաբերում նաև բազալիտի գործիքների երևան գալը: Խոսքը վերաբերում է կայծքարե շեղերին, որոնք զրվում էին ոսկորի ձեղքվածքի մեջ, և ստացվում էր մի գործիք, որ կարելի էր կիրառել որպես դանակ: Այդ տեխնիկան վերջնական զարգացման հասավ վերին հին քարի դարաշրջանում:

Գործիքների ձևերի բարդացումը և նրանց ֆունկցիոնալ մեծ բազմազանությունը ուղեկցվում էր նյութական մշակույթի մյուս բազալիտիչների բարդացմամբ: Այնտեղ, ուր կային քարանձավներ, դրանք նախկինի պես ծառայում էին որպես հարմար բնակարաններ, ընդ որում, նեանդերթալցիները, ինչպես և նախընթաց դարաշրջանների մարդիկ, գերադասում էին օգտվել ոչ մեծ խորություն ունեցող այրերից կամ բնական քարածածկերից և ոչ թե մի քանի տասնյակ մետր խորացող և ճյուղավորված քարանձավներից: Բաց վայրերում շինվում էին բավականին բարդ կառուցվածքի վերերկրյա կացարաններ: Մի քանի կայաններում արդեն հայտնաբերվել են այդպիսի բնակարաններ: Մոլդովայում գտնվող Մոլդովա-1 կայանում, օրինակ, բնակարանի հիմնական խորը հավաքված էր մամոնտի ոսկորներից (նեանդերթալցիները դիմացան եվրոպայի չոր և տաք կլիման ցուրտ ու դաժան կլիմայով հերթափոխվելու և իրենց գոյություն վերջին մի քանի տասնյակ հազար տարիները ապրում էին այնպիսի ցրտադիմացկուն կաթնասունների հարևանությամբ, որպիսիք են բրդոտ ուղեղջյուրը և մամոնտը):

Մուստյերյան գործիքներ Հյուսիսային Ֆրանսիայից

Պարզ է, որ նեանդերթալցիների ունեցած թույլ սպառազինութեամբ այդպիսի կենդանիների որսը պահանջում էր արտակարգ քաջություն, հմտություն և համբերություն, կենդանու սովորությունների իմացություն: Այն արտակարգ վտանգավոր ու միայնակ՝ անհնարին էր: Դրանց որսը հնարավոր է պատկերացնել ոչ այլ կերպ, քան հալածական որսորդության եղանակով, հավանաբար փորվում էին որսախսանդակներ: Պիտի ենթադրել, որ գործիքային գործունեության նմանակմամբ բարդացել ու կատարելագործվել էին նաև հալածական որսորդության եղանակներն ու ընույթը, բայց դրանց մասին մենք միայն ենթադրություններ կարող ենք անել, քանի որ չունենք կոնկրետ տվյալներ: Թերևս պիտի համարել, որ սպանված կենդանիների մսեղիքը և դրանց կտորները կայաններն էին բերվում մեծ հեռավորություններից: Այլապես դժվար է բացատրել նեանդերթալցիների կմախքի կառուցվածքի զանգվածեղության և հզոր մկանային համակարգի առկայության պատճառները, այդպիսի առանձնահատկություններ կարող էին զարգանալ հենց բնական ընտրության գործընթացում, որպես ծանրություններ կրելուն հարմարվելու և աղապատացիայի դրսևորումներ:

Վերը ասվածը համարյա թե ամբողջովին արտացոլում է եվրոպայում մուստյերյան դարաշրջանի մասին ներկայումս մեր ունեցած գիտելիքները: Անդրադառնալով մյուս մայրցամաքներում մուստյերյան փուլի բնութագրին, մենք հանդիպում ենք մի շարք շատ բարդ, մինչև օրս էլ լուծում չունեցող հիմնահարցերի: Առաջին հերթին դա տարածքների անբավարար հետազոտված լինելու հանգամանքն է: Հին Աշխարհում քիչ չեն հազարավոր կիլոմետրեր ձգվող տարածքները, որտեղ հայտնի չէ մուստյերյան դարաշրջանի և ոչ մի հուշարձան: Այդ պայմաններում մուստյերյան դարաշրջանում նեանդերթալցյան մարդու մշակույթի տեղային բազմազանությունը պատկերն ուրվագծելու որևէ փորձ վաղաժամ է թվում, և անհրաժեշտ է սահմանափակվել առանձին շրջաններում մուստյեի բնույթի մասին միայն մի քանի քիչ թե շատ անառարկելի դիտողություններով: Առաջին հերթին, պիտի ասել, որ եվրոպայում առանձին հուշարձանների տեղային յուրօրինակությունը երևում է որոշակի, բայց դրանք հստակորեն չեն խմբավորվում ավելի բարձր կարգի ինչ-որ ընդհանրությունների մեջ: Այլ խոսքով, հարևան հուշարձանների մեջ նկատվում են զգալի տարբերություններ, իսկ նմանություններն, ընդհակառակը, ավելի հաճախ դրսևորվում են այն դեպքերում, երբ առանձին պեղավայրերի միջև հեռավորու-

թյունը հասնում է մի քանի հարյուր կիլոմետրի: Այդ պատճառով էլ, երբ հնագետներն առանձնացնում են այսպես կոչված հնագիտական մշակույթները, այսինքն քարե գույքի տիպարանորեն նման համալիրները, դրանք ունենում են նեղ տեղայնացվածություն, սահմանափակ տարածման գոտի: Հնարավոր է, ճշարտությունն ավելի մոտ են այն մասնագետները, որոնք ընդհանրապես ժխտում են քարի մշակման տեխնիկայի օրինաչափ տարբերությունների առկայությունը մուստյերյան դարաշրջանում, գտնելով, որ նեանդերթալցիների յուրաքանչյուր կոլեկտիվ զարգացնում էր քարի մշակման իր սեփական, պատահականորեն ձևավորված հմտությունները: Իսկ նման մոտեցման դեպքում ինչպե՞ս վերաբերել աշխյան դարաշրջանում եվրասիայի արևմտյան ու արևելյան հատվածներում եղած տարբերություններին, որոնք ամենայն հավանականությամբ առկա են: Ինչպես արդեն ասվել է, այդ հիմնահարցն ընդհանուր առմամբ ղեկուս հեռու է յուծված լինելուց:

Դուրս գալով եվրոպայի սահմաններից, անհրաժեշտ է, առաջին հերթին, դիտարկել Աֆրիկան, որտեղ մուստյերյան դարաշրջանին բնորոշ, կատարելապես յուրատեսակ, եվրոպական ձևերին չնմանվող գործիքները շարունակում են հանդիպել նաև ուշ հին քարի դարում: Առաջավոր և Միջին Ասիայի, ինչպես նաև Կովկասի մուստյերյան կայաններից հայտնաբերված քարե գույքը մշակման տեխնիկայի մակարդակով չի զիջում եվրոպականին, բայց դրա ձևերը ղեկուս կայուն չեն: Սիրիում ապրած մուստյերյան դարաշրջանի մարդիկ պատրաստում էին գործիքներ, որոնց մեջ հաճախ հանդիպում են բավականաչափ հին, խոշոր ձևերի օրինակներ: Նույնը կարելի է ասել Կենտրոնական Ասիայի, բոլոր դեպքերում՝ նրա ուսումնասիրված մասի, օրինակ՝ Մոնղոլիայի մասին: Արևելյան Ասիայի Հյուսիսի միջին հինքարեդարյան նորագույն հայտնագործությունները կարծեք թե վկայում են ղեկուս մուստյերյան փուլում քարի մշակման վերին հին քարեդարյան եղանակների ծագման մասին: Կատարելապես ակնհայտ է, որ միջին հին քարի դարաշրջանում, այսինքն՝ մուստերյան փուլում նեանդերթալցիներով ներկայացված մարդկությունը մշակույթի զարգացման արդեն բավականաչափ բարձր մակարդակի չնորհիվ, աշխարհագրական սահմաններով բաժանված տարրեր չընդհանրում սկսում էր զարգանալ յուրահատուկ ուղիներով, ինչը նախադրյալներ էր ստեղծում հետագա դարաշրջաններում մշակույթների տեղային տարրածանման համար:

□ ՆԱԽԱՀԱՄԱՅՆՔ (ՆԱԽՆԱԴԱՐՑԱՆ ՄԱՐԴԿԱՑԻՆ ՀՈՏ)

Մարդկային առաջին հասարակության պատմական վերականգնումը նախնադարի պատմության թերևս ամենաբարդ խնդիրն է: Որևիցև ուղղակի զուգահեռների բացակայության պատճառով նրա մասին կարելի է դատել միայն ըստ կողմնակի տվյալների: Դրանք մի կողմից մեր տեղեկություններն են կապիկների հոտերում եղած փոխհարաբերությունների մասին, մյուս կողմից՝ հնագիտության ու մարդաբանության որոշ փաստեր, ինչպես նաև ազգաբանության այն փաստերը, որոնք քիչ թե չատ հավանականություն կարող են դիտվել որպես մարդկության հնագույն, մինչքանական վիճակի մնացուկներ: Այդ տվյալների համադրումը և վերլուծումը հնարավորություն է տալիս ընդհանուր, թեև շատ հարցերում նաև վարկածային պատկերացում կազմել այն ժամանակների հասարակական կյանքի մասին, սակայն, իհարկե, տեղ են թողնում նաև բազմաթիվ չպարզարանված հարցերի, զուտ տրամաբանական կռահումների, վիճելի ենթադրությունների համար:

Ինչպես արդեն ասվել է, հասարակական կազմակերպության սկզբնական ձևը հայրենական գիտության մեջ հաճախ անվանում են «նախնադարյան մարդկային հոտ»: Միաժամանակ, շատ գիտնականներ գտնում են, որ այդ տերմինի օգտագործումը իրավաչափ չէ, քանի որ նրա մեջ միավորվում են երկու անհամատեղելի հասկացություններ, հարաբերությունների հոտային բնույթը վերագրվում է նախնադարյան մարդկային կոլեկտիվներին, հետևաբար տեղի է տրվում վուլգարացման, հասարակական զարգացման պրոցեսների կենսաբանականացման: Սակայն այդ առարկությունը հաղիվ թե հիմնավոր է: «Նախնադարյան մարդկային հոտ» տերմինը հենց լավ է վերարտադրում հնագույն և հին մարդկանց կազմակերպության դիսկրետիկական յուրօրինականությունը, կենդանիների նախամարդկային հոտից «պատրաստի» ձևավորված հասարակությանը վերափոխվելու անցումային վիճակը: Այդ պատճառով էլ այստեղ նրա փոխարեն ներմուծելով «նախահամայնք» տերմինը, մենք ղեկավարվում ենք այն նկատառումներով, որ այն հարմար է և համառոտ:

Ժամանակագրական ինչպիսի՞ սահմաններով է թվագրվում նախահամայնքը: Նրա սկիզբը, ակներևաբար, համընկնում է կենդանական աշխարհից մարդու անջատմանը և հասարակության կազմավորվելուն: Ոչ մի տարակույս չի հարուցում այն հանգամանքը, որ նպատակադրված աշխատանքային գործունեության երևան գալու հետ են կապված ոչ միայն բնության հետ մարդու հարաբերությունների փոփոխությունները, այլև նախասկզբնական մարդկային կոլեկտիվներում անդամների միջև եղած փոխհարաբերությունները: Այսպիսով, նախահամայնքի դարաշրջանի սկիզբը համընկնում է միանգամայն գիտակցաբար պատրաստվող և կիրառվող աշխատանքի արհեստական գործիքների երևան գալու հետ: Նախահամայնքի վերջին սահմանը մարդկային «պատրաստի» հասարակության՝ տոհմական կարգերի հանդես գալու ժամանակն է: Դեռևս 30-ական թվականների սկզբում հնագետներ Պ. Պ. Եֆիմենկոն և Պ. Ի. Բորիսկովսկին ենթադրում էին, որ անցումը տոհմական կարգերին տեղի է ունեցել ուշ հին քարի դարի սահմանագլխին: Հնագիտական նոր գտածոները չեն ժխտում այդ ենթադրությունը, բայց հնարավորություն են տալիս ենթադրել նաև, որ նախահամայնքից տոհմական համայնքին անցումը կարող էր տեղի ունենալ նաև ավելի վաղ: Հետևաբար, նախահամայնքի դարաշրջանի վերջը համընկնում է վաղ պալեոլիթից միջին կամ ուշ պալեոլիթին անցման հետ: Նոր տվյալները ղեռնա իմաստավորման կարիք ունեն, և մենք այստեղ կհետևենք նախահամայնքի դարաշրջանի նախկին համաժամանակացմանը:

Քարե գործիքների առաջընթաց զարգացումը, իր մարդու ֆիզիկական կերպարի փոփոխությունը և, վերջապես, այն հանգամանքը, որ տոհմական կարգը չէր կարող ծագել միանգամից, պատրաստի ձևով, վկայում են, որ նախահամայնքը ժամանակի մեջ քարացած, միօրինակ ձև չէր: Այդ պատճառով էլ հաճախ տարրերակում են հնագույն մարդկանց վաղ նախահամայնքը և նեանդերթալցիների ավելի զարգացած նախահամայնքը: Որոշ գիտնականներ նեանդերթալցիների այդ ուշ նախահամայնքը նույնիսկ անվանում են հատուկ տերմիններով («նախնադարյան համայնք» և այլն): Այնուհանդերձ, տվյալ դեպքում ո՛չ ինչ-որ չափով համընդհանուր կարծիք, ո՛չ էլ կայուն տերմիններ չկան:

Նախահամայնքը, ըստ երևույթին, իրենից ներկայացնում էր մարդկանց փոքրաթիվ խումբ: Քիչ հավանական է, որ մեծ խումբը

կարողանար իրեն կերակրել վաղ հին քարի դարի մարդու տեխնիկական թույլ զինվածություն և կերակրի հայթայթման դժվարությունն պայմաններում: Հավաքչությունը ժամանակի մեծ ծախս է պահանջում, ինչպես նաև արդյունքը փոքր է և քիչ սննդարար, իսկ ինչ վերաբերում է նախնադարյան մարդուն արդեն հայտնի խոշոր կենդանիների որսին, ապա այն ուղեկցվում էր մեծ դժվարություններով, բազմաթիվ զոհերով և միշտ չէ, որ հաջող էր լինում: Այդպիսով, դժվար է պատկերացնել, որ նախահամայնքը 20-ից 30 հասուն անդամից ավելին լիներ: Հնարավոր է, որ այդպիսի նախահամայնքները միավորվում էին ավելի մեծ համայնքների մեջ, սակայն այդպիսի միավորումը կարող էր միայն պատահական բնույթ կրել:

Նախահամայնքը, հավանորեն, որսորդության և հավաքչության նպատակով անկանոն կերպով տեղից-տեղ փոխադրվող կոլեկտիվ չէր: Չժողովուրդյանի պեղումները մեզ են ներկայացնում բազմաթիվ սերունդների նստակյաց կյանքի պատկերը: Հարաբերական նստակեցության մասին են վկայում նաև վաղ հին քարի դարի ժամանակների բազմաթիվ քարանձավային կացարանները, որ վերջին 60 տարիների ընթացքում պեղվել են Եվրասիայի տարբեր մասերում: Դա ավելի ևս հավանական է, քանի որ չորրորդական ժամանակաշրջանի կենդանական աշխարհի հարստությունը հնարավորություն էր տալիս ավելի երկար ժամանակով օգտվել կերակրման տարածքից և, հետևաբար, թույլ էր տալիս հաջող տեղադրված ու հարմար ծածկերն ու քարանձավները օգտագործել որպես մշտական բնակարաններ: Հավանական է, որ այդ բնական կացարանները մի դեպքում օգտագործվում էին մի քանի տարվա, մյուս դեպքում՝ մի քանի, կամ նույնիսկ բազմաթիվ սերունդների կյանքի ընթացքում: Այսպիսի կենսաձևի հաստատման գործում, անտարակույս, մեծ դեր է խաղացել որսորդության զարգացումը:

□ **ՈՐՍՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ԴԵՐԸ ՆԱԽԱՀԱՄԱՅՆՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ**

Դժվար է ասել, թե հնագույն ու հին մարդկանց տնտեսության երկու բնագավառներից ո՞րն է եղել առաջնայինը՝ հավաքչությունը, թե՞ որսորդությունը: Հավանորեն, նրանց հարաբերակցությունը տարբեր պատմական դարաշրջաններում, տարբեր սեզոններում, տարբեր աշխարհագրական պայմաններում տարբեր է եղել: Այնուամենայնիվ, անտարակույս է, որ հենց որսորդությունն էր տնտեսության առաջատար բնագավառը, որով շատ հարցերում պայմանավորվում էր մարդկային կոլեկտիվների զարգացումը:

Կախված այս կամ այն տարածքի կենդանական աշխարհից, որսորդության օրյեկտ էին դառնում տարբեր կենդանիներ: Արևադարձային գոտում ղրանք գետաձիերն էին, տապիրները, այծքաղները, վայրի ցուլերը և այլն: Աշելյան կայաններում հայտնաբերվող կենդանիների ոսկորների մեջ երբեմն հանդիպում են նույնիսկ այնպիսի խոշոր կենդանիների ոսկորներ, ինչպիսիք փղերն են: Ավելի հյուսիսային շրջաններում որսում էին ձիեր, եղջերուներ, վարազներ, վայրի ցուլեր (գուրբեր): Երբեմն սպանում էին գիշատիչ կենդանիներ՝ քարանձավային արջեր ու առյուծներ, որոնց միսը նույնպես օգտագործվում էր սննդի մեջ: Բարձրլեռնային գոտում, օրինակ, նեանդերթալցիների մոտ գերազանցում էր լեռնային այծերի որսը, որ հաստատվում է վերը արդեն հիշատակված Թեչիկ-Թաշ քարանձավի գտածոներով: Որսորդության ծավալի մասին ինչ-որ չափով կարելի է դատել կայաններում գտնված ոսկորների քանակով: Այդ կայաններից շատերի մշակութային շերտը պարունակում է հարյուրավոր, իսկ երբեմն նաև հազարավոր կենդանիների ոսկորներ: Բացի արդեն հիշատակված Չժողովուրդյանից, աշելյան ժամանակաշրջանի այդպիսի խոշոր կայաններ են հայտնաբերվել Տորրալբայում (Իսպանիա) և Աստղադիտարանի քարանձավում (Իտալիա): Դրանցից առաջինում, օրինակ, հայտնաբերվել են ավելի քան 30 փղերի ոսկրե մնացորդներ, չհաշված մյուս կենդանիները: Ճիշտ է, այդ կայանները բնակեցված են եղել երկարատև ժամանակամիջոցում, այնուհանդերձ, ակնառու է, որ որսորդությունը կարևոր նշանակություն ուներ նրանց բնակիչների կյանքում:

խոշոր կենդանիների, հատկապես նրանց, որոնք չրջում են հոտերով, որսը, ինչպես արդեն ասվել է, դժվար է պատկերացնել

առանց հալածական եղանակի կիրառման: Աշխարհի որսորդի սպա-
ռազինությունը չափազանց թույլ էր, որպեսզի նա կարողանար
անմիջականորեն սպանել խոշոր կենդանուն: Իհարկե, այդպիսի
ղեպերը լինում էին, բայց դրանք պետք է դիտել որպես բացառու-
թյուններ և այն էլ գերազանցապես հոտից ետ մնացած հիվանդ
կամ թույլ կենդանիների որսի ժամանակ: Որպես կանոն, հնագույն
մարդիկ կարող էին համարձակվել սպանել խոշոր կաթնասուն
կենդանիներին միայն հալածական որսորդության ղեպքում: Հա-
վանաբար, նրանց վախեցնում էին աղմուկով, կրակով, քարերով և,
ինչպես ցույց է տալիս շատ կայանների տեղադրությունը, քշում
էին դեպի խորը կիրճը կամ կտրուկ զառիթափը: Կենդանիներն
ընկնում էին ու ջախջախվում, իսկ մարդուն մնում էր միայն արա-
գացնել նրանց մահը: Ահա թե ինչու հենց որսորդությունը և, ամե-
նից առաջ, խոշոր կենդանիների որսն էր աշխատանքային գործու-
նեության այն ձևը, որ ամենից ավելի էր խթանում նախահամայնքի
կազմակերպվածությունը, ստիպում էր նրա անդամներին ավելի
սերտորեն համախմբվել աշխատանքի պրոցեսում և ցուցադրում էր
նրանց կոլեկտիվիզմի ուժը:

Միաժամանակ, որսորդությունը մեղմեցնում և ստանալու հա-
մեմատաբար ավելի արդյունավետ աղբյուր էր: Հասկանալի է, որ
կենդանական կերակուրը նախնադարյան մարդիկ ստանում էին ոչ
միայն կաթնասուններ որսալու միջոցով: Ճիշտ նույնպես, ինչպես
դա գործադրվում էր հետագայում, զգալիորեն ավելի զարգացած
մարդկային հասարակություններում նրանք որսում էին միջատներ,
սպանում էին երկկենցաղներ, սողուններ, մանր կրծողներ: Սակայն
խոշոր կենդանիների որսը նրանց տալիս էր ավելի մեծ հնարավոր-
ություններ: Ի դեպ, միայն, որ պարունակում է մարդկային օր-
գանիզմի համար կարևորագույն նյութեր՝ սպիտակուցներ, ճար-
պեր, ածխաջրեր, ոչ միայն հագեցնող սնունդ էր, մանավանդ կրակի
վրա մշակելուց հետո, այլև արագացնում էր նախնադարյան մար-
դու աճը և բարձրացնում էր կենսագործունեությունը:

□ ՆԱԽՆԱԴԱՐՑԱՆ ԿՈԼԵԿՏԻՎԻԶՄԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Մարդու անջատումը կենդանական աշխարհից հնարավոր
դարձավ միայն աշխատանքի շնորհիվ, որն ինքնին մարդու կողմից
ընթացության վրա ազդելու կոլեկտիվ ձև էր: Անցումը նույնիսկ
պարզագույն աշխատանքային գործողություններին կարող էր
տեղի ունենալ միայն կոլեկտիվում, վարքի հասարակական ձևերի
պայմաններում: Այդ հանգամանքը հնարավորություն է տալիս
պնդել, որ մարդագոյացման և նախնադարյան հասարակության
պատմության ամենավաղ փուլերում արդեն կարգավորվում էին
սննդի ձևերը ու բաշխումը, սեռական կյանքը և այլն: Այդ
պրոցեսը ուժեղանում էր բնական ընտրության ազդեցությամբ, որը
նպաստում էր հենց այն կոլեկտիվների հարատևմանը, որտեղ
ավելի ցայտուն էին արտահայտվում սոցիալական կապերը,
փոխօգնությունը, և որոնք դիմագրավում էին թշնամիներին ու
բնական աղետներին, որպես միաձույլ միավորներ:

Հալածական որսորդության արդեն նշված առաջընթացը, հա-
մատեղ պաշտպանությունը գիշատիչ կենդանիներից, կրակի
պահպանումը՝ այս ամենը նպաստում էին նախահամայնքի միա-
վորմանը, փոխօգնության սկզբում բնազդական, ապա՝ գիտակց-
ված ձևերի երևան գալուն: Կոլեկտիվի միավորմանը նպաստում էր
նաև լեզվի կատարելագործումը, որի մասին կիսովի հետազայում:
Բայց հատկապես մեծ առաջընթաց տեղի ունեցավ նախահամայն-
քի գոյության եզրափակիչ փուլում՝ մուսոյերյան դարաշրջանում:
Հենց այդ դարաշրջանին են վերաբերում կոլեկտիվի անդամների
նկատմամբ հոգատարության վառ վկայությունները՝ նեանդեր-
թալյան թաղումները:

□ ՍԵՌԱԿԱՆ ՀԱՐԱՔԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՆԱԽԱՀԱՄԱՑՆՔՈՒՄ

Նախահամայնքում սոցիալական և կենսաբանական սկզբունք-
ների միջև եղած պայքարի հիմնական գծերից մեկը որդեծնության
կամ սեռական հարաբերություններն են: Այստեղ կենդանական
բնազդները պիտի արտացոլվեին առանձնահատուկ ցայտունու-
թյամբ և, հետևաբար, ուժեղագույն ճնշում կրեին զարգացող հա-
սարակության կողմից:

Ամենից առաջ ծագում է այն հարցը, թե ինչպես էին կազմակերպված սեռական հարաբերությունները նախահամայնքին նախորդող մարդու նախնիների կենդանական միավորումներում: Նրանց որոշակի, թեև, իհարկե, բոլորովին էլ ոչ լրիվ նմանակը կարելի է տեսնել պրիմատների փոխհարաբերություններում, որոնց ուսումնասիրությունը վերջին տասնամյակներում զգալի ուշադրություն է հատկացվել: Ներկայումս ապրող կապիկների որոշ տեսակներ, օրինակ՝ չիմպանզեն և գորիլան, ապրում են զույգային ընտանիքներով, մյուսները՝ այսպես կոչված հարեմային ընտանիքներով, որ կազմված է խոշոր և ուժեղ արուի կողմից ղեկավարվող մեկ-երկու տասնյակ էգերից: Առաջնորդից բացի, հարեմային ընտանիքի կազմում լինում են երիտասարդ արուներ, բայց սովորաբար նրանք չեն մասնակցում բազմացման պրոցեսին՝ առաջնորդի հետ մրցակցությանը դիմանալու անհնարինության պատճառով: Երբ մի քանի ընտանիքներ միավորվում են հոտի մեջ, նրանցից յուրաքանչյուրը պահպանում է որոշակի մեկուսացվածություն, որը սակայն չի բացառում էգերի համար տարվող կոիվները:

Կարելի է ենթադրել, որ քիչ թե չատ նման հարաբերություններ գոյություն ունեն նաև մարդու նախնիների համայնքներում: Բոլոր դեպքերում այստեղ ևս հարեմային կամ ցանկացած այլ կենդանաբանական ընտանիքը անտազոնիստական էր հոտային միավորմանը: Այդ պատճառով էլ մեր գիտնականների մի մասը գտնում է, որ նախահամայնքը՝ որպես հասարակական կազմակերպության սկզբնական ձև կարող էր առաջանալ միայն նրա մեջ կենդանաբանական ընտանիքների լուծվելու և հասուն արուների փոխադարձ հանդուրժողականության արդյունքում, այսինքն չկարգավորված սեռական հարաբերությունների կամ պրոմիսկուիտետի* հաստատման հետևանքով: Այդ վարկածի կողմնակիցները ելնում են ոչ միայն տրամաբանական դատողություններից, այլև որոշ ազգաբանական տվյալներից, այն է՝ հետամնաց շատ ցեղերի հայտնի պրոմիսկուիտետային, խրախճանային տոնակատարություններից, որի մեջ տեսնում են սեռերի հարաբերության նախասկզբնական ազատության մնացուկներ: Սակայն գոյություն ունի և նոր կողմնակիցներ է ձեռք բերում մի այլ տեսակետ ևս, համաձայն որի նախահամայնքը իրեն նախորդող կենդանական միավորումներից ժառանգել է հարեմային ընտանիքը նրան բնորոշ սեռական հարաբերությունների կարգավորմամբ: Եթե դա այդպես է, ապա նախահամայնքը

պիտի կազմված լիներ մի քանի հարեմային խմբավորումներից, որոնք ժամանակ առ ժամանակ պիտի վերախմբավորվեին իրենց առաջնորդի մահվան, կանանց պատճառով տեղի ունեցող կոիվների և այլ դեպքերում և, ընդհանրապես, պիտի լինեին ավելի անկայուն, քան ինքը՝ նախահամայնքը:

Դեռևս չկան այնպիսի հավաստի փաստեր, որոնցով հնարավոր լիներ դատել նախահամայնքում սեռական հարաբերությունների մասին: Բայց բոլոր դեպքերում անտարակույս է, որ սեռական պրոմիսկուիտետը, առավել ևս՝ հարեմային կամ նրան նման մեկ այլ կազմակերպություն չէին կարող չդառնալ արտադրական կյանքը և ձևավորվող հասարակության միավորումը բարդացնող ներքին կոնֆլիկտների մշտական աղբյուրներ: Նախահամայնքի զարգացման անհրաժեշտությունը ժամանակի հետ ավելի ու ավելի էր պայմանավորում սեռական ոլորտում կարգավորման անհրաժեշտությունը, սակայն այն հարցը, թե ի՞նչ ձևով էր ընթանում այդ գործընթացը, մարդկության հնագույն պատմության հանելուկներից մեկն է:

§ 3. ՄՏԱԾՈՂՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԽՈՍՔԻ ԾԱԳՈՒՄԸ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Նախնադարյան հասարակության պատմության բազմաթիվ հիմնահարցերի շարքում այս մեկը, թերևս, ամենաբարդն է: Մեզ չեն հասել փաստագրական որևէ տեղեկություններ այն մասին, թե ինչպիսին էին հաղորդակցման եղանակները ավստրալոպիթեկների, պիթեկանթրոպների և նեանդերթալցիների հոտերում, առավել ևս, որ որևէ ուղղակի տվյալ չկա մարդկային մտածողության ձևավորման և զարգացման առաջին փուլերի մասին: Մեր տրամադրության տակ գտնվող գործնականում ողջ տեղեկատվությունն ունի կողմնակի բնույթ, և դրա օգնությամբ մենք կարող ենք ստանալ քիչ թե չատ ճշմարտանման պատկեր, բայց պարտավոր ենք միշտ հիշել դրա պայմանականության մասին:

Արդեն 19-րդ դ. երկրորդ կեսին երևան եկան մտածողության ու լեզվի ծագման և հետագա զարգացման հիմնախնդիրների մեկնաբանություններ: Գիտնականներից ոմանք ընդգծում էին իսկապես մարդկային մտածողության և լեզվի միջոցով դրա արտա-

Հայտման անքակտելիությունը, առանց լեզվական ձևակերպման չկա միտք, ինչպես և ինքը՝ լեզուն, գոյություն ունենալ չի կարող առանց մտածողության գործընթացի: Դա գիտական խոշոր նվաճում էր, քանի որ լեզվաբաններն այդ դրույթի ըմբռնմանը և հիմնավորմանը հասան մի քանի տասնամյակ հետո: Սակայն հասկանալի է, որ լեզվի և մտածողության միասնականության հիմնավորումը, որ ինքնին բացառիկ կարևոր է փիլիսոփայության տեսանկյունից, և այդ դրույթն ընդունելը չի պարզաբանում խոսքի այն կոնկրետ ձևերի հարցը, որ այն ունեցել էր հնագույն հոմինիդների մոտ և շարունակում էր ունենալ նախնադարյան հասարակության պատմության ընթացքում, ընդհուպ մինչև ժամանակակից տեսակի մարդու հանդես գալը:

Մոտ 60 տարի առաջ ականավոր ռուս լեզվաբան, բանասեր, մշակույթի պատմաբան և նույնիսկ հնագետ ու ազգաբան Նիկոլայ Յակովլևիչ Մառը առաջ քաշեց և ձգտում էր հիմնավորել կինետիկ խոսքի՝ շարժումների լեզվի գաղափարը, որն, իրր, ներհատուկ էր հնագույն նախնադարյան մարդուն և նախորդել էր հրնչյունային լեզվին: Այն քննադատությունից, որին ենթարկվեցին Մառի տեսական շատ դրույթներ հետագա գիտության կողմից, բաժին հասավ նաև շարժումների լեզվի տեսությունը, այն ճանաչվեց որպես ոչ գիտական հնարանք և թաղվեց պատմության արխիվներում: Այնինչ Մառի և նրան կողմնակից մի շարք գիտնականների դատողությունները մերկապարանոց չէին: Նրանք հիմնվում էին ազգաբանական դիտարկումների ընդարձակ շարքի վրա, համաձայն որոնց մեր ժամանակներին մոտիկ և նույնիսկ ժամանակակից շատ հետամնաց (նախնադարյան) կոլեկտիվներում լեզուներն ունեն կինետիկ-շարժումային բնույթ: Ոչ առանց հիմքի նրանք մատնանշում էին, որ լեզվի հնչյունային նյութն իր զարգացման համար ժամանակ էր պահանջում, իսկ ծնունդ առնող հասարակական հարաբերությունները հաղորդակցության առումով պիտի սպասարկվեին լեզվի միջոցով: Այդ պարագաներում ժեստը, շարժումը իմաստ էր ստանում, կրում էր ինչ-որ տեղեկատվություն, շարժումն ու հաղորդումը կանոնականացվում էին, հաղորդումը ամրագրվում էր շարժմանը, աստիճանաբար առաջանում էր որոշակի ամրագրված իմաստներ կրող շարժումների ամբողջություն, որն էլ նշանավորում էր խոսքի զարգացման մինչհնչյունային փուլը: Ավելի զարգացնելով այդ վարկածը, կարելի է հեշտությամբ

պատկերացնել, թե այդ պայմաններում առանձին հոտերում ինչպես էին ձևավորվում շարժումների լեզուները, պատահականորեն կամ մարդկային հոգեբանական հատկությունների ազդեցությամբ տարրեր հաղորդումներն ամրագրվում էին տարրեր շարժումների և, հետևաբար, ժեստային հաղորդակցման համակարգերը, էությամբ լինելով միատիպ, տարրերվում էին միմյանցից, ընդհուպ մինչև մարդկանց մեկմեկու չհասկանալը:

Մառի վարկածը, երկար տարիներ մոռացության տրված լինելով, անսպասելի աջակցություն ստացավ չիմպանզեին խուլհամբների լեզուն սովորեցնելու վերջին փորձերի ժամանակ: Փորձերը կատարվում էին մի քանի կենդանիների հետ և արտակարգ տպավորիչ արդյունքներ տվեցին: Շիմպանզեին հնչյունային լեզուն սովորեցնելու բոլոր բազմաթիվ փորձերը հենց սկզբում անհաջողության մատնվեցին մարդկային հնչյուններ արտաբերելուն նրանց ձայնային ապարատի չհարմարվածության պատճառով: Բայց, երբ փորձեցին նրանց սովորեցնել շարժումների լեզվին, չիմպանզեները դուրս եկան շատ ընդունակ աշակերտներ, մեկ-մեկուկես տարվա ընթացքում նրանք տիրապետեցին հարյուրից ավելի բառերից կազմված բառապաշարի և դրանք բացարձակորեն տեղին էին օգտագործում, նույնիսկ իրենց համար անսպասելի, փորձով չնախատեսված իրավիճակներում: Հետաքրքիր է, որ շարժումների լեզվին տիրապետելը վերափոխեց նրանց վարքը, իրենց «չխոսող» ցեղակիցների հետ մի խմբի մեջ միավորելու ժամանակ «խոսող» չիմպանզեները զգում էին իրենց օտարումը և ձգտում էին դեպի փորձարարներին՝ մարդկանց: Եվս մեկ հետաքրքիր փաստ, մայր չիմպանզեներն այդ լեզուն սովորեցնում էին իրենց ձագերին:

Այնուհանդերձ, որքան էլ փայլուն լինեն այդ փորձերի արդյունքները, կինետիկ լեզվի տեսությունն ունի օրգանական մի խոշոր թերություն, շարժումների լեզուն հեռավորության վրա չի հաղորդվում և միանգամայն պիտանի չէ մթնության մեջ, որով նրա ֆունկցիոնալ հնարավորությունները միանգամից կտրուկ սահմանափակվում են: Վերը ասվեց, որ հնագույն հոմինիդները հալածական որսի ժամանակ կենդանիներին վախեցնում էին ինչ-որ աղմուկով, այդ թվում՝ սեփական ձայնով: Բոլոր կապիկները, ներառյալ մարդանմանները, ձայնավորված կենդանիներ են և այս կամ այն ձայնն արձակելը նրանց համար բնական երևույթ է: Սրանք, թեև կողմնակիորեն, այնուհանդերձ, բավականին լիար-

ժերությամբ ապացուցում են, որ Հնագույն Հոմինիդները ձայնավորված էակներ էին, և նրանց մոտ առկա էին ձայնային հաղորդակցության սկզբնական, շատ թույլ, բայց միանգամայն զգալի սաղմեր: Շատ հնարավոր է, որ սկզբնական շրջանում ձայնային հաղորդակցությունն ուղեկցվում էր շարժումներով, սակայն ձայնային լեզվի շատ ավելի հարուստ ներունակ հնարավորությունները պիտի լինեին վճռորոշ և դուրս մղեին հաղորդակցության շարժումային միջոցներին, որպես աղքատիկ հնարավորություններով և, որ գլխավորն է, սահմանափակ համակարգի: Եթե խոսելու լինենք հնագույն Հոմինիդների հնչյունային խոսքի անմիջական հիմքի մասին, ապա այն գոյացած է բարձրագույն պրիմատներին յուրահատուկ ձայնահնչյունությամբ և հավանաբար շատ նման էր նրան իր բնույթով, բայց, իհարկե, ոչ հնչելու ձևով. որը կարող էր լինել բոլորովին այլ: Այդ ձայնավորման մեջ առանձնացվում են երկու տիպ կամ ձայների երկու հիմնական խմբեր՝ սովորական ձայներ, որոնք արտահայտում են սպառնալիք, մոլեգնություն, վախ և այլն (հաշվում են դրանց 20-30 տարբեր տեսակներ) և, այսպես կոչված, կենսական աղմուկներ, որ կապիկներն արձակում են միշտ, բայց որոնք կապված են նրանց հուզական վիճակի, օրինակ՝ ուտելիքից բավականություն ստանալու հետ և տեղեկատվական լիցք չեն կրում: Հնարավոր է միայն, որ այդ հոտի բոլոր անդամները, երբ այդ ձայներն արձակվում են միասին, իրենց անվտանգ են զգում: Ռուս խոշորագույն մարդաբան Վ. Վ. Բունակը, որ երկու հատուկ ուսումնասիրություն է նվիրել լեզվի ծագմանը, գտնում էր, որ կենսական աղմուկները հենց այն հիմքերն են, որոնց վրա ձևավորվում է հնչյունային խոսքը, սակայն հարցի հետագա ուսումնասիրությունը չհաստատեց այդ պնդումը, ըստ երևույթին պրիմատների իմաստային որոշակի լիցք կրող ձայներն էին հանդես գալիս որպես մարդկային պարզագույն ձայնային հաղորդակցության ձևավորման ակունքներ:

Վերը թուուցիկ նկատվեց, որ լեզվի ծնունդ առնող համակարգը պիտի սպասարկեր ձևավորվող հասարակական հարաբերություններին: Դա սկզբունքորեն ճիշտ, բայց ոչ բավարար ձևակերպում է: Ոոսքը պիտի սպասարկեր նաև զարգացող մտածողության բոլոր ֆունկցիաները, դառնար նրա արտաքին դրսևորումը: Այստեղ մենք դեռևս թափառում ենք ենթադրությունների աշխարհում: Շատ լեզվաբաններ ենթադրում են, որ առաջինը եղել է գոր-

ծողությունների ըմբռնումը, և, հետևաբար, լեզվի մեջ ամենից առաջ ծնվել է բայական կարգը (նոմինացիան*): Միաժամանակ, կատարելապես ակնհայտ է, որ ոչ պակաս կարևոր է գործողության առարկայի անվանումը: Այսպիսով, անվանական կարգը, թեև ավելի սահմանափակ ձևով, պիտի գոյություն ունենար բայական կարգի հետ համատեղ: Բառապաշարի կազմը դժվար է վերականգնել, դրանք գուցե թե ուտելի բույսերի, որսի օբյեկտների, մսեղիքի մասերի, աշխատանքի գործիքների, մերձավոր ցեղակցական հարաբերությունների անվանումներն են, ինչպես նաև գործողություն ցույց տվող բառերի ոչ մեծ հավաքածոն: Այդ բառապաշարից օգտվելն արդյունավետ կարող էր լինել միայն դերանվանական հարաբերությունների և ծառայողական, առաջին հերթին, գործողության ուղղությունը ցույց տվող բառերի գիտակցման դեպքում: Միայն այսպես մենք կարող ենք ներկայումս վերականգնել հնչյունային խոսքի սկզբնական ձևերը, թեև, իհարկե, դրանք վերականգնվում են վարկածայնորեն, և քիչ հույսեր կան դրանց կոնկրետ հնչական իրողությունները վերարտադրելու համար:

Արդեն հրատարակվել են բաղմաթիվ աշխատություններ, որոնք պարունակում են ընդարձակ դատողություններ մտածողության և լեզվի զարգացման փուլերի մասին: Բայց դրանք բոլորն էլ քիչ համոզիչ են կոնկրետ տվյալների բացակայության պատճառով և դրանց գիտական արժեքն ավելի շատ թեմայի հետազոտման կոնկրետ ուղիների նշումն է, քան թե ընձեռած որոշակի արդյունքը: Անվիճելիորեն կարելի է պնդել, որ բառապաշարն աստիճանաբար հարստանում և կատարելագործվում էր նրա գործադրման ոլորտը, այսինքն՝ լեզվի այն կիրառական մասը, որի միջոցով առավել ճշգրիտ էին արտահայտվում լեզվական միջոցներով նշված հասկացությունների միջև եղած հարաբերությունները: Հետագայում մենք կտեսնենք, որ մուսոյերյան դարաշրջանում երևան են գալիս զաղափարախոսության որոշակի սաղմեր, որը չէր կարող չհանգեցնել լեզվի հետագա հարստացմանը: Վերջապես, ըստ համընդհանուր կարծիքի, ժամանակակից տեսակի մարդու երևան գալով լեզուն հասավ զարգացման այն մակարդակին, որոնք իր կառուցվածքով դարձավ լիովին ժամանակակից, ընդունեց այն ձևերը, որոնք հատկանշական են ներկայիս ուսումնասիրված լեզուների այս կամ այն ձևերին:

§ 4. ԳԱՂԱՓԱՐԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐԱՑՈՒՄՆԵՐԻ ԱԿՈՒՆՔՆԵՐԸ

Նեանդերթալյան մարդու ուղեղի ձևաբանական առանձնահատկությունների նկատմամբ մինչև վերջերս գոյություն ունեին խիստ տարբեր և գործնականում չփման եզրեր չունեցող երկու մեկնարանումներ: Մարդարաններն ու կազմախոսները բծախնդրորեն հաստատագրում էին կաղմախոսական բոլոր մանրամասները էնդոկրանների վրա, որոնք ստացվում էին զանգատուփի ներքին խոռոչի տարածության ծեփապատճենները հանելու միջոցով: Կատարվել են ուղեղային կառույցների տարբերակների և դինամիկայի բազմաթիվ ուսումնասիրություններ, և կան նեանդերթալցիների էնդոկրանների մեծաքանակ նկարագրություններ:

Այդ ամենն անգնահատելի գիտական նյութ է, բայց դրա մեկնաբանությունը պահանջում է ծայրահեղ զգուշություն, քանզի ուղեղի մակրոձևաբանությունը, այսինքն՝ նրա արտաքին կառուցվածքը գործնական իմաստով ավելի քիչ կարևոր է, քան ներքին կառուցվածքը: Իսկ ուղեղի ներքին կառուցվածքը, որ նյարդահյուսվածքարանները այնպես լավ ուսումնասիրել են ժամանակակից մարդու մոտ, բրածո մարդկանց մոտ դեռևս լիովին անհայտ է այն պարզ պատճառով, որ ուղեղային նյութը չի պահպանվել:

Դրա համար էլ հնագույն մարդկանց ուղեղի գործունեության տարբեր ֆունկցիոնալ կողմերի գնահատման հարցում մարդաբաններն աշխատում են լինել ծայրահեղ զգույշ և եթե իրենց թույլ են տալիս առաջ քաշել որոշ վարկածներ, օրինակ՝ նեանդերթալյան մարդու՝ ժամանակակից մարդու համեմատությամբ ավելի թույլ սոցիալական էակ լինելու վարկածը, ապա այդ անում են շատ զուսպ ձևով:

Հակադիր մոտեցումը առավել չափով արտահայտված է նախնադարյան հասարակության հիմնահարցերի մասին գրող հնագետների և ազգաբանների աշխատություններում: Բավականաչափ ազատորեն օգտագործելով նեանդերթալյան մարդու ուղեղի կառուցվածքի մասին եղած տեղեկությունները և, մեծ մասամբ, հիմնվելով ուղեղի մակրոոբյեկտի մասին տվյալներին, որ, ինչպես ասվեց, երկրորդական հատկանիշ է, հեղինակները գրում են նեանդերթալցիների ուղեղի կառուցվածքի և նրանց վարքի ինչ-որ առանձնահատուկ պարզունակության, վիթխարի և անհագուրդ ագրեսիվության, ինչպես նաև նեանդերթալյան հոտի մեջ տեղի

ունեցող արյունահեղ ընդհարումների մասին: Բրածո մարդկանց որոշ զանգերի արհեստական վնասվածքները մեկնարանվում են որպես ներհոտային կոնֆլիկտների հետևանք և, ըստ հեղինակների, ամրապնդում են ընդհարումների ժամանակ կենդանական, ընդհուպ սպանություն հասցնող ընդդեմների առկայության մասին եզրակացությունը: Հարավսլավիայի Կրապինա քարանձավում ապրած նեանդերթալցիների այժմ արդեն անվիճելիորեն ապացուցված մարդակերությունը՝ կանխարկիվ (որ ապացուցվել է առանձին անհատների ոսկորների ջարդվածքների և դրանց կրծոտված լինելու հետքերի ուսումնասիրմամբ), նույնպես վկայում է նրանց կիսազազանային վարքի մասին: Ըստ որում, անուշադրության է մատնվում այն անհերքելի հանգամանքը, որ կենդանիների միավորումներում բոլոր վեճերն ավարտվում են խաղաղ, այնտեղ չկան նման զազանարար վարքի օրինակներ: Եվ ինչպես՞ կարող էր գոյատևել նեանդերթալյան մարդկանց հոտը տեղական ժամանակի, հսկայական թվով սերունդների կյանքի ընթացքում, եթե այն ներսից քայքայվի մահացու ելք ենթադրող դաժան կոնֆլիկտները:

Ի հակակշիռ վերը նշվածի, կա մի այլ ուղղություն, որն անտեսում է ժամանակակից մարդու համեմատությամբ նեանդերթալցու ձևաբանական պարզունակության անվիճելի փաստը և նրան համարում է ժամանակակից մարդուց գործնականում համարյա թե չտարբերվող ձև: Նեանդերթալցիների կոլեկտիվներն ունեին բարդ սոցիալական կազմակերպություն, իրացնում էին պաշտամունքային բարդ ծեսեր, նրանց մոտ պատկերացումներ կային հոգու և միաստվածության մասին: Զարգացած էր նախնիների պաշտամունքը և այլն: Այստեղ մենք կտրվում ենք իրականությունից և նեանդերթալցիներին վերագրում այն, ինչ իրականում ոչ մի կերպ ապացուցել հնարավոր չէ:

Այսպիսով, նեանդերթալյան մարդկանց ուղեղի ծեփապատճենների հետադոտությունը ծայրահեղ քիչ հնարավորություններ է տալիս նրանց վարքն ու կենսակերպը վերականգնելու համար: Այն թերևս պիտանի է ասոցիատիվ մտածողության զարգացման, նյարդային համակարգի և ուղեղային գործունեության ընդհանուր մակարդակի մասին շատ զգուշավոր եզրահանգումների համար, կարող էր օգնել նաև առանձին զգայարանների զարգացման փուլերի վերականգնման հարցում:

Այդ առումով ավելի հիմնավոր տեղեկություններ են կրում

Հնագիտական տվյալները, անշուշտ, միայն նրանց անկողմնակալ մեկնաբանությունն զեպքում: Այդ դեպքում մենք չենք անտեսում նեանդերթալյան մարդկանց կյանքի կոնկրետ հետքերը, ընդհակառակը, մեր բոլոր վերականգնումները կառուցում ենք, առաջին հերթին, դրանց հիման վրա և տեղ չենք տալիս կոնկրետ նյութական հիմքից չբխող եզրակացություններին: Իսկ Հնագիտության տվյալները հարուստ ու բազմազան են: Դրանք ստացվել են հարյուրավոր աշելյան և մուստյերյան կայանների ու նեանդերթալյան տասնյակ թաղումների պեղումներից: Երևի թե այստեղ էլ պիտի բացատրել, թե ինչու այս բաժնում խոսվում է միայն նեանդերթալացիների մասին: Պատճառն այն է, որ ավելի վաղ Հոմինինների մասին չկան որևէ դիտարկումներ, որ վկայեն նրանց մոտ գաղափարական կարգի ինչ-որ պատկերացումների կամ գործունեության առկայության մասին: Բացառություն է Գերմանիայի արդեն հիշատակված Բիլցենդեյերեն քարանձավի պիթեկանթրոպների կայանը, որտեղ գտնվել է Հնագիտական ու կենդանական աշխարհի շատ հարուստ նյութ: Մշակութային շերտից հանված կենդանու ոսկորի վրա հայտնաբերվել են ակնհայտ արհեստական ծագում ունեցող ինչ-որ կարգով արված կտրվածքներ: Սակայն դրանց բծախնդիր ուսումնասիրությունը դեռևս արված չէ, և փաստն էլ մնում է եզակի, հետևաբար, գաղափարական պատկերացումների ինչ-որ ակունքների մասին խոսելը դեռևս վաղաժամ է:

Եթե փորձենք դասակարգել ուսումնասիրվող նյութի մասին Հնագիտական վկայությունները, ապա դրանք, բնականաբար, բաժանվում են երկու խմբի՝ թաղումներին վերաբերող տեղեկություններ և տեղեկություններ իրականության նկատմամբ գեղագիտական ինչ-որ ձևերի մշակման և արվեստի սկզբնավորման մասին: Սակայն անհրաժեշտ է անմիջապես ընդգծել, որ թաղումների վերաբերյալ տեղեկություններն առավել լրիվ և տեղեկատվական են, թեև նեանդերթալացիների մոտ հենց թաղման առկայության փաստը գիտությունն ընդունեց ոչ անմիջապես և մի քանի տասնամյակ տևեց, մինչև այն սկսեց գիտակցվել որպես ապացուցված ու անփիճկի փաստ: Նեանդերթալյան թաղումների իրոք գոյության մասին կասկածների մի մասը բխում է այն հանգամանքից, որ դրանք Հնագիտության զարգացման վաղ փուլերում հաճախ պեղվում էին ոչ թե մասնագետ-հնագետների, այլ սիրողների կողմից, որոնք չունեին թաղման ծիսակարգի Հնագիտական

հաստատագրման անհրաժեշտ գիտելիքներ: Քիչ բացասական ազդեցություն չունեն նաև ննջեցյալի իրեն թե միայն սանիտարահիգիենիկ նկատառումներով հողով ծածկելու մասին մտայնությունը: Սակայն բծախնդրորեն պեղված թաղումների մասին ներկայումս կուտակված դիտարկումները, ինչպես նաև ննջեցյալի դիրքի և ուղեկցող գույքի ամրագրումը հնարավորություն են ընձեռում ենթադրություններից անցնել այն հաստատ համոզմանը, որ ննջեցյալի նկատմամբ գործադրել են յիշվի՛ն կանխամտածված գործողություններ, այսինքն՝ թաղման արարողությունն իրոք գոյություն է ունեցել:

Դրա մասին, առաջին հերթին, վկայում է Երկրի կողմերի նկատմամբ ննջեցյալների դիրքը: Թաղումների ճնշող մեծամասնությունը բացվել է Եվրոպայում, Առաջավոր և Միջին Ասիայում, և դրանք բոլորն էլ փոքր շեղումներով կողմնորոշված են արևելք-արևմուտք ուղղությամբ, իսկ շեղումները հեշտ է բացատրել թաղման փոսը քանդելու հարմարությամբ, քարանձավների տեղագրությամբ և այլն, այսինքն՝ թաղման նկատմամբ դուրս արտաքին պարագաներով: Դիակի դիրքի այդպիսի գիտակցված բնույթը, անտարակույս, վկայում է Արեգակի՝ իր ուղեծրով շարժումն ըմբռնելու և լուսատուի հետ ննջեցյալի ինչ-որ կապի պատկերացման մասին: Թեչիկ-Թաշ քարանձավի թաղումը հաճախ բերվել և բերվում է որպես ապացույց, թե նեանդերթալացու մոտ արդեն գոյություն ունեն Արեգակի պաշտամունքը: Թաղման չուրջը որոշակի կարգով, քիչ թե շատ շրջանաձև շարված էին այդ տեղանքում նեանդերթալացիների որսի կենդանու՝ քարայծի եղջյուրներ:

Բծախնդիր լինելու դեպքում պիտի ընդունել, որ Հնագիտական հայեցակետից այդ ապացույցը բավականին խաբխուր է, սակայն տրամաբանորեն դատելով, կարելի է ենթադրել, որ ննջեցյալի դիրքի կապը Արեգակի շարժման հետ պատահական չէ և արտացոլում է լուսատուների աշխարհի և ննջեցյալների աշխարհի կապի, լուսատուների մեջ Արեգակի կենտրոնական դիրքի և այլնի մասին ձևավորված ինչ-որ պատկերացումները: Իսկ թե ինչպիսի՞ն էին այդ պատկերացումների կոնկրետ ձևերը, հիմա դժվար է ասել:

Սակայն բանը, ինչպես մատնանշվել է, միայն ննջեցյալի դիրքը չէ: Որպես կանոն, այն պառկած է կացարան ծառայող քարանձավի բարե հատակում քանդված կամ հողի մեջ փորված ոչ խոր փոսում: Նրա չուրջը հաճախ դրված են քարե գործիքներ: Որոշ հնագետներ

ենթադրում են, որ երբեք էլ չի հաջողվի ապացուցել ննջեցյալի կողքին գործիքներ դնելու կանխամտածված լինելը, և այդ մասին կարելի է միայն ենթադրել: Սակայն նման թերահավատությունը հազիվ թե արդարացվի, գործիքների և կմախքի տեղադրություն կապն ակնհայտ է, կրկնվում է բազմիցս, և, հետևաբար, պատահականությունը բացառվում է: Թաղման փոսերը, որոնց մեջ ննջեցյալներն առավել հաճախ դրված են կողքի վրա քնածի դիրքով, լցված են հողով ու քարերով, գտնվում են քարանձավի եզրագծով, բայց միշտ՝ նրա սահմաններում: Այսպիսով, նեանդերթալցիների մոտ ննջեցյալը անջատվում էր ապրողների աշխարհից, բայց չէր հեռացվում նրանից, ապրողների և մեռյալների աշխարհների մեջ ինչ-որ կապ կար, ննջեցյալի մասին հոգում էին և ոչ թե մի կողմ նետում նրան, ննջեցյալի հետ դնում էին որոշ իրեր (հնարավոր է՝ որոնք նա օգտագործել էր կենդանության օրոք), մի խոսքով, առկա է պատկերացումների և գործողությունների մի ինչ-որ հանրագումար, որից սկիզբ է առել ու զարգացել նախնիների պաշտամունքը, որն այնքան բնորոշ է նախնադարյան շատ հասարակությունների:

Երկնային մարմինների և մեռյալների պաշտամունքի հավանորեն դեռևս չձևավորված ինչ-որ սաղմերը նեանդերթալցիների հոգևոր կյանքում մեկուսացված երևույթ չէին: Շատ հավանական է, որ նրանք տիրապետում էին մոգության սկզբնական դրսևորումներին, ինչպես այդ վկայում են նեանդերթալցիներին ապաստան ծառայած Փրանսիական քարանձավներում արված առանձին դիտարկումները: Գրանցում հայտնաբերվել են ինչ-ինչ կենդանիներ հիշեցնող ծեփածո ֆիգուրներ, որոնց վրա, հավանաբար, քարեր էին նետվում: Բայց արդյո՞ք դրանք մոգական գործողությունների հետքեր են, որ ուղղված են եղել որսի ժամանակ կենդանուն հաղթահարելուն: Նեանդերթալցիների թաղումների մասին վերը ասվածի լույսի ներքո այդպիսի ենթադրությունը անհավանական չի թվում: Դիտարկումների և ենթադրությունների այդ ոլորտին ինչ-որ չափով առնչվում են Փրանսիայի հարավ-արևմուտքում գտնվող Դեգուրդու քարանձավում և Շվեյցարական Ալպերի Դրախենլոխ և Պետերսխյոլե քարանձավներում արված հնագիտական հայտնագործությունները: Ալպյան քարանձավներում հայտնաբերվել են արջերի գանգերի և վերջույթների ոսկորներ: Երկու դեպքում էլ դրանք մսեղիքի արժեքավոր մասերը չեն, և այդ պատճառով էլ դրանց կուտակումը չի կարելի դիտարկել որպես մսի պաշար: Արջի

ոսկորները Դեգուրդու քարանձավում թաղված են քարերից կազմված ինչ-որ արհեստական դամբարաններում: Այդ բոլորի ետևում թաքնված է մեզ անհայտ ինչ-որ իմաստ, հնարավոր է՝ մոգական ծեսերից մեկի արտացոլումը:

Սակայն 1970-90-ական թթ. մեզ բերում են այդ թաղումների այլ մեկնարանություն, որ վերաբերում է ոչ թե մոգական գործողություններին, այլ կերպարվեստի ծագման ակունքներին: Որոշ գիտնականներ ոչ առանց հիմքերի համարում են, որ արտաքին աշխարհի ձևերի մարմնավորմանը քարի և կավի մեջ (դրանց վառ օրինակները մեզ կհանդիպեն ուշ հին քարի դարում) նախորդել է մուստյերյան դարաշրջանին հատուկ այսպես կոչված բնական մակետի փուլը, երբ կենդանու դիակը կամ պաճուճապատանքը ամրացվում էր կավով կամ փայտե ձողերով: Այդ խրտվիլակի նկատմամբ կատարվում էին մոգական ծեսեր: Այդպիսի մակետը՝ կերպարվեստային ստեղծագործության նախաձևը և, միաժամանակ, մոգության առարկան, իր մեջ պարունակում է նշված երկու երևույթների նախահիմքերը միաժամանակ: Բայց այժմ արդեն հայտնաբերվել են նեանդերթալցիների գործունեության անմիջական հետքեր, որոնք կապված չեն արտադրական գործողությունների հետ: Բազմաթիվ հնագետներ որպես այդպիսի գործունեության հետք են ընդունում Փրանսիայի Լյա Ֆերասի քարայրում գտնված քարե սալիկը: Այն ամբողջովին ծածկված է, թվում է, արհեստական ծագում ունեցող թասաձև փոսիկներով, ինչպես նաև օքրայով արված բծերով ու չերտերով: Բայց գրանցում դժվար է ինչ-որ կարգ գուշակելը, բացի նման տարրերի բավականին անկանոն հերթագայությունից: Հնարավոր է, որ դրանով մարդկային պատմության մեջ երևան է գալիս պարզագույն դարդանախշը: Արտակարգ գտածո է հայտնաբերվել Ուկրաինայի Տերնոպոլ քաղաքի մոտակա կայանի մուստյերյան մշակութային խոտում՝ վրան ինչ-որ կենդանու պարզորոշ ուրվագիծ արված ոսկորի Կտոր: Սակայն շատ հնագետներ թերահավատորեն են վերաբերում այդ գտածոյին, այն վերագրելով ավելի ուշ ժամանակների:

ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍՈՒՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆԸ

§ 1. ՄԱՐԴԱԳՈՑԱՑՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍԻ ԱՎԱՐՏԸ

□ ՄԱՐԴԱԳՈՑԱՑՄԱՆ ՊՐՈՑԵՍԻ ԱՎԱՐՏԸ ԵՎ ԺԱՄԱՆԱԿԱ- ԿԻՑ ՏԵՍԱԿԻ ՄԱՐԴՈՒ ՀԱՆԴԵՍ ԳԱԼԸ

Վաղ և ուշ պլեյստոցենի ընթացքում հոմինիդների ընտանիքի առաջընթաց զարգացումը բարենպաստ նախադրյալներ ստեղծեց այդ էվոլյուցիայի վերջին աստիճանի՝ մարդու ժամանակակից տեսակի հանդես գալու համար: Իսկապես, *Homo* ցեղի դեռևս հնագույն ներկայացուցիչը՝ նեանդերթալյան մարդը, ուներ ինտենսիվ աշխատանքային գործունեության համար անհրաժեշտ բոլոր օրգանները՝ խոշոր ուղեղ, չարժուն ձեռք, ուղղված դրությամբ կայուն բայլվածք: Սակայն, ինչպես արդեն նշվել է, նրա ուղեղի կառուցվածքը բնութագրվում է բազմաթիվ պարզունակ հատկանիշների առկայությամբ, իսկ ձեռքի չարժունակությունը կարող էր սահմանափակ լինել, մի բան, որ պակասեցնում էր նրա

հնարավորությունները խոսքի և մտածողության զարգացման և քարի մշակման տեխնիկայի կատարելագործման ոլորտում: Այդ պատճառով էլ նեանդերթալցիների կոլեկտիվը պոտենցիալ փոքր հնարավորություններ ուներ կյանքի հասարակական ձևերի զարգացման համար:

Որպես սոցիալական էակի՝ նեանդերթալցու նկատմամբ ժամանակակից մարդու գերազանցության վրա է հիմնված ժամանակակից տեսակի մարդու հանդես գալու մասին համեմատաբար համոզիչ տեսությունը: Կլինիկական պայմաններում հիվանդների զննման ժամանակ նկատվել է, որ ուղեղի ճակատային մասերի վիրահատությունները և, ընդհանրապես, ճակատային մասերի ցանկացած վնասվածքները հանգեցնում են նյարդային համակարգի գործունեության ծանր խախտումների, որոնք ավելի հաճախ արտահայտվում են արգելակիչ ռեակցիաների քայքայման ձևով: Այն էակը, ում մոտ վնասվում են ճակատային բաժինները, դառնում է չար, կատաղի և անհամատեղելի մարդկային համակեցության բնականոն պայմաններին: Ցա. Ցա. Ռոգինսկու կարծիքով՝ ժամանակակից մարդու մոտ ուղեղի առջևի բաժինների ինտենսիվ զարգացումը նեանդերթալցու համեմատությամբ տեղի է ունենում հենց այն բանի հետևանքով, որ նրան պայմանավորող սոցիալական որակները հսկայական նշանակություն ձեռք բերեցին արտադրության կտրուկ աճի և տոհմային կազմակերպության սկզբնական ձևերի կազմավորման այնպիսի դարաշրջանում, որպեսին ուշ հին քարի դարն էր: Այդ պատճառով էլ ձևաբանական այդ առանձնահատկությունը բնական ընտրության ազդեցության ներքո զարգացավ և պահպանվեց սերնդեսերունդ: Գանգատուփի բարձրության ավելացումը և ուղեղի առաջնային բաժնի կառուցվածքի փոփոխության հետևանքով ճակատոսկրի ուղղահայաց դիրքի երևան գալը ի վերջո հանգեցրին վերհոնքային թմրիկի վերացմանը: Հնարավոր է, որ գանգատուփի կառուցվածքի վերափոխությունը ինչ-որ ազդեցություն թողեց նաև դեմքի կառուցվածքի վրա: Վերջապես, խոսքի հետագա կատարելագործման և արտադրության ու սոցիալական կազմակերպության զարգացմանը զուգահեռ ընթացող խոսքային օրգանների վերաձևավորման հետ է կապված, ըստ երևույթին, նաև ծնոտի ելուստի ձևավորումը:

Մարդու ժամանակակից տեսակի երևան գալը սկսվում է ուշ պլեյստոցենի երկրորդ կեսից և համընկնում է ուշ հին քարի դարի

սկզբի հետ: Բոլոր դեպքերում, մինչև հիմա հայտնի չեն ուշ հին քարեդարյան կայաններ, որտեղ հայտնաբերված լինեն նեանդերթալյան մարդու մնացորդներ: Ինչ վերաբերում է մուստյերյան ինդուստրիայի հետ ժամանակակից տեսակի մարդու մնացորդների գտածոներին, որ ավելի հավանական է նաև տեսականորեն, ապա դրանք առկա են: Մասնավորապես, այդպիսի հայտնագործություն է կատարվել 1953 թ. Ղրիմում, Ա. Ա. Ֆորմոզովի կողմից: Այդտեղ ժամանակակից տեսակի տղայի կմախքը, որ բնութագրվում է միայն երկու-երեք և այն էլ թույլ արտահայտված պարզունակ հատկանիշներով, գտնվել է ուշ մուստյերյան շերտում: Հնագիտական և երկրաբանական գրականության մեջ, կապված Homo sapiens-ի խոր հնության մասին տիրապետող հայեցակարգի հետ, բազմիցս նկարագրվել են միջին և նույնիսկ վաղ պլեյստոգենի երկրաբանական շերտերում մարդու ժամանակակից տեսակի մնացորդների հայտնաբերման դեպքեր: Սակայն այդ նկարագրությունները հիմնված են երկրաբանական թվագրման խիստ պահանջներին չզիմացող դիտողությունների վրա:

Սուր բանավեճ է ծավալվել նաև ժամանակակից տեսակի մարդու կազմավորման տեղի հարցի շուրջը: Մի կողմից ենթադրվում է, որ ժամանակակից մարդու տարբեր ռասաները ծագել են նեանդերթալցիների տարբեր ռասաներից և այդ պատճառով էլ ողջ Հին Աշխարհը կարելի է անվանել Homo sapiens-ի նախահայրենիք: Այդ վարկածի համաձայն, որ 1939 թ. ձևակերպվել է Ջինաստանում աշխատող գերմանացի մարդաբան Ֆրանց Վայդենռայսի կողմից և մարդաբանական գրականության մեջ ստացել է պոլիցենտրիզմի* (բազմակենտրոնային) վարկած անվանումը, եվրոպոիդ ռասան ձևավորվել է եվրոպական նեանդերթալցիների, նեգրոիդը՝ հարավային, գերադանցապես աֆրիկյան տեսակի նեանդերթալցիների հիման վրա, իսկ մոնղոլոիդ ռասան ծագում է սինանթրոպի սերունդներից: Այդ վարկածի օգտին կարող են բերվել հնագիտական այն տվյալները, որոնք վկայում են վաղ հին քարեդարյան մշակույթի անցմանը ուշ հին քարեդարյան մշակույթից ամենուրեք, ուր այդ անցումն ուսումնասիրվել է քիչ թե չատ հանգամանորեն: Մյուս վարկածը, որ 1947 թ. ձևակերպել է Յա. Յա. Ռոզինսկին և որն ստացել է մոնոցենտրիկ* (միակենտրոնային) անվանումը, ելնում է ժամանակակից և նեանդերթալյան ռասաների միջև չոչափելի ձևաբանական նմանակների բացակայությունից: Համաձայն այդ

վարկածի՝ մարդու ժամանակակից տեսակը կազմավորվել է բնակեցման մարզի (օյկումենի) կենտրոնում, հավանորեն Առաջավոր Ասիայում և Միջերկրածովյան շրջանում, նեանդերթալցիների տարբեր տեսակների ինտենսիվ միախառնման հետևանքով, որ օյկումենի կենտրոնում տեղի էր ունենում ավելի մեծ չափերով, քան ծայրամասերում: Որպես այդ վարկածի կովաններ կարելի է նշել պաղեստինյան պրոգրեսիվ նեանդերթալցիներին, որ գտնվել են հենց Homo sapiens-ի ենթադրվող նախահայրենիքում, և նրանց տեսակաբանական տարասեռությունը, որ վկայում է ձևաբանական տեսակի խիստ խառնուրդային լինելու հանգամանքը:

Ընդհանուր առմամբ, կարելի է ասել, որ պրոբլեմը դեռ հեռու է լուծված համարվելուց: Այնուամենայնիվ, հնագիտորեն ապացուցվող անընդհատ անցումը վաղ հին քարի դարից ուշ հին քարի դարին Հին Աշխարհի բոլոր մայրցամաքներում և ժամանակակից ռասաների աշխարհագրական տեղաբաշխման ու նեանդերթալյան տիպի զանազան ձևաբանական տեսակների մեջ գուգահեռականության առկայությունը նժարը ավելի չուտ թեքում են դեպի բազմակենտրոնային վարկածի կողմը:

Homo sapiens-ի ուշ հին քարեդարյան վաղ ձևերի կառուցվածքային յուրօրինակ առանձնահատկությունները համոզիչ բացատրություն են ստանում երկու վարկածների տեսանկյունից էլ և չեն օգնում ընտրություն կատարել դրանց միջև: Այսպես, քթի ուժեղ արտահայտվածությունը Արևմտյան և Արևելյան Եվրոպայի ուշ հին քարեդարյան մարդկանց մերձեցնում է եվրոպոիդ ռասայի ժամանակակից ներկայացուցիչների հետ. լայնադիր քիթը, դեմքի դեպի առաջ ձգված լինելը մինույն չափով բնորոշ են նեգրոիդ ռասայի ինչպես հին, այնպես էլ նոր ներկայացուցիչներին և, վերջապես, դեմքի տափակացածությունը, որ այնքան բնորոշ է ժամանակակից մոնղոլոիդներին, կարող է մատնանշվել նաև Ջինաստանի տարածքում գտնված ուշ հին քարեդարյան զանգերի վրա: Այս փաստը, թվում է, թե կարող է դիտվել որպես ժամանակակից մարդու և նրա ռասաների բազմակենտրոն ծագման ապացույց: Մյուս կողմից, ուշ հին քարեդարյան բոլոր զանգերին, Հին Աշխարհի որ մայր ցամաքում էլ նրանք գտնված լինեն, բնորոշ է հատկանիշների մի համալիր, որ նրանց մերձեցնում է միմյանց ու հնարավորություն է տալիս պնդել, որ ուշ հին քարեդարյան մարդու տեսակաբանական տարասեռությունը ավելի փոքր էր, քան ժամանակակից մարդու մոտ:

Սա բացահայտ կռիվն է, որ խոսում է միակենտրոնային վարկածի օգտին: Այդ հատկանիշների թվին են պատկանում լայն, ցածրադիր դեմքը, ցածր ակնախոռոչները, զանգատուփի երկարաձգվածությունը: Այս բոլորը ուշ հին քարեդարյան զանգերին տալիս են յուրօրինակ ձևաբանական կերպար, որ սովորաբար, մարդաբանական գրականության մեջ նշվում է որպես դեմքի ոսկորների և զանգատուփի չափսերի միջև եղած «աններդաշնակ» հարաբերակցության օրինակ: Հնարավոր է, որ այն արտահայտում է իր պատմության վաղ փուլերում մարդու ժամանակակից ձևաբանական տեսակի կազմավորման ընթացքի անավարտությունը:

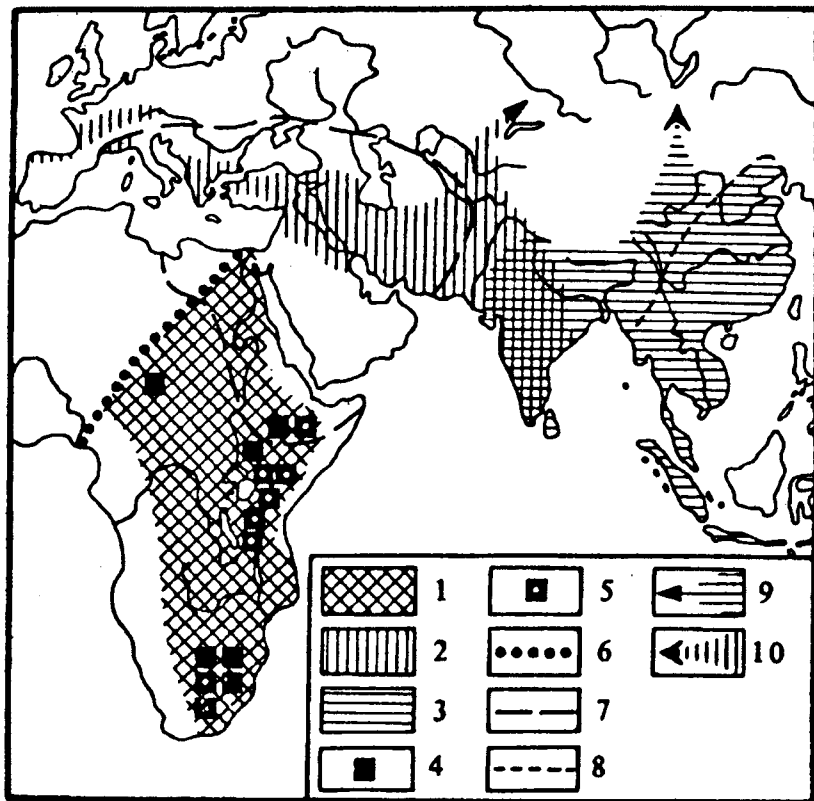
□ ՌԱՍԱՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Նախասկզբնական բնակեցման շրջանի՝ օյկումենի, ընդլայնումը նպաստում էր մարդու ռասայական տարբերակմանը: Ուշ հին քարեդարյան մարդկանց զանգերի գտածոները վկայում են, որ ներկայումս գոյություն ունեցող մարդկության ռասայական բաժանման հիմնական առանձնահատկություններն արդեն ուշ հին քարի դարաշրջանում արտահայտված էին բավականաչափ հստակորեն, թեև, ըստ երևույթին, ավելի պակաս չափով, քան ներկայումս: Դրանք քիչ թե չատ ճշտությամբ համընկնում են մայրցամաքների սահմանների հետ: Եվրոպոիդ ռասան ձևավորվել է գերազանցապես Եվրոպայում, մոնղոլոիդը՝ Ասիայում, իսկ նեգրոիդների ներկայացուցիչները բնակվում էին Աֆրիկայում և Ավստրալիայում: Բացառություն էին կազմում սահմանային գոտիները՝ Միջերկրածովյան շրջանը, որտեղ եվրոպական ավերին հանդիպում էին նեգրոիդ ռասայի ներկայացուցիչներ, իսկ աֆրիկյան ավերին՝ եվրոպոիդ խմբեր, Կովկասը, Միջին Ասիան, ուր բնակվում էին գերազանցապես եվրոպոիդ ռասայի ներկայացուցիչներ և Հարավային ու Հարավարևելյան Ասիան, որտեղ նեգրոիդները խառնված էին մոնղոլոիդների ու եվրոպոիդների հետ: Այսպիսով, մարդկային երեք մեծ ռասաների միջև ձևաբանական առանձնահատկությունների, կամ ինչպես ընդունված է ասել մարդաբանության մեջ՝ առաջին կարգի ռասայական տարբերությունների ձևավորման մեջ հիմնական դերը, ամենայն հավանականությամբ, պատկանում էր երկու գործոնների՝ անտարակույս, տար-

բեր մայրցամաքներում տարբեր բնական միջավայրերին հարմարվելուն և մայրցամաքների ընդարձակ տարածությունների մեկուսացված լինելու հանգամանքին, որ տեղի ունեցող մայրցամաքների միջև բավականաչափ հստակ բնական սահմանների առկայությունն պատճառով:

Բերենք ռասայական հատկանիշների հարմարվողական բնույթի օրինակներ: Նեգրոիդ ռասայի դասական ներկայացուցիչներն ունեն խիստ մուգ գույնի մաշկ, զանգուր մազեր, շատ լայն քիթ, հաստ, կարծեք չուռ եկած շրթունքներ: Հատկանիշների այս համալիրն այն միջավայրի պայմաններին հաջող հարմարվելու օրինակ է, որտեղ ապրում են նեգրոիդները և որոնք բնութագրվում են առաջին հերթին շատ բարձր ջերմաստիճանով ու մեծ խոնավությամբ: Եվրոպացիները արևադարձային կլիմայի պայմաններում, որպես կանոն, իրենց վատ են զգում և չոգի ու օդի խոնավության ուժասպառ անող պայմաններում արագ հիվանդանում են: Մյուս կողմից, Աֆրիկայի բնիկները այդ կլիման տանում են հիանալի կերպով: Այդ հանգամանքը բացատրվում է նրանով, որ վերջիններիս, ինչպես նաև ավստրալացիներին, լավ ինքնազգացողությունը պահպանելու հարցում օգնում են իրենց վերը թվարկված ձևաբանական առանձնահատկությունները: Մարմնի մուգ գույնը նրանց մոտ գոյանում է մաշկի ծածկույթային շերտերում մելանինի՝ մաշկը այրվածքներից պահպանող հատուկ պիգմենտի առկայության շնորհիվ: Այն կա նաև մյուս ռասաների ներկայացուցիչների մաշկի մեջ, սակայն զգալիորեն ավելի քիչ քանակությամբ: Գանգուր մազերը զլխի շուրջը ստեղծում են հատուկ օդակիր շերտ, որը զուլսը պաշտպանում է գերտաքացումից: Ըստ երևույթին դրան նպաստում է նաև նեգրոիդ ռասայի ներկայացուցիչների մեծամասնությանը բնորոշ զանգատուփի բարձրությունն ու երկարաձգվածությունը, որոնք ստեղծում են երկրաչափական այնպիսի ձև, որ, ինչպես պարզվել է հատուկ փորձերի միջոցով, ենթակա է գերտաքացման ամենափոքր աստիճանի: Ուռուցող ռունգերով լայն քիթը և հաստ շուրթերը լորձաթաղանթի ընդարձակ մակերեսով ուժեղացնում են ջերմատվությունը ճիշտ այնպես, ինչպես մաշկի միավոր մակերեսի վրա եղած քրտնագեղձերի մեծ քանակությունը, որ բնորոշ է նեգրոիդներին:

Մոնղոլոիդ ռասան ձևավորվել է կիսաանապատային ու տափաստանային տեղանքի պայմաններում, չոգ, բայց չոր-ցամաքային կլիմա ունեցող շրջաններում, ուր չոր ու ցուրտ քամին օդ է բարձ-

Մարդկության նախահայրենիքը, ռասագոյացման արևմտյան և արևելյան օջախները (ըստ Վ. Պ. Ալեքսևսկի)

Մոտավոր տեղաբաշխումը. 1 - Հնագույն օլդովեյան ինդուստրիայի, 2 - աուվելյապես կտրիչներով և հատիչներով հայտնի ստորին Հինքարեդարյան հուշարձանների, 3 - աուվելյապես չոպակերներով հայտնի ստորին Հինքարեդարյան հուշարձանների:

Ավստրոլոպիթեկների գտածոները Աֆրիկայում. 4 - ոսկրե մնացորդների, 5 - Հնագույն գետաբարե գործիքների հետ գտնված ոսկրե մնացորդների:

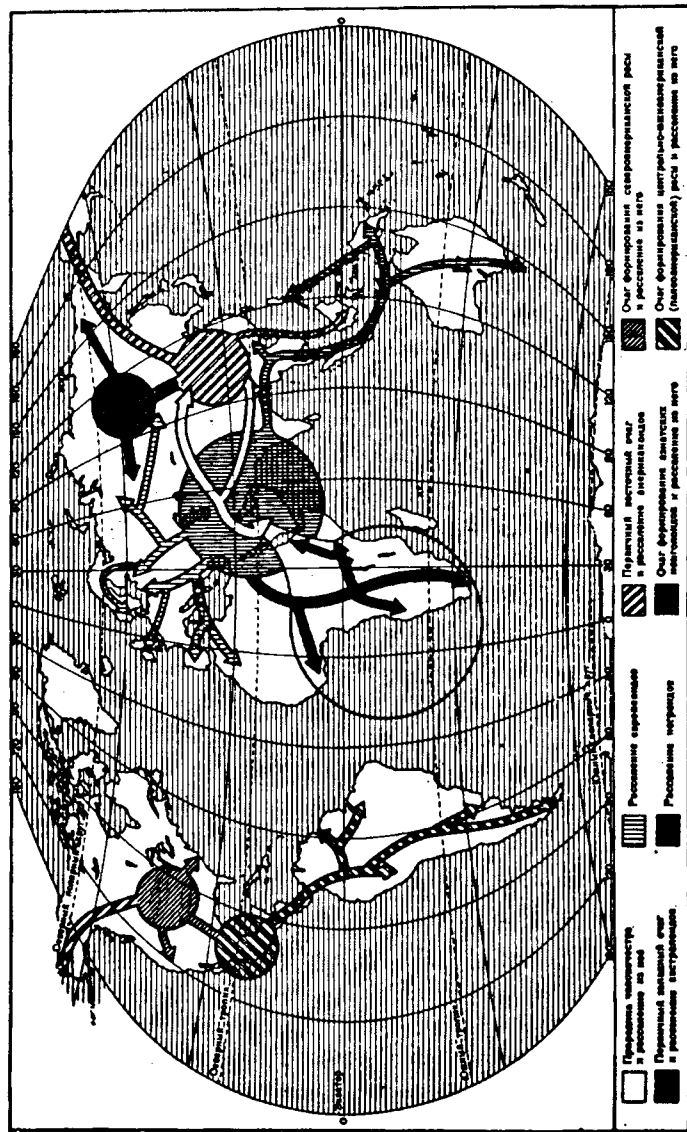
Ենթադրելի սահմանները. 6 - մարդկության նախահայրենիքի, 7 - ռասագոյացման արևմտյան օջախի, 8 - ռասագոյացման արևելյան օջախի:

Մարդկային առանձին խմբերի դեպի հյուսիս դիպվածական ներթափանցումը. 9- կտրիչներ և հատիչներ պատրաստելու ավանդույթներ ունեցող խմբերի, 10 - չոպակերներ պատրաստելու ավանդույթներ ունեցող խմբերի:

րացնում մանրագույն ավազի հսկայական ամպեր: Այդ հանգամանքը նույնպես չէր կարող չհարուցել ինչ-որ պաշտպանական հարմարվողականություն գոյացում: Եվ, իսկապես, մոնղոլոիդ ռասայի ներկայացուցիչների դեմքը ծածկված է ճարպի շերտով, որն իր հաստությամբ զգալիորեն զերազանցում է եվրոպոիդների ու նեգրոիդների դեմքի ճարպի շերտին, իսկ աչքերը բնութագրվում են նեղ կտրվածքով և աչքի ներքին անկյան մոտ հատուկ ծալքի՝ էպիկանտոսի առկայությամբ: Այն մասին, որ մոնղոլոիդ ռասայի այդ տարբերակիչ հատկանիշները ձևավորվել են միջավայրին հարմարվելու ազդեցության տակ, վկայում է նման առանձնահատկությունների առկայությունը Հարավային Աֆրիկայի բուշմենների ու հոտենտոտների մոտ, որոնք ապրում են Կենտրոնական Ասիայի բնական պայմաններին նմանվող տափաստանային ու կիսաանապատային տեղանքի պայմաններում:

Վերջապես, եվրոպոիդ ռասայի ամենարնորոշ ձևարանական առանձնահատկությունը՝ խիստ ընդգծված քիթը, նույնպես կարելի է բացատրել որպես մարդու ռասագոյացման պրոցեսի վրա կլիմայի ունեցած ազդեցության արդյունք: Չորրորդական ժամանակաշրջանի վերջում եվրոպայի համեմատաբար խիստ կլիման պայմանավորում էր հարմարվողության այնպիսի ձևերի առաջացման անհրաժեշտությունը, որոնք մարդու օրգանիզմը պահպանեին ցրտից: Քիթ խոռոչի երկարաձգվածությունը մեծացնում էր օդի ճանապարհը մինչև շնչառական ուղիները և նպաստում էր նրա տաքանալուն:

Պարզորոշ ձևով օգտակար հատկանիշների կողքին, որ, անտարակույս, ունեն էական նշանակություն և ձևավորվել են, ամենայն հավանականությամբ, գոյության պայմաններին հարմարվելու հետևանքով դեռևս այն փուլում, երբ գործում էր բնական ընտրությունը, այժմ գոյություն ունեցող բոլոր ռասաներն էլ բնութագրվում են քիչ թե շատ չեղոք հատկանիշների համալիրով, որոնք ղժվար է համարել զրանց կրողների համար օգտակար գործոն: Դրանք քիթ, բերանի և ականջների կառուցվածքների բազմաթիվ փոքր մանրամասներն են, դիմագծերի և գանգի չափերի այս կամ այն հարաբերությունը և այլն: Ըստ երևույթին, այդ բոլոր առանձնահատկությունների ձևավորման հարցում մեծ է պատահական փոփոխականության և մեկուսացման նշանակությունը, այլ խոսքով հատկանիշների չեղոք համալիրների ձևավորումը մարդ-

Մարդու նախահայրների և տարբերակեցումը այնտեղից: Քարտեզը կազմել է Վ. Պ. Ալեքսեևը

կային հիմնական ռասաների նախասկզբնական տարածման փակ արեալներում այդ հատկանիշների անհատական կոնցենտրացիայի արդյունք է: Որոշակի դեր ունի նաև, հավանորեն, կոոնյացիոն փոփոխականությունը, այսինքն երկու հատկանիշներից մեկի փոփոխությունը մյուսի փոփոխման հետևանքով: Ընդ որում, մյուսի փոփոխության հետևանքով փոփոխված հատկանշանը օրգանիզմին ինքնին կարող է նաև օգտակար լինել: Որպես օրինակ կարելի է բերել զեմքի լայնության փոփոխությունը գանգի լայնության փոփոխման դեպքում, մագների և աչքերի գունավորման ինտենսիվության միջև եղած կապը և այլն:

Այսպիսով, միջավայրին հարմարվելու, պատահական փոփոխականության ու մեկուսացման համատեղ ազդեցությունը Հին Աշխարհի երեք մեծ մայրցամաքներում հանգեցրին մարդկային երեք մեծ ռասաների կազմավորմանը, որոնց միջև եղած տարբերությունները ուշ Հին քարեդարյան ժամանակաշրջանի վերջում արդեն ռավականաչափ հստակ էին: Սակայն ռասագոյացման պրոցեսը զրանով չավարտվեց: Եթե բնական ընտրության ազդեցությունը, իսկ դրա հետ միասին և միջավայրին ուղղակիորեն հարմարվողականությունը փոքրացան, ապա անհամեմատ խոշոր չափերով աճեց ռասագոյացման պրոցեսի վրա տարբեր ռասաների ներկայացուցիչների խաչասերման ազդեցությունը: Դրանից բացի, գործողության մեջ մտավ ևս մեկ երևույթ՝ դարաշրջանային փոփոխականությունը, որի տակ մարդաբանները հասկանում են ժամանակի մեջ հատկանիշների փոփոխությունը որոշակի ուղղությամբ: Այդ երևույթի հատկապես պարզորոշ ազդեցությունը երևան եկավ գանգատուփի ձևի տարբեր դարաշրջաններում փոփոխվելու մեջ: Փոքրանում էր նրա երկարությունը և մեծանում լայնությունը: Ժամանակի մեջ փոփոխվում էին նաև գանգի զանգվածեղությունն արտահայտող հատկանիշները, ավելի զանգվածեղ տարրերակները փոփոխվում էին զեպի նրբացման կողմը: Այդ փոփոխությունները, ըստ երևույթին, բաղմաթիվ պատճառների, մասնավորապես աճի ժամանակաշրջանի երկարացման, սոցիալական միջավայրի ազդեցության ներքո սեռական հասունացման արագացման, մշակույթի մեջ հողագործության ներմուծման, որն, ակներևաբար, արտահայտվում է կերակրի և ընդհանուր առմամբ, տնտեսական կյանքի ողջ ռեժիմի փոփոխման մեջ, սերնդագործության ժամանակ ժառանգական վերադասավորումների արդյունք են:

Դատելով Հնէամարդարանական և Հնագիտական տվյալներով, ոասանների մեջ խոշոր ճյուղերի առանձնացումը վերաբերում է միջին քարի դարաշրջանին: Եվրոպոիդ ոասայի ներսում առանձնանում են Հյուսիսային ու Հարավային, իսկ մոնղոլոիդ ոասայի ներսում՝ ասիական և ամերիկյան ճյուղերը: Նեգրոիդ ոասան բաժանվում է տեսակների երկու խմբի՝ աֆրիկյան ու ավստրալիական: Ըստ երևույթին այդ ժամանակներին է վերաբերում նաև փոխադարձ չփման գոտիներում մետիսային տեսակների ձևավորումը: Տեղային ոասաններից չատերը ձևավորվել են մեկուսացվածության ազդեցության ներքո: Սա իրավացի է առաջին հերթին ավստրալիական ու ամերիկյան ճյուղերի վերաբերմամբ: Եվրոպոիդ ոասայի Հյուսիսային և Հարավային ճյուղերը, որոնց ներկայացուցիչները արտահայտում են երկրագնդի վրա գոյություն ունեցող ամենախարտիչահեր ու բաց գույնի աչքերով մարդկանցից նեգրերին անցման բոլոր նրբերանգները, ըստ երևույթին, նույնպես կրում էին կլիմայական գործոնի ազդեցությունը: Այսպիսով, ոասազոյացման տարրեր ազդակաները տարրեր կերպով են գործել տարրեր տարածքներում և տարրեր ոասայական տեսակների նկատմամբ:

Ռասայական տարբերակների հետագա ստորաբաժանումները վերոհիշյալ տեղային ոասանների ներսում զանազանվում են տարրեր ոասայական դասակարգումների մեջ, որոնք միմյանցից տարբերվում են առանձնացվող տեսակների քանակությամբ, նրանց զանազանման հիմունքներով ու սկզբունքներով և այդ տեսակների ծագումնաբանությունն ու փոխհարաբերությունների նկատմամբ հայացքներով: Այդ բոլոր տարբերակները ձևավորվել են տարրեր գործոնների ազդեցության հետևանքով: Ընդհանուր առմամբ, որքան երիտասարդ է այս կամ այն ոասայական տեսակը, նրա ձևավորման հարցում ավելի մեծ դեր են խաղացել խառնվածությունն ու հատկանիշների ուղղորդված փոփոխությունները: Սակայն այդպիսի երիտասարդ ոասայական տեսակների ճնշող մեծամասնությունը ձևավորվել է վերջին երկու-երեք հազարամյակների ընթացքում, և նրանց ձևավորումը դուրս է գալիս նախնադարյան հասարակության պատմության ժամանակագրական շրջանակներից:

§ 2. ՀԱՄԱՅՆԱՏՈՂՄԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Վերին Հին քարի դարաշրջանի սկիզբը նշանավորվում է արտադրողական ուժերի զարգացման մեջ տեղի ունեցող խոշոր տեղաշարժերով, որոնց մասին կխոսվի հետագայում: Արտադրություն զարգացման մեջ տեղի ունեցած խոշոր տեղաշարժերը ոչ պակաս խոշոր փոփոխություններ հարուցեցին հասարակական կազմակերպության մեջ: Մարդու զգալիորեն աճած տեխնիկական ղինվածությունը բնության հետ մղվող պայքարում հնարավոր դարձրեց համեմատաբար կայուն տնտեսական կոլեկտիվների գոյությունը: Սակայն, միաժամանակ, այն պահանջում էր արդյունավետ կիրառություն, ժառանգահաջորդություն, ինչպես նաև բարդացած գործիքների և աշխատանքային հմտությունների հետագա կատարելագործում: Այդ խնդիրը համեմատաբար ամորֆ, անկայուն կառուցվածք ունեցող նախահամայնքի ուժերից վեր էր, այդ պատճառով էլ նախահամայնքը անխուսափելիորեն իր տեղը պիտի զիջեր հասարակական կազմակերպության առավել կայուն ձևի:

Ինչպիսի՞ն էր այդ կազմակերպությունը: Մինչև վերջերս Հայրենական ուսումնասիրողները և արտասահմանյան գիտնականների մեծ մասը այն համարում էին դեռևս Լ. Հ. Մորգանի նկարագրած մայրական տոհմը: Դա հիմնավորվում էր մի քանի կարևոր հանգամանքներով: Առաջին հերթին, վաղ Հին քարեդարյան հասարակության զարգացման ծայրահեղ ցածր մակարդակի պայմաններում, երբ սկսվեց կազմավորվել նոր հասարակական կազմակերպությունը, սոցիալական կապերն ամրապնդելու համարյա թե միակ իրական հիմքը տոհմակցության ձևի մեջ չահերի ընդհանրության գիտակցումն էր: Երկրորդ, այն ժամանակների կոլեկտիվների համեմատաբար կայուն մասը կանայք էին, որոնք խոշոր դեր էին խաղում սերնդի նկատմամբ հոգատարության և տնային տնտեսության վարման ոլորտում: Երրորդ, ինչպես հարեմային ընտանիքների անկայունության, այնպես էլ սեռական չկանոնակարգված հարաբերությունների, այսինքն՝ հայրական գծի անորոշության պայմաններում արյունակցական-տոհմական հարաբերություններն, ըստ երևույթին, պիտի սկսեին գիտակցվել որպես միայն մոր գծով սերունդների արյունակցություն, հետևաբար, հաշվարկվեին մայրական, կանացի գծով: Այս հանգամանքների ազդեցության ներքո հասարակական կազմակերպության առաջին կարգա-

վորված ձևեր, որն ի վերջո փոխարինել է նախահամայնքին, հավանաբար եղել է մայրական գծով ընդհանուր ծագում ունեցող արյունակիցների կոլեկտիվը, այսինքն՝ մայրական տոհմը:

Միաժամանակ, ազգաբանները հայտնաբերել են մեծ թվով սակավ զարգացած հասարակություններ, որոնք ծանոթ էին տոհմական կազմակերպության որևէ ձևին կամ արյունակցության հաշվարկը վարում էին հայրական գծով: Զարգացման միևնույն մակարդակի վրա գտնվող այլ հասարակարգերից ոմանք ապրում էին մայրատոհմական, մյուսները՝ հայրատոհմական կարգերով: Կային նաև այնպիսիները, որոնք ազգակցության հաշվարկը տանում էին և՛ հայրական, և՛ մայրական գծով միաժամանակ: Երևան եկան այդ ֆենոմենի զանազան բացատրություններ: Դա արյունակցության հիմքի վրա ընդհանրության գիտակցումն էր: Բայց դա կարող էր հանդես գալ նաև որպես նույն տարածքում բնակության հիման վրա գիտակցվող ընդհանրություն: Արդյո՞ք դա արյունակցության մայրական և հայրական հաշվարկի դուգահեռ գոյությունն էր կամ, նույնիսկ, վերջինիս առաջնայնությունը: Բայց դա կարող էր հարուցված լինել էկոլոգիայի առանձնահատկություններով, օրինակ՝ տնտեսության մեջ հավաքչության կամ որսորդության գերակշռությամբ: Արդյո՞ք դա կարելի է բացատրել երեխաների՝ ավելի շատ հորը, քան մորը կապվածությամբ: Սակայն, էջ՞ որ հայտնի են այսպես կոչված սոցիալական հայրության՝ այսինքն տղամարդկանց որոշակի խմբին հայր ճանաչելու մասին պատկերացումները և այլն:

Սակայն դրանց հակասում են ժամանակակից փաստական շատ տվյալներ: Դրանցից մեկը առաջին հերթին է. Թեյլորի կողմից նշված այն պարագան է, թե ազգաբանությանը հայտնի են ազգակցության մայրական գծով հաշվարկից հայրականին անցնելու բազմաթիվ փաստեր, մինչդեռ հակառակը համարյա չկա: Դրան համապատասխան, հայրատոհմական կազմակերպությունների ճնշող մեծամասնության մոտ վկայվել են մայրական տոհմի մնացուկներ, իսկ հակառակ պատկեր ոչ մի տեղ չի դիտարկվել: Դա նաև հայրական-տոհմական կազմակերպություններում մայրական տոհմի նորանոր մնացուկների հայտնաբերումն է, որ հնարավորություն է տալիս ենթադրել, թե հետագայում այդպիսի վերապրուկներ կգտնվեն նաև այն ցեղերից շատերի մոտ, որտեղ դրանք դեռևս չեն գրանցվել: Վերջապես, դրանք պրիմատաբանության նորագույն

վկայություններն են բարձրակարգ կապիկների հոտերում արդեն նկատվող մատրիֆոկալության՝ սաղմերի մասին, որից կարելի է եզրակացնել, որ մայրական ազգակցության մասին պատկերացումները շատ բանով պիտի կանխեն հայրական ազգակցության մասին պատկերացումները: Այլ հարց է, որ մի շարք համեմատաբար ավելի հետամնաց ցեղերի մոտ ազգակցության մայրական հաշվարկը այս կամ այն կոնկրետ պատճառներով շատ շուտ է փոխարինվել հայրական հաշվարկի: Դա առանձնահատուկ, շատ բարդ հարց է, որ չպետք է չփոթել տոհմի նախասկզբնական ձևի հետ:

Տոհմական կարգերի ծագումը վաղ հին քարի դարից ուչ հին քարի դարաշրջանին անցման ժամանակաշրջանում կողմնակի կերպով հաստատվում է որոշ հնագիտական տվյալներով: Ռուսաստանի օրինակյան կայաններում բացվել են հսկայական, մի քանի տասնյակ, իսկ երբեմն՝ մի քանի հարյուր քառակուսի մետր մակերեսով կոլեկտիվ բնակարանների մնացորդներ, որոնց շինարարությունն ու օգտագործումը հնարավոր են միայն սերտորեն չադկապված արտադրողական կոլեկտիվների գործունեության դեպքում: Այդ բնակարաններից մի քանիսը (Կոստյոնկի I, Կոստյոնկի IV) իրենց մանրամասներով հիշեցնում են ազգաբանությանը հայտնի մայրական տոհմական կոլեկտիվների կացարանները, մասնավորապես, իրոկեզների այսպես կոչված «երկար» տները: Այդ նույն ժամանակներին են վերաբերում շատ գտածոներ, որոնք որոշակի հիմքեր են տալիս խոսելու ազգակցության մայրական գծով հաշվարկի երևան գալու մասին: Դրանք ընդգծված սեռական հատկանիշներով օրինակյան և սոյյուտրեյան կանացի արձանիկներն են, այսպես կոչված ուչ հին քարեդարյան «Վեներաները»: Հետևելով Պ. Պ. Եֆիմենկոյին, շատ հնագետներ դրանք դիտում են որպես մայր-նախամոր պաշտամունքի սաղմնավորման վկայություններ: Վերջերս այլ մեկնաբանություն է տվել Ս. Ա. Տոկարևը, որը դրանք համարում է ոչ թե նախամայրերի, այլ տոհմական խմբի կյանքի կենտրոնացումը մարմնավորող տնային օջախների տնտեսուհիներ և պահապաններ:

Երկրորդ հայեցակետն ամրապնդվում է բազմաթիվ ազգագրական գուգահեռներով և, հավանորեն, ավելի մոտ է ճշմարտությանը: Սակայն, ով էլ որ իրավացի լինի, ուչ հին քարեդարյան արձանիկները վկայում են հասարակական կազմակերպության

կյանքում և աշխարհայացքի մեջ կանանց առանձնահատուկ տեղի մասին և, հնարավոր է, իրոք հավաստում են մայրական-տոհմական պաշտամունքի սաղմնավորումը:

Տոհմի ծագման ժամանակի և նրա նախասկզբնական ձևի հարցը մինչև օրս էլ միանշանակ լուծված համարել չի կարելի: Այնուհանդերձ, մենք հակված ենք պաշտպանել առայժմ կայուն տեսակետը, տոհմը ծագել է ոչ հին քարի դարաշրջանի սկզբում, և որպես կանոն, մայրական տոհմի ձևով:

□ ԱՐՏԱՄՈՒՄԵՆՈՒԹՅԱՆ ԾԱԳՄԱՆ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ՎԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

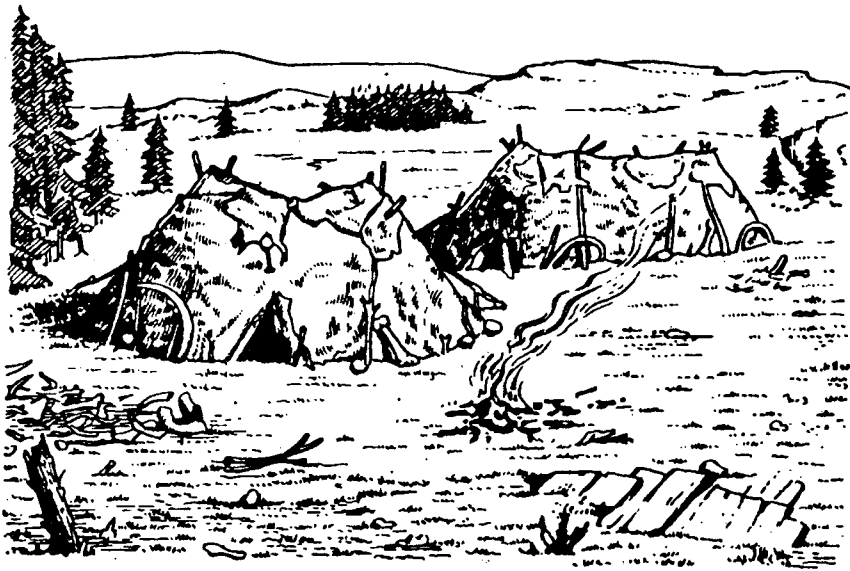
Ազգակցության միազիժ հաշվարկի հետ միաժամանակ տոհմի կարևորագույն հատկանիշներից էր արտամուսնություն (էքսոգամիայի*) սովորույթը, այսինքն՝ տոհմի ներսում ամուսնական հարաբերությունների արգելումը և դրանց նախասահմանումը տոհմի շրջանակներից դուրս: Այդ սովորույթի ծագումը, դրանով նաև, նախահամայնքի վերածումը տոհմական կազմակերպության, դեռևս պարզ չէ:

Արտամուսնության ծագման վերաբերյալ կան բազմաթիվ տարբեր վարկածներ, որոնցից ոչ մեկն էլ համընդհանուր ընդունելություն չի գտել: Դրանցից առաջինն առաջարկվել է 19-րդ դարի 60-ական թվականներին, Մակ-Լեննանի կողմից, որը գիտական շրջանառության մեջ դրեց էքսոգամիայի հասկացությունը, սակայն միաժամանակ նաև չփոթություն մտցրեց նրանով, որ բոլոր նախնադարյան ցեղերին բաժանեց էքսոգամ և էնդոգամ՝ խմբերի: Մակ-Լեննանի կարծիքով էքսոգամիայի ակունքներն ընկած էին «ոռգամաչունչ վայրենիների» սովորությունների մեջ, որոնք սպանում էին պատերազմների համար ոչ պիտանի աղջիկներին և ստիպված էին լինում իրենց համար կին փնտրել իրենց տոհմի սահմաններից դուրս:

Ուշադրություն հրավիրելով այն փաստին, որ եղջերվապահ չների արունները այլ ոհմակների էգերին գերադասում են իրենց ոհմակի էգերից, Դարվինը էքսոգամիայի ծագումը բացատրում էր առօրյա կյանքում անընդհատ իրար հետ չփվող, արյունակից ազգականների՝ միմյանց միջև սեռական հարաբերությունների նկատ-

մամբ փոխադարձ նողկանքով: Այդ ենթադրությունյան օգտին, հնարավոր է, ինչ-որ չափով խոսում են ժամանակակից ժողովրդագրական վիճակագրության տվյալները ըստ Հարավարևելյան Ասիայի որոշ երկրների, որ վկայում են ոչ արյունակցական ամուսնությունների վրա հիմնված ընտանիքներում երեխաների ավելի մեծ թվի առկայության մասին: Դարվինի տեսությունը մոտ է կանգնած արյունակիցների միջև արյունապղծական սեռական հարաբերությունների նկատմամբ «բնազդական» նողկանքի բավականին տաճած ված տեսությունը: Էքսոգամիայի ծագման վերաբերյալ ևս մեկ տեսակետ (Բրիֆֆոլտ, իսկ հայրենական գիտնականներից Բ. Ֆ. Պորչնև) ջանում է էքսոգամիայի ծագումը կապել նախահամայնքին իր հատկանշական կարգի հետ, որի դեպքում ավելի չարժույթ ուսուցող-տղամարդիկ մշտապես կտրված էին կանանցից և հանդիպում էին իրենց հերթին այլ նախահամայնքներից ետ մնացած կանանց հետ: Նշենք նաև է. Դյուրկհեյմի այն վարկածը, որը էքսոգամիայի ակունքները փնտրում էր մարդկային արյան հանդեպ՝ ընդհանրապես և իրենց տոհմի կանանց մոտ կուսախախտության (դեֆլորացիայի*) ու դաշտանի ժամանակ երեացող արյան հանդեպ մասնավորապես, ունեցած վախի մեջ:

Այս հարցի պատմության մեջ նկատելի հետք է թողել Մորգանը, որ էքսոգամ արգելքների ծագումը բացատրում էր արյունակիցների մերձեցման կենսաբանորեն վնասակար հետևանքներից խուսափելու ձգտումով: Սակայն գիտության հետագա տվյալները ցույց տվեցին, որ Մորգանի տեսությունը վիճելի է: Նախ, պարզվեց, որ արյունակցական ամուսնությունների վնասակարությունը պուլսյացիայի*, այսինքն՝ փոխադարձ ամուսնությամբ կապված խմբի, բավականաչափ բազմամարդության պայմաններում վիճելի է: Երկրորդ, եթե նույնիսկ այդպիսի ամուսնությունները վնասակար լինեին, ապա դա չէր կարող հաշվի առնվել ձևավորվող տոհմային կազմակերպության կողմից հենց միայն այն պատճառով, որ մուստյերյան մարդը հավանորեն լիովին չէր ըմբռնում սեռական ակտի և երեխայի ծննդի միջև եղած կապը, որի մասին վկայում են ավստրալացիների որոշ հավատալիքների վերապրուկներ: Երրորդ, տոհմական հասարակությունը մեծ մասամբ ոչ միայն թուլատրում էր, այլև պարտադիր էր համարում ամուսնությունը մոտիկ հարազատների որոշ կատեգորիաների միջև: Հաշվի առնելով այս ամենը, ժամանակակից գիտնականների մեծամասնությունը էքսոգամ

Ուշ Հին քարեդարյան կացարան Օստրավա - Պետրովիչում (Սիլեզիա):
Վերակազմություն

արգելքների ծագման «կենսաբանական» տեսությունը համարում է անբավարար չափով հիմնավորված:

Ուսումնասիրելով էքսոգամիայի ծագման բարդ խնդիրը, հայրենական գիտնականները ձգտում են գտնել սեռական հարաբերությունների կարգավորման այդ ձևի և նախահամայնքում արտադրողական գործունեության զարգացման ողջ ընթացքի միջև գոյություն ունեցող ներքին փոխադարձ կապ: Ընթանալով այդ ուղիով, որոշ ուսումնասիրողներ (Ա. Մ. Զոլոտարյով, Ս. Ա. Տոկարև) էքսոգամիայի ծագումը կապում են մուսուլյերյան նախահամայնքների՝ իրենց նախասկզբնական մեկուսացվածությունը հաղթահարելու և հարևան նախահամայնքների հետ տնտեսական կապեր հաստատելու ձգտման հետ: Սակայն միայն այս բացատրությունը, ըստ երևույթին, անբավարար է: Տնտեսական կապերն ընդլայնելու ձգտումը իր զարգացման մեջ պիտի հանգեցնեք մեծ թվով փոխադրված խմբերի երևան գալուն, այնինչ, ինչպես կտեսնենք հետագայում, տոհմական հասարակության նախասկզբնական

կառուցվածքին հատուկ էր փոխադարձ էքսոգամ ամուսնությունը շաղկապված միայն երկու կոլեկտիվի առկայությունը: Այլ ուսումնասիրողներ (ժամանակակիցներից հատկապես՝ Յու. Ի. Սեմյոնով) էքսոգամիայի ծագումը բացատրում են նախնադարյան կոլեկտիվների ներսում տնտեսական կյանքի կարգավորման անհրաժեշտությամբ: Նրանք ենթում են այն հանգամանքից, որ չկարգավորված սեռական հարաբերությունները պետք է ուղեկցվեին խանդի հողի վրա տեղի ունեցող անընդհատ ընդհարումներով, դրանով էլ խարխլելին նախահամայնքի հիմքերը՝ որպես տնտեսական և հասարակական բջիջ: Պայքարելով դրա դեմ, հասարակությունն աստիճանաբար ընդունեց սեռական արգելքները, որոնք հետզհետե սահմանափակում էին և, ի վերջո, անհնարին դարձրին սեռական հարաբերությունները տվյալ խմբի ներսում:

Բայց սեռական կյանքի տարածումը կոլեկտիվի շրջանակներից դուրս, ամրապնդելով տվյալ կոլեկտիվին, պիտի նպաստեր այլ կոլեկտիվների հետ կոնֆլիկտների հաճախացմանը, ընդ որում, հասկանալի է, որ որքան մեծ լինեք փոխադարձ ամուսնությունը շաղկապված կոլեկտիվների թիվը, այնքան կընդլայնվեր կոնֆլիկտների թատերաբեմը: Այդ պատճառով էլ ստեղծված հակասությունների վերացման պարզագույն ուղին տանում էր դեպի դուալ* (երկկազմ) կազմակերպության աստիճանական ծագումը՝ մշտական ամուսնական փոխհարաբերություններով միավորված միայն երկու էքսոգամ խմբերի համադրմանը՝ էնդոգամ ցեղի սաղմին:

Հետամնաց ցեղերի հասարակական կարգի առաջին նկարագրությունների ժամանակ արդեն նրանցից ոչ մեկն էլ չէր պահպանել երկկազմ կազմակերպությունն իր նախասկզբնական տեսքով, այսինքն՝ փոխադարձ ամուսնական կապերով միավորված էին երկուսից ավելի տոհմեր: Բնակչության աճի հետ մեկտեղ վերջիններս բաժանվեցին մի քանի նորագոյացությունների: Սակայն դուստր տոհմերը չխզեցին իրենց կապերը և շարունակում էին մնալ տոհմի երկու հատուկ կեսերը, որ Մորգանն անվանում էր ֆրատրիաններ՝ երկկազմ կազմակերպության մնացորդները, ցեղի երկու էքսոգամ փոխամուսնական ֆրատրիանների ձևով, լայնորեն հայտնի են շատ ժողովուրդների և ցեղերի պատմական անցյալում: Այսպես, Արևմտյան Վիկտորիայի ավստրալիացիների մոտ գոյություն ունեին Սև և Սպիտակ կակադոնների ֆրատրիանները, Նոր Իռլանդիայի մելանեզիացիների մոտ՝ Զկնորս-արծվի և Բազեի,

բրազիլական հնդիկների մոտ՝ Արևելքի և Արևմուտքի, սենեկա-
իրոկեզների մոտ՝ Արջի ու Եղջերվի, սելկուպների մոտ՝ ՄայրաՀավի
և Արծվի ֆրատրիաները և այլն: Որոշ դեպքերում, ինչպես, օրինակ,
սենեկա-իրոկեզների մեջ ավանդություններ են պահպանվել բոլոր
դուստր տոհմերի՝ երկու նախասկզբնական տոհմերից սերած լինե-
լու մասին, ընդ որում, այդ տոհմերի անուններով էլ կոչվել են
ֆրատրիաները: Մի շարք ժողովուրդների մեջ (մելանեզացիներ,
ամերիկյան հնդիկներ, օբյան ուգրեր և ուրիշներ) հաջողվել է գտնել
ֆրատրիաների երբեմնի տնտեսական, հասարակական ու զաղա-
փարախոսական միասնության հետքեր:

Ավելի լայնորեն են հետամտվում երկկազմ կազմակերպության
արձագանքները այն ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ, որոնք կորցրել
են հնագույն ֆրատրիալ բաժանումը, սակայն, հնարավոր է, պահ-
պանել են հիշողությունները ֆրատրիաների մասին իրենց տոհմա-
ցեղային կամ նրան հաջորդած այլ քաղաքական կառուցվածքի
երկվության կամ զույգության մասին ծագումնաբանական ավան-
դություններում, առասպելներում ու հավատալիքներում: Այդպիսին
են, օրինակ, հին աթենացիների 4 ֆիլերի, միդիացիների 6 ցեղերի,
հին Իսրայելի 12 ճյուղերի, օգուգների 24 ցեղերի, Հոների 24 ավագ-
ների մասին եղած տեղեկությունները, ինչպես նաև Եգիպտոսի և
Պերուի երկու «երկրների», Սպարտայի, Հոմերի և Կարթագենի երկու
տիրակալների մասին եղած տեղեկությունները: Այդպիսին են նաև
երկու նախահայրերի, հոմեացիների մոտ՝ Ռոմուլի և Ռեմի, Հայերի
մոտ՝ Սանասարի և Բաղդասարի, բուլղաթների մեջ՝ էխիրիթի և
Բուլազաթի, լեզգիների՝ Գեթու-Շարանի և Բացա-Կակովի մասին
եղած բազմաթիվ լեգենդները: Սակայն անհրաժեշտ է նկատի ունե-
նալ, որ այդպիսի երևույթների վերապրուկային կապի հարցը հին
երկկազմ կազմակերպության հետ, այնուամենայնիվ, վիճելի է: Մի
շարք դեպքերում սոցիալական կամ այլ կառուցվածքի «զույգու-
թյունը» կարող էր հարուցված լինել զանազան տարբեր պատճառ-
ներով, մասնավորապես այն պատճառով, որ այն ամենը, ինչ բա-
ժանվում է, առաջին հերթին բաժանվում է հենց երկու մասի:

Երկկազմ բաժանման տարածումն ամենուրեք (այն հայտնա-
բերվում է իրարից էթնիկական պատկանելությամբ ու զարգաց-
ման մակարդակով կատարելապես տարբեր ժողովուրդների մոտ)
վկայում է երկկազմ կազմակերպության խորին հնությունը և ունի-
վերսալության մասին: Այն ապացուցում է զգալի թվով ուսումնա-

սիրողների հայացքների անհիմնությունը, որոնք, ջանալով ժխտել
տոհմական կարգի ունիվերսալության մասին հայեցակարգը, երկ-
կազմ կազմակերպությունը դիտում են որպես նախնադարի պատ-
մության մասնավոր ինստիտուտներից մեկը, որ կապված է
«երկդասային մշակութային շրջանի» գոյության հետ (Վ. Շմիդտ,
Վ. Կոպպերս), որպես երկու ցեղերի պատահական միավորում (Ու.
Ռիվերս), կամ էլ մեկ հզոր առաջնորդի փոխարեն երկու թույլ
առաջնորդ ունենալու ձգտման արդյունք (որոշ ֆունկցիոնալիստ-
ազգաբաններ):

Այսպիսով, թվում է, թե էքսոգամիայի կապը նախահամայնքի
ներքին կյանքի կարգավորման հետ ավելի մեծ չափով է համա-
պատասխանում ընդհանուր տրամաբանական դատողություննե-
րին ու ազգաբանության փաստերին: Այնուհանդերձ, այն ևս կա-
տարյալ չէ: Վերջին ժամանակներում սահմանվել է, որ նույնիսկ
կենդանական միավորումներում գոյություն ունի առանձին ան-
հատների գերակշռման, հիերարխիայի բարդ համակարգ, որը քիչ
տեղ է թողնում ներքին ընդհարումների համար: Էքսոգամիայի և
տոհմական կարգերի ծագման խնդիրը դեռևս լուծված չէ: Դրա
պատճառներից մեկն այն է, որ այդ պրոբլեմի լուծման քննարկման
ժամանակ ուղղակի ազգաբանական տվյալների բացակայության
պատճառով հարկ է լինում դիմել կողմնակի տվյալների, վերապ-
րուկների ուսումնասիրությանը, իսկ երբեմն նույնիսկ սահմանա-
փակվել տրամաբանական փաստարկներով: Սակայն հնարավոր է,
որ կա նաև մեկ այլ պատճառ, միակ և բավարար բացատրություն
գտնելու ձգտումը այն դեպքում, երբ գոյություն ունեցող վարկած-
ներից չատերը պարունակում են իրենց ռացիոնալ հատիկը: Այս-
պես, հնարավոր է ենթադրել, որ փոքրաթիվ խմբավորումները
հանգեցին էքսոգամիային միջազգակցական ամուսնությունների
բացասական հետևանքների պատճառով, սերտ հարևանության
մեջ ապրող խմբերը՝ իրենց չփումն ամրապնդելու համար, իսկ
անբավարար չափով արդյունավետ ղեկավարման համակարգ
ունեցող խմբերը՝ ներխմբային ընդհարումների պատճառով: Բոլոր
այդ դեպքերում էքսոգամիայի հաստատումը, իհարկե, ոչ թե գի-
տակցված գործողություն էր, այլ երկարատև տարերային պրոցես,
որի ընթացքում արդեն էքսոգամիային հանգած խմբերը դառնում
էին ավելի կենսունակ ու ճնշում իրենց հարևաններին: Միաժամա-
նակ, որոշակի դեր կարող էր կատարել նաև դեպի էքսոգամիան

բերող գիտակցված, մակերեսային ազդակը՝ իսկապես լայնորեն տարածված տարուն* (ծիսական արգելքը) տոհմակիցների արյան նկատմամբ:

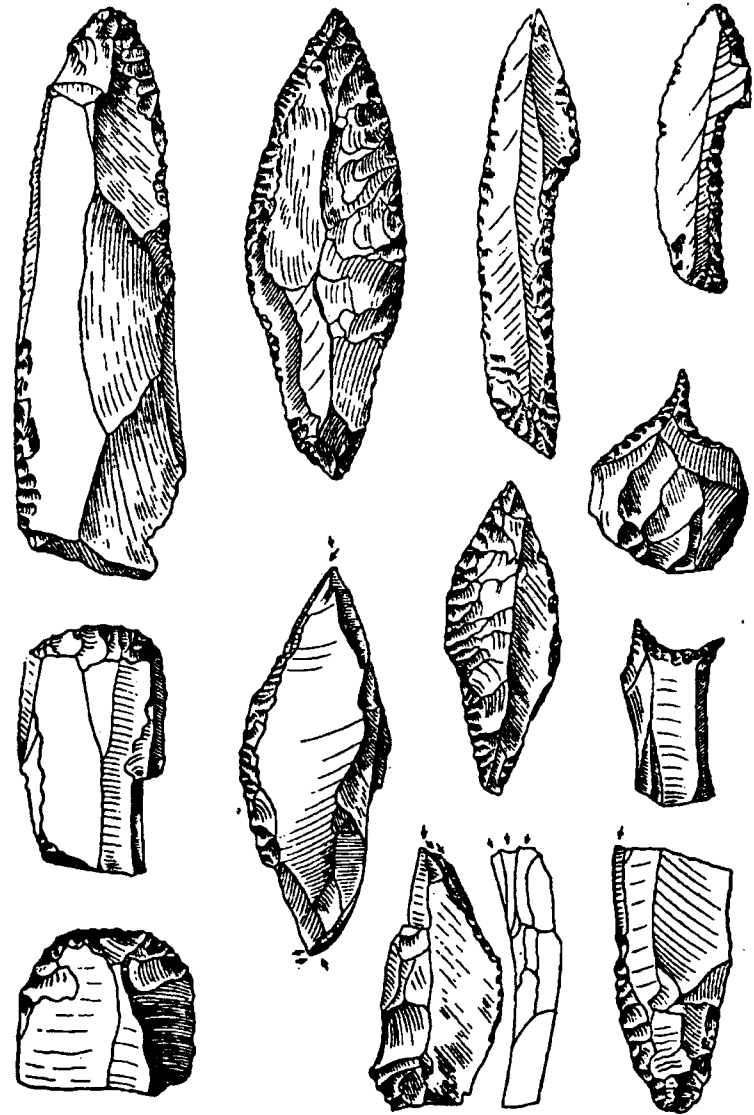
Ի տարբերություն նախահամայնքի, տոհմը արդեն լիովին կազմավորված մարդկային հասարակություն էր: Նրանում բարձրագույն զարգացման հասան նախնադարյան կոլեկտիվիզմի սկզբունքները, տոհմակիցների սերտ համագործակցությունն ու համախմբումը, ընդ որում, ինչպես կարելի է այդ մասին դատել ըստ ազգարանության նմանակների, տոհմական հարաբերությունները, իսկ տնտեսական հարաբերությունները՝ որպես տոհմակցական հարաբերություններ: Այդպիսով, տոհմական կապերի ճանաչումն ստացավ հասարակական նշանակություն, դարձավ, կարծես թե, նախահամայնքին փոխարինելու եկած նոր արտադրողական կոլեկտիվ՝ տոհմական համայնքի հիմնական սահմանադիր հատկանիշը:

§ 3. ՎԱՂ ՆԱԽՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՄԱՑՆՔԻ ՓՈԽԼԸ

□ ԱՐՏԱԴՐՈՂԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԻ ԱՃՆ ՈՒ ԲՆԱԿԵԾՄԱՆ ՆԱԽԱՍԿՋԲՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԻ ԸՆԴԼԱՑՆՈՒՄԸ

Ժամանակակից տեսակի մարդու երևան գալով սկսվում է հին քարեդարյան տեխնիկայի զարգացման եզրափակիչ փուլի դարաշրջանը՝ վերին հին քարի դարը: Այդ դարաշրջանը միջին հին քարի կամ մուստյերյան մշակույթի դարաշրջանի համեմատությամբ բնութագրվում է արտադրողական ուժերի զգալի աճով, որն արտահայտվում է ոչ միայն մարդկային կոլեկտիվների թվաքանակի աճով և բնությանը տիրապետելու ընդլայնված հնարավորություններով, այլև տեխնոլոգիայի զգալի կատարելագործմամբ, այսինքն՝ քարի մշակման տեխնիկայի բարելավմամբ և պատրաստվող գործիքների մասնագիտացումով ու բազմաղանությամբ:

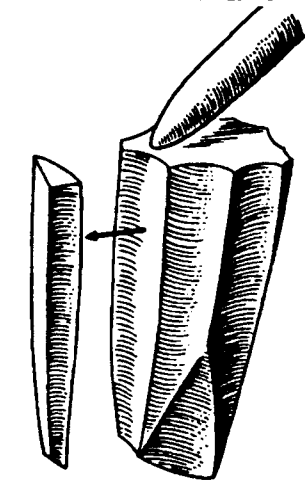
Ժամանակակից գիտությունն առայժմ չունի քիչ թե չատվատահեղի տվյալներ տարբեր դարաշրջաններում հնագույն մարդկության թվաքանակը որոշելու համար: Այդ պատճառով էլ մարդկության թվաքանակի մասին պնդումների համար ավելի չուտ հիմք են ծառայում ընդհանուր դատողությունները, վերին հին քարե-

Ուշ հին քարեդարյան կայծաքե գործիքներ (Կոստյոնկի - I, Մեդին, Թելմանյան կայան)

դարյան բնակավայրերի քանակն ու չափերը, քան թե կոնկրետ տվյալները: Ընդհանուր առմամբ վերին Հին քարի դարի բնակեցման շրջանում (օյկումենում), կային հազարավոր հուշարձաններ, որոնց քանակը շատ ավելին էր, քան միջին, առավել ևս՝ ստորին քարեդարյան հուշարձաններին: Հասկանալի է, որ այդ հուշարձանները ավելի լավ են պահպանվել, քան նախորդները, բայց թե դրանց քանակը մի կարգով մեծացնենք, ապա դա չի կարող չարտացոլվել վերին Հին քարի դարաշրջանի բնակչության քանակի և խտության մեծացման վրա, թեև այդ մեծությունները բնութագրող կոնկրետ թվերը մնում են անհայտ:

Մարդկության՝ գործիքներով հագեցվածության մակարդակի բարձրացման պատճառն այդ դարաշրջանում քարի մշակման նոր տեխնիկայի հայտնագործումն է: Մուստյերյան մշակույթին բնորոշ սկավառակաձև նուկլեուսից շեղբերը բեկոտվում էին անկյան տակ, դրանք տալ էին և կռիտ, չունենին համաչափ լայնություն և հաստություն: Վերին Հին քարի դարաշրջանում շեղբեր ստանալու համար օգտագործվում էր այսպես կոչված պրիզմայաձև նուկլեուսը, այսինքն՝ բավարար բարձրություն և ուղիղ ձև ունեցող քարե հումքը, որից շեղբը բեկոտվում էր նրա ողջ երկարությամբ: Արդյունքում այդ շեղբերն ունենում էին ուղիղ ձև, ողջ երկարությամբ

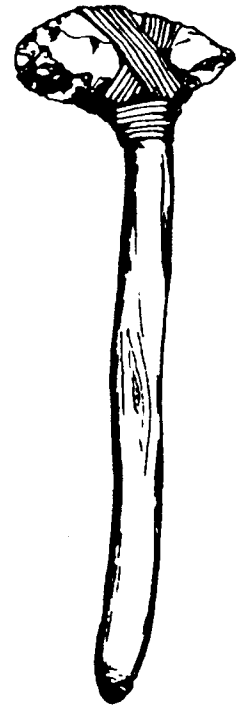

Շեղբի անջատումը պրիզմայաձև նուկլեուսից

բավականին հավասարաչափ լայնություն ու հաստություն: Այդ շեղբերը կողմնային և եզրային հարդարման բազմազան եղանակների օգնությամբ վերածվում էին խսկական գործիքների՝ ծակիչների (բիզ), սրածայրերի, եղրավոր քերիչների, դանակաձև շեղբերի և այլն: Փափուկ և դյուրամշակ նյութերի՝ փայտի և ոսկորի լայն կիրառությունը հնարավորություն էր բնօրինակում ստանալ մեծ քանակով բաղադրյալ գործիքներ, հատուկ նախապատրաստված դանակաձև շեղբերը դնելով փայտի կամ ոսկորի բացված ճեղքերի մեջ, կենդանիների չորացած ջլերով կամ բուսական ծագում ունեցող բուղե-

րով ծայրապանակները և կացինները փայտե կամ ոսկրե բռնակներին կապելով:

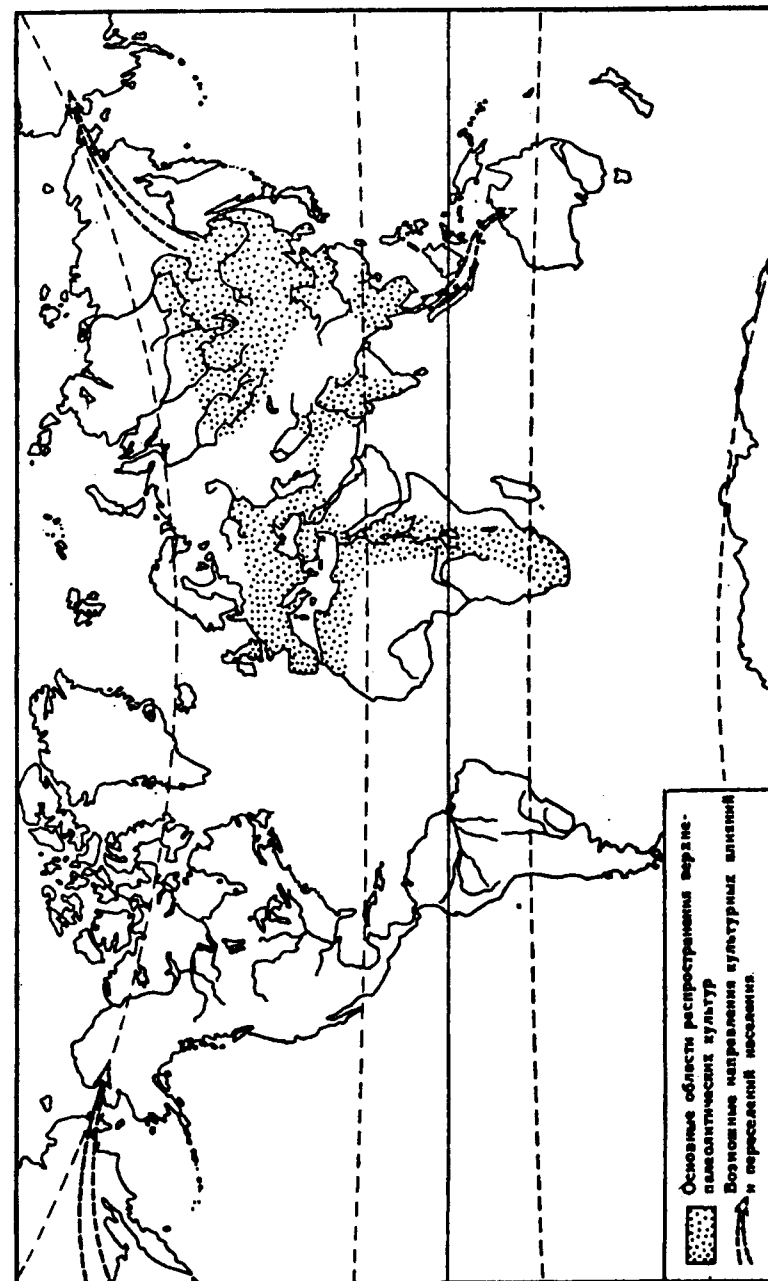
Այդ ամենը կտրուկ ուժեղացնում էր զենքերի հարվածող ուժը և մեծացնում էր որսորդության արդյունավետությունը: Վերին Հին քարի դարաշրջանում բնորոշ են դառնում երկար ժամանակ, ըստ երևույթին մի քանի տասնյակ տարիներ օգտագործվող կացարանները, այդպիսիք հայտնաբերվել են Ֆրանսիայում, Չեխիայում, նախկին ԽՍՀՄ տարածքի եվրոպական մասում: Միայն դրանց այդպիսի երկարատև օգտագործմամբ կարելի է բացատրել մշակութային շերտերում հարյուրավոր ու հազարավոր խոշոր կենդանիների՝ ձիերի, բիզոնների և նույնիսկ մամոնտների մնացորդների հսկայական կուտակումները: Պարզ է, որ որսորդությունը չուրջկայան էր, այլապես հնարավոր չէր լինի բացատրել նրա արդյունավետությունը, սակայն նրա կոնկրետ ձևերի մասին, ցավոք, պիտի կրկնել այն, ինչ վերը ասվեց վաղ և միջին Հին քարեդարյան շրջանի հալածական որսորդության մասին, մենք ոչինչ չգիտենք դրա կոնկրետ ձևերի մասին, կարող ենք ենթադրել միայն, որ չուրջկայի ժամանակ օգտագործվում էր կրակը, կիրառվում էին ինչ-որ ձայնային էֆեկտներ, որպեսզի ահարկեին կենդանիներին, որոնք սեղմվում էին ձորերի ու դարափուլերի, հնարավոր է, հատուկ փորված որսախանդակների եզրերին կամ բաց տարածություններում տեղադրված սրածայր ձողազերաններին: Այսպես թե այնպես, որսորդության արդյունավետությունը և որսի առատությունը վերին Հին քարեդարյան մարդուն ապահովում էր սննդով, բնակարանները ծածկելու և հագուստ պատրաստելու համար անհրաժեշտ մորթիներով, որպեսզի մարդը դիմանար վերջին միջնադարաշտային փուլի մեղմ ու տաք կլիմայից անցմանը վերջին սառ-

Բաղադրյալ գործիքի՝ կացնի վերակազմություն (կոստյուկի ավան)

ցապատման դաժան կլիմայի ժամանակաշրջանին, որին համապատասխանում է վերին Հին քարի դարաշրջանի ավարտը:

Կարստային երկրաբանական շերտերով հարուստ լեռնային շրջաններում վերին Հին քարեդարյան մարդիկ շարունակում էին որպես բնակարաններ օգտագործել ոչ միայն քարայրները, այլև ծածկերն ու բազմաթիվ ճյուղավորումներ և ներքին անցումներ ունեցող հսկա քարանձավները: Իսպանիայում, Ֆրանսիայում, Շվեյցարիայում, Ավստրիայում, Բալկանյան թերակղզում, Ղրիմում, Կովկասում և Միջին Ասիայում բացվել են քարանձավային տիպի բազմաթիվ կայաններ: Սակայն բաց տեղանքներում ստեղծվում էին երբեմն բավականին ընդարձակ, հետևաբար, ակնհայտորեն կոլեկտիվ բնակարաններ, որոնց երկարությունը հասնում էր 35, իսկ լայնությունը՝ 15 մետրի: Դրանց հիմնականիսբը կառուցելու համար օգտագործում էին խոշոր կենդանիների ոսկորները, իսկ ծածկի համար ճյուղերն ու մորթիները: Երբեմն փորվում էին նաև մեծ՝ մինչև 200 քառ. մ. տարածություն զբաղող ոչ խորը գետնափորներ: Լիովին ակնհայտ է, որ այդպիսի չափսեր ունեցող գետնափորի ծածկը փլուզումներից խուսափելու նպատակով պիտի ամրացվեր երկար ձողերով, որոնց պատրաստման ունակությունը վկայում է վերին Հին քարեդարյան մարդու արտադրական գործունեության ևս մեկ կողմի մասին: Ակնհայտ է ևս մի պարագա, այդպիսի բնակարանը պիտի որ ունենար օդի անարգել շրջանառությանը և ծխի հեռացմանը նպաստող առաստաղային անցք՝ երդիկ: Մի խոսքով, վերին Հին քարի դարաշրջանի մարդը սովորել էր լավագույնս պաշտպանվել վատ եղանակից և անցել էր որոշակի նստակեցության, քանի որ բնակարանների կառուցումը պիտի որ պահանջեր աշխատանքի մեծ ծախս, և այդ պատճառով էլ դրանք օգտագործվում էին երկար ժամանակ: Այնուհանդերձ, բնակարանից դուրս էլ մարդն, ըստ երևույթին, արդեն պաշտպանված էր անձրևից ու ցրտից: Վերին Հին քարեդարյան կայանների քարե գույքում բիզերի, ասեղների (այդ թվում նաև անցք ունեցող) առատությունը վկայում է, որ արդեն հայտնագործվել էր կարր: Այդ կարր, իհարկե, կոպիտ էր: Որպես թել օգտագործում էին հատուկ նախապատրաստված ջիլերն ու բուսական թելերը, ինչը հնարավորություն է տալիս ենթադրել, որ վերին Հին քարեդարյա մարդիկ արդեն ունեին կենդանիների մորթիներից կարված պարզագույն հագուստներ:

Ուշ Հին քարեդարյան հուշարձաններ (Քարտեղը կազմել են Լ. Ա. Ֆադեևը և Յու. Ա. Ռապոպորտը)

Այնուամենայնիվ, վերը բերված հետևություններն արված են հիմնականում եվրոպական վերին հին քարեդարյան հուշարձանների ուսումնասիրման հիման վրա: Որսորդական ավելի աղքատիկ արդյունքի կամ անկայուն նստակեցություն պայմաններում, հնարավոր է, նաև բնակատեղիների համար հարմարավետ վայրերի բացակայության պատճառով հանդիպում են նաև ժամանակավոր ճամբարներ, այսինքն՝ այնպիսի բնակատեղիներ, որոնք առաջանում էին որսի խոշոր արդյունքի շուրջը և գոյատևում էին մինչև այդ արդյունքի սպառվելը: Թափառաչըիկ կամ կիսաթափառաչըիկ որսորդների երկու այդպիսի ժամանակավոր ճամբարներ հայտնաբերվել և նկարագրվել են Արևմտյան Սիբիրի հարավային շրջաններում: Այստեղ մենք գործնականում հանդիպում ենք մի նոր՝ վերին հին քարի դարաշրջանում մշակույթների տեղային տարբերությունների հիմնահարցին, սակայն մինչ այդ հիմնահարցը լրիվ ծավալով լուսարանելը, անհրաժեշտ է մի քանի խոսք ասել վերին հին քարի դարաշրջանի ժամանակագրական շրջանակների և այդ դարաշրջանի դարգացման դինամիկայի մասին:

Ինչպես նշվել է, վերին հին քարի դարի սկիզբն արդի ժամանակներից հեռու է մոտ 40-45 հազար տարի: Ընդ որում խոսքը վերին հին քարեդարյան ինդուստրիային բնորոշ այս կամ այն տարրի երևան գալու մասին չէ, քանի որ քարի մշակման վերին հին քարեդարյան ինչ-որ գծեր հանդես են եկել նաև ավելի վաղ: Ոոսքը վերաբերում է հին քարի դարի տեխնոլոգիական նվաճումների հիմնական համալիրին, որով հենց պայմանավորվում է վերին հին քարի դարաշրջանը: Այդ դարաշրջանի ավարտը տարբեր հեղինակներ թվագրում են տարբեր կերպ: Ոմանք նետ ու աղեղի հայտնագործումը համարում են այն սահմանը, որը վերին հին քարի դարը բաժանում է նրան հաջորդած միջին քարի դարաշրջանից: Մյուսները նշում են միկրոլիթյան* տեխնիկայի, այսինքն՝ արտակարգ փոքր չափեր ունեցող գործիքների պատրաստումը յուրացնելու վճռորոշ նշանակությունը: Վերջապես, երրորդները մատնանշում են կենդանական աշխարհի չորրորդական ժամանակաշրջանի խոշոր ներկայացուցիչների վերանայը, որսորդության եղանակների փոխվելը, որ հանգեցրել էր որսի ավելի քիչ արդյունավետության, ձկնորսության դերի աճը, համեմատաբար կայուն նստակեցությունից ժամանակավոր ճամբարներին անցնելը, որոնց մասին մենք կարող ենք դատել միայն ըստ մշակութային աննշան չեւտի: Ըստ էության,

թվարկված հատկանիշներն արտացոլում են նույն գործընթացի տարրեր կողմերը, որոնք նշանավորում են անցումը չորրորդական ժամանակաշրջանից երկրորդական արդի դարաշրջանին և համապատասխան բեկումը վերին հին քարի դարից միջին և նոր քարի դարաշրջանին անցնող հասարակության պատմության մեջ: Ոոշոր կենդանիների վերանայը ստիպեց անցնելու միկրոլիթյան տեխնիկային, որն ավելի արդյունավետ էր մանր կենդանիների և թռչունների որսի, ինչպես նաև ձկնորսության ժամանակ: Վերջինիս պահանջը հրամայական էր դառնում սպիտակուցային սննդի անբավարարության հետևանքով: Մանր կենդանիների որսը մարդկային կոլեկտիվներից պահանջում էր առավել չարժույթություն, իսկ դա, իր հերթին, ստիպում էր ավելի պակաս ջանախնդրությամբ բնակեցնել այս կամ այն հողատարածքը և հաճախակի փոփոխել բնակության վայրը, որով և պայմանավորվում է միջին քարեդարյան կայանների աղքատությունը վերին համեմատությամբ: Հնարավոր է, որ նետ ու աղեղի հայտնագործման զրդապատճառը մանր կենդանիների որսն էր: Այդ բոլոր փոխադարձաբար կապված և փոխպայմանավորված երևույթների համալիրը վերաբերում է մ.թ.ա. 12-10 հազարամյակներին: Դրանով էլ պիտի թվագրվի վերին հին քարի դարաշրջանի ավարտը:

Եվրոպայի վերին հին քարեդարյան հուշարձանների մեկնաբանման փորձը (իսկ դրանք անհամեմատ ավելի լավ են ուսումնասիրված, քան թե օյկումենի մնացած մասի հուշարձանները) ցույց է տալիս, որ մշակույթներն ըստ տարածման ինչ-որ ընդարձակ շրջանների կամ դարգացման փուլի բաժանելիս պիտի ցուցաբերել մեծ զգուշություն: Այդ պատճառով էլ ստորև բերվող բնորոշումը կրում է առավելապես ընդհանրական բնույթ և ավելի շատ մատնանշում է մեր անտեղյակության մակարդակը, քան թե ենթադրում է իսկապես օբյեկտիվ և անվիճելի արդյունքներ: Ինչ վերաբերում է Կովկասի, Առաջավոր և Միջին Ասիայի ու, մասամբ, Հարավային Ասիայի հուշարձաններին, ապա մեր տրամադրության տակ եղած տեղեկատվության սահմաններում կարող ենք նշել, որ դրանք տեղային տարրաժանման բնույթով և դարգացման դինամիկայով կրկնում են այն, ինչ քիչ թե շատ հայտնի է Եվրոպայում: Այլ խոսքով, հուշարձանների որոշակի ամրագրված տեղային խմբին բնորոշ են քարի մշակման որոշակի առանձնահատուկ եղանակներ և գործիքների հավաքածոներ, որոնք կրկնվում են ժամա-

նակագրորեն տարրեր կայաններում և ցուցաբերում են զարգացման միայն տվյալ տարածաշրջանին յուրահատուկ որոշակի ձգտումներ: Հնագետ Գ. Պ. Գրիգորևը դրանք անվանում է «զարգացման գծեր» հաջողված տերմինով: Այդ տերմինը գիտական գրականության մեջ կիրառվում է բավականին լայնորեն: Կան նաև այլ բնորոշումներ, սակայն երևույթի հիմքում ընկած է մեկ ելակետ, աշխարհագրական կամ սոցիալական մեկուսացման հետևանքով առաջացած տեխնոլոգիական եղանակների տարածքային մեկուսացումը: Յուրաքանչյուր առանձին դեպքում այդ մեկուսացման կոնկրետ գործոնները մենք առայժմ բացահայտելու հնարավորություններ չունենք:

Հյուսիսային Ասիայում բացված վերին Հին քարեդարյան հուշարձանները շատ չեն, մի շարք նոր հուշարձաններ դեռևս չեն նկարագրվել: Դրանք բոլորն էլ, բացառությամբ մեկի, նույնատիպ են: Ոոսքը վերաբերում է Անգարայի և նրա վտակ Բելայա գետի ափերին Մ. Մ. Գերասիմովի և Ա. Պ. Օկլադնիկովի հայտնաբերած և ուսումնասիրած Մալթա և Բուրեթ կայաններին, որոնք գտնվում են ուղիղ գծով միմյանցից 20 կմ էլ պակաս հեռավորության վրա: Վերերկրյա բնակարանները, բացառիկ հարուստ ոսկրե գույքը, ոսկրե քանդակները, կանացի ոսկրե արձանիկները, ինչ-որ չափով նաև քարե գույքը, անտարակույս, ունեն արևմտյան նմանակներ և բավականին հստակ հիշեցնում են Եվրոպայի հուշարձանները: Դրա հիման վրա Ա. Պ. Օկլադնիկովը նույնիսկ առաջ քաշեց եվրոպական ինչ-որ խմբերի՝ Մերձբայկալ տարաբնակեցված լինելու վարկածը: Մինչ օրս էլ դժվար է դատել, թե որքանով է արդարացի այդ համարձակ վարկածը, նման վարկածներ գնահատելու համար մեր ունեցած տվյալները բավարար չեն: Կարելի է նշել միայն, որ Մալթայից գտնված կանացի արձանիկներից մեկի վրա դիմագծերը քանդակված են հստակորեն, և դրանք ունեն ակնհայտ մոնղոլիդ և ոչ թե եվրոպոիդ բնութագիր: Մալթա կայանի թաղումից հայտնաբերված մանկան կտրիչ ատամներն ունեն, ճիշտ է, բավականին թույլ արտահայտված բահաձևություն, որն ավելի չուտ մոնղոլիդ, քան թե եվրոպոիդ հատկանիշ է: Անկախ Մալթա և Բուրեթ կայանների ինքնատիպության ծագումնաբանական մեկնաբանություններից, պարզ է, որ դրանք դեռևս Հյուսիսային Ասիայում ոչ մի տեղ չկրկնվող հուշարձանների որոշակի տեղային տեսակ են: Ինչ վերաբերում է հուշարձանների մյուս խմբերին, ապա դրանք

ոսկրե հարուստ գույք չունեն, այնտեղ չեն գտնվել ոսկրե քանդակներ և կանացի արձանիկներ: Քարե գույքը տիպաբանորեն տարբերվում է ձևերի որոշակի հնաժողովրդամբ, և այդ առանձնահատկությունը ըստ երևույթին, կարելի է համարել հյուսիսասիական վերին Հին քարի դարաշրջանի առավել տիպական գիծը:

Մոտավորապես նույնը կարելի է ասել նաև Կենտրոնական Ասիայի մասին, նկատի ունենալով, առաջին հերթին, Մոնղոլիայի տարածքը: Մինցզյանից մինչև օրս ոչինչ հայտնի չէ, Տիրեթի լեռնաշխարհը տալիս է պատահական և անարտահայտիչ գտածոներ: Սակայն մոնղոլական հուշարձանները գտնվել են գերազանցապես գետնի երեսին, և դեռ չափ անելիքներ կան հնագիտորեն չերտավորված հուշարձանների բացահայտման ուղղությամբ, որը հնարավորություն կտա Մոնղոլիայի վերին Հին քարեդարյան կայանները տեղադրել մյուս տարածքների վերին Հին քարեդարյան հուշարձանների չերտագրական սանդղակում: Անդրադառնալով Արևելյան Ասիային, հատկապես նրա հյուսիսային մասին, անհրաժեշտ է հիշել, որ մշակույթի վերին Հին քարեդարյան գծերը և նույնիսկ միլրոլիթյան տեխնիկայի որոշ ձգտումներն այստեղ երևան են եկել մոտ 20 հազար տարի ավելի չուտ, քան Եվրոպայում: Այդ ձգտումները, որքանով որ կարելի է դատել ըստ հայտնի հուշարձանների, չարունակում են պահպանվել վերին Հին քարի դարաշրջանի ողջ ընթացքում: Զոոուկոուդյան քարայրների համալիրում բացվել է վերին քարանձավ կոչված պեղավայրը, որն, ըստ չերտագրական և հնագիտական տվյալների, վերաբերում է վերին Հին քարի դարի ամենավերջին: Այն տալիս է ոսկրե գործիքների բազմաթիվ նմուշներ, թեև կերպարվեստի նմուշներ չկան: Միաժամանակ, Հարավարևելյան Ասիայում ոսկրե գտածոների հարուստ հավաքածոներ չկան, քարե գործիքները բավականին անարտահայտիչ ու կոպիտ են, դրանց մեջ չափ են խոչոր ձևերը: Մի խոսքով, դիտարկված տարածքներից յուրաքանչյուրն ունի իր յուրօրինակությունը, սակայն այդ ինքնատիպությունը գնահատելու համար մենք առայժմ չունենք ոչ բավարար տվյալներ, ոչ էլ վերին Հին քարի դարաշրջանում մշակույթների տեղային բազմազանության ինչ-որ չափով ամբողջական տեսական ըմբռնում:

Ժամանակակից գիտություն մեջ այդ հիմնահարցը մինչև օրս էլ բանավեճերի տեղիք է տալիս: Չորրորդական ժամանակաշրջանի պատմության ինչ-որ հատվածում Ամերիկայի բնակեցման հիմնահարցը սկզբունքորեն գիտակցվել է միայն 20-րդ դարի սկզբում: 19-րդ դարում բազմիցս փորձեր են արվել հիմնավորելու Ամերիկայում մարդու տեղական ծագման գաղափարը և ի պաշտպանություն դրա բերվում էին իբրև թե խոր հնություն ունեցող մարդու նախնիների բազմաթիվ բրածո մնացորդներ: Հետագայում համոզիչ կերպով ապացուցվեց, որ այդ բոլոր գտածոներն էլ արտեֆակտներ* են (ունեն արհեստական, կեղծ ծագում) և ընդհանուր ոչինչ չունեն Ամերիկայում մարդու ծագման հիմնահարցի հետ: Երկու Ամերիկաների կենդանական աշխարհի մանրազնին ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տվել հստակ սահմանել մեր թեմայի համար կարևոր մի փաստ, ամերիկյան պրիմատների մեջ այնպիսի բարձրագույն ձևերի բացակայությունը, որոնցից կարող էին առաջանալ մարդիկ: Դրանք բացակայում են և՛ կենդանի, և՛ բրածո տեսքով: Այդ ամենը ստիպեցին, որպեսզի դարասկզբին ձևավորվեն ամերիկյան մայրցամաքի՝ Հին Աշխարհից բնակեցված լինելու մասին վարկածը, սակայն այդ վարկածի տարբերակները բազմազան էին, և մի քանի տասնյակ տարի անց միայն վարկածը ստացավ իր ժամանակակից տեսքը:

Սկզբում բնական էր թվում, որ Ամերիկյան բնակեցվել է Հարավարևելյան Ասիայից՝ Նաղաղ օվկիանոսի միջոցով: Այդ վարկածի բազմաթիվ կողմնակիցները, որոնց մեջ իր սրամիտ կոհսուսներով և լայն բազմագիտակությամբ առանձնանում է ֆրանսիացի խոշորագույն ազգաբան, ամերիկագետ և օվկիանոսագետ Պոլ Ռիվեն, հավաքել էին ամերիկյան, հատկապես Հարավամերիկյան, հնդկացիների և Հարավարևելյան Ասիայի կղզաշխարհի ժողովուրդների լեզուների և նյութական մշակույթի տարրերի համընկնումների բավականաչափ ազդեցիկ քանակություն: Սակայն այդ դիտարկումների քննադատական վերլուծությունը ցույց տվեց, որ այդ գուգադիպությունների մի մասը կարող էր առաջանալ պատահականորեն, իսկ մյուս մասը սկզբնական տվյալների անբավարար բծախնդիր գրանցման արդյունք է: Այդպիսով, հարկ եղավ հրաժարվել օվկիանոսային ճանապարհով Ամերիկայի բնակեցման

վարկածից, և հիմա այդ գաղափարի կողմնակիցների մեջ լուրջ գիտնականներ չկան:

Ամերիկայի բնակեցման օվկիանոսային ուղին, տեսականորեն, կարող էր իրականանալ նաև արևելքից՝ Ատլանտյան օվկիանոսի միջոցով: Այստեղ ևս մատնանշվել է կենտրոնական Ամերիկայի և աֆրիկյան մայրցամաքի քաղաքակրթությունների մեջ մշակութային նմանակների առկայությունը, սակայն առավել լուրջ համեմատման ժամանակ այդ նմանությունները ևս չհաստատվեցին: Այսպիսով, ինչպես էլ լուծվեր Ատլանտյան օվկիանոսում այն ցամաքային կամուրջների գոյության հարցը, որով մարդը Հին Աշխարհից կարող էր անցնել Ամերիկա, ինչպես էլ լուծվեր առասպելական Ատլանտիդայի իրական գոյության հարցը, Ամերիկայի բնիկների մարդաբանական առանձնահատկությունները և նրանց մշակույթի բնորոշ գծերն այնպիսին են, որ դրանք ոչ մի հիմք չեն տալիս խոսելու Աֆրիկայի և Ամերիկայի մարդաբանական և մշակութային աշխարհի ազդակցության մասին: Մինչև այժմ էլ հրատարակվող և արտակարգ հեղինակավոր «Ժամանակակից մարդաբանություն» միջազգային ամսագրի էջերում 1960-ական թվականներին բանավեճ ծավալվեց Ամերիկայի՝ Իսլանդիայի և Գրենլանդիայի միջոցով եվրոպայից բնակեցված լինելու մասին: Բանավեճի համարյա բոլոր մասնակիցներն էլ դեմ արտահայտվեցին այդ վարկածին:

Հետևաբար, մնում է մեն-միակ ուղին՝ Ասիայից, Բերինգի նեղուցով, որն էլ ընդունվել է ժամանակակից գիտության կողմից: Այդ ճանապարհով Ամերիկայի բնակեցումը տեղի է ունեցել մոտ 20-25 հազար տարի առաջ, իսկ այդ ժամանակներում Բերինգի նեղուցի տեղում գոյություն ուներ ընդարձակ ցամաքային կամուրջ, որ երկրաբաններն ու հնէաաշխարհագրագետներն անվանում են Հին Բերինգիա: Ամերիկյան մայրցամաքի բնակիչները թողել են մեծ թվով կայաններ, այդ պատճառով էլ հին քարի դարն Ամերիկայում ուսումնասիրված է բավականին լավ: Բայց մենք արդեն գիտենք, որ քարե գործիքները փոփոխվում են շատ արագ, ինչն էլ բարդացնում է դրանց ձևերի և մշակման եղանակների օգնությամբ ծագումնաբանական կապերը որոշելը: Ամերիկայի հին քարի դարին բնորոշ են մի քանի ձևի գործիքներ, որոնք նմանակներ չունեն Հին Աշխարհում, և թեև ամերիկյան հին քարի դարի ժառանգահարողական կապը ասիականի հետ կասկած չի հարուցում, այդպիսի նմանակների որոնումները դեռևս հաջողություն չեն ունեցել:

Ավստրալիայի բնակեցման ուղին ընդհանուր առմամբ նման է Ամերիկայի բնակեցման վերը դիտարկված ուղուն: Երկրաբանական հետազոտությունները Ավստրալիայի մատույցներում, ներկայիս Մեծ Զոնդյան արշիպելագի շրջանում հայտնաբերել են ցամաքային կամուրջների մի ողջ համակարգ, որով մարդն Ասիայից կարող էր անցնել Ավստրալիա: Ըստ երևույթին, դա տեղի է ունեցել ավելի վաղ, քան Ամերիկայի բնակեցումը, հնագույն մարդկանց և նրանց մշակույթի մնացորդների ամենահին նմուշներն Ավստրալիայում մոտ 40 հազար, իսկ Նոր Գվինեայում մոտ 25 հազար տարեկան են:

Միջին քարի դարաշրջանում մարդու նյութական մշակույթն ու տնտեսությունը կրեցին զգալի փոփոխություններ, որոնք այս կամ այն չափով արտացոլվեցին օյկումենի շատ շրջաններում:

Միջին քարի դարի սկզբում պլեյստոցենին փոխարինելու եկավ Հոլոցենը. ավարտվեց սառցադաշտային ժամանակաշրջանը: Դա անմիջականորեն արտացոլվեց Եվրասիայի զգալի մասի և Հյուսիսային Ամերիկայի կլիմայի, կենդանական ու բուսական աշխարհի վրա: Հետագայում նման փոփոխություններ տեղի ունեցան սառցապատման չենթարկված որոշ շրջաններում՝ Ավստրալիայում՝ տեղ-տեղ և Աֆրիկայում, ուր սկսեց տիրել չոր կլիման: Այստեղ ամենուրեք անհետացան այնպիսի խոշոր կենդանիներ, որպիսիք են մամոնտը, բրդոտ ռնգեղջյուրը կամ ավստրալիական հսկա պարկավորները: Օյկումենի մյուս շրջաններում նույնպես անհետացան կենդանիների բազմաթիվ տեսակներ կամ կտրուկ պակասեց խոշոր կաթնասունների զլխաքանակը: Ելնելով դրանից, շատ գիտնականներ, ըստ երևույթին, ոչ առանց հիմքի, կենդանական աշխարհի փոփոխությունը կապում են ոչ միայն կլիմայական փոփոխությունների, այլև վերին Հին քարեդարյան համայնքների գործունեության՝ անխնա որսորդության կամ էկոլոգիական հավասարակշռությունը խախտելու հետ:

Բնակեցման գոտու տարբեր շրջանների բնական-տնտեսական առանձնահատկությունների ազդեցությամբ վերին և միջին Հին քարի դարի սահմանագծում կենդանական աշխարհի ճգնաժամը միջին քարեդարյան համայնքների տնտեսության և նյութական մշակույթի վրա արտացոլվեց տարբեր ձևերով: Սակայն ուղղակի, թե անուղղակի՝ մշակութային ազդեցության ձևով, այն անդրադարձավ նախնադարյան մարդկության մեծ մասի վրա:

Անցումը համեմատաբար ոչ խոշոր կենդանիների որսին ենթադրում էր որսորդական արդյունագործության ընդլայնում և նրա եղանակների բազմազանություն: Ծավալվեց ոչ միայն միջին, այլև մանր կաթնասունների և թռչունների որսը: Առաջ եկավ կատարելագործված հեռահար որսորդական զենք ունենալու անհրաժեշտությունը: Այդպիսին դարձան, առաջին հերթին, նետ ու աղեղը և նրա նմանակները, որպիսիք են օդամուղ նետահարը և ավելի արդյունավետ, կշռոցով ծանրացված ու ճկուն նիզականետը: Հալածական կոլեկտիվ որսորդությանը զուգահեռ տարածվեց դարանից կամ որսի առարկային աննկատ մոտենալով կատարվող անհատական որսորդությունը: Միջին քարի դարաշրջանում (իսկ որոշ տեղերում, հնարավոր է, արդեն վերին Հին քարի դարի վերջում) ընտելացվեց շունը: Այն դարձավ որսորդի արդյունավետ օգնականը, թեև անասնապահության սկզբնավորման այդ առաջին քայլը, հավանորեն, ուղղակի որսորդական նպատակներ չէր հետապնդում: Սկսեց առավել լայնորեն գործադրվել դեռևս նախորդ դարաշրջանում հայտնի ձկնորսությունը, իսկ որոշ վայրերում ծնունդ առավ ծովային կենդանիների արդյունագործությունը: Կատարելագործվեցին ձկնորսության եղանակները, երբ պատնեշափակումից բացի օգտագործվում էին եռաժանիներ, նետ ու աղեղ, թարփեր: Ամենուրեք կատարելագործվեց հավաքչությունը, սկսեցին կիրառել հատուկ կշռոցով ծանրացված հողափորիչ ձողը և կակղամորթների խեցե պատյանը բաց անելու նպատակով պատրաստված շեղբը:

Միջին քարի դարաշրջանին բնորոշ է քարե գործիքների քաշի թեթևացումը, որին հասել էին միկրոլիթների լայն կիրառման շնորհիվ: Միկրոլիթները փոքրիկ, 1-2 սմ երկարությամբ կայծքարից, ագաթից, վանակատից կամ այլ քարատեսակից պատրաստված եռանկյունաձև, սեղանատաձև, չեղանկյունաձև, սեղանաձև պատրաստվածքներ են: Դրանք օգտագործվում էին որպես նետերի ծայրապանակներ կամ դրվում էին փայտե, ոսկրե բռնակների մեջ բացված ճեղքերի մեջ որպես ներդիրներ և ամրացվում էին խեժով: Այդպիսի ներդիրավոր գործիքները հանդես էին եկել արդեն վերին Հին քարի դարի վերջում, սակայն լայնորեն տարածվեցին միայն միջին քարի դարաշրջանում: Դրանք ունեին առավել բարձր աշխատանքային որակներ և էլ ավելի էին նվազեցնում մարդու կախվածությունը քարի բնական պաշարների առկայությունից: Այնուհանդերձ, միկրոլիթյան տեխնիկական համընդգրկուն, ունիվերսալ չէր:

Ներդիրավոր գործիքների հետ մեկտեղ շատ շրջաններում առկա էին, իսկ որոշ վայրերում էլ գերակշռում էին մակրոլիթները՝ կոպիտ բեկտաված կացիններն ու քլունգները:

Մեզոլիթյան համայնքների կենսակերպը, որպես կանոն, բնորոշվում է նրանով, որ ցամաքային կենդանական աշխարհի աղքատացման պայմաններում դրանք ձգտում էին օգտագործել որսորդական, ձկնորսական և հավաքչական բոլոր հնարավորությունները: Դրանք արագացնում էին համայնքների տեղաշարժերը, որոնք բնորոշվում էին երբեմն սեզոնային-նստակյաց, երբեմն էլ թափառաշրջիկ բնույթ: Միաժամանակ, արդեն քիչ չէին համեմատաբար նստակյաց համայնքները, որոնք հիմնավորվել էին գետերի ափերին ու ծովեզերքին, զբաղվում էին գերազանցապես ձկնորսությամբ, կակղամորթների հավաքչությամբ և նույնիսկ ծովային գազանորսությամբ: Նշանակալից նստակեցության էին հասել նաև որսորդական, ձկնորսական և հավաքչական համալիր տնտեսությունները զբաղվող համայնքները, որոնք նկատելի տարածում գտան միջին քարի դարաշրջանի վերջում: Տնտեսական գործունեության մեջ եղած տարբերությունները, բնականաբար, հանգեցնում էին առանձին տարածաշրջանների բնակչության նյութական մշակույթի տարբերությունների:

Ազգաբանական տվյալները հնարավորություն են ընձեռում ավելի ամբողջական պատկերացում կազմել ավստրալիական միջին քարի դարի տնտեսության և նյութական մշակույթի մասին: Տեղաբնիկները որսում էին կենդուրուներ և այլ պարկավորներ, ջայլամներ, իսկ ծովեզերքում՝

Ավստրալիական քարե կացիներ

նաև փոկեր ու ծովային կրիաներ: Որսորդությունն իրականացվում էր ինչպես համատեղ՝ հալածական եղանակով, այնպես էլ անհատական՝ աննկատ մոտենալով: Ըստ որոշ տվյալների՝ որսի ժամանակ օգտագործվում էր դինգո շունը: Որսորդական, միաժամանակ նաև

Կենդուրուների համատեղ որսը ավստրալիացիների մոտ

ռազմական կարևորագույն զենքերը նիզակն ու լախտն էին: Կային պարզ ու բաղադրյալ նիզակների մի քանի տեսակներ: Համայնքներից շատերին հայտնի էր փայտե նիզականետը, որին հաճախ ամրացվում էր ծանրոցաքար: Այն ծանրացնում էր նիզականետը և դարձնում բազմաֆունկցիոնալ գործիք: Լախտերը, որոնց նույնպես հաճախ ծանրոցաքար էին ամրացնում, օգտագործվում էին որպես հարվածող և նետվող զենքեր: Նետվող լախտի յուրօրինակ տեսակն էր բումբերանգը՝ հարթ փայտի կեռացված կտորը, որով հեռվից մեծ ուժով հարվածում էին նշանակետին: Այդ զենքի նշանավոր, թեև պակաս արդյունավետ տարատեսակն էր թռչունների որսի ժամանակ կիրառվող պարուրաձև կեռացված «վերադարձող բումբերանգը»: Այնտեղ, ուր հնարավոր էր, ձուկ և ծովային կենդանիներ էին որսում, օգտագործելով եռաժանիներ, կեռիկներ, թարփեր և այլ թակարդներ: Ամենուրեք մեծ դեր էր խաղում ուտելի արմատիքի, հացաբույսերի, պտուղների, հատապտուղների, ջրիմուռների, կակղամորթների, ձկների, միջատների, թրթուրների, խեցգետնակերպե-

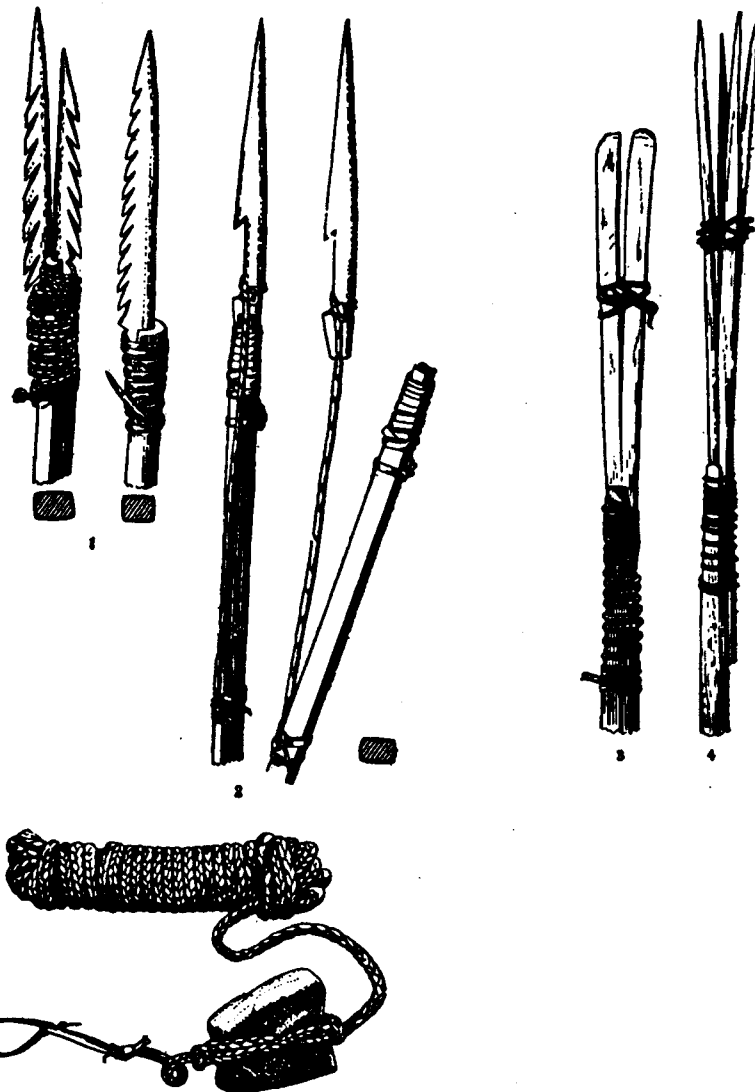
Ավստրալիական բուժման գործիքներ

րի հավաքչությունը: Դրան էր մերձենում նաև մանր կենդանիների՝ կրծողների, մողեսների, օձերի որսը: Այդ զբաղմունքի գլխավոր գործիքը սրված փորիչ ձողիկն էր:

Ժամանակի հիմնական մասը ծախսելով գոյության միջոցների որոնումներով իրենց արդյունազորական տարածքում տեղաշարժվելու վրա, ավստրալիացիները կառուցում էին միայն ժամանակավոր ոչ մեծ կացա-

րաններ, հյուղակներ, քամուց պաշտպանող պատնեշներ: Տեղ-տեղ առաջանում էին նաև սեզոնային-նստակյաց տարողունակ (երբեմն մինչև 120 քառ.մ), հիմնա-կմախքավոր կառույցներով ավաններ: Ավստրալիայում գիշերային ջերմաստիճանը երբեմն իջնում է զրո աստիճանից, և հարկ էր լինում պաշտպանվել ցրտից: Այնուհանդերձ, տաքացնող հագուստ (օպոսումի կամ մատղաշ կենգուրուի մորթուց) օգտագործում էին ոչ ամենուրեք, ավելի հաճախ մարմինները պատում էին ճարպով կամ ճարպի և օքրայի խառնուրդով: Ցրտից պաշտպանվելու գլխավոր միջոցը կրակն էր, որ ստանում էին շփման միջոցով: Կրակի վրա տապակում կամ շոգեխաշում էին կենդանական սնունդը: Դեռևս ծանոթ չէին եփելու եղանակին:

Այլ կերպ էին ապրում գլխավորապես առափնյա ռեսուրսների կողմնորոշված միջին քարեդարյան համայնքները: Դրանք ներկայացված են, օրինակ, Արևմտյան Եվրոպայի մագլենդոզե մշակույթով և դրա Արևելյան Մերձբալթյան նմանակներով, Ճապոնիայի ձեմոն, Հյուսիսային Աֆրիկայի առափնյա կապսի, Հյուսիսարևելյան Սիրիի, Ամերիկայի Հյուսիսային և հարավային ծայրամասերի մի շարք հնագիտական մշակույթներով: Դրանցից մեկը՝ Հրո երկրի յագանների և ալակալուֆների մշակույթը, այդ արշիպելագի մեկուսացվածության պատճառով, ընդհանուր գծերով կարելի է բնութագրել ըստ նոր ժամանակների ազգաբանական տվյալների:

Հրոերկրիցիների գործիքներ. 1 - նիզակներ, 2 - տեգեր, 3 - կակղամորթների որսի գործիք, 4 - ծովախեցգետինների որսի գործիք, 5 - «կարթ»

Յագաններն ու ալակալուֆները դրադվում էին ձկնորսությամբ, հավաքում էին կակղամորթներ և ծովախեցգետիններ, որսում էին ծովային կենդանիներ և թռչուններ, իսկ յագանների մի մասը նաև գուանակոներ: Յամաքում հավաքում էին արմտիք, հատապտուղներ, սունկ: Որսորդություն գլխավոր զենքերը նիղակն ու ոսկրն ատամնավոր ծայրապանակով որսատեղն էին: Հայտնի էին նաև քարն կամ ոսկրն ծայրապանակով օժտված նետ ու աղեղը, ինչպես նաև պարսատիկը և բոլան՝ պարանով միմյանց կապված երկու գնդերը: Օգտագործվում էին որսորդական շներ: Զուկը որսում էին սահող օղակով կարթաթելով կամ գործված ցանցով, իսկ ծովի բարիքները հավաքում էին ծայրը ճեղքված ձողով: Աշխատանքի շատ գործիքներ՝ դանակներ, քերիչներ, սրածայրեր և այլն, պատրաստվում էին խեցիներից և ոսկորից, ավելի սակավ՝ քարից, քանի որ քարի պաշարներ կային միայն ալակալուֆների մոտ: Նավակները, որ երբեմն հասնում էին 6 մ երկարության, կարում էին կեղևից, և թեև դա պահանջում էր մեծ ջանքեր, այնուամենայնիվ երկար չէին դիմանում: Կացարանները կառուցում էին ծառերներից կամ ճյուղերից, ծածկելով դրանք ձմռանը փոկի կաշվով, իսկ ամռանը՝ կեղևով, տերևներով, ջրիմուռներով: Կացարանները փոքր չափեր ունեին, սակայն տեղեկություններ կան նաև խոշոր հասարակական կառույցների մասին: Խրճիթի կենտրոնում (ինչպես նաև նավակի կենտրոնում, հողե բարձունքի վրա) համարյա թե միշտ վառ էր պահվում կրակը: Որպես հագուստ օգտագործում էին փոկի կամ ջրասամույրի մորթուց կարված կարճ, առջևի մասում բացվող թիկնոցները և ոչ մեծ գոգնոցները: Մնունդը տապակում կամ շոգեխաշում էին, սակայն արդեն կարողանում էին ջուր տաքացնել խեցե ամանների մեջ շիկացած քարեր լցնելու միջոցով: Դա այսպես կոչված քարեփումն էր, սնունդը խաշելու ամենապարզունակ եղանակը: Բնակատեղիները շրջապատող խոհանոցային մնացորդների աղբավայրերում շատ էին խեցիների կույտերը, ինչն, ընդհանրապես, բնորոշ է առափնյա ռեսուրսներին կողմնորոշված միջին քարեդարյան մշակույթներին: Այդպիսի կույտերը հնագետներն անվանում են կյեկենմյեդինգներ*:

□ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Վաղ նախնադարյան համայնքի սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների, ի դեպ, ինչպես և նրան հատուկ հասարակական հարաբերությունների մյուս կողմերի պատմական վերականգնումը մեծապես դժվարին գործ է: Հասարակական հարաբերությունների մասին ինչ-որ չափով վստահ դատողությունների համար անպայմանորեն անհրաժեշտ է ունենալ ազգաբանական տվյալներ: Իսկ ազգաբանությունը, ինչպես արդեն ասվել է, իր տրամադրության տակ տվյալներ ունի միայն, գլխավորապես, մեզոլիթյան կերպար ունեցող վաղ նախնադարյան համայնքի մասին: Այնինչ միջին քարեդարաշրջանին անցնելու նախօրեին օյկումենի զգալի մասում փոխվել էր բնական միջավայրը, բնակչությունը դարձել էր ավելի չարժու, և դա չէր կարող չանդրադառնալ նրա կենսակերպի ամենատարբեր կողմերի վրա: Առավել ևս, որ արդեն այն ժամանակ, երբ ազգաբանությունն առաջին անգամ ձևոնամուխ եղավ վաղ նախնադարյան համայնքների ուսումնասիրմանը, վերջիններս ամենուրեք կրել էին փոփոխություններ, որ պայմանավորված էին մեկուսացվածության պայմաններում զարգանալու կամ, ընդհակառակը, հարևան հասարակությունների ազդեցության, եվրոպական գաղութացման և այլ գործոնների ազդեցությամբ: Այդ պատճառով էլ ողջ փուլի պատմական վերականգնման համար հարկ է լինում մեզոլիթյան ժամանակաշրջանի մասին եղած տվյալները լուսաբանել վերին հին քարեդարյան տվյալներով և օգտագործել ոչ միայն նմանակումները, այլև վերապրուկները: Ստացվող պատկերը շատ բանով ենթադրյալ է և տարբեր գիտնականների մոտ՝ տարբեր: Սակայն եղած տարաձայնությունները, որպես կանոն, վերաբերում են մասնակի հարցերի: Դրանք չեն առնչվում գլխավորին՝ վաղ նախնադարյան համայնքի հասարակական և, առաջին հերթին, արտադրական հարաբերությունները որպես կոլեկտիվիստական հարաբերություններ ըմբռնելուն:

Վաղ նախնադարյան համայնքի ողջ փուլի ընթացքում արտադրողական ուժերի մակարդակն այնպիսին էր, որ, նախ, գոյատևել հնարավոր էր միայն աշխատանքային ջանքերի սերտ կոոպերացիայի պայմանով և երկրորդ՝ նույնիսկ այդ պայմաններում հասարակական արդյունքը ստացվում էր քիչ ավելի, քան այդ անհրաժեշտ էր մարդկանց ֆիզիկական գոյության համար:

Եվրասիայի մերձսառցադաշտային գոտիներում ուչ հին քարի դարաշրջանում այնպիսի խոշոր կենդանիների որսը, ինչպիսիք մամոնտը և բրդոտ ոնգեղջյուրն էին, ձիերի, ցուլերի, եղջերուների և հոտերով ապրող մյուս կենդանիների հալածական որսը, որ կիրառվում էր ամենուրեք և իր նշանակությունը չէր կորցրել նաև միջին քարի դարաշրջանում, զանազան թակարդների օգնությամբ ձկնորսությունը, բնակարանների և նավակների կառուցումը միշտ կամ բավականին հաճախ պահանջում էին համայնքի համատեղ ջանքեր: Սակայն հարցը չէր հանգում միայն կոլեկտիվ գործողությունների անհրաժեշտությանը: Յուրացնող տնտեսության ձեռք բերած կենսական արդյունքները ամենևին էլ միշտ չէ, որ կանխատեսելի են. ցանկացած զբաղմունքն էլ կարող էր հաջողվել կամ չհաջողվել: Այդ պատճառով էլ ոմանց անհատական որսորդության, ձկնորսության, հավաքչության անհաջողությունը հարկ էր լինում հատուցել մյուսների հաջողության հաշվին:

Դա առավել ևս անհրաժեշտ էր, քանի որ յուրացնող գործունեության բոլոր ոլորտներում համայնքի համախառն արդյունքը տարվա ընթացքում հազիվ էր բավարարում կենսական պահանջմունքներին: Իհարկե, լինում էին սեզոններ, երբ առաջանում էին սննդի ավելցուկներ, և կային չրջաններ, որտեղ այդպիսի ավելցուկներ կուտակվում էին համեմատաբար հաճախ: Սակայն ամբողջությամբ վերցրած պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների պարզ յուրացնող տնտեսությունը հնարավորություն էր տալիս ստանալ, որպես կանոն, միայն կենսաապահովմանը բավարարող արդյունք, իսկ հավելյալ արդյունքը բացառություն էր: Այդ պարագաներում վաղ նախնադարյան համայնքում անհրաժեշտ էր դառնում համատեղ սեփականությունը և արդյունքի հավասարական կամ հավասար ապահովող բաշխումը:

Համատեղ սեփականություն էր, նախ և առաջ, արտադրության գլխավոր միջոցը՝ հողը, տվյալ դեպքում, արդյունագործության տարածքն իր սահմաններում եղած որսի, ձկնորսության ու հավաքչության բոլոր օբյեկտներով, գործիքների ու տնային գույքի պատրաստման համար անհրաժեշտ հումքով և այլն: Այդպիսի կարգեր վկայվել են, մասնավորապես, Ավստրալիայի տեղաբնիկների, յազանների և զարգացման նման մակարդակ ունեցող ազգաբանական այլ խմբերի մեծ մասի մոտ: Միաժամանակ, որոշ այդպիսի խմբերի մոտ (ալակալուֆներ, էսկիմոսների մի մասը, Արևելյան

Աֆրիկայի խաճաններ) արդյունագործության տարածքի սեփականություն գոյություն չունեի ընդհանրապես, և դրա հիման վրա գիտնականների մի մասը գտնում է, որ վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում որսահանդակների սեփականությունը չէր ամրագրվում: Դա հաղիվ թե ճիշտ լինի, հողի՝ ոչ ոքին չպատկանելու գաղափարը գերազանցորեն հանդիպում է միայն այնտեղ, ուր բնական արտակարգ իրավիճակները ստիպում էին հարևան խմբերին փոխադարձաբար օգտվել կարևորագույն արդյունագործական տարածքներից:

Լայնորեն վկայված է նաև որսորդական արգելապատնեշների, ձկնորսական ցցապատնեշների, նավակների, բնակարանների և կրակի համատեղ սեփականությունը: Ավելի բարդ է այն հարցը, թե ինչպես գնահատել աշխատանքի՝ ընդ որում, հաճախ իրենց պատրաստած անհատական այնպիսի գործիքների պատկանելությունը առանձին մարդկանց, ինչպիսիք են կացինները, նիզակները, նետ ու աղեղը և այլն, ինչպես նաև կենցաղային զանազան գույքը, հագուստը և զարդերը: Ազգաբանական նկարագրություններում դրանք սովորաբար բնորոշվում են որպես անձնական սեփականություն, և դա կողմնակիորեն հաստատվում է այն պարագայով, որ տիրոջ մահվան դեպքում դրանք կամ թաղվում էին տիրոջ հետ միասին, կամ էլ ժառանգվում էին մերձավորների կողմից: Այդպիսի թաղումներ հայտնի են նաև հնագիտական նյութերից, օրինակ՝ Սիրիի վերին հին քարեդարյան Սինգուր կայանում: Վերջապես, անհատական գործիքների և կենցաղային առարկաների պատկանելության այդ ըմբռնման մասին են վկայում նաև որոշ ընդհանուր դատողություններ, պարզ է, որ դրանց առավել արդյունավետ օգտագործումը հնարավոր կլինի միայն այն դեպքում, երբ դրանք համապատասխանեին տիրոջ անհատական առանձնահատկություններին: Սակայն, մյուս կողմից, Ավստրալիայի տեղաբնիկների, ալակալուֆների, յազանների, բուշմենների և մի շարք այլ խմբերի մոտ գոյություն ունեին սովորություններ, որ թույլ են տալիս առանց տեղեկացնելու վերցնել այդ նույն խմբի անդամին պատկանող իրերը կամ, նույնիսկ, պարտավորեցնում էին դրանք օգտագործել մյուսների հետ համատեղ: Ելնելով դրանից, որոշ գիտնականներ ենթադրում են, որ տվյալ դեպքում տեղի ունեի միայն համատեղ սեփականություն հանդիսացող առարկաների անհատական օգտագործում: Հավանորեն, ավելի ճիշտ է խոսել համատեղ

սեփականություն ընդհանուր սկզբունքին ենթարկված, խստորեն չամրագրված անձնական սեփականության մասին:

Համատեղ էր նաև սննդի կամ այլ արդյունքի նկատմամբ սեփականության հարաբերությունը: Անկախ այն բանից, թե արդյունքը ձեռք էր բերվել անհատի կողմից, թե համատեղ ուժերով, դրա բաշխումը հավասարական կամ հավասար ապահովող էր: Արդյունքի բաժանման հնազույն սկզբունքը, որ արձանագրվել է պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների մի շարք խմբերում, իսկ վերապրուկների ձևով նախնադարյան մարդկության ավելի զարգացած խմբերի մոտ, ըստ երևույթին, դրա բաշխումն էր կամ ներկաների, կամ էլ համայնքի բոլոր անդամների միջև: Ընդ որում, նույնիսկ ամենահաջողակ որսորդն իր համայնակիցներից ավելին չէր ստանում: Ավստրալիայի տեղաբնիկների շատ համայնքներում կենդուրու սպանած որսորդը ոչ մի առանձնահատուկ իրավունք չունեի որսի արդյունքի նկատմամբ, և մանդիբի բաշխման ժամանակ նրան կարող էր բաժին ընկնել մսի նույնիսկ ամենավատ կտորը: Բուշմենների մոտ, ըստ 18-րդ դարի ականատեսի վկայության, խմբի բոլոր անդամները յուրաքանչյուրի խփած որսից իրենց բաժնի իրավունքն ունեին: Կանադական էսկիմոսների մի խմբում, հայտնի բեռուային հետազոտող Կ. Ռասմուսսենի վկայությամբ, մարդիկ ապրում էին այն աստիճանի ցայտուն արտահայտված կոլեկտիվիզմի պայմաններում, որ որսի արդյունքը նույնիսկ չէր բաժանվում, և բոլորը այն ճաշակում էին համատեղ: Դարվինը «Բիզլ» նավով կատարած իր ճամփորդության ժամանակ ներկա է եղել մի այնպիսի դեպքի, երբ մի խումբ հրոնրկիրցիներ, նվեր ստանալով կտավի մի կտոր, բաժանել են այն հավասար մասերի, որպեսզի յուրաքանչյուրը կարողանար ստանալ իր բաժինը:

Սպառման ժամանակ այդպիսի կոլեկտիվիզմը պարզապես համատեղ արտադրության ինքնին ենթադրվող հետևանք չէր, այլ աշխատանքի ցածր արտադրողականության և սննդի հաճախակի անբավարարության պայմաններում գոյատևելու անհրաժեշտ պայման: Այն կոլեկտիվը, որը հայթայթում էր միայն կենսաապահովման համար անհրաժեշտ մթերքը, պարտավոր էր սպառումը կարգավորել խմբի բոլոր անդամների շահերից ելնելով և թույլ չտալ այնպիսի վիճակ, երբ ոմանք հղիանային մյուսների զրկանքի պայմաններում: Բայց, միաժամանակ, բաշխումը պարզապես հավասար

րական չէր, այլ հաշվի էին առնվում պահանջմունքները ըստ սեռի և տարիքի: Այդ պատճառով էլ որոշ գիտնականներ համարում են, որ այդպիսի բաշխումը ճշգրիտ կլինի անվանել հավասար ապահովող: Որոշակի դեպքերում հաշվի էին առնվում նաև ողջ համայնքի բարձրագույն շահերը: Բնության դեմ ծանր պայքարի պայմաններում, որ մշտապես մղում էին վաղ նախնադարյան համայնքները, նրանց ճակատագիրը հաճախ կախված էր աշխատունակ որսորդների և ձկնորսների աշխատունակությունից: Ահա թե ինչու անհրաժեշտության դեպքում, արտակարգ հանգամանքներում, նրանք կարող էին ստանալ սննդի վերջին պատառները, երբ նրանց խնամարկյալները քաղցում էին: Ավելին, պատահում էր, օրինակ, ինչպես Ավստրալիայի բնիկների որոշ խմբերի կամ էսկիմոսների մեջ, երբ արտակարգ իրավիճակներում գործադրվում էր ինֆանտիցիդը*, հատկապես աղջիկների նկատմամբ կամ հերոնտիցիդը*:

Այլ իրավիճակ էր ստեղծվում այնտեղ, ուր վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում կոլեկտիվն սկսում էր ստանալ ոչ միայն կենսաապահովման համար անհրաժեշտ, այլև հավելյալ մթերք: Այդ ժամանակ հավասարական կամ հավասար ապահովող բաշխմանը զուգընթաց կիրառվում էր նաև ըստ աշխատանքի բաշխումը, այսինքն՝ կատարած աշխատանքին համարժեք բաշխումը: Հավելյալ մթերքը և աշխատանքային բաշխումը հանգեցրին փոխանակության հանդես գալուն:

Փոխանակությունը ծնունդ առավ միջհամայնքային փոխանակության ձևով, երբ տարբեր կոլեկտիվները միմյանց մատակարարում էին իրենց բնական միջավայրին յուրահատուկ բարիքներ, օրինակ՝ քարի և փայտի արժեքավոր տեսակներ, խեցիներ, օքրա, սաթ և այլն: Արդեն ուշ հին քարի դարում գոյություն ունեցող միջհամայնքային փոխանակման մասին վկայում են Սիրիումը՝ կովկասյան վանակատի, Ռուսական հարթավայրում՝ մերձբալթյան սաթի, Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպայի ներքին շրջաններում ծովային խեցիների գտածոները: Առնվազն միջին քարի դարաշրջանում հանդես եկավ նաև պատրաստի առարկաների փոխանակությունը, որի մասին կարելի է գաղափար կազմել Ավստրալիայի տեղաբնիկների մոտ գոյություն ունեցող գործիքների զանազան տեսակներ, զենքեր, կենցաղային գույք, զարդեր պատրաստող համայնքների մասնագիտացմամբ: Փոխանակային որևիցե համարժեքներ դեռևս չկային, տեղի էր ունենում ընծաների փոխանակու-

թյուն կամ, ինչպես այն կոչվում է ազգաբանություն մեջ՝ նվերափոխանակություն: Հումք կամ աշխատանքի արդյունքներ կարող էին փոխանակել ինչպես ողջ համայնքները, այնպես էլ առանձին անձինք: Երկու դեպքում էլ ընդլայնվում և սերտանում էին սոցիալական կապերը, որոնք ամրապնդվում էին նաև փոխանակման գործողությունների ծիսականացմամբ՝ դրանք ուղեկցող տոնակատություններով և խնջույքներով:

Սակայն հատկապես նախասկզբնական ձևով կամ միմյանցից մեծ հեռավորության վրա ապրող համայնքների միջև փոխանակությունը կարող էր լինել այսպես կոչված «համը»: Փոխանակող կողմերից մեկը թողնում էր առարկաների որոշակի քանակություն, մյուս կողմը վերցնում էր այն և փոխարենը թողնում էր այն, ինչ որ կարող էր տալ: Եթե առաջին կողմը իրեն բավարարված չէր համարում, ապա չէր վերցնում թողնվածը, և այդ ժամանակ երկրորդ կողմը ավելացնում էր տրվելիքը:

□ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Պարզ յուրացնող տնտեսությունը և նրան յուրահատուկ հասարակական պարզունակ հարաբերությունները, ամենօրյա ծանր աշխատանքն ու վտանգներով լեցուն կյանքը վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում կտրուկ սահմանափակում էին բնակչության թվաքանակը:

Որպեսզի պարզունակ որսորդները, ձկնորսներն ու հավաքողները կարողանային կերակրվել արդյունագործության իրենց տարածքում, հարկ էր, որ համայնքի բնակչության թիվը համապատասխաներ տարածքի ռեսուրսներին, չգերազանցելով բնակչության որոշակի խտությունը: Դրա հետ մեկտեղ գործում էին բնակչության խմբերի թվաքանակի վերին և ներքին սահմանները կանխորոշող նաև այլ գործոններ: Մասնավորապես, համայնքում պիտի լինեին հասուն տղամարդկանց՝ որսորդների և կոլեկտիվի պաշտպանների բավական մեծ քանակ և, միաժամանակ, ոչ այնքան մեծ, որպեսզի պարզունակ հասարակական կազմակերպությունը կարողանար ապահովել համայնքի բնականոն կենսագործունեությունը: Գերակշռում է այն կարծիքը, թե վաղ նախնադարյան համայնքի միջին թվաքանակը 25-30 մարդ էր:

Ըստ այն տվյալների, որ առավել լրիվ ամփոփել է Վ. Ա. Շնիբերմանը, համայնքի փոքր թվակազմը պահպանվում էր ինչպես բնական գործոնների տարերային ազդեցությամբ, այնպես էլ որոշակի սոցիալ-մշակութային մեխանիզմների գործադրմամբ: Առաջին դեպքում տեական քաղցր մեծացնում էր մահացությունը, հատկապես կանանց, երեխաների և ծերունիների չրջանում, քաղցի հետևանքով նվազում էր նաև մանկածնությունը: Երկրորդ դեպքում գործում էր հանգամանքների մի ողջ շարք: Դա աղջիկների վաղ ամուսնությունն էր, որ հաճախ հանգեցնում էր ֆիզիկական վնասվածքների և ամուլության, կանանց ծանր աշխատանքն էր, որ կրճատում էր նրանց վերարտադրողական ֆունկցիայի տևողությունը, ծննդաբերող կանանց բարձր մահացության և նորածին աղջիկների մի մասի բուռի մահացման հետևանքով առաջացող անհամաչափությունն էր սեռերի թվակազմի միջև, ծերունիների բազմակնությունը հետևանքով երիտասարդների մի մասի ամուսնանալու անհնարինությունն էր և այլն: Մանկածնության նվազեցմանը նպաստում էին նաև կրոնական դանադան պատկերացումները, մասնավորապես զանազան խոշոր տնտեսական ձևոնարկումների և հետծննդաբերության չրջանում որոշ ծեսերի ժամանակ սեռական հարաբերությունների լայնորեն տարածված տեական արգելքը: Գտնում էին, որ այդ արգելքի խախտումն անհաջողության կմատնեի որսորդներին, կվնասեր երեխային և այլն:

Ըստ երևույթին, հայտնի էր նաև ծնունդների գիտակցված սահմանափակումը հակաբեղմնավորիչ պարզագույն միջոցների, արորտների և ուրիշ եղանակների օգնությամբ: Ի դեպ, հակաբեղմնավորիչների օգտագործման տարածվածության հարցը դեռևս վիճելի է, քանի որ ավստրալիացիների ազգաբանության տվյալները չեն պատասխանում այն հարցին, թե արդյո՞ք այն ժամանակների մարդը գիտակցում էր սեռական գործողության և երեխայի սաղմնավորման միջև եղած կապը: Սակայն բոլոր պարագաներում անտարակույս է, որ վաղ նախնադարյան համայնքի ծնունդը կարգավորելու իրենց ձգտմամբ չէին հետապնդում, ինչպես մենք կանվանեինք ներկայումս, տնտեսաժողովրդագրական նպատակներ: Նրանց մտահոգում էին կենցաղային անմիջական կարիքները: Երկու կամ ավելի փոքր երեխա ունեցող կինը դառնում էր անլիարժեք աշխատող, խմբի հերթական տեղափոխությունների ժամանակ չէր կարող ինքը տանել երեխաներին, հնա-

րավորութուն չէր ունենա նրանց կերակրել իր կաթով: Այդ պատճառով էլ, ինչպես այդ հայտնի է ազգաբանությունից, բոլոր պարզունակ որսորդները, ձկնորսները և հավաքողները ձգտում էին, որպեսզի ծնունդների միջև ընդմիջումը երեք տարուց պակաս չլիներ: Եթե երեխաները ծնվում էին ավելի հաճախ, ապա շատ ղեպքերում նրանց սպանում էին: Հատկապես հաճախ սպանում էին երկվորյակներից մեկին, դա վաղ նախնադարյան հասարակություններից մեկի, դա վաղ նախնադարյան համայնքում գոյտ գործնական նկատառումներով ձևավորված, սակայն հետագա շատ հասարակություններում արդեն կրոնական նկատառումներով շարունակվող սովորություն էր: Այդպիսի երեխաների ճակատագիրը որոշում էր ողջ խումբը, քանի որ չհազարգաված էր տնտեսական և կենցաղային խոչընդոտների վերացման հարցում:

□ ՍԵՌԱՏԱՐԻՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Աշխատանքի բնական բաժանումը ըստ սեռի և տարիքի և դրա հետ կապված տնտեսական մասնագիտացումը խորապես ազդում էին վաղ նախնադարյան համայնքի ողջ հասարակական կյանքի վրա: Դրանց հիման վրա կազմավորվում էին սեռատարիքային հատուկ խմբեր՝ զասեր, կարգեր, աստիճաններ և այլն, որոնց պատկանելը իր հերթին առաջ էր բերում համայնքային և տոհմականի հետ փոխհարաբերակցություն: Մի ղեպքում, ինչպես, օրինակ, Ավստրալիայի տեղաբնիկների մոտ, այդ խմբերը կրում էին օրինական, այլ ղեպքերում, ինչպես, ասենք, էսկիմոսների մոտ, դրանք ունեին ձևական բնույթ: Սակայն ամենուրեք առանձնանում էին երեխաների, հասուն տղամարդկանց և հասուն կանանց խմբերը, որոնք տարբերվում էին իրենց ամրագրված պարտականություններով և իրավունքներով, հասարակական դիրքով և այլն:

Քիչ թե շատ ձևավորված սեռատարիքային խմբեր ունեցող հասարակություններում մեծ նշանակություն էր տրվում դեռահասների խմբից հասուն մարդկանց խումբը տեղափոխվելուն: Այդ անցումն ուղեկցվում էր որոշակի փորձություններով և հանդիսավոր, գաղտնի ծեսերով, որ հայտնի են ինդիգիացիաներին: Տարբեր հասարակություններում ինդիգիացիաներն անցնում էին տարբեր կերպ, բայց ըստ էության դրանք հանգում էին դեռահաս-

ներին, սովորաբար, յուրաքանչյուր սեռին առանձին, համայնքի լիարժեք անդամների տնտեսական, հասարակական և գաղափարական կյանքի մեջ ներգրավելուն: Ավստրալիայի բնիկները դեռահասին սովորեցնում էին տիրապետել որսորդական ու ռազմական գեներին, նրա մոտ դաստիարակում էին տոկունություն, արիություն, դսպվածություն ու կարգապահություն, հաղորդակից էին դարձնում ցեղի գաղտնի սովորություններին, ծխակարգերին և հավատալիքներին: Դեռահասին փորձում էին մի շարք տանջալից արարողություններով՝ սոված էին պահում, վերքեր հասցնում, կրակով այրում, պոկում մազերը, հանում ատամները և այլն: Դեռահասները յազանների, ալակալուֆների, բուշմենների մեջ պարտավոր էին մեկ-երկու տարի կատարել ծանր աշխատանքներ, հրաժարվել սննդի որոշ տեսակներից, իրենց մեջ դաստիարակել համբերություն, հնազանդություն և ջանասիրություն: Ինդիգիացիայի դժվարություններին չզիմացողներին սպասում էին խայտառակությունը և, լավագույն ղեպքում, կրկնական փորձությունները: Ինդիգիացիայի հաջող ավարտի կապակցությամբ կազմակերպվում էին տոնախմբություններ, որոնք ուղեկցվում էին զանազան ծիսակատարություններով, երգով ու պարով: Աղջիկներին, որպես կանոն, ծանր փորձությունների չէին ենթարկում: Նրանց ստիպում էին միայն պահպանել որոշ սննդային արգելքներ, նախապատրաստում էին ամուսնական կյանքին, սովորեցնում էին երգերն ու առասպելները, նրա նկատմամբ կատարում էին կրոնական զանազան ծեսեր: Ընդհանրապես, կանանց ինդիգիացիաները շատ ավելի քիչ էին տարածված, քան տղամարդկանցը: Կարծիք կա, թե ազգաբանությունը պարզապես չի հասցրել զրանցել կանացի իսկական մանրամասն կատարվող ինդիգիացիաները, սակայն ամենայն դեպից, միշտ էլ տղամարդուց ավելի շատ համարձակություն կան դիրքից, միշտ էլ տղամարդուց ավելի շատ համարձակություն ու տոկունություն էր պահանջվում, և այդ է պատճառը, որ տղամարդկանց ինդիգիացիային առաջնակարգ նշանակություն էր տրվում: Այլ կերպ ասած, երեխաների և դեռահասների սոցիալականացման գազաթնակետը՝ ինդիգիացիան, տղամարդկանց մոտ ավելի բարդ ու պատասխանատու գործ էր, քան կանանց:

Ինդիգիացիայի բաղկացուցիչ մասերից մեկը ամուսնական կյանքին նախապատրաստելն էր: Այդ նպատակով ձեռնադրվողներին ոչ միայն հայտնում էին դրա հետ կապված սովորությունները, այլև

ունենին գույքային և ժառանգական իրավունք, մասնակցում էին հասարակական հարցերի քննարկմանն ու հանդիսությունների անցկացմանը, տղամարդկանց հետ միասին համարվում էին հին սովորությունների պահպանները և, ըստ 19-րդ դարի վերջի ուսումնասիրողներ Լ. Ֆայսոնի ու Ա. Հաուիթի վկայությամբ, զգալի ազդեցություն ունենին հասարակական կարծիքի վրա: Ալակալուֆների մասին, որոնք քիչ են ենթարկվել սոցիալական մանրատման գործընթացին, հայտնի է, որ նրանց կանայք հարգարժան դիրք էին զբաղում ընտանիքում և համայնքում, ազատ էին և անկախ:

Ավելի բարձր է վաղ նախնադարյան համայնքում հասուն անդամների մեջ տիրապետող տարիքային կարգի առկայության հարցը: Ավստրալիայի բնիկների, որոնց մոտ հստակորեն առանձնացվել է համայնքի ղեկավար ծերունիների ազդեցիկ խավը, և որոշ նմանատիպ հասարակությունների տվյալները թույլ են տալիս ենթադրել, որ արդեն այդ փուլում գոյություն ունեն այսպես կոչված հերոնատկրատիան²: Սակայն վիճելի է, արդյո՞ք այդ փաստերը կիրառելի են իսկական նախնադարի նկատմամբ: Վաղ նախնադարյան շատ համայնքներ ապրում էին այլ, անհամեմատ ավելի դաժան բնական միջավայրում և, ինչպես ցույց են տալիս հնէաժողովրդագրության (պալեոդեմոգրաֆիայի³) տվյալները, նրանց անդամները միշտ չէ, որ ապրում էին մինչև 45-50 տարի: Առավել ևս, անտարակույս է, որ արդեն այդ ժամանակ գործում էին հետագայում ամենազանազան ցեղերի մոտ շարունակված հերոնտիցիդի⁴, ծերունիների այսպես կոչված «կամավոր մահվան» սովորությունները: Աշխատունակությունը կորցրած ծերունիներից ազատվում էին նույն ձևով, ինչպես հաճախ ազատվում էին սովից տկարացածներից, հիվանդներից և երեխաներից, որոնց հնարավոր չէր կերակրել: Վաղ նախնադարյան համայնքը հավասարների համայնք էր, սակայն գոյապահպանության համար դաժան պայքարի պայմաններում հավասարներ էին միայն արտադրական կոլեկտիվի լիարժեք անդամները:

□ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Տոհմական կազմակերպության և նրան յուրահատուկ երկկազմ էքսոգամիայի երևան գալով նախնադարյան համայնքում առաջացավ ամուսնությունը, այսինքն՝ սեռերի միջև հարաբերությունները կարգավորող հատուկ ինստիտուտը: Միաժամանակ, իսկ այլ տեսակետի կողմնակիցների կարծիքով մի փոքր ավելի ուշ, հանդես եկավ ամուսինների, ինչպես նաև ծնողների և դավակների միջև հարաբերությունները կարգավորող ինստիտուտը՝ ընտանիքը:

Ամուսնության նախասկզբնական ձևի մասին հարցը մինչև օրս էլ միանշանակ պատասխան չունի: Ազգաբանության և մասամբ հնագիտության տվյալները հնարավոր են դարձնում դրա երկու հիմնական մեկնաբանություն: Առաջինը, սկզբնական ձևը եղել է խմբամուսնությունը, որը միայն հետագայում փոխարինվեց անհատական ամուսնության և անհատական ընտանիքի զանազան ձևերով: Եվ երկրորդը, անհատական ամուսնությունն ու ընտանիքը գոյություն ունեն ի սկզբանե և իրենց դարգացման ընթացքում ընդունում էին զանազան ձևեր:

Առաջին տեսակետի հիմքերն առաջադրվել է Լ. Հ. Մորգանի կողմից: Նա առանձնացրեց ընտանիքի իրար հաջորդաբար փոխարինող հինգ ձև. արյունակցական (նույն սերնդի բոլոր անդամների միջև ամուսնական ընդհանրություն), պունալուալ⁵ (այդ նույն ընդհանրությունը, բացառությամբ սիրլինգների⁶՝ հարազատ եղբայրների և քույրերի), գույգային (երկու ամուսինների անկայուն և տնտեսական հիմքից զուրկ միությունը), միջանկյալ հայրիշխանական (տղամարդու արտահայտված տիրապետող դիրքով ընտանիք՝ և մոնոգամ⁷ (տղամարդու և կնոջ կայուն միավորումը տղամարդու, որպես սեփականատիրոջ գերիշխանության պայմաններում): Առաջին երկու ձևերը հիմնված էին խմբային, իսկ հաջորդ երեքը՝ անհատական ամուսնության վրա: Շուտով երևան եկան ինչպես արյունակցական, այնպես էլ պունալուալ ընտանիքի գոյությունն ընդհանրապես ժխտող աներկբա վկայություններ:

Սակայն մի բան է մասնավոր վերականգնում, մի այլ բան՝ խմբամուսնության ընդհանուր հայեցակարգը: Գիտնականների մի մասը շարունակում է պաշտպանել այդ հայեցակարգը, հիմնվելով, առաջին հերթին, արյունակցության ամենահին համակարգերի և,

երկրորդ, մինչև օրս պահպանված ամուսնաընտանեկան կարգերի վերլուծման վրա:

Գոյություն ունի արյունակցության երկու համակարգ՝ դասակարգողական և նկարագրական, թեև երկուսն էլ անխառն վիճակում արտահայտված չեն: Դասակարգային հասարակություններին բնորոշ նկարագրական համակարգերում հարադատներից յուրաքանչյուրն ունի իր անվանումը՝ «հայր», «մայր», «որդի», «դուստր» և այլն: Դրան հակառակ, նախնադարյան հասարակարգերին բնորոշ դասակարգողական համակարգերում որոշակի տարիքային և ամուսնական դասերի կամ կարգերի բոլոր տղամարդիկ և կանայք անվանվում են նույն տերմինով: Այդ համակարգերից Հնագույնը՝ «էգո»*-ն, տերմինաբանական տարբերություն չի դնում այն խմբի տղամարդկանց միջև, որին պատկանում է հայրը կամ այն խմբերի կանանց միջև, որոնց պատկանում են կինը կամ մայրը: Ուրվագծվում է խմբային արյունակցությունը, որը խմբամուսնության պատմական առաջնայնության հայեցակարգի կողմնակիցները մեկնաբանում են որպես իրենց իրավացիության կարևորագույն ապացույց:

Խմբամուսնության երկրորդ ապացույցը դիտարկվում է վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում ազգաբանորեն արձանագրված ամուսնական ընդհանրության որոշ գծերում: Մասնավորապես, այդպիսիք հայտնաբերվել են Ավստրալիայի բնիկների մեջ, նրանց այսպես կոչված ամուսնական դասերի համակարգերում: Այսպես, Արևմտյան Վիկտորիայի ավստրալիացիների մեջ ցեղը բաժանված է երկու կեսի՝ Սպիտակ ու Սև կակադուների: Այդ կեսերից յուրաքանչյուրին պատկանող տղամարդիկ ծննդյան օրից համարվում են մյուս կեսի կանանց ամուսինները, նույնը վերաբերում է նաև կանանց: Նման կամ, հաճախ առավել բարդ է չորս կամ ութ ամուսնական դասերի առկայությունը ավստրալիացիների այլ խմբերի մոտ: Ամուսնական դասերի համակարգը չի նշանակում, որ համապատասխան դասերի կանայք ու տղամարդիկ գտնվում են փաստական խմբամուսնության մեջ: Սակայն նրանք իրենց նախանշված դասից ամուսին կամ կին վերցնում են որոշակի դեպքերում (օրինակ՝ որոշ տոնակատարությունների կամ տանից հեռու գտնվելու ժամանակ) և իրավունք ունեն սեռական կապի մեջ մտնել իրենց պոտենցիալ կանանց կամ ամուսինների հետ: Ավստրալիայի տեղաբնիկների մեջ առկա են ամուսնական ընդհանրության նաև

այլ գծեր, մասնավորապես, «պիրատուրու» կամ «պիրատնգարու» սովորույթը, որն ինչպես կանանց, այնպես էլ տղամարդկանց իրավունք է ընձևուում ունենալ մի քանի «լրացուցիչ» ամուսին կամ կին: Դրանք պարզապես արտամուսնական կապեր չեն, որոնք ի դեպ, նույնպես լայնորեն զործադրվում են այլ հենց ամուսնություններ, որոնք ամրագրվում են համապատասխան ծիսակատարությամբ: Զարգացման այդ փուլում ամուսնական նման հարաբերություններ հայտնի են նաև այլ ցեղերի, օրինակ՝ սեմանգների մեջ: Դրանք նկարագրել է Ն. Ն. Միկլուխտ-Մակլայը. «Աղջիկը, մի քանի օր կամ չաբաթ ապրելով մի տղամարդու մոտ, կամավոր կերպով և ամուսնու համաձայնությամբ տեղափոխվում է այլ տղամարդու մոտ, որի հետ նույնպես ապրում է միայն որոշ, մեծ կամ փոքր ժամանակահատված, այսպիսով նա չըջացում է խմբի բոլոր տղամարդկանց, որից հետո վերադառնում է իր առաջին ամուսնու մոտ, սակայն չի մնում նրա մոտ, այլ շարունակում է մտնել նոր ամուսնական ժամանակավոր կապերի մեջ, որոնք կապված են ղիպվածի կամ ցանկության հետ»: Առիթը եղած դեպքում, կախված իրավիճակից ու ցանկությունից, իր կանանց հետ նույն կերպ էր վարվում նաև տղամարդը:

Գիտնականների մեծ մասը խմբամուսնության առաջնայնության հայեցակարգը համարում է անհիմն: Նրանք ելնում են այն բանից, որ, նույնիսկ, իրենց զարգացմամբ շատ ետ մնացած ամենապարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների մոտ հայտնաբերվել է զույգային ամուսնության և ընտանիքի ինստիտուտը: Այդ փուլում հնագիտորեն նույնպես բավականաչափ լայնորեն փաստված են մեկ օջախ ունեցող ոչ մեծ բնակարաններ: Դրանցում նույնպես, ինչպես և բազմօջախ, մեծ համայնքային բնակարաններում, կարելի է տեսնել զույգային ամուսնության և ընտանիքի ի սկզբանե գոյության կողմնակի ապացույցներ: Ինչ վերաբերում է խմբամուսնության առաջնայնության հայեցակարգի կողմնակիցների բերած կովաններին, ապա դրանք բավականաչափ համոզիչ չեն համարվում: Ուշագրավ է նաև այն, որ խմբային ազգակցության երևան գալու համար բավարար կլինեն հենց միայն ազգակցության երևան գալու համար բավարար կլինեն հենց միայն խմբական համերաշխությունը և նախնադարյան տոհմական համայնքի կոլեկտիվիստական բնույթը: Այդ նույնը վերաբերում է նաև ամուսնական միության առանձին գծերին, որոնք կարող են մեկնաբանվել ոչ թե որպես խմբամուսնության մնացուկներ, այլ

իրբև զույգային ամուսնություն լրացումներ, որոնք ամրապնդում էին համայնքի սոցիալական կապերը:

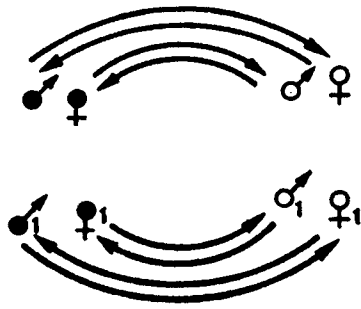
Թվում է, թե գիտելիքների կուտակման արդի պայմաններում այդ երկու հայեցակետերն էականորեն տարբերվում են: Սակայն, ըստ էության, հայացքների տարբերությունն այնքան էլ մեծ չէ: Արդեն Մորգանի աշակերտներից մեկը՝ Լ. Ֆայսոնը, խմբամուսնությունը դիտում էր ոչ թե որպես փոխամուսնությանը կապված երկու խմբերի միջև համընդհանուր բազմակնություն և բազմամուսնության համադրություն, այլ՝ իրբև այդ խմբերի իրավունքապարտականություն միմյանց մատակարարելու փաստական ամուսիններ, որոնց համատեղ կյանքը կարող էր քիչ թե շատ տևական լինել: Նման տեսակետ ունեն նաև նրանք, ովքեր շարունակում են պաշտպանել խմբամուսնության առաջնայնության գաղափարը: Այսպիսով, վեճը ոչ այնքան հարցի փաստական, այլ՝ հասկացական-տեորմինարական կողմի շուրջն է: Հնագույն ձևերից որի՞նկատմամբ հարկ է կիրառել ամուսնություն տերմինը, հարաբերությունների կարգավորումը փաստական ամուսինների, թե՞ նրանց փոխամուսնական խմբերի միջև: Սակայն, եթե խմբային ամուսնությունը գոյություն ուներ միայն պոտենցիալ ձևով, ապա նրա դրսևորումներ պիտի համարել էնդոգամիայի բոլոր ձևերը՝ տեղական, կաստայական, և նույնիսկ էթնիկական: Այդ դեպքում, հավանորեն, խմբային ամուսնությունն առասպել է:

Վիճելի է մնում նաև նախասկզբնական ամուսնության բնականեցման հարցը: Ումբամուսնության առաջնայնության գաղափարի ժամանակակից կողմնակիցները գտնում են, որ այն դիսյոկալ՝ էր, այսինքն ամուսինները համատեղ չէին բնակվում, այլ շարունակում էին ապրել իրենց խմբերում, դեպքից դեպք հանդիպելով այլուր, օրինակ՝ անտառում: Իրոք, ազգաբանությանը լավ հայտնի են ամուսնական հանդիպումների այդպիսի ձևեր, թեև, որպես կանոն, արդեն ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում: Ավելի լայնորեն տարածված են այլազան սովորույթներ, որոնք դիտարկվում են որպես դիսյոկալության մնացուկներ: Դրանք առաջին հերթին տղամարդկանց և կանանց մեկուսացված բնակվելու մեզ արդեն հայտնի սովորություններն են, ինչպես նաև այդպիսի մեկուսացման մասին բազմատեսակ լեգենդները, ընդհուպ մինչև առանձին ապրող կին-ամազոնուհիների մասին առասպելը:

Զույգային ամուսնության գաղափարի կողմնակիցները, ընդ-

հակառակը, ամուսնություն բնակեցումը համարում են ունիյոկալ՝ (համատեղ), որը հանգեցնում է ամուսինների համատեղ բնակության և ընտանիքի առաջացման: Նրանք ոչ առանց հիմքի նշում են, որ բոլոր պարզունակ որսորդներին, ձկնորսներին և հավաքողներին բնորոշ է ոչ թե դիսյոկալ, այլ ունիյոկալ բնակությունը, որ դարգացման ավելի բարձր աստիճաններում հանդիպող դիսյոկալությունն ուներ այլ պատճառներ, օրինակ՝ արտացոլում էր տղամարդու համայնքից կնոջ համայնքը բնակության տեղափոխվելու անցումային վիճակը, և որ սեռերի մեկուսացումը, անկախ նրանց փոխամուսնական հնարավորություններից, կապված էր աշխատանքի միջսեռային բաժանման հետ: Սկզբնական դիսյոկալության վարկածը դժվար է ապացուցվում և ավելի շուտ պիտի ենթադրել, որ ամուսնությունն ի սկզբանե եղել է ունիյոկալ: Եթե դա այդպես է, ապա ամուսնությունն ու ընտանիքը երևան են եկել միաժամանակ:

Պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների մոտ մատրիլոկալ՝ կամ ուկսորիլոկալ՝ ամուսնությունների կողքին, թեև, և ավելի հաճախ հանդիպում է պատրիլոկալ՝ կամ վիրիլոկալ՝ ամուսնությունը: Սրանից հաճախ սխալմամբ եզրակացնում են, թե մատրիլոկալ և պատրիլոկալ ամուսնությունները հանդես են եկել զուգահեռաբար: Իրականում մենք գործ ունենք միջին քարեդարյան թափառող տնտեսության պայմաններում պատրիլոկալությանը վաղ անցման հետ, ինչը մեծացնում էր որսորդ-տղամարդու դերը: Յու. Ի. Սեմյոնովը ցույց է տվել, որ սկզբնական մատրիլոկալության և ըստ աշխատանքի բաշխման հանդես գալու ժամանակային կնոջից, նրա երեխաներից և որսորդ-տղամարդուց բաղկացած ընտանեկան սաղմնային ընթացքի զարգացման երկու հիմնական տարբերակ: Մի դեպքում այդ տղամարդը կնոջ եղբայրն էր և ծնունդ էր առնում մայրական մեծ ընտանիք կոչվող ընթացք: Այլ դեպքերում այդ տղամարդը կնոջ ամուսինն էր. այդ ժամանակ առաջանում էր զույգային ընտանիքը: Դա կախված էր նրանից, թե թափառաչրջիկ կենսակերպի պայմաններում փոխամուսնական խմբերը որքա՞ն էին հեռանում միմյանցից: Ապրելով հարևանությունում, ամուսինները հնարավորություն ունեին հանդիպելու, մնալով իրենց խմբերում: Բաժանված լինելով մեծ տարածություններից, նրանք հարկ է, որ բնակվեին համատեղ: Պատահում էր, որ մատրիլոկալությունը փոխհյուսվում էր պատրիլոկալության հետ, հանգեցնելով ամրիլոկալության՝ կամ դուլոկալության: Մինչև

կրոսկուզենային ամուսնության սխեման

վերջերս պահպանված պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների մեջ, որոնք հազարամյակներ շարունակ վարում էին թափառաշրջիկ կենսաձև, մայրական ընտանիքներ արդեն չկային, սակայն դրանք հայտնի են հետագա հասարակություններում, ինչը հնարավորություն է տալիս պատմականորեն վերականգնել դրանց նախասկզբնական ձևը:

Ինչպիսի՞ կանոններ էին կարգավորում ամուսնությունը:

Դրանցից մեկը մեզ արդեն ծանոթ էքսոգամիան էր: Պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների հասարակություններին առավել ընդունել է երկկազմ-ֆրատրիալ էքսոգամիան՝ այսպես կոչված խաչաձև-ազգակցական կամ կրոս-կուզենային պարտադիր ամուսնության ձևով: Տղամարդիկ ամուսնանում էին իրենց մորեղբայրների աղջիկների կամ որ տվյալ դեպքում նույնն է, հորաքրոջ աղջիկների հետ: Բերված սխեմայից պարզ երևում է, որ եթե որևէ տոհմի տղամարդկանց ըստ միջազգային ազգագրական սիմվոլիկայի նշանակենք վերևի մասում սլաք (նիզակ) ունեցող մուգ օղակով, նրանց քույրերին՝ ներքևի մասում խաչ (հայելու բռնակ) ունեցող նույնպիսի օղակներով, սրանց երեխաներին «1» թվանշանի նույնպիսի նշաններով, փոխադարձ ամուսնությամբ կապված մյուս տոհմի ամուսնական զուգընկերներին նույնպիսի սիմվոլիկայով բաց գույնի օղակներով, իսկ ամուսնական կապերը՝ երկկողմ սլաքներով, ապա կստացվի, որ առաջին տոհմի պատանիները պետք է ամուսնանան երկրորդ տոհմի աղջիկների հետ, որոնք իրենց մորեղբոր կամ հորաքրոջ աղջիկներն են: Ազգակցության այս նշանակումներն, իհարկե, խմբական են, այնպես որ փաստորեն ամուսնանում էին ոչ միայն երկօին, այլև եռաօին, քառաօին և հաջորդ քույրերն ու եղբայրները: Այս դեպքում էքսոգամիան չէր խախտվում, ամուսնության միագիծ հաշվարկով պատկանելով տարբեր տոհմերի, այդ երկու փոխադարձ ամուսնական տոհմերի պատանիներն ու աղջիկներն ընդհանրապես հարադատ-

ներ չէին համարվում: Այդպիսի ամուսնությունները չատ հարմար էին, քանզի փոխամուսնական խմբերին թույլ էին տալիս հավասարակշիռ չափով փոխանակել իրենց անդամներին եղբայրներով ու քույրերով: Այսպես էին վարվում, մասնավորապես, Ավստրալիայի բնիկները, բայց չատ յուրօրինակ ձևով, երբ ֆրատրիաների հետ մեկտեղ ամուսնությունները կարգավորող դեր էին խաղում նաև ամուսնական դասերը:

Որոշ հասարակություններում ծագեցին կրոս-կուզենային ամուսնությունների այլ տարբերակներ, օրինակ՝ միակողմանի տարբերակը, երբ մի քանի տոհմեր միմյանց օղակաձև տրամադրում էին ամուսնական զուգընկերներ: Դա ընդլայնում էր խմբերից յուրաքանչյուրի սոցիալական կապերը: Այդպիսի ամուսնություններ տեղի ունեին Հարավարևելյան Ասիայի, Հարավային Ամերիկայի մի շարք հասարակություններում և այլուր:

Միաժամանակ գործում էին ապագա ամուսինների և կանանց շրջանակին չպատկանող անձանց միջև սեռական, առավել ևս ամուսնական հարաբերությունները կանխող մեխանիզմներ: Դրանցից կարևորագույնը այդ անձանց միջև խուսափման՝ սովորություն էր. արգելվում էր միմյանց հետ խոսելը, միմյանց մոտենալը և այլն: Ավստրալիայի բնիկների մեջ դիտարկվել է խուսափման սովորությունը քրոջ և եղբոր միջև, այն առավել ցայտուն էր արտահայտված փեսայի և զոքանչի միջև:

Զույգային ամուսնության առանձնահատկությունը նրա որոշ անկայունությունն էր և ամուսինների միավորման կարճատևությունը, իսկ դրա վրա հիմնված զույգային ամուսնությունն աչքի էր ընկնում ներքին տնտեսական կապերի ծայրահեղ թուլությամբ: Նախ, այդ ամուսնության հենց զույգային լինելը հարաբերական էր, քանի որ լայնորեն համատեղվում էր «յրացուցիչ ամուսնությունների» հետ, որ դիտարկվել են ավստրալիական պիրատուրի և նման այլ սովորությունների տեսքով: Կիրառվում էին բազմակնությունը (պոլիգինիա*), այդ թվում նաև սորորատը*՝ ամուսնությունը մի քանի քույրերի հետ միաժամանակ, որի հետագա զարգացումը հանգեցրեց վախճանված կնոջ քրոջ հետ ամուսնանալուն և լեիրատին* ավագ կամ կրտսեր եղբոր կնոջ հետ կենակցելուն, որի զարգացումը հանգեցրեց մեռած եղբոր այրու հետ ամուսնությանը: Դրանց հետ մեկտեղ որպես տարատեսակ տեղի ունեցող բազմայրությունը պոլիանդրիան*: Հաճախ տղամարդն իր կյանքի

ընթացքում փոխում էր մի քանի նույնիսկ «Հիմնական» կին, իսկ կինը՝ մի քանի ամուսին: Թույլատրվում էին, իսկ երբեմն էլ խրախուսվում էին մինչամուսնական և արտամուսնական ինչպես ծիսական, այնպես էլ առօրյա սեռական կապերը:

Ծիսական բնույթի սեռական կապի օրինակ է այսպես կոչված քավիչ հետերիզմը՝ այսինքն՝ այն կարգը, երբ աղջիկն ամուսնանալուց առաջ պարտավոր էր հերթով տրվել բազմաթիվ տղամարդկանց: Առօրյա սեռական կապի բնույթ ունի հյուրընկալ հետերիզմը, երբ ուրիշ տոհմ այցելելու ժամանակ տղամարդն իրավունք ուներ տվյալ խմբում իր հնարավոր կանանց նկատմամբ: Այս սովորույթի գարգացումը հանգեցրեց տանտիրոջ կնոջ կամ աղջկա նկատմամբ հյուրի իրավունքին: Ամուսնությունը չէր ամրագրվում որևէ, ծայրահեղ դեպքում, ինչ-որ բարդ ծիսակարգով:

Այդպիսի ամուսնության վրա հիմնված ընտանիքը, ինչպես ամեն մի ընտանիք, ուներ իր որոշակի ընդհանուր շահերը: Աշխատանքի միջոցառման ընթացքում ամուսիններն այս կամ այն չափով փոխանակում էին տնտեսական գործունեության արդյունքները: Մասնավորապես, Ավստրալիայում ամուսինները լայնորեն օգտվում էին իրենց կանանց հավաքչության արդյունքներից, իսկ կանայք՝ ամուսինների որսի որոշ բաժնից: Կարող էր գոյություն ունենալ նույնիսկ որոշ համատեղ ընտանական գույք, օրինակ հրեերկիրցիների բնակարանները ծածկելու համար անհրաժեշտ փոկի կաշիները: Բացի այդ, ընտանիքն իր սոցիալական ֆունկցիաներն ուներ նաև երեխաների նկատմամբ, նրանց մասին հոգ էր տանում ոչ միայն մայրը, այլ նաև հայրը: Բայց այդ բոլոր ֆունկցիաներն առայժմ սաղմնային վիճակում էին, քանի որ ընտանիքը դեռևս ինքնուրույն, համայնքատոհմական կազմակերպությանը հակադրվող բջիջ չէր: Ինչպես արդեն նշվել է, տղամարդիկ և կանայք մեծ մասամբ աշխատում էին առանձին և առանձին էլ սպառում էին իրենց աշխատանքի արդյունքները, ընդ որում, նրանք ավելի հաճախ համախմբվում և մթերքը կիսում էին իրենց տոհմակիցների, քան թե՛ ամուսնու հարազատների հետ: Ունեցվածքը, եթե այն արդեն սկսել էր ժառանգվել, նույնպես անցնում էր մերձավոր տոհմակիցներին: Համաընտանական սեփականությունն ավելի չուտ գոյություն ուներ որպես բացառություն: Այսպիսով, ընտանիքը հիմնականում դիսէկոնոմիկ՝ բնույթ ուներ: Երեխաները, երբ մի փոքր մեծանում էին, դաստիարակվում էին ոչ

այնքան ծնողների, որքան մերձավոր հարազատների կողմից: Ընդհանուր առմամբ ամուսիններից յուրաքանչյուրը և նրանց երեխաները շարունակում էին մնալ առաջին հերթին իրեն տոհմական խմբի և ոչ թե իրենց ընտանիքի անդամներ:

□ ՀԱՄԱՑՆԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դիտարկվող դարաշրջանի կարևորագույն բջիջները համայնքը և տոհմն էին: Ի՞նչ դեր էր խաղում այդ բջիջներից յուրաքանչյուրը և ինչպիսի՞ հարաբերություններ կային դրանց միջև: Պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների ցեղերի սոցիալական կազմակերպությունը, ըստ որի սովորաբար վերականգնվում է վաղ նախնադարյան հասարակության կյանքը, ստեղծում է այն տպավորությունը, թե առաջատար դերը պատկանում էր համայնքին: Սակայն կրկին հիշենք, որ դրանք միջին քարեդարյան կերպարի ցեղերն էին և, հնարավոր է, որ ուշ հին քարի դարում, գոնե Եվրասիայի մերձսառցադաշտային շրջաններում, տոհմն ուներ համեմատաբար ավելի մեծ նշանակություն: Այդ պատճառով էլ նաև այս դեպքում գիտություն մեջ արտահայտվում են տարբեր տեսակետներ, որ նշանակալիորեն կապված են ամուսնաընտանական հարաբերությունների նկատմամբ ունեցած տարբեր հայեցակետերի հետ:

Վաղ նախնադարյան համայնքը, որ անվանում են նաև տեղային լոկալ խումբ՝ կազմված էր արյունակից ընտանիքների խմբից կամ խմբերից, որին կարող էին հարել յուրայինների, բարեկամների և այլոց ընտանիքները: Եթե այդ խումբը մեկն էր, ապա այն անվանում են միատոհմ կամ սերտ-տոհմային, իսկ եթե մի քանիսն էին, ապա՝ բազմատոհմ կամ ընդարձակ-տոհմային: Ազգաբանոցն էին, ապա՝ բազմատոհմ կամ ընդարձակ-տոհմային: Ազգաբանոցն ուսումնասիրված համայնքների մեջ գերակշռում էին բազմատոհմ խմբերը: Համայնքն իր տնտեսությունը վարում էր որոշակի տարածքում, յուրացնելով այն կապված սեզոնային պայմանների հետ մերթ համայնքի լրիվ թվակազմով, մերթ ոչ մեծ խմբերով, ընդհուպ մինչև առանձին ընտանիքը: Համապատասխանաբար փոփոխվում էին աշխատանքի կոոպերացիան և արդյունքի բաշխման կարգը: Սակայն անկախ դրանից, վաղ նախնադարյան համայնքը (կամ մերթընդմերթ նրա մասերը) ունեւ արտադրական կոլեկտիվ էր: Հենց այդպիսի համայնքներ կամ տեղային խմբեր են հայտնա-

բերվել Ավստրալիայի բնիկների, հրոերկիրցիների, անտառային վեդդերի, բուշմենների և զարգացման այդ փուլում գտնվող այլ հասարակություններում: Մյուս կողմից, Եվրասիայի հնագիտական տվյալները վկայում են ուշ Հին քարի դարից սկսած վաղ նախնադարյան համայնքների փոքրացման, մասնատման և զրանց շարժունակության աճի մասին:

Ինչպես ցանկացած տոհմ, այնպես էլ վաղ տոհմը, իրենց ազգակցությունը միագիծ հաշվարկով և էքսոգամիայի սովորույթով կապված մարդկանց կոլեկտիվ էր: Նրանց արյունակցությունը ուղղահայաց չէր, երբ բոլորը համարվում են ընդհանուր նախնու չառավիղները, այլ հորիզոնական: Ենթադրվում է, որ սկզբում հորիզոնական արյունակցությունը գիտակցվում էր միայն համատոհմային հովանավորի՝ տոտեմի՝ հետ ունեցած առնչության ձևով (այդ մասին տե՛ս հետո): Մարդիկ ծնվում էին որոշակի կոլեկտիվում, որն ուներ ընդհանուր տոտեմ, և այդ պատճառով էլ նրանք արյունակից էին: Արյունակցությունը ոչ այնքան կենսաբանական, որքան սոցիալական երևույթ էր. ոչ թե բնական մերձարյունակցությունն էր կանխորոշում հետաքրքրությունների ընդհանրությունը, այլ ընդհակառակը: Սակայն արդեն չուտով սկսվեց գիտակցվել կապը այդ կոլեկտիվի հետ ծնողներից մեկի միջոցով և հորիզոնական արյունակցությունն ընդունեց ֆիլիացիայի՝ ձև:

Ազգաբանությունը հայտնի նույնիսկ ամենավաղ տոհմերը արտադրական միասնական կոլեկտիվներ չէին, տոհմակիցների զգալի մասը էքսոգամիայի սովորույթի հետեանքով տեղափոխվում էր այլ համայնքներ: Սակայն դա տոհմին չէր զրկում տնտեսական կարևոր նշանակությունից: Սահմանվել է, որ իբրև կանոն, տոհմը և ոչ թե վաղ նախնադարյան համայնքն էր համարվում արդյունազործական տարածքի սեփականատերը: Համատեղ ապրող տոհմակիցների միջև կապերն ավելի սերտ էին, քան վաղ նախնադարյան համայնքի մյուս անդամների միջև: Մասնավորապես, Ավստրալիայի բնիկների մի խմբի մասին 19-րդ դարի վերջում վկայել են, որ այդ խմբում տոհմակիցները ապրում և սնվում են միասին, միմյանց հետ փոխանակում են իրենց կանանց, ապրում են համերաշխ: Տոհմի սոցիալական նշանակության մասին խոսելու հարկ չկա. հենց տոհմն էր էքսոգամիայի սկզբունքի կրողը, որ ամրապնդում էր կոլեկտիվը և պահպանում էր կապերը մյուս կոլեկտիվների հետ:

Համադրելով այս տվյալները, գիտնականներից ոմանք հան-

գեցին այն եզրակացություն, որ համայնատոհմական կաղմակերպության մեջ գերակշիռ նշանակություն ունեին տոհմական կապերը, մյուսները առաջնությունը տալիս էին համայնքային կապերին: Առաջիկաները ենթադրում են, թե քանի որ հողային տարածքի սեփականատերը, որպես կանոն, տոհմն էր, ապա նախնադարի վաղ փուլում հիմնական ըջիջը պիտի համարել տոհմը, որ ամբողջությամբ ձևավորեց սոցիալ-տնտեսական կոլեկտիվը՝ համայնքը, և այսպիսով, տվյալ փուլում արտադրական կապերը համընկնում էին տոհմական կապերին: Բայց տոհմն ինչպե՞ս, իր էքսոգամիայով հանդերձ, կարող էր մնալ որպես ամբողջապես տեղայնացված տնտեսական կոլեկտիվ: Այդ տեսակետի կողմնակիցները պատասխանը տեսնում են իրենց կողմից վերականգնվող ամուսնությունից: Որպեսզի տոհմը նախնադարյան համայնքը և տոհմը համընկնում էին: Երկրորդները նշում են, թե քանզի ամուսնությունն նախասկզբնական դիսոկալություն մասին կարծիքը ոչ այլ ինչ է, քան վարկած, ապա նախնադարի ցանկացած փուլում հիմնական ըջիջը եղել է համայնքը, իսկ տոհմը լուկ կարգավորում էր ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները: Բայց, եթե տոհմը տնտեսական կոլեկտիվ չէր, ապա ինչու՞ սովորաբար հենց տոհմն է արտադրության հիմնական միջոցի արդյունազործական տարածքի սեփականատերը: Այդ հարցին երկրորդ տեսակետի կողմնակիցներն անհամոզիչ պատասխանում են, թե տոհմը միայն անվանական սեփականատեր էր, իսկ փաստական սեփականատերը վաղ նախնադարյան համայնքն էր:

Թվում է, գործ ունենք անլուծելի հակասության հետ: Մի կողմից, տոհմն իրեն հատուկ էքսոգամիայով չէր կարող լինել միասնական տնտեսական կոլեկտիվ: Մյուս կողմից, տնտեսական հարաբերությունների հիմքը՝ սեփականության հարաբերությունները, մեծ մասամբ կապված են հենց տոհմի հետ: Սակայն այդ հակասությունն անլուծելի է միայն այն ժամանակ, երբ տոհմն ու վաղ տոհմական համայնքը արհեստականորեն անջատվում և խստորեն հակադրվում են միմյանց:

Այն դրույթը, թե վաղ տոհմը ոչ միայն ամուսնաընտանեկան հարաբերությունները կարգավորող, այլև տնտեսական կազմակերպություն էր, բոլորովին էլ պարտադիր չի դարձնում ամուսնական բնակության դիսոկալության պայմանը: Նույնիսկ երկկազմ-տոհմային ունիլոկալ ամուսնությունից ժամանակ վաղ նախնադա-

րյան համայնքի թվակազմի մոտ երեք քառորդը կազմում էին տոհմակիցները՝ ամուսնությունն պատճառով այլ համայնքներ չտեղափոխված մեծահասակները և նրանց երեխաները: Դա տոհմի տեղայնացված մասն էր, և, միաժամանակ, հնագույն վաղ նախնադարյան համայնքի հիմնական միջուկը: Սակայն կարևոր է մի այլ պարագա ևս. որքանո՞վ էր սահմանափակված ամուսնության հետևանքով այստեղ եկած այլ տոհմերի անդամների ընդգրկումը նրա կազմի մեջ: Վերը մենք տեսանք, որ, թեև զույգային ընտանիքն ուներ որոշ տնտեսական ֆունկցիաներ, տնտեսական կապերն այնտեղ թույլ էին և անկայուն: Հետևաբար, ամուսիններից մեկի ինտեգրացիան մյուսի համայնքի մեջ բոլորովին էլ լիարժեք չէր: Այս ամենը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ սկզբում տոհմը և վաղ նախնադարյան համայնքը, տոհմական և արտադրական հարաբերությունները նույնական չէին, բայց հիմնականում համընկնում էին: Ընդ որում, ո՛չ տոհմն ամբողջությամբ, ո՛չ էլ ամբողջությամբ վերցրած վաղ նախնադարյան համայնքը դարաշրջանի հիմնական տնտեսական միավորը չէին: Տոհմակիցների մի մասը ամուսնանալով մյուս համայնքներում՝ որոշակի չափով խզում էր կապը իր տոհմի հետ: Համայնականների այն մասը, որ ամուսնության հետևանքով զալիս էր դրսից, միայն մասնակիորեն էր ընդգրկվում նոր համայնքի մեջ: Ավելի ստույգ ձևակերպմամբ, այդպիսի տնտեսական միավոր կարող էր լինել միայն տոհմի տեղայնացված մասը, որն էլ միաժամանակ վաղ նախնադարյան համայնքի հիմնական միջուկն էր: Հենց այդ պատճառով էլ «նախնադարյան համայնք» և «տոհմական համայնք» տերմինները կարող են կիրառվել և շատ հաճախ կիրառվում են նույն նշանակությամբ:

□ **ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ**

Վաղ նախնադարյան համայնքում գործում էր ժողովրդի իշխանության սկզբունքը, երբ վճռորոշ նշանակություն ուներ համայնականների հասուն անդամների միասնական կամքը: Ընդ որում, բնականորեն, առանձնահատուկ հեղինակություն ունեին տարեց, փորձով իմաստնացած մարդիկ, շատ հաճախ՝ խմբի ավագ սերունդը: Նրանց միջավայրից սովորաբար հանդես էին գալիս

առանձին անձինք, որոնք ղեկավարում էին կոլեկտիվի առօրյա տնտեսական, հասարակական և գաղափարական կյանքը: Սակայն պոտենտար՝ կազմակերպության կոնկրետ բնույթը կարող էր ընդունել զանազան ձևեր: Մասնավորապես, ղեկավարները կարող էին լինել լոնյայն ճանաչված կամ ընտրված, իսկ նրանց գործունեությունը՝ համեմատաբար ինքնուրույն կամ իշխանության այլ օրգանների կողմից ուղղորդվող:

Իշխանության պարզագույն կազմակերպությունը դիտարկված է յազանների և ալակալուֆների մեջ, որտեղ համայնքի տարեց անդամները ղեկավարում էին մյուս համայնականներին: Դրան նմանվում է այն կազմակերպությունը, որ նկարագրված է կանադական էսկիմոսների մի մասի մեջ: Նրանց համայնքը ղեկավարում էր աշխատունակ տղամարդկանցից ամենատարեցը, որը որոշումներն ընդունում էր միայն հասուն որսորդների հետ խորհրդակցելուց հետո: Այն ժամանակ, երբ նա ղեկավարում էր որսորդներին, նրա կինը կարգադրում էր որսի արդյունքի բաշխումը: Մի փոքր ավելի բարդ էր իշխանության կազմակերպումը Ավստրալիայի բնիկների մոտ, որտեղ գոյություն ունեին իրենց շարքերից «մեծ տղամարդկանց»՝ ավագներին առաջադրող տարեց տղամարդկանց խորհուրդներ: Ղեկավարը սովորաբար ամենատարեց տղամարդն էր, սակայն եթե նա չուներ անհրաժեշտ որակներ կամ արդեն դառամյալ էր, ապա ստեղծվում էր անվանական և փաստական ղեկավարների մի տեսակ երկիշխանություն: «Մեծ տղամարդկանց» հետ միաժամանակ կային «մեծ կանայք», որոնք ղեկավարում էին համայնքի կանացի բաժինը: Լինում էր, որ վաղ նախնադարյան համայնքում գործում էին մի քանի ղեկավարներ, օրինակ սեզոնային տնտեսական այն խմբերի ղեկավարները, որոնց պարբերաբար բաժանվում էր համայնքը, կամ բազմատոհմ համայնքի առանձին տոհմերի ղեկավարները: Այդ ղեկավարում նրանցից որե՛ մեկը կարող էր աչքի ընկնել իր անձնական որակներով և հեղինակությամբ, սակայն փաստական գերիշխանություն, որպես կանոն, չկար:

Ղեկավարի կամ ավագների խորհրդի իշխանությունը հիմնված էր նրանց փորձի, օրինակելի գործելակերպի, մտավոր և հուզական գերազանցության, համոզելու կարողության վրա, մի խոսքով նրանց անձնական կամ խմբային հեղինակության վրա: Ձևականորեն իշխանությունը պարտադիր ուժ չունեի, սակայն հազվադեպ էր պատահում, որ անտեսեին ղեկավարի խորհուրդները կամ կար-

գաղղությունները: Ինիցիացիայի ժամանակ երիտասարդներին ներչնչվող կարևորագույն պատվիրանը ավագներին լսելն էր: Ավելի կարևոր է մեկ այլ հանգամանք, ղեկավարների իշխանությունը ծառայում էր ողջ խմբի շահերին և, ըստ էության, նրա կամքի ամենօրյա կոնկրետ իրականացումն էր: Այդ պատճառով էլ այն պիտի որ սատարվեր խմբի ունեցած գործողություններով: Ավստրալիայի տեղաբնիկների մասին լավ հայտնի է, որ ղեկավարին չհնազանդվողին, նվժ նա չէր հասցրել թաքնվել, սպասում էր դատաստան: Անդամանցիների մոտ, ինչպես հայտնի է հետազոտող Ռեդկլիֆ-Բրաունը, անհնազանդը ստիպված կլիներ գործ ունենալ բնիկների մեծ մասի, այդ թվում՝ իր անձնական բարեկամներից շատերի հետ: Այդպիսի կարգը, ինչպես նաև ղեկավարների շարունակվող մասնակցությունը համայնքի տնտեսական կյանքին, թույլ են տալիս կառավարման կազմակերպումը այդ փուլում գնահատել իբրև պարզունակ ժողովրդավարություն և ոչ թե արհեստավարժ կառավարողների՝ ժողովրդից կտրված իշխանություն:

Վաղ նախնադարյան համայնքում ղեռն չկար իշխանության բաժանումը տնտեսական, ռազմական կամ դատական ոլորտների: Ռազմական մասը ընդհարումների ժամանակ առաջնորդում էին նույն ղեկավարները: Նրանք նաև խմբի սովորույթների կրողներն ու պահպաններն էին: Մի քանի հասարակություններում (Ավստրալիայի բնիկներ, Հրոերկիրցիներ, սեմանգներ) կային միայն հատուկ հեղինակներ և կախարհներ, որոնք նույնպես մեծ ազդեցություն ունեին տոհմակիցների և համայնականների վրա: Այնտեղ, ուր սովորական ղեկավարի և կախարհի իշխանությունը կենտրոնանում էր նույն անձի մոտ, այն հատկապես ամուր և շոշափելի էր:

Որպես կանոն, ղեկավարները ոչ միայն շարունակում էին մասնակցել արտադրությանը, այլև ոչ մի առավելություն չունեին սպառման ժամանակ: Սակայն, ինչպես վկայում են պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների մասին տվյալները, տարեց տղամարդկանց ղեկավարող չեղտն, այնուհանդերձ, ուներ որոշակի կենցաղային արտոնություններ: Այնտեղ, ուր տեղի ուներ բազմակնությունը, ավելի շատ կանայք պատկանում էին ավագ տղամարդկանց, որոնց մոտ երբեմն հաշվվում էին տասից ավելի կանայք: Ավագները երբեմն հավակնում էին ուտելիքի ամենահամեղ բաժիններին: Սակայն այդ արտոնությունները կանխորոշվում էին ոչ այնքան սովորույթով, որքան իրերի բնական ընթացքով: Դա

հատկապես վերաբերում է բազմակնությանը, նա, ով ավելի երկար էր ապրում, հնարավորություն էր ստանում ավելի շատ կանանց հետ ամուսնանալ:

□ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՑԹՆ

Վաղ նախնադարյան համայնքի մարդկանց արդեն բավական զարգացած արտադրական գործունեությունը և սոցիալական կյանքին համապատասխանում էր նրանց ոչ պակաս զարգացած հոգևոր մշակույթը: Դա արտացոլվում էր նրանց մտածողության և դրա հետ սերտորեն կապված լեզվի, ռացիոնալ գիտելիքների, արվեստի սաղմերի, առասպելարանության և կրոնի վրա:

Արդյո՞ք վայրենու մտածողությունը որակապես տարբերվում էր հետագա մարդու մտածողությունից: Այս հարցը պարզարանելն այնքան էլ հեշտ չէ, և գիտնականները տալիս են այլադան պատասխաններ: Մասնավորապես, զգալի տարածված է այն հայեցակետը, ըստ որի միանգամայն ռացիոնալ, գործնական փորձի վրա հիմնված տրամաբանական մտածողության հետ զուգահեռ, նախնադարյան մարդուն յուրահատուկ էր իռացիոնալ, «նախատրամաբանական» մտածողությունը, որ կապված էր սոցիալական միջավայրի «կոլեկտիվ պատկերացումների» հետ: Օրինակ՝ վայրենին, իհարկե, լավ էր ըմբռնում տարբերությունը արյան և օքրայի միջև, բայց որովհետև ընդունված էր նույնացնել արյունն ու օքրան, նա առանց դատողություններ անելու նույնացնում էր դրանք: Գոյություն ունի նախնադարյան մարդու մտածողության մասին հակառակ պատկերացում, ըստ որի այն ամբողջությամբ նույնական էր ժամանակակից մտածողությանը: Ըստ երևույթին, երկուսն էլ ժամանակակից տեսակետներ են: Չէ՞ որ նախնադարի մարդիկ ավելի մեծ չափով, քան հիմա, ենթակա էին միջավայրի կողմից ներչնչվող, գործնական ստուգման չենթարկվող պատկերացումների ազդեցությանը: Միաժամանակ, «անհատական» ու «կոլեկտիվ» պատկերացումներն անջրպետված չէին և փոխադարձաբար լրացնում էին միմյանց:

Նախնադարյան մտածողությունը ղեռն բավականաչափ համակարգված չէր, ունակ չէր լայն ընդհանրացումներ կատարելու և բարձր մակարդակի հասկացությունների մշակման: Դա արտա-

ցովում էր լեզվում, որը ձգտում էր կոնկրետ, չընդհանրացնող, չմանրամասնող բնորոշումների, որոնք նոր միայն սկսել էին դասակարգվել: Այսպես, Ավստրալիայի բնիկներն ունեին ոչ միայն ծառերի առանձին տեսակներ ցույց տվող բառեր, այլև ընդհանրապես «ծառ» հասկացությունը նշող բառ, ոչ միայն ձկների կամ օձերի առանձին տեսակներ ցույց տվող, այլև ընդհանրապես «ձուկ» և «օձ» արտահայտող բառեր: Սակայն ընդհանրապես տեսակներ ցույց տվող բառերը քիչ էին, օգտագործվում էին հազվադեպ և, որ առանձնապես հատկանշական է, դասակարգման միջին մակարդակից այն կողմ չէին անցնում: Կային ծառ, թուփ, խոտ արտահայտող բառեր, բայց չկար «բույս» բառը, կային ձկներ և օձեր նշող բառերը, սակայն չկար «կենդանի» բառը: Հնարավոր է, հենց դրա հետ է կապված այն պարզապես, որ պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների բառապաշարը, որ երբեմն թվում էր ծայրահեղ սահմանափակ, հետագա ուսումնասիրությունների ժամանակ ճանաչվեց որպես շատ ընդարձակ (Ավրստրալիայի այդ նույն բնիկներն ունեն ավելի քան 10 հազար բառ, այսինքն՝ ավելին, քան պարունակում է ցանկացած եվրոպական լեզվի գրպանի բառարանը): Այդ նույնը վերաբերում է քերականությանը, որը երբեմն արտակարգ բարդանում է առանձին ձևերի մանրամասնման հետևանքով: Հայտնի են փաստեր, որ իր մեջ դերանվանական օբյեկտ, ինչպես նաև սուբյեկտ պարունակող մի բայի բայաձևերի քանակը հասնում է մի քանի հարյուրի: Համեմատաբար պարզունակ լեզուների մյուս առանձնահատկությունը չարահայտական ձևերի թերզարգացածությունն է: Այն, ի դեպ, որպես մշակութային մակարդակի ցուցանիշ, մեծ նշանակություն չունի, նույնիսկ ամենազարգացած ժողովուրդների բանավոր խոսքում, ի տարբերություն գրավորի, նախադասությունները շատ համառոտ են:

Աշխատանքային գործունեության ընթացքում կուտակվում էին օգտակար գիտելիքներ, առաջին հերթին, չրջապատող բնական միջավայրի մասին: Բնականաբար, որսորդական-ձկնորսական-հավաքչական տնտեսության պայմաններում հատկապես կարևոր էր իրենց արդյունագործական տարածքի, նրա առանձնահատկությունների և հարստությունների կատարյալ իմացությունը: Ավստրալիայի բնիկների, հրոեղիկների, բուշմենների և այլոց օրինակով երևում է, որ վաղ նախնադարյան համայնքի մարդիկ տի-

րապետում էին կիրառական աշխարհագրություն, օդերևութաբանություն, աստղագիտություն, կենդանաբանություն, բուսաբանություն, հանքաբանություն և բնագիտություն այլ բնագավառների մասին գիտելիքների պատկանելի պաշարի: Որպեսզի պահպանեն իրենց գոյությունը, նրանք հարկադրված էին լավ ուսումնասիրել արդյունագործական տարածքների տեղագրությունը, կենդանիների վարքն ու տեղաշարժման ուղիները, բույսերի օգտակար կամ վնասակար հատկությունները, դանազան հանքանյութերի, փայտատեսակների և մյուս նյութերի առանձնահատկությունները: Պիտի կարողանային կանխատեսել եղանակը, կողմնորոշվել տեղանքում, որոշել քամու ուղղությունը և կարգալ հետքերը: Ըստ բուշմեններին ուսումնասիրող Վ. Էյլենբերգերի, որսորդները հիանալիորեն հարմարվում էին տեղանքին և վարպետորեն օգտագործում էին տեղանքի բոլոր առանձնահատկությունները: Նրանք հոյակապ գիտեին բոլոր կածանները, չափիղներն ու կիրճերը, որոնցով տեղաշարժվում էին վայրի կենդանիների հոտերը, և դրանք պահում էին չթուլացող հսկողության տակ: Որսորդը, ինչպես գրում են ավստրալիացիներին հետազոտողներ Սպենսերը և Գիլլենը, ոչ միայն տարբերակում էր բոլոր կենդանիների և թռչունների թողած հետքերը, այլև դիտելով որջը, նայելով վերջին հետքերի ուղղությունը կամ հոտոտելով մուտքի մոտ եղած հողը, կարող էր անմիջապես ասել որջում կենդանի կա, թե ոչ: Ավստրալիացիների կանայք տարբերում էին մի քանի հարյուր տեսակ ուտելի բույսեր, այդ թվում՝ թունավոր բույսեր, որոնք ջերմային հատուկ մշակման կարիք ունեին: Թե որքան անհրաժեշտ էր աստղային երկնքի կատարյալ իմացությունը, որպեսզի գիշերով չչեղվեին ճանապարհից, վկայում է ժամանակակից ազգաբաններից մեկի պատմածը: Երկրի արհեստական արբանյակի մասին նա առաջին անգամ տեղեկացավ բուշմենի պատմածից, որն ուշադրություն էր դարձրել նոր «աստղի» հայտնվելուն:

Փորձական ճանապարհով կուտակվում էին ֆիզիկական և քիմիական գիտելիքների սաղմերը: Բնության վրա ֆիզիկական ազդեցությունը սկսվել էր արդեն առաջին գործիքների կիրառմամբ, սակայն հիմա արդեն այն հասել էր մի նոր մակարդակի: Յուրացնելով բաղադրյալ գործիքները, մարդը հնարեց լծակը, ստեղծելով նիզականետն ու նետաղեղը, 2-3 անգամ ավելացրեց խոցող զենքի թռիչքի հեռավորությունը: Վերջին առումով ամենանշանա-

կալից առաջադիմությունը անտառաբնակ վեղդաներինն էր. աղեղը լարելով ոտքերի օգնությամբ, նրանք նետը ձգում էին մոտ 300-350 մետր և 35 մ հեռավորությունից խոցում էին եղջերվին: Օղամուղ նետահար օգտագործող ցեղերը զենքի հզորության պակասը փոխհատուցում էին հարվածի դիպուկությամբ: Բնական մթերքների քիմիական մշակումը, որ նույնպես սկսվել էր նախորդ դարաշրջանում, կրակի կիրառմամբ հիմա ընդլայնվում էր, օրինակ՝ մորթու մշակման ձևով:

Նշանակալից զարգացում ստացան գիտելիքների այնպիսի գործնական բնագավառներ, ինչպիսիք էին բժշկությունը, դեղագործությունը, թունաբանությունը: Մարդը տիրապետում էր կոտրվածքների, հողախախտումների բուժման, հիվանդ ատամների հեռացման և այլ ոչ բարդ վիրահատական գործողությունների: Բուժում էր օձի կծածը, մրսածությունը, վերքերը և այլն: Ինչպես վկայում են հնէամարդաբանական նյութերը, սկսած միջին քարի դարից, հայտնի դարձան գանգատուփի ոսկրաչաղափումը (տրեպանացիա) և վնասված վերջույթների հեռացումը: Ինչպես երևում է Ավստրալիայի բնիկների համեմատաբար լավ ուսումնասիրված ժողովրդական բժշկությունից, վաղ տոհմական համայնքի մարդիկ լայնորեն կիրառում էին բուժման ինչպես ֆիզիկական միջոցներ (արյուն առնել, մերսում, տաք և սառը թրջոցներ, գետային տիղմի թրջոցներ և այլն), այնպես էլ բուսական, կենդանական, հանքային ծագում ունեցող բուժամիջոցներ: Նրանք կարողանում էին կոտրվածքների դեպքում կիրառել բեկակալներ, դադարեցնել արհուսահոսությունը սարդոստյանի, մոխրի, իգուանի ճարպի օգնությամբ, ծծել արյունը և դաղել վերքը օձի խայթելու դեպքում, մրսածությունը բուժել շոգեբաղնիքի, ստամոքսի հիվանդությունները՝ գերչակի ձեթի, էվկալիպտի խեփի, խոլորձի կոճղեղի, մաշկային հիվանդությունները կավով շփելու, մեղով լվանալու և այլ միջոցներով: Մենդարերող կնոջ մոտ պտղի ոչ ճիշտ դիրքի դեպքում հեքիմը մերսումով ուղղում էր այն: Հատկանշական է, որ բժշկության արչալույսին արդեն գիտակցվում էր հոգեբուժության նշանակությունը, բուժումը հաճախ ավարտվում էր նրանով, որ հիվանդին հրամայում էին վեր կենալ և անցնել աշխատանքի: Բույսերի և կենդանիների թունավոր հատկությունների իմացությունը լայնորեն գործադրվում էր որսորդության և ձկնորսության մեջ: Հայտնի էին նաև որոշ հակաթույններ:

Նախնադարյան մտածողության առանձնահատկություններից ելնելով, դանդաղ էին զարգանում ընդհանրացնող, վերացական պատկերացումներ պահանջող գիտելիքները: Ավստրալիայի որոշ բնիկների մոտ հաշիվը սահմանափակվում էր երեքով, բույսերի մոտ՝ չորսով, իսկ հրոեղիքները հաշվում էին մինչև հինգը: Այդ խմբերի ավստրալացիները, որպեսզի արտահայտեն «հինգ» թվային հասկացությունը, ասում էին «երեք» և «երկու», տասից բարձր ցանկացած թիվ արտահայտվում էր «չատ» բառով: Հասարակությունների մեծ մասում, որտեղ հայտնի էին հաշվի տարրերը, նրա հիմքում ընկած էին 5 և 10 թվերը՝ մեկ կամ երկու ձեռքի մատների քանակը, հենց այդ թվերն էլ հնագիտորեն լայնորեն ներկայացված են հին քարեդարյան գրաֆիկայում՝ առարկաների վրա արված նշաններով, հատվածքներով, գունավոր խալերով և գծերով: Ընդհանուր առմամբ, թվային պատկերացումների վերացականությունը հարաբերական էր. պատկերացում էին ոչ այնքան թվերն ընդհանրապես, որքան առարկաների որոշակի քանակը: Այլ խոսքով, գոյություն ունեին ոչ թե «երկու», «երեք», «հինգ» և այլն, այլ երկու ձեռք կամ ոտք, երեք կոճղեղ կամ մսի կտոր, հինգ մատ կամ նիզակ և այլն: Նույնիսկ հետագայում՝ զարգացած որսորդների, ձկնորսների, օրինակ՝ Հյուսիսային Ամերիկայի Հյուսիսարևմտյան հնդկացիների կամ նիվխերի մոտ, նույն ցեղի մարդիկ առանձին մարդկանց, կենդանիների, նավակների, ցանցերի և այլնի թիվը նշելու համար օգտագործում էին տարրեր թվական անուններ: Նման հաշիվը սերտորեն թխում էր անմիջական կենսական պահանջներից: Ենթադրվում է, որ հաշիվը հանդես եկավ բաշխման գործընթացը կարգավորելու նպատակով, և որ թվաբանական հնագույն գործողությունը ոչ թե գումարումը կամ հանումը, այլ բաժանումն էր, առանց որի անհնարին կդառնար արդյունքի բաշխումը:

Ավելի ևս սաղմնային վիճակում էին տարածության չափումները և ժամանակի հաշվումը: Յա-

Միջին քարի դարաշրջանի կնոջ աջ ձեռքի դաստակի ոսկորները ճկույթի անդամահատված ֆալանգով

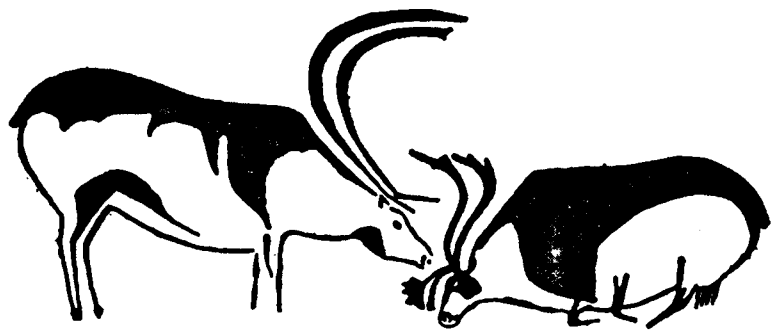
զաննների մասին հաղորդված է, որ նրանց ընդհանրապես անծանոթ էր հեռավորության չափումը, սակայն դա հաղիվ թե ճիշտ լինի: Մեծ տարածությունները մոտավորապես չափվում էին մեկ օրում անցնելիք ճանապարհով, փոքրերը՝ նիղակի կամ նետի թռիչքի տարածությամբ, ավելի փոքրերը կոնկրետ առարկաների, ավելի հաճախ մարդու մարմնի տարրեր մասերի՝ արմունկի, ոտնաթաթի, մատի, եղունգի երկարությամբ: Այստեղից էլ՝ տարրեր ժողովուրդների լեզուների մեջ վերապրուկային ձևով պահպանված հնագույն չափերը՝ ուսական արմունկը և թիզը, անգլիական ոտնաչափը և մատնաչափը, հունական կանգունը և այլն: Ժամանակը կարող էր չափվել համեմատաբար մեծ հատվածներով (օր, ամիս), որ կապված էր երկնային մարմինների դիրքի հետ: Սակայն ավելի հաճախ այն չափվում էր յուրաքանչյուր ցեղին կամ ցեղախմբին յուրահատուկ տնտեսական սեզոններով: Յազաններն, օրինակ, տարին բաժանում էին ութ սեզոնի («մաշկի թուլացման», այսինքն՝ սովի, «թռչունների ձվերի երևան գալու» և այլն), իսկ նրանց հարևան գուանակոյի որսորդներ և հավաքողներ օնաները հինգ ամառային և վեց ձմեռային սեզոնի («գուանակոների զուգավորման», «թռչունների ձվադրման», «թռչնաձագերի երևան գալու» և այլն): Այդ կապակցությամբ շատ գիտնականներ կարծում են, որ տարածության ու ժամանակի ըմբռնումը չուներ ժամանակակից տեսքը, այլ էկոլոգիկ էր, այսինքն՝ կապված էր չրջակա միջավայրի հետ: Ասենք, «մոտ» տարածական հասկացությունը կապվում էր անվտանգության սահմանների հետ, «երկար» ժամանակային հասկացությունը՝ մինչև առատության սեզոնը մնացած տևողության հետ:

Ազգաբանությունը հայտնի նույնիսկ ամենահետամնաց ցեղերի մեջ արդեն գոյություն ունեւ ձայնային կամ տեսողական ազդանշանները հեռավորության վրա հաղորդելու համակարգ: Այսպես, օրինակ, յազանները տեղեկությունները հաղորդում էին ծխի քուլաների միջոցով, կրակը վառելով և արագորեն մարելով: Ծխի մեկ քուլան նշանակում էր հիվանդություն կամ դժբախտ դեպք, երկուսը՝ կարևոր անսպասելի դեպք, երեքը մահ, չորսը ազդարարում էր ափ նետված կետ գտնելու մասին և բոլոր հարևան համայնքներին հրավիրում էր խնջույքի: Գիր, հասկանալի է, դեռևս գոյություն չուներ, թեև արդեն Ավստրալիայի բնիկների մոտ երևան էին եկել յուրօրինակ «նախագրի», պիկտոգրաֆիայի՝, այսինքն՝

պատկերազրույթյան սաղմերը, երբ միտքը հաղորդելու կամ հիշելու համար գծվում էին պարզունակ պատկերներ: Սակայն այդպիսի «զրանցումների» իմաստը սովորաբար կարելի էր հասկանալ միայն դրանք գծողի օգնությամբ:

Պատկերազրույթյան մեջ օգտակար գիտելիքների ոլորտը առնչվում էր հոգևոր մշակույթի մեկ այլ ոլորտի՝ կերպարվեստի հետ: Արվեստի տարբեր ձևերը յայնորեն հայտնի են վաղ նախնադարյան համայնքի հենց սկզբնական փուլում, սակայն դրանց երևան գալու պատճառների հարցը նախնադարի պատմության ամենավիճահարույց խնդիրներից մեկն է: Գիտական գրականության մեջ լայն տարածում են գտել այնպիսի տեսություններ, որոնք արվեստի ծագումը վերագրում են մարդու գեղարվեստական բնազդին, սեռական զուգակցին հրապուրելու ձգտմանը, հաճույքների և զրադմունքի պահանջին, կրոնական պրակտիկայի կողմնակի դրսևորումներին և այլն: Սակայն անհամեմատ հիմնավորված է թվում այն կարծիքը, թե արվեստն ի սկզբանե արտացոլում և ամրապնդում էր հասարակական փորձը, բայց ոչ թե ուղղակի, այլ գեղագիտորեն միջնորդավորված, հուզական ձևով: Այստեղից էլ բխում է նախնադարյան գծանկարչության, քանդակի, երաժշտական, պարային և բանավոր ֆոլկլորի վաղ օրինակների մեծամասնության կոնկրետությունն ու իրապաշտությունը:

Այնուհանդերձ, գիտության մեջ վաղուց վեճեր են գնում այն մասին, թե որտեղ և ինչպես է ծնունդ առել արվեստը (առաջին հերթին՝ հնագիտորեն վկայված կերպարվեստը): Այսպես, օրինակ, արդեն բերվեց այն կարծիքը, թե ուշքարեդարյան պատկերները ծագել են տեական, մի քանի փուլ անցած գործընթացի հետևանքով, որի սկիզբը հետամտվում է Լյա Ֆերրասի մուստյերյան քարանձավում գտնված քարե սալերի վրա եղած թասաձև խորացումների, օքրայն բծերի ու շերտերի տեսքով: Մեկ այլ կարծիքի համաձայն՝ այդ գտածոները վկայում են սոսկ վերացական մտածողության և պատկերազրական գործունեության սաղմերի երևան գալը, իսկ ինքը՝ արվեստը, հանդես է եկել միայն վերին հին քարի դարի սահմանագծում, ձևավորված մարդկանց հասարակության մեջ: Մասնագետներից ոմանք կերպարվեստի ծնունդը կապում են բնության կողմից պատահականորեն տրված հնարավորությունների օգտագործման, օրինակ՝ կենդանիներ հիշեցնող քարերը, կարծր հոսվածքները, քարանձավի պատերին եղած բծերը կտրիչով

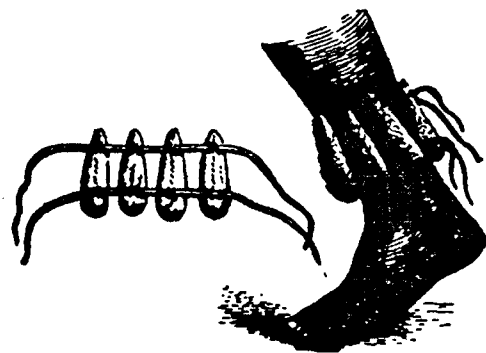

Երկու եղջերու: Մաղխենյան բազմագույն պատկեր Ֆոն դե Գոմ քարանձավից (Ֆրանսիա)

Հարդարելու կամ ներկելու հետ, մյուսները՝ կենդանու մնացորդները, որ օգտագործվում էին որսորդական մարտի նմանակման ժամանակ, նրանց մանրակերտով՝ քանդակով, բարձրաքանդակով, պատկերով աստիճանաբար փոխարինելու հետ:

Վաղ նախնադարյան համայնքի կեպարվեստի հուշարձանները հնագիտորեն ներկայացված են քանդակով, գծանկարով և գեղանկարչությամբ: Այդպիսիք են, առաջին հերթին, արդեն Հիշատակված օրինյակ-սոլյուտրեյան չրջանի կանացի արձանիկները և մաղխենյան չրջանի կենդանիների գլուխների քանդակները: Օրինյակում արդեն երևան են գալիս կենդանիների, հազվադեպ՝ մարդկանց և բույսերի պատկերները, որոնք սկզբում պարզունակ ու միազիծ են, բայց մաղխենում և միջերկրածովյան միջին քարի դարում (կապսյան մշակույթ) դառնում են որսորդական ու կենցաղային բազմափիզուր կոմպոզիցիաներ և քարանձավային արտահայտիչ որմնանկարներ: Մաղխենյան և կապսյան օրինակներին նման են բուշմենյան ժայռապատկերները, որոնք մեծ ռեալիզմով և արտահայտչականությամբ պատկերում են կենդանիների ու մարդկանց, որսորդական ու ռազմական տեսարաններ, պարեր ու կրոնական ծիսակատարություններ: Բայց, ամբողջությամբ վերցրած, հետամնաց ցեղերի կերպարվեստն արտացոլում է միջին քարի դարում սկսված չրջադարձը ռեալիզմից դեպի պայմանականություն: Օրինակ՝ ավստրալիական արանդա ցեղի մոտ մարդը պատկերվում

էր < սիմվոլով, ծառի կամ օջախի մոտ նստած երկու մարդիկ՝ < 0 > սիմվոլով և այլն: Հնագիտորեն հետամըտվում են նաև արվեստի այնպիսի տեսակներ, որպիսիք են երաժշտությունը (վերին հին քարեդարյան անցքավոր խողովակաձև ոսկորներ և շաղափված եղջյուրներ) և պարը (մաղխենյան պատկերը): Երաժշտություն մեջ գործիքային ձևին, անկասկած, նախորդել է վոկալ, ձայնային ձևը, որը կարող էր պահպանվել համեմատաբար ավելի երկար: Համենայն դեպս, հրոեղիքիցիները և անտառային վեղդաները, որոնք բազմազան երգեր ունեին, ոչ մի երաժշտական գործիքի ծանոթ չէին: Սակայն շատ դեպքերում ազգաբանական զուգահեռները վկայում են այդպիսի գործիքների ոչ միայն առկայությունը, այլև զգալի բազմազանությունը: Դրանք երաժշտական չափը խփելու տախտակներ, երկու կտոր փայտից կամ ձգված կաշվի կտորից ու հարվածող թակից բաղկացած հարվածային հարմարանքներ, տարբեր փողեր, սուլիչներ, չվիներ, ֆլեյտաներ են, ինչպես նաև պարզագույն կսմիթային գործիքներ, որոնց նախատիպը, հավանորեն, եղել է աղեղի ձգված լարը: Պարերը կենցաղային և ծիսական, որսորդական ու ռազմական, կանացի և այրական էին: Որպես կանոն, դրանք կոլեկտիվ բնույթ ունեն և պատկերում են գործողություններ, հաճախ դիմակի օգտագործմամբ, նմանակում են տնտեսական գործունեություն, սեռական հարաբերությունների և այլ տեսարաններ: Ֆուլկլորի ամենահանրամատչելի և, հավանորեն, հնագույն տեսակի՝ ժողովրդական բանավոր ստեղծագործություն մասին կարելի է պատկերացում կազմել միայն ազգաբանական նյութերի հիման վրա: Դրանք վկայում են աշխատանքային, սիրային, ռազմական, ծիսական և այլ երգերի, խրատական պատմությունների, կենցաղային և հրաշապատում հեքիաթների, սրբազան առասպելների մեծ մասսայականության մասին:

Պարելու ժամանակ ոտքին կապվող բուշմենական չխկչխկան

Բանավոր, երաժշտական և պարային ստեղծագործությունները կարող էին միավորվել կերպարվեստի հետ, հիմքեր ստեղծել պարզունակ թատերականացված ներկայացումների համար, որոնք առավել լրիվ էին արտահայտում արդեն ամենավաղ արվեստի հուղական-ճանաչողական և դաստիարակչական էությունը:

Հոգևոր ստեղծագործության մեջ առանձնահատուկ տեղ ունեին բնություն, երևույթները և մարդկանց հարաբերությունները բացատրող սրբազան առասպելները: Առասպելաբանության (միֆոլոգիայի)* բնույթի մասին արտահայտվել են այսպիսի կարծիքներ: Այն մեկնաբանում են ոչ միայն իբրև ժողովրդական բանավոր ստեղծագործության տեսակ, այլև՝ որպես նախնադարյան «գիտություն» կամ «իմաստասիրություն»:

Առասպելների ծագումնաբանական պարզարանման՝ էտիոլոգիական* ֆունկցիան դրա համար հիմքեր ընձեռում է: Սակայն առասպելներն արտաքուստ նման են հրաշապատում հեքիաթների, օրինակ՝ առաջին մարդկանց՝ պատուվող գետնից կամ ձվի միջից դուրս գալու լայնորեն տարածված առասպելները: Գլխավոր տարբերությունն ըստ երևույթին այն է, որ հեքիաթներին չեն հավատում, իսկ առասպելներին հավատում են: Որպես կանոն, առաս-

Տոտեմական ծեսի դրվագ ավստրալիացիների մոտ

պելները պարունակում են հեռավոր ժամանակներում իրերի ընթացքի, հեռավոր նախնիների և առասպելական հերոսների արարքների բացատրություններ: Առասպելաբանությունը ենթադրում է իրական ժամանակից դուրս, այսպես կոչված առասպելաբանական ժամանակի մասին պատկերացումների առկայություն: Դա այն ժամանակն է, երբ ապրում էին նախնիները, հերոսները և մյուս առասպելական էակները, ղեպքերը չունեին որոշակի հաջորդականություն, իսկ փաստերը կարող էին ամենաֆանտաստիկ ձևն ընդունել: Ընդ որում, առասպելական ժամանակը անջրպետված չէ ներկայից, այն արտացոլված է սովորույթներում և վերարտադրվում է սրբազան ծիսակատարություններում, ինչն էլ հենց առասպելների՝ մարդկանց նախասահմանված վարքի սրբագործող և սոցիալականացնող ֆունկցիան է: Այս ամենից մինչև կրոն հեռու չէ:

Այնուհանդերձ, վաղ նախնադարյան համայնքի մարդկանց նյութական մշակույթում կուտակվող աշխարհընկալման ռացիոնալ և հուղական տարրերը ղեկեռ գիտելիքների կղզյակներ էին անգիտության ծովում: Մարդիկ, այնուամենայնիվ, հասել էին գիտակցության զարգացման այնպիսի աստիճանի, երբ արդեն պահանջ առաջացավ բացատրել և իրեն ենթարկել այն ամենը, ինչին նրանք բախվում էին, և ինչը հաճախ ստիպում էր զգալ իրենց անդորություն: Դրա հետևանքով հասարակական գիտակցության մյուս ձևերի կողքին հանդես եկավ կրոնը:

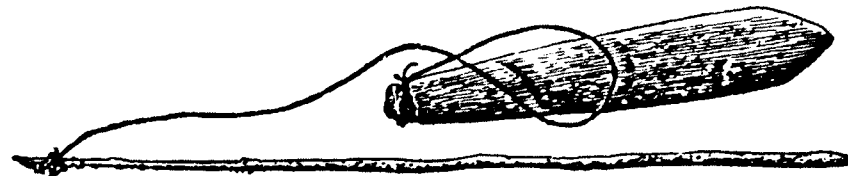
□ ԿՐՈՆԻ ՎԱՂԱԳՈՒՅՆ ՁԵՎԵՐԸ

Վաղ նախնադարյան համայնքի անդամների կրոնական աշխարհընկալման գլխավոր առանձնահատկությունն այն էր, որ նրանք ղեկեռ իրենց չէին անջատում չրջապատող բնական միջավայրից: Կերակրման տարածքը, այնտեղ բնակվող կենդանիները, բուսական ու հանքային հարստությունները, տարերային ու ժերն ու այստեղ բնակվող մարդկային խումբը միասին վերցրած ընկալվում էին որպես միասնական, միաձույլ ամբողջություն, որտեղ մարդիկ նույնական էին բնության հետ: Բնությանն էին վերագրվում մարդկային հատկությունները, ընդհուպ մինչև համայնական և երկկազմ կազմակերպությունը, և մարդկանց էին վերա-

գրվում բնության հատկությունները, ընդհուպ մինչև նրա՝ բնության, տարերային երևույթների վերարտադրությունը: Նախասկզբնական կրոնի այդ առանձնահատկությունը արտացոլվում էր ֆանտաստիկ պատկերացումների բոլոր վաղ տեսակների՝ տոտեմիզմի*, անիմիզմի*, ֆետիշիզմի*, մոգություն վրա:

Տոտեմիզմը, որ առանձնապես ցայտուն ձևով է պահպանվել Ավստրալիայի բնիկների մեջ, հավատն է այն մասին, թե որևէ տոհմային խմբի և նրա տոտեմի՝ որոշակի տեսակի կենդանու, հազվադեպ՝ բույսի, ավելի հազվադեպ՝ այլ առարկայի կամ բնության երևույթի միջև գոյություն ունի սերտ կապ: Տոհմը կրում էր իր տոտեմի՝ օրինակ, կենդուրու կամ կոճղարմատ անունը և հավատում էր, որ իրենք ծագում են ընդհանուր նախնուց և նրա հետ կապված են արյունակցական կապով: Տոտեմին չէին երկրպագում, րայց նրան համարում էին «հայր», «ավագ եղբայր» և այլն, որ օժանդակում էր տվյալ տոհմի անդամներին: Վերջիններս իրենց հերթին չպիտի սպանեին իրենց տոտեմ-կենդանուն, որևէ վնաս պատճառեին նրան, օգտագործեին որպես կերակուր: Յուրաքանչյուր տոհմ ուներ իր սրբազան կենտրոնը, որի հետ էին կապվում ավանդությունները տոտեմական նախնիների և այդ նախնիների կողմից թողնված, նոր կյանքին ծնունդ տվող «նորածին մանուկների» մասին: Այստեղ պահպանվում էին տոհմական մասունքները և կատարվում էին զանազան տոտեմական ծիսակատարություններ: Տոտեմիզմն ամբողջությամբ վերցրած տոհմի և նրա բնական միջավայրի կապի գաղափարական արտացոլումն էր, որ գիտակցվում էր այն ժամանակներում միակ հասկանալի արյունակցական կապի ձևով: Տոտեմիզմը կարող էր ընդունել այլ կոնկրետ ձևեր և լինել ոչ միայն տոհմական, հայտնի է աշխատանքի բնական բաժանման հետ կապված սեռական տոտեմիզմը, գոյություն ունեին անձնական տոտեմներ:

Անիմիզմը (ոգեպաշտություն) գերբնական ուժերի նկատմամբ ունեցած հավատն էր: Ըստ այդ պատկերացումների՝ նրանք գտնվում էին որևէ մարմնի մեջ (հոգի) կամ գործում էին ինքնուրույն ձևով (ոգի): Ոգեպաշտական հավատալիքները կապված են բնության շնչավորման հետ: Դրանց սաղմերը կային արդեն վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում, թասմանցիների, ավստրալիացիների, հրոեկիրցիների և այլ պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների մեջ գոյություն ունեին աղոտ պատկերա-

Անձրև հարուցելու մոգական գործիք բուշմենների մոտ

ցումներ մեռած մարդկանց հոգիների, չար ու բարի ոգիների մասին, որոնց սովորաբար պատկերացնում էին որպես ֆիզիկապես գոյություն ունեցող, շոշափելի էակներ: Կարելի է մտածել, որ այդ պատկերացումների հետ ինչ-որ չափով կապված էր օջախի պահպանման պաշտամունքը, որ վկայվում է ուշ հին քարեդարյան կանացի արձանիկների գտածոներով:

Ֆետիշիզմը (առարկայապաշտություն) հավատն է որոշ անշունչ առարկաների, օրինակ՝ քարանձավների, քարերի, ծառերի, աշխատանքի որոշակի գործիքների, կենցաղային, իսկ հետագայում նաև հատուկ պատրաստված պաշտամունքի առարկաների գերբնական հատկությունների նկատմամբ: Առարկայապաշտական պատկերացումները նույնպես կապված են անշունչ առարկաների շնչավորման հետ, սակայն այդ առարկաները որոշակիորեն ընտրվում էին: Օրինակ՝ ֆետիշ կարող էր դառնալ մարդկանց բնության տարերքից փրկած քարանձավը, երկարատև քաղցից հետո

«Կախարդի» պատկերը Երեք եղբայրների ուշ հին քարեդարյան քարանձավից (Ֆրանսիա)

մարդկանց հագեցրած ծառը, հատկապես արդյունավետ նիզակը և այլն:

Մոզուլթյունը (մազիա) հավատն է այլ մարդկանց, կենդանիների, բույսերի, նույնիսկ բնության երևույթների վրա առանձնահատուկ ձևով ներգործելու ունակության, ինչպես նաև այդ ներգործությունն իրականացնող գործողությունների նկատմամբ: Ձգիտակցելով դիտարկվող երևույթների և փաստերի իրական փոխադարձ կապը և սխալ մեկնարանելով պատահական դուզադիպությունները, մարդը ենթադրում էր, որ որոշակի հնարքների՝ գործողությունների և բառերի միջոցով ինքը կարող է օգնել կամ վնասել մարդկանց, ապահովել արդյունագործության հաջողությունը կամ խոչընդոտել դրան, փոթորիկ հարուցել կամ դադարեցնել այն: Տարբերակում էին «սպիտակ» (պահպանիչ) և «սև» (վնասարեր) մոզուլթյունը: Մոզուլթյունը տարբերակվում էր նաև ըստ ներգործության օրյեկտի՝ արտադրական կամ արդյունագործական, սիրային, բուժական և այլ հմայություններ: Արդյունագործական մոզուլթյան օրինակ է «կենգուրուի պարը» Ավստրալիայի բնիկների մոտ, երբ կատարողներից ոմանք պատկերացնում էին այդ կենդանիներին, իսկ մյուսները իրր խոցում էին նրանց նիզակներով: Հնարավոր է, որ նման մոզական գործողություններ հնագիտորեն վկայվում են կենդանիների ուշ հին քարեդարյան պատկերների ու քանդակների վրա եղած վերքերի ու վնասվածքների առկայությամբ: Տարածված է այն կարծիքը, թե մոզուլթյունը դեռևս կրոն չէ, քանի որ այն կողմնորոշված է դեպի մարդու ոչ թե գերբնական, այլ բնական թվացող հնարավորությունները: Սակայն տոտեմիզմում, անիմիզմում և ֆետիշիզմում նույնպես գերբնականը սահմանադատված չէ բնականից: Այնուհանդերձ, բոլոր այդ պատկերացումները արտացոլում են մարդու կողմից աշխարհի թյուր, կեղծ, ֆանտաստիկ ըմբռնումները:

Տոտեմիզմը և մոզուլթյունը, անկասկած, կրոնի հնագույն ձևերն են: Կարծիք կա, թե սկզբնական ձևը ոգեպաշտությունն է, սակայն հազիվ թե դա այդպես է, քանի որ աննյութեղենի կամ նյութականի երկվություն մասին պատկերացումները ենթադրում են վերացական մտածողության որոշակի զարգացած մակարդակ: Երբեմն սկզբնական ձևը համարում են ֆետիշիզմը, սակայն առարկայապաշտական հավատալիքները միշտ էլ փոխհյուսվում են տոտեմական, անիմիստական և մոզական հավատալիքների հետ:

Այսպիսով, կրոնի ամենավաղ ձևերն արդեն իրենց մեջ կրում էին ոչ միայն ֆանտաստիկ պատկերացումների հավատի, այլև սրբազործություն՝ պաշտամունքային գործունեության սաղմեր: Վերջինս երկար ժամանակ զաղտնիք էր միայն խմրի չձևոնադրված, ինիցիացիայի ծեսը չանցած անդամների համար, իսկ մյուսների միջավայրում այն մատչելի էր բոլորին: Սակայն հավատալիքների զարգացմանն ու պաշտամունքի ծիսակարգի բարդացմանը դուզերթաց նրա իրագործումը պահանջում էր որոշակի գիտելիքներ, ունակություն, փորձ: Կրոնական ծիսակարգերին մասնակցում էր ողջ համայնքը, սակայն կարևորագույն ծեսերն արդեն կատարում էին միայն ավագները կամ հատուկ մասնագետները: Ընդ որում, տղամարդկանց ծեսերը վարում էին տղամարդիկ, իսկ կանացի ծիսակարգերը՝ կանայք: Եթե խոսքը վերաբերում էր ամբողջ կոլեկտիվին, ապա ազգաբանորեն զրանցված ժամանակներում ծիսակատարություններն անցկացնում էին տղամարդիկ, սակայն Ավստրալիայի բնիկների առասպելներում հիշողություններ են պահպանվել կանանց համանման դերի մասին: Գրականության մեջ սպիտակ մոզուլթյան մասնագետները հաճախ պայմանականորեն անվանվում են հեքիմներ, իսկ սև մոզուլթյան մասնագետները՝ կախարհներ:

Վաղ նախնադարյան համայնքի հոգևոր մշակույթին հատկանշական էր ճանաչողական, գեղարվեստական և ծիսական գործունեության փոխհյուսվածությունը: Այսպես, օրինակ, վերքը բուժելու համար մարդը սովորաբար դիմում էր և՛ բուժիչ խոտա-

Ավստրալիական կախարհ

բույսերին, և՛ մոզուլթյանը: Նիդակով խոցելով կենդանու պատկերը, նա միաժամանակ կատարելագործում էր որսի եղանակները կամ դրանք հաղորդում էր երիտասարդ սերնդին և մոզուլթյան միջոցով ապահովում էր առաջիկա որսի հաջողությունը: Ինչո՞ւ վաղատրել աղպիսի փոխհյուսվածությունը: Կրոնական գաղափարախոսության կողմնակիցներն հաճախ այն պայմանավորում են կրոնի կողմնորոշիչ դերով, ինչից բխեցնում են նաև հոգևոր մշակույթի շատ այլ երևույթներ: Սակայն ժամանակակից գիտնականների ճշող մեծամասնությունը դա բնորոշում է որպես նախնադարյան սինկրետիզմի (չհիմնավորված տարակարծության) ըմբռնումների միասնականության դրսևորումներից մեկը: Հասարակական գիտակցությունը և կեցությունը դեռևս այն մակարդակը չունենին, որպեսզի դիֆերենցվեին, տարբաժանվեին հստակ սահմանազատված ոլորտների, որոնք հանդես եկան հետազայում, մարդկության գործունեության բարդացմանը զուգընթաց:

§ 4. ՈՒՇ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՓՈԽԼԸ

□ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ուշ նախնադարյան համայնքի փուլը բնակեցման գոտու մի շարք տարածքներում բնութագրվում է վաղ երկրագործների կամ վաղ երկրագործ-անասնապահների արտադրող տնտեսության, մյուս շրջաններում՝ այսպես կոչված զարգացած որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսության զարգացմամբ: Այդ փուլի ողջ ընթացքում ամենուր, որտեղ կային համապատասխան բարենպաստ բնական պայմաններ, տնտեսության առաջին ձևը դուրս էր մղում երկրորդին: Սակայն բանը նույնիսկ դրանց քանակական հարաբերակցությունը չէ: Արտադրող տնտեսության առաջացումը նախնադարյան տնտեսության մեծագույն նվաճումն էր, մարդկության հետագա ողջ սոցիալ-տնտեսական պատմության հիմքը և կանոնավոր ավելցուկային, իսկ հետագայում՝ հավելյալ մթերքի ստացման կարևորագույն նախապայմանը: Պատմության հետագա ընթացքում հենց արտադրող տնտեսությունը հանգեցրեց նախնադարյան հասարակարգի քայքայմանը և դասակարգային հասարակությունների կազմա-

վորմանը: Իդուր չէ, որ այդ շրջադարձային պահը, որ հիմնականում ռաժին է ընկնում նոր քարի դարաշրջանին, անգլիացի հնագետ Գ. Ջայլդի առաջարկությամբ անվանում են «նոր քարեդարյան (կամ ագրարային) հեղափոխություն», էնգելսի կողմից շրջանառության մեջ դրված «արդյունաբերական հեղափոխություն» տերմինի նմանակությամբ: Զարգացած որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների բարձր մասնագիտացված տնտեսությունը ևս զգալի հնարավորություններ էր ընձեռում հետագա զարգացման համար: Սակայն դրանք անհամեմատ ավելի սահմանափակ էին: Այդ հասարակությունը կարողացավ զարգանալ միայն մինչև նախադասակարգային մակարդակը, այն էլ միայն օյկումենի որոշ, հատկապես բարենպաստ շրջաններում:

□ ԱՐՏԱԴՐՈՂ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ ԵՎ ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՏԵՂԱՇԱՐԺԵՐԸ

Ե՞րբ, ինչպե՞ս և որտե՞ղ են ծագել անասնապահությունը և երկրագործությունը: Այս հարցերի ձևական պատասխանը միանշանակ է. անասնապահությունը, բոլոր դեպքերում, հանդես է եկել հին քարի դարում: Բազմաթիվ տասնամյակներ հնագիտական գրականության մեջ պնդվում էր, և դա պաշտպանում էին բազմաթիվ հնէաբաններ, որ վերին հին քարեդարյան մարդը ընտելացրել էր շանը և օգտագործում էր որսորդության ժամանակ: Այդ պնդումը հիմնվում էր իրր ընտանի շների մնացորդների բազմաթիվ գտածոների վրա (որոնցից ոմանց ընտանի լինելու պարագան, ճիշտ է, հետագայում վիճարկվեց): Սակայն վերջերս Հոենոս գետի ձախափնյա Օրերկասսել կայանի մադլենյան շերտերում հայտնաբերվեց անվիճելիորեն ընտանի շան մի օրինակ: Մի խոսքով, վերին հին քարի դարում շան ընտելացման և օգտագործման պարագան հիմա հազիվ թե կասկած է հարուցում: Նման հիմնախնդիր գոյություն ունի նաև ձիու վերաբերյալ: Շատ ուսումնասիրողներ նորից ու նորից անդրադառնում են վերին հին քարի դարի ավարտին ձիու ընտելացման գաղափարին, թեև նման եզրակացության համար բերվող փաստարկներն այնքան էլ համոզիչ չեն: Այնուհանդերձ, եթե նույնիսկ ուշ հին քարեդարյան մարդկանց տրամադրության տակ շներ կային, ապա նշանակում է, որ նրանք արդեն

կենդանիներ էին բուծում, հետևաբար արտադրող տնտեսությունը ծնունդ է առել վերին հին քարի դարում: Սակայն այդպիսի ուղղագիծ տրամաբանությունը հազիվ թե արդարացի, չէ՞ որ արտադրող տնտեսությունն իրականում գոյություն ունի միայն այն ժամանակ, երբ որոշակի տեխնոլոգիական եղանակների կիրառմամբ ապահովվում է հասարակական մթերքի կայուն վերարտադրություն: Շունն, անվիճելիորեն, օգնում էր մարդուն որսի ժամանակ, հնարավոր է, նույնիսկ հալածական որսորդության ժամանակ, թեև չան օգտագործման որոշակի ձևերը հիմա վերականգնելը դժվար է, սակայն դա արդյո՞ք արմատապես մեծացնում էր ձեռք բերվող արդյունքի քանակը և կայունացնում էր արդյունքը: Դա կասկածելի է: Շատ ավելի էական է օգտակար կենդանիների ընտելացումը, իսկ դա տեղի է ունեցել ավելի ուշ: Ճիշտ է, մինչև հիմա էլ մերթնդմերթ երևան են գալիս արտադրող տնտեսության՝ ոչ միայն վաղ հին քարի դարում, այլև նույնիսկ նեանդերթալցիների դարաշրջանում հանդես եկած լինելու մասին պնդումներ, սակայն դրանք զրակա-նություն մեջ երևում են առանց քիչ թե չատ լուրջ փաստական ապացույցների:

Ի՞նչ տարիք ունեն մշակովի բույսերի և ընտանի կենդանիների համեմատաբար անվիճելի գտածոները: Դրանք վերաբերում են մ.թ.ա. 9-8-րդ հազարամյակներին և ծագում են Առաջավոր Ասիայից՝ Պաղեստինից, Սիրիայից, Թուրքիայի հարավ-արևելքից: Բույսերից հայտնաբերվել են հաճար, ցորեն, գարի, ոսպ, մի խոսքով այնպիսի բույսեր, որոնք միաժամանակ պահանջում էին պատ-րաստման որոշակի հմտությունների ձեռքբերում, որպեսզի հնարավոր լիներ դրանք օգտագործել սննդի մեջ: Հնագիտորեն վկայ-ված է այդ բույսերի՝ վայրի վիճակում ինտենսիվ հավաքչության փաստը, հետևաբար, սննդի համար դրանց պատրաստման հմտու-թյուններն անվիճելիորեն վերաբերում են ավելի վաղ ժամանակ-ների, քան դրանք մշակության մեջ ներգրավվելը: Առաջին օգտակար ընտանի կենդանիները ոչխարն ու այծն էին, իսկ խոշոր եղջերավոր անասունները ընտելացվեցին և օգտագործվեցին ավելի ուշ: Ավա-նակի, ձիու, ուղտի, հյուսիսային եղջերվի, յամայի ընտելացման աներկբա վկայությունները վերաբերում են չատ ավելի ուշ ժա-մանակներին:

Ներկայումս դժվար է նշել այն միակ գործոնը, որ կարողանար հանգեցնել բնական նոր ռեսուրսների յուրացմանը և անցմանը

արտադրող տնտեսության: Միջին քարի դարում գոյություն ունե-ցած տեխնիկական դիմադրությունը և որսի եղանակները, որքա-նով որ դրանք կարելի է հիմա վերականգնել, բավականաչափ արդյունավետ էին, որպեսզի ապահովեն երկրագործական հա-մայնքների գոյությունը: Անցումը ննջեցյալների թաղման կոլեկտիվ ձևին՝ գերեզմանադաշտերին, որ վերաբերում է հենց այդ դարա-շրջանին, կողմնակիորեն վկայում է համայնքների թվի աճի, հե-տևաբար, խմբերի թվակազմի աճի մասին, որն անհնարին էր կեն-սաապահովման միջոցների անբավարարության պայմաններում:

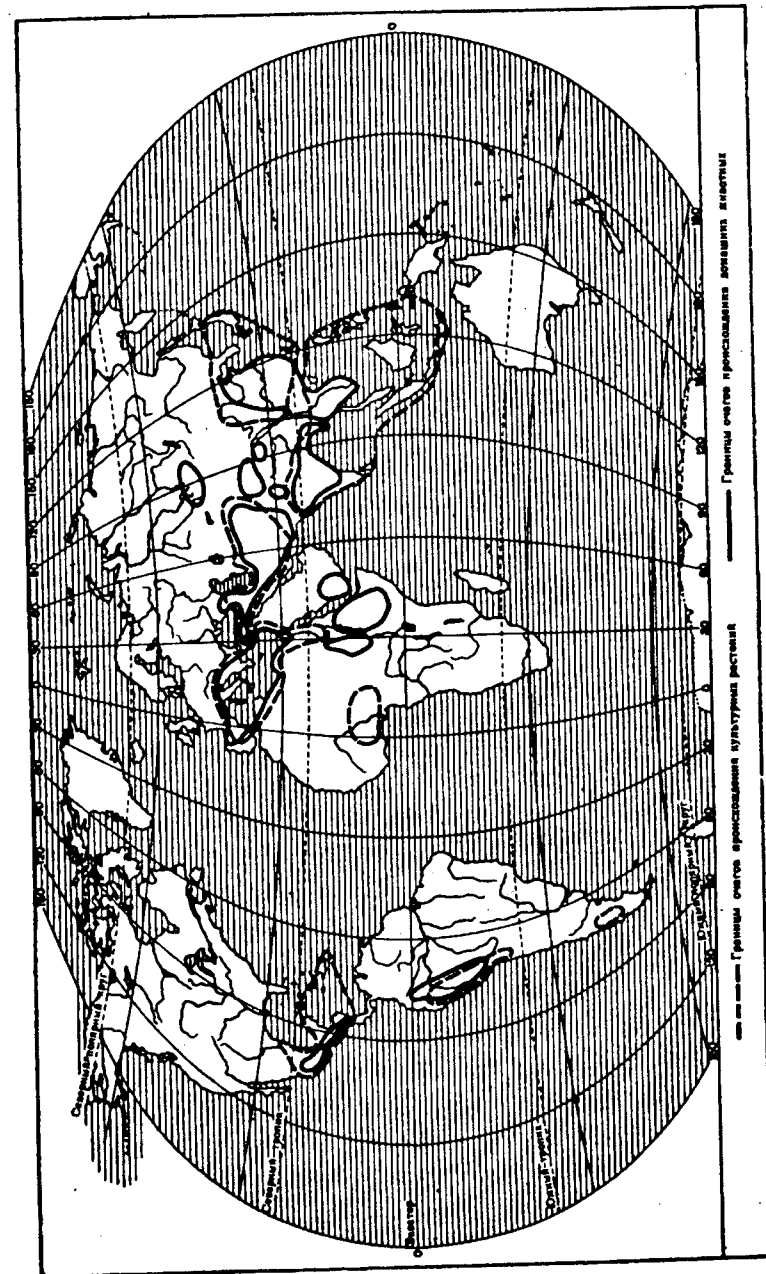
Այլ բան է, որ որսորդական տնտեսությունը, ինչպես ցույց են տալիս աղգարանական բազմաթիվ օրինակները, հենց իր ընդլայնված անկայուն էր: Բնական միջավայրի փոփոխությունների հետևան-քով, որոնք հարուցում էին էկոլոգիական հավասարակշռության խախտումներ և արդյունագործական կենդանիների թվաքանակի կտրուկ անկումներ, որսորդական տնտեսությունը ենթակա էր պարբերական անկումների և սովի, որը երբեմն կարող էր տևել մի քանի տարի: Այդ պարագան հղորագույն աղղակ էր, որ ստիպում էր փնտրել սննդի նոր աղբյուրներ, և ինչ-որ չափով կարող է դի-տարկվել որպես արտադրող տնտեսությանն անցնելու ազդակ կամ գործոն: Անկասկած, ոչ պակաս գեր պիտի խաղար կենդանական և բուսական աշխարհի լավ իմացությունը, որին մարդը հասել էր հազարավոր տարիների որսորդության և հավաքչության ընթաց-քում: Կենդանիների նկատմամբ այդ իմացության կարևորությունն ընդգծվում է նրանով, որ հին քարի դարի մարդու որսած կենդանի-ների և թռչունների վարքը հակառակ փոխվել էր միջին քարի դա-րում, մի հանգամանք, որ անհրաժեշտ չափով հաշվի չի առնվում կենդանիների ընտանիացման մասին ժամանակակից գրականու-թյան մեջ: Կենդանաբաններն ուշադրություն են դարձրել, որ մարդը կարողացել էր ընտելացնել միայն այն կենդանիներին, որոնց վար-քում կային ընտանիացման նախադրյալներ՝ մարդու վերաբերմամբ վախի բացակայություն, հեղ վարքագիծ: Սակայն չատ հնարավոր է, որ մարդու նկատմամբ վախի բացակայությունն ընդհանրապես հատկանշական է հին և միջին քարեդարյան ժամանակաշրջանի կենդանիներին, և որ այդ վախը, որպես մարդու նկատմամբ հա-կադգեցություն, ծնվել է ավելի ուշ, հնարավոր է նաև, որ այն հա-զարավոր սերունդների կյանքի ընթացքում կենդանիների բնական ընտրության հետևանքն է (առավել վախկոտ կենդանիները մար-

դու հետ չփումներում կենդանի մնալու ավելի շատ հնարավորություններ ունեն): Մարդը կենդանական աշխարհի բնական մասն էր և որսորդությունը նույնպիսի բնական երևույթ էր, որպես, ասենք, գիշատիչների կողմից խոտաճարակ կենդանիների որսը:

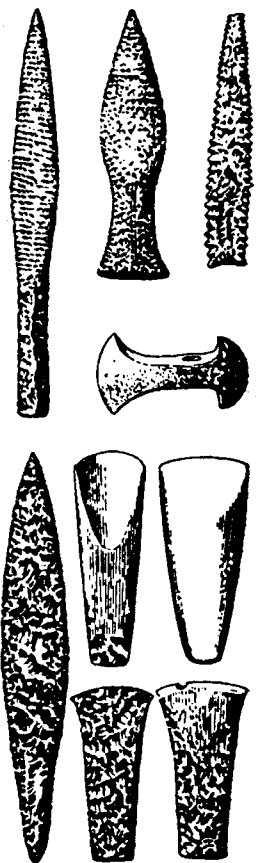
Իսկ չէ՞ որ նույնիսկ ժամանակակից, ասենք, Աֆրիկայի կենսատարածքները տալիս են գիշատիչների և խոտաճարակների տեղային առումով բավականաչափ մոտիկ գոյակցության օրինակներ: Կենդանիների վարքի և բույսերի օգտակար հատկությունների, ինչպես նաև նրանց ձեռքբերման հնարավոր վայրերի իմացությունը դառնում է արտադրող տնտեսությանն անցումը պայմանավորող մյուս ազդակը կամ գործոնը:

Վայրի պտուղների և սերմերի օգտագործման ժամանակ դրանց մի մասը բնակավայրի մոտ ընկնելով հողի մեջ, որոշ ժամանակ անց ծլում էր: Այդ երևույթի պատճառական կապն ըմբռնելուց հետո բույսի մշակությանն անցնելը միայն ժամանակի հարց էր: Ավելին, անմիջապես սկսվեց մի գործընթաց, որ ակնառու նկարագրել է դեռևս Դարվինը՝ չգիտակցված ընտրությունը, երբ մարդն իր բնակավայրի մոտակայքում սկսեց ցանել ամենախոշոր սերմերը ճիշտ այնպես, ինչպես առավել խոշոր կենդանիներին պահում էր սերունդ ստանալու համար: Կենդանիների ընտելացումն սկսվում էր, իհարկե, ձագերի որսով, որոնց պահում էին արգելափակման մեջ և կերակրում էին, որի ընթացքում կենդանիները սովորում էին մարդու ներկայությանը: Կենդանիների և սոցիալական հոգեբանությունը վերաբերող գրականության մեջ մինչև օրս էլ չկան աշխատություններ, որտեղ ուսումնասիրված լինի մի զարմանալի ֆենոմեն՝ տարբեր տեսակների ոչ սեռահասուն անհատների փոխադարձ ձգտումը: Տվյալ համակարգում մարդը ևս բացառություն չի կադմում: Երեխաների ուշադրությունը կենդանիների ձագերի նկատմամբ, դրանց կերակրումը, բացառված չէ, որ փոքր դեր չէին խաղում կենդանիների ընտելացման գործում: Իսկ հասուն կենդանիների խնամքը դժվար գործ չէր, որովհետև մարդը ծանոթ էր վայրի վիճակում նրանց վարքին:

Որոշակի ներփակ տարածքին յուրահատուկ (օջախային) կամ օյկումենի ողջ տարածքում անընդհատ, չընդմիջվող արտադրող տնտեսության հարցը նախնադարյան հասարակության պատմության արդի կարևորագույն հիմնահարցերից մեկն է: Այդ բանավե-

Մշակովի բույսերի և ընտանի կենդանիների ծագման հնագույն կենտրոնները. Գաղտնիքը կաղնի է վ. Պ. Ավերսներ (օգտագործվել են Ն. Ի. Վավիլովի կողմից Գաղտնիքը կաղնի է վ. Պ. Ավերսներ)

Նորքարեղարյան գործիքներ
Սկանդինավիայից

ճի մի բևեռում կանգնած է Նիկոլայ Վավիլովը, որը ձևավորել է Հին և Նոր աշխարհների տարածքում երկրագործության առաջացման օջախային վարկածը և այն հիմնավորեց Երկրագնդի մշակված բուսածածկի մանրազնին հետազոտությունների արդյունքներով:

Երկրագործության հնագույն օջախը, հավանորեն, բառի լայն իմաստով առաջավորասիական օջախն է, որն ընդգրկում է հսկայածավալ տարածքներ և ունի մշակովի բուսաշխարհի այնպիսի բազմազանություն, որ, ըստ շատ գիտնականների, ինքը կարող է բաժանվել մի քանի անկախ և ինքնուրույն օջախների՝ ասենք կովկասյան, միջինասիական, առաջավոր ասիական օջախների, նեղ առումով: Տարածքային առումով նրան մոտ է միջերկրածովյան օջախը, որն, անկասկած, ձևավորվել է Առաջավոր Ասիայի ազդեցության ներքո և, իր հերթին, բաժանվում է արևմտամիջերկրածովյան, բալկանյան, արևելամիջերկրածովյան, Հյուսիսաֆրիկյան օջախների, որոնցից յուրաքանչյուրը կազմա-

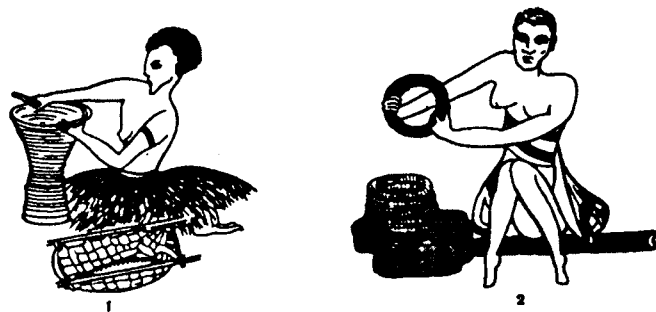
վորվել է մասամբ՝ ինքնուրույն, մասամբ՝ կողմնակի ազդեցության ներքո: Հին Աշխարհի արևելքում երկրագործության ծագման և, հնարավոր է, կենդանիների ընտելացման ինքնուրույն կենտրոն էր Արևելյան Ասիան, որը մեծ ազդեցություն ունեցավ ճապոնական կղզիներում, Ամուրի ավազանում, Հարավարևելյան Ասիայի մայրցամաքային մասում արտադրող տնտեսության առաջացման գործում: Այս երկու խոշոր, մշակովի բույսերի մեծ քանակ տված օջախների միջև տեղակայված էր հարավասիական կամ հնդկական օջա-

խը, որն, ի տարբերություն նախորդների, համարվում է երկրագնդի մարդածին (հոմոգեն) գոտիներից մեկը: Մինչև օրս էլ բուսաբանական, պատմաազգարանական և հնագիտական գրականության մեջ որպես արտադրող տնտեսության առաջացման կենտրոնական օջախ ընդունվում են Մեքսիկան և Կենտրոնական Ամերիկայի Անդերի շրջանի տարրեր ճյուղավորումները՝ Պերուն, Բոլիվիան, ինչպես նաև Կարիբյան ծովի ավազանի կղզիներն ընդգրկող գոտին: Ըստ երևույթին, երկրագործության սաղմերը Հյուսիսամերիկյան հնդկացիների մոտ նույնպես ինքնուրույն ծագում ունեն:

Վերջապես, Աֆրիկայում բույսերը մշակովի դարձնելու և կենդանիներ ընտելացնելու հարցում առավել մեծ դեր են խաղացել Սահարա անապատից անմիջապես հարավ ընկած տարածքները:

Երկրագործության և անասնապահության ծագումն ուղեկցվում էր արտադրողական ուժերի դարգացման նաև այլ տեղաշարժերով: Առաջին հերթին, զգալի առաջընթաց ապրեց քարե գործիքների պատրաստման տեխնիկան: Ավելի ևս կատարելագործվեց ճգմամբ հարդարման տեխնիկան: Արդեն միջին քարի դարում որոշ տեղերում հայտնի քարի հղկումը կամ փայլեցումը, ինչպես նաև սղոցումը և չաղափումը նոր քարի դարում լայն տարածում գտան, որովհետև դաշտեր և բանջարանոցներ ստեղծելու նպատակով անտառահատման համար անհրաժեշտ էին ավելի արդյունավետ կացիներ և ուրագներ: Նախկին քարատեսակների հետ միաժամանակ սկսեցին կիրառել նոր, առավել ամուր տեսակներ՝ նեֆրիտ, ժադեիտ, վանակատ: Սկսվեց քարի ստորերկրյա պաշարների օգտագործումը, երևան եկան քարե գործիքների խոշոր «արհեստանոցներ», որոնք գտնվում էին քարի արդյունահանման վայրերից բավականին հեռու: Երկրագործության կարիքները պահանջում էին կատարելագործել ոչ միայն կացիները, այլև աշխատանքի մյուս գործիքները: Հավաքողների օգտագործած փորիչ ձողիկները և պարզոնակ հնձող զանակները կատարելագործվեցին և համապատասխանաբար դարձան քլունգներ ու մանգաղներ, կենցաղի մեջ լայնորեն օգտագործվեցին աղորիքները և վարսանդավոր հավանգները: Տեղ-տեղ սկսեցին գործադրել հողերի մելիորացիայի պարզագույն եղանակները, օրինակ՝ ջրաբերացումը Առաջավոր Ասիայում կամ ջրահեռացումը Նոր Գվինեայում:

Այնտեղ, ուր զարգանում էր բարձր մասնագիտացված որսորդա-ձկնորսա-հավաքչական տնտեսությունը, գործիքները ստացան

Խեցեղենի պատրաստումը. 1 - Պարույրաժապավենային տեխնիկա (Նոր Գլինեա), 2 - ծեփում (Աֆրիկա)

առավել կատարյալ տեսք: Ցամաքային որսորդության ժամանակ սկսեցին կիրառվել ավելի խորամանկ թակարդներ, որոգայթներ, ծուղակներ, իսկ ձկնորսության և ծովային զազանորսության մեջ՝ առավել կատարյալ հարպուններ, ցանցեր և կեռիկներով ձկնորսակարթեր:

Լայն տարածում ստացան փոխադրամիջոցները՝ փորածո նավակները, քարշակները, որոնց ժամանակի ընթացքում սկսեցին չներ լծել, հյուսիսում՝ դահուկները և սահնակները: Այդ գործիքների և փոխադրամիջոցների պատրաստման ժամանակ ևս հաճախ օգտագործում էին հղկված կացիներ:

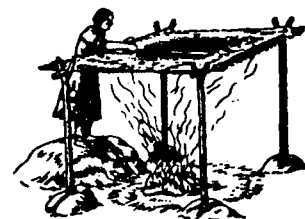
Անցումը արտադրող կամ բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսության իրականացվում էր այնտեղ, ուր զարգացման նախորդ փուլի վերջում արդեն հասել էին հարաբերական նստակեցության, իսկ նոր տնտեսաձևն իր հերթին ամրապնդում էր այդ հարաբերական նստակեցությունը: Դրա հետևանքով հիմա պարզունակ հյուղականներն սկսեցին փոխարինվել առավել երկար ժամանակի համար նախատեսված գետնափորերով ու կիսագետնափորերով, իսկ հետագայում՝ նաև վերերկրյա տներով: Աշխարհագրական տարրեր լայնություններում հազուսուր զանազանվում էր կոնքակապից մինչև մորթե խուլ կոմրինեղոնը: Նոր քարի դարում մանվածքի և պարզագույն ջուլհակության հայտնագործությամբ երևան եկան սկզբում բուսական, հետո նաև բրդե թելերից պատ-

րաստված հագուստները:

Տնային գույքը լրացվեց ժամանակի խոշոր նորամուծությամբ՝ խեցեղենով: Խեցեղենին անձանոթ էին միայն շատ քիչ հասարակություններ, որոնք, սակայն, մյուս հատկանիշներով վերաբերում են նոր քարի դարին, այդ պատճառով էլ նոր քարի դարաշրջանը երբեմն, նույնիսկ, անվանում են խեցեղենի դար: Խեցեղենը առավել հաճախ պատրաստում էին ծեփման կամ պարույրաժապավենային եղանակով. 2-3 սմ հաստությամբ կավե ժապավենները պարուրաձև զրվում էին միմյանց վրա, սեղմվում և կողքերից հարթեցվում: Թրծված, հրակայուն ամանեղենը հնարավոր դարձրեց բաբելավել սննդի պատրաստման եղանակները և ընդլայնել սննդամթերքի տեսականին:

Ուշ նախնադարյան համայնքի դարաշրջանի արտադրական ոլորտի հիմնական նվաճումները՝ երկրագործության և անասնապահության ձևավորումը, քարի մշակման տեխնիկայի կատարելագործումը, խեցեղենի և ջուլհակության հայտնագործումը և այլն, վկայում են մարդկության փորձի և հմտությունների զգալի ընդլայնման մասին: Այդ նվաճումները պահանջում էին նաև աշխատանքի կազմակերպման հետագա կատարելագործում: Աշխատանքը նախկինի պես մնում էր որպես պարզ կոոպերացիա, բայց հիմա արդեն այն բաժանվում էր ոչ միայն ըստ սեռատարիքային հատկանիշների: Արտադրության նոր մակարդակը հնարավոր դարձրեց գործունեության որոշ բնագավառներում աշխատանքի հետագա անհատականացումն ու մասնագիտացումը:

Վաղ երկրագործությունն ու անասնապահությունը, հավա-

Վայրի բրնձի հավաքն ու վերամշակումը Հյուսիսային Ամերիկայի լճափնյա հնդկացիների մոտ

նարար, ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց զբաղմունք էին, ընդ որում տղամարդիկ կատարում էին առավել ծանր, իսկ կանայք՝ տրնաջան, մանրակրկիտ աշխատանք: Բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսության մեջ համարյա միշտ տղամարդը որսորդ ու ձկնորս էր, իսկ կինը՝ հավաքող: Գործիքների, փոխադրամիջոցների, կենցաղային առարկաների պատրաստումը մեծ մասամբ համարվում էր տղամարդու գործը, և միայն խեցեղենի պատրաստումն էր, որտեղ առաջատար դերը ավելի հաճախ պատկանում էր կնոջը: Դրա փոխարեն տնային այնպիսի աշխատանքներ, որպիսիք էին ջուր և վառելիք բերելը, սնունդ պատրաստելը, երեխաների խնամքը, անփոփոխ ձևով բաժին էին ընկնում կանանց: Աշխատանքի տարիքային բաժանումը առավել ակնառու երևում էր նրանում, որ երիտասարդ տղամարդիկ կատարում էին ավելի ծանր ու վտանգավոր, իսկ տարեցները՝ առավել բարդ և հմտություններ պահանջող աշխատանքները: Իրենց փորձով ու կարողություններով աչքի ընկնող որոշ համայնականներ մի տեսակ մասնագիտանում էին գործունեության որոշակի ոլորտներում, սակայն այդ մասնագիտացումը դեռևս չէր ենթադրում հատուկ գիտելիքների առկայություն, չէր ժառանգվում և, սկզբունքորեն, չէր ազատում այլ աշխատանքներ կատարելուց:

Զարգացավ աշխատանքի միջհամայնական և միջցեղային բաժանումը: Դա աշխատանքի իրոք հասարակական բաժանում էր, այսինքն՝ որոշակի զբաղմունքներ ամրագրված էին մարդկանց որոշակի խմբերի, անկախ նրանց սեռատարիքային բաժանումից: Մինչև 19-րդ դարի վերջը գտնում էին, որ աշխատանքի առաջին խոշոր հասարակական բաժանումը խաչնարածական ցեղերի առանձնացումն էր: Հետագայում պարզվեց, որ անասնապահությունը երկրագործությունից ավելի հին ծագում չունի (այդ մասին հետագայում), սակայն ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում իրոք տեղի ունեցավ աշխատանքի առաջին խոշոր բաժանումը՝ մյուս ցեղերի ընդհանուր զանգվածից անջատվեցին արտադրող տնտեսությամբ զբաղվող ցեղերը: Դա նպաստեց երկրագործների կամ երկրագործ-անասնապահների և ինչպես պարզունակ, այնպես էլ զարգացած որսորդների ու ձկնորսների միջև փոխանակության զարգացմանը: Հումքի և պատրաստի առարկաների հետ միասին սկսեցին փոխանակել նաև անասուններ և սննդամթերք:

Վաղ երկրագործները և երկրագործ-անասնապահները հայտ-

նի են ոչ միայն հնագիտության տվյալներից, այլև լայնորեն ներկայացված են Հարավարևելյան Ասիայի, Աֆրիկայի, Օվկիանիայի, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի ազգաբանական նմանակներով: Բացի այդ, զարգացած որսորդներ, ձկնորսներ ու հավաքողներ մինչև վերջերս կային Հյուսիսային Սիբիրում: Նրանց մասին կուտակված են մեծ քանակությամբ գիտական նյութեր, և ուշ նախնադարյան համայնքի բնութագրման դժվարությունը գլխավորապես այն է, թե ինչպես իսկական նախնադարը տարբերակել հարևան դասակարգային հասարակությունների ազդեցությունից և առաջացած երևույթներից:

□ ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐԱՐԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Եվ վաղ արտադրող, և բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսությունը նախկինի պես պահանջում էին աշխատանքային ջանքերի սերտ կոոպերացում: Տարածքի մաքրումը անտառից, անասունների արոտը, որսորդական ու ձկնորսական ինչ-որ չափով արդյունավետ ձևերով ևս առանձին բնատնիքների ուժերից վեր էին: Տնտեսության մեջ ստացվող արդյունքը նույնպես սահմանափակ էր: Նախասկզբնական երկրագործությունն ու անասնապահությունը հաճախ ավելի քիչ արդյունավետ էին, քան յուրացնող տնտեսությունը, իսկ որսորդության կամ ձկնորսության հաջողությունը վստահորեն կանխորոշված չէր: Այդ ամենը նպաստում էր համատեղ սեփականության և հավասարական բախման քիչ թե չատ տարածվածության պահպանմանը: Առավել ևս, որ նաև այն ժամանակ, երբ արտադրված արդյունքը բավարար և ավելցուկային, հավելյալ էր, չէր կարող չգործել զարգացման նախորդ փուլում ձևավորված ավանդույթի ուժը: Այնուամենայնիվ, տվյալ փուլում արդեն զարգացած և աճող արտադրողական ուժերն ապահովում էին ավելցուկային մթերքի շատ ավելի երաշխավորված ստացում, և դա աստիճանաբար կայունանում էր: Իսկ դա չէր կարող չհանգեցնել սեփականության հարաբերությունների արդեն սկսված փոփոխությունների և ըստ աշխատանքի բաշխման ոլորտի ընդլայնման:

Հասարակության տնտեսական հիմքը, ինչպես նախկինում, հողի համատեղ, կոլեկտիվ սեփականությունն էր: Մշակվող հողը և

արոտավայրերը, որսորդական և ձկնորսական հանդակները, հավաքչության տեղամասերը մի ղեպքում անմիջականորեն պատկանում էին համայնքին, այլ ղեպքերում դիտվում էին իրեն ցեղի կամ ֆրատրիայի սեփականություն, բայց ամրագրված էին դրանց մեջ մտնող առանձին տոհմերին: Տոհմի ներսում հողը, հատկապես դրա հաճախակի մշակվող մասը, որ արդեն ոչ միայն աշխատանքի առարկա, այլև աշխատանքի արդյունք էր, սովորաբար տրվում էր ի տնօրինություն մերձավոր տոհմակիցների խմբերին կամ տոհմի առանձին անդամներին: Հողային սեփականությունը չէր կարող օտարվել, գտնում էին (օրինակ՝ Նոր Գվինեայի պապուասները), որ ստացված լինելով նախնիներից, այն պիտի անցնի սերունդներին: Արտադրության մյուս միջոցները և սեփական աշխատանքով ստեղծած սպառման օբյեկտները՝ անասունները, գործիքները, կենցաղային գույքը և այլն, աներկրայորեն անձնական սեփականություն էին և կարող էին օտարվել: Միաժամանակ, դեռևս լայնորեն կիրառվում էր տոհմակիցների անձնական իրերի անարգել փոխառինաբար վերցնելը: Տոհմակցի մահից հետո նրա շարժական գույքը ավելի հաճախ չէր ոչնչացվում, այլ ժառանգվում էր տոհմի սահմաններում:

Նման երևույթներ ընթանում էին նաև սննդի բաշխման ոլորտում: Պահպանված հավասարական բաշխումը ողջ համայնքն ընդգրկում էր միայն արտակարգ իրավիճակներում, իսկ սովորական պայմաններում սահմանափակվում էր արյամբ ու ամուսնությունը մերձ հարազատների ավելի նեղ խմբերում: Սակայն նաև այսպիսի բաշխումը աստիճանաբար տեղի էր տալիս աշխատանքային բաշխմանը, երբ լավ բերք կամ անասունների սերունդ ստացած, որսորդության կամ ձկնորսության մեջ հաջողության հասած մարդն արդյունքը պահում էր իրեն կամ այն բաժանում էր միայն իր ցանկացած մարդկանց հետ: Այսպես, եթե պապուասների մոտ քաղցած մարդը կարող էր ինքնակամորեն մի քանի պալար յամս վերցնել իր մերձավոր տոհմակցի բանջարանոցից, հայտարարելով նույն կերպով վարձահատույց լինելու իր պատրաստակամությունը, ապա Հարավային Ամերիկայի կուբեոների մոտ դա համարվում էր գողություն և ենթակա էր պատժի:

Ավելցուկային մթերքի աճը, անձնական սեփականության ամրապնդումը և հավասարական բաշխման փոխարինումը աշխատանքային բաշխմամբ հանգեցրին սոցիալ-տնտեսական հարաբե-

րությունների հատուկ ձևի զարգացմանը, որ կոչվում է հեղինակաբեր տնտեսություն: Ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում հեղինակարեր տնտեսաձևը գլխավորապես արտահայտվում էր մեղ արդեն հայտնի նվերների փոխանակմամբ կամ ընծայափոխանակությունը, գոյություն ունենալով առավելապես ավելցուկային մթերքի ստացման համակարգում: Նվերների փոխանակությունն առկա էր ինչպես համայնքի ներսում, այնպես էլ հատկապես նրա սահմաններից դուրս, իրար հետ կապելով զգալի թվով համայնքներ, և այն կատարվում էր ինչպես խմբերի, այնպես էլ անհատների միջև: Ընդ որում նվիրվում էին ոչ միայն տնտեսական արժեք ունեցող, այլև, թվում է, կատարելապես անօգտակար իրեր: Այսպես, օրինակ, Տրոբրիանյան կղզիների մելանեզիացիների մոտ նկարագրված է «կուլա» սովորույթը՝ երկու տեսակի թանկ գնահատվող խեցիների անվերջ շրջապտույտը նվերի ձևով, իսկ պապուասների որոշ խմբերի մոտ՝ հատկապես նվիրափոխանակության համար յամսի հատուկ տարատեսակի աճեցումը և այլն: Իրականում նվիրատուները կամ նվիրատուն ձեռք էին բերում հասարակական հեղինակություն, որի աստիճանը ուղիղ համեմատական էր նվերի չափին: Միաժամանակ, նվիրատուն ոչինչ չէր կորցնում, քանի որ գործում էր նվերի և փոխարենը ստացածի համարժեքությունը սկզբունքը, փոխադարձությունը (ռեցիպրոկալությունը)*: Նվիրափոխանակության միջոցով ամրապնդվում էին ամուսնական և մյուս սոցիալական կապերը, հիմնավորվում էին խաղաղ հարաբերություններ, մեծանում էր համայնքների և դրանց առաջնորդների հեղինակությունը: Վերջինիս առանձնապես նպաստում էր «վրադիրով» նվիրափոխանակությունը՝ ստացածից ավելին տալու ձգտումը, որովհետև այս ղեպքում փոխադարձությունը զաղարում էր հավասարակշիռ լինելուց, և ծագում էր հասարակական կարգավիճակի որոշակի անհավասարություն: Հեղինակաբեր տնտեսաձևի հենց տնտեսական կողմը հակասական բնույթ ունի: Այն մի կողմից նպաստում էր արտադրության զարգացմանը, Մելանեզիայում նվիրափոխանակության նպատակով մշակում էին հատուկ բանջարանոցներ, Աֆրիկայի որոշ վայրերում պահում էին անասունների հատուկ հոտեր: Երևան եկան փոխանակային համարժեքներ՝ հազվագյուտ խեցիներ, առանձնապես գնահատվող թռչնի փետուրներ և այլն: Մյուս կողմից, նվիրափոխանակության ծիսակարգային բնույթը հանգեցնում էր անարդյունավետ ծախսերի.

Ուշ նախնադարյան համայնքում պահպանված աշխատանքի բնական բաժանումը օժանդակում էր սեռատարիքային այն հատուկ խմբերի գոյությունը, որոնք ունեին իրենց իրավունքներն ու պարտականությունները. գաղտնի ծնակներ, կենցաղային մեկուսացումը և այլն: Հաճախ զարգացման հենց այդ ամրապնդված նստակեցությունը և մշակութային ընդհանուր վերելքի փուլում տեղի էր ունենում այդպիսի խմբերի որոշակի ինստիտուտի կարգավիճակի ձևավորում, հանդես էին գալիս ամուրիների, աղջիկների, տղամարդկանց և կանանց տները:

Ամենամեծ նշանակությունը նախկինի պես տրվում էր տղամարդկանց խմբերին, և ամենատարածվածը հենց տղամարդկանց տներն էին: Այստեղ կազմակերպվում էին տղամարդկանց ժողովներ, կատարվում էին շատ աշխատանքներ, անցկացվում էին ծիսակատարություններ, պահպանվում էին պաշտամունքի առարկաներ, ընդունվում էին հյուրեր: Այստեղ էլ քնում էին բոլոր ամուրիները, իսկ հաճախ՝ նաև բոլոր տղամարդիկ: Կանանց և ինիցիացիայի ծեսը չանցած դեռահասների մուտքը տղամարդկանց տներն արգելված էր: Բազմատոհմ համայնքներում յուրաքանչյուր տոհմ կարող էր ունենալ պաշտամունքային ծիսակարգերն անցկացնելու իր տղամարդկանց տունը: Կանանց տները հանդիպում էին շատ ավելի սակավադեպ, ընդ որում, դրանք այն տներն էին, որտեղ աղջիկները քնում էին ավագ կանանց հսկողության ներքո: Այնտեղ, ուր կանանց տներ չկային, սեռերի մեկուսացումն իրականացվում էր տղամարդկանց տունը բնակավայրերի կենտրոնում, իսկ կանանց ու երեխաների կացարանները ծայրամասներում տեղադրելու միջոցով: Տղամարդկանց տների բացակայության պայմաններում, օրինակ, Ամերիկայի հնդկացիների շատ ցեղերի մոտ սեռերի մեկուսացումն իրականացվում էր համայնական տներում հատուկ կեսերի և հարթակների առանձնացման միջոցով:

Սեռերն առանձնանում էին ոչ միայն տարածական առումով: Շատ հաճախ տղամարդիկ ու կանայք շարունակում էին աշխատել և սնվել առանձին-առանձին: Տարբերակվում էր տղամարդկանց և կանանց անձնական սեփականությունը: Օրինակ պապուասների շատ ցեղերի մոտ տղամարդիկ տնօրինում էին տնկած ծառերը, խոզերը, աշխատանքի գործիքները, կանայք՝ իրենց անեցրած

բանջարանոցային կուլտուրաները և խոհանոցային գույքը: Կնոջ և տղամարդու համատեղ սեփականություն էր համարվում միայն այն տունը, ուր ապրում էր կինն իր երեխաների հետ միասին:

Նոր Գվինեայի, Հարավային Ամերիկայի և, հատկապես, Արևելյան Աֆրիկայի մի շարք ցեղերի մոտ հենց այդ ժամանակներին է վերաբերում տարիքային խմբերի ինստիտուտի կարգավիճակի ձևավորումը: Այսպես, օրինակ, Հարավային Ամերիկայի ապինայի ցեղի մեջ հստակորեն տարանջատվում էին ինիցիացիայի ծիսակարգը չանցած երեխաներն ու դեռահասները, ինիցիացիան անցած և ամուսնանալու իրավունք ձեռք բերած պատանիները, երիտասարդ տղամարդիկ, հասուն տղամարդիկ և հիսունն անց ծերունիները, որոնք կազմում էին համայնքի խորհուրդը: Տարիքային նույնքան կարգեր կային նաև պապուասների որոշ խմբերում: Պատանիներն ու երիտասարդ տղամարդիկ հիմնական աշխատուժն էին: Հենց նրանք էլ կազմում էին գլխավոր ռազմական ուժը, որովհետև միայն մարտում աչքի ընկնելով նրանք կարող էին անցնել տարիքային հաջորդ կարգը: Ինստիտուտի կարգավիճակ ձեռք բերած կանանց խմբեր հանդիպում էին ավելի սակավ և ունեին ոչ ավելի քան երեք աստիճան, դեռևս չծննդաբերած աղջիկներ, առնվազն մեկ երեխա ունեցած կանայք և պառավներ: Ինչպես տղամարդկանց, այնպես էլ կանանց առավել բարդ տարիքային կարգեր հայտնի են Արևելյան Աֆրիկայի ժողովուրդների մեջ, բայց դրանք ուսումնասիրվել են արդեն նախնադարյան հասարակության քայքայման փուլում:

Սեռատարիքային հիմնական խմբերի դիրքը շարունակում էր բնորոշվել աշխատանքի բաժանման մեջ ունեցած դերով և տոհմական սեփականության նկատմամբ ունեցած հարաբերությամբ: Երկրագործության և անասնապահության մեջ, ինչպես ասվել է, զբաղված էին և՛ տղամարդիկ, և՛ կանայք: Բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսության մեջ նախկինի պես իրենց նշանակությունն էին պահպանել ինչպես որսորդությունն ու ձկնորսությունը տղամարդկանց, այնպես էլ հավաքչությունը կանանց համար: Տնային տնտեսության ոլորտն ամբողջապես վերաբերում էր կանանց: Ե՛վ կանայք, և՛ տղամարդիկ հավասար իրավունքներ ունեին տոհմական սեփականության նկատմամբ: Մատրիլոկալ կամ ուքսորիլոկալ բնակեցման պայմաններում տոհմական հողի տնօրինողներն ու կարգադրիչները գերազանցապես կանայք էին,

իսկ պատրիարկալ կամ վիճակալ ընակեցման դեպքում՝ գերազանցապես տղամարդիկ: Ընդհանուր առմամբ ուշ նախնադարյան համայնքում կենսաապահովման տնտեսության մեջ նորմա էր մնում կանանց և տղամարդկանց հավասար մասնակցությունը: Հաճախ բրիչային երկրագործությանը զրազվողների մեջ, ուր ակնառու էր կնոջ աշխատանքը, ստացվում էր այնպես, որ տնտեսության մեջ (և ոչ միայն տնային տնտեսության) առաջատարը դառնում էր կինը: «Առանց կանանց, - ասել են իրոկեզները միսիոներական հաղորդումների հեղինակներից մեկին, - մենք քարշ կտայինք խղճուկ գոյություն, քանի որ մեր երկրում հենց կանայք են ցանում, տնկում, հացահատիկ և բանջարեղեն անեցնում, սնունդ պատրաստում տղամարդկանց ու երեխաների համար»: Միաժամանակ, տղամարդկանց կողմից լիովին մենատիրության ենթարկված հեղինակարեր տնտեսաձևի զարգացումը նրանց համար սկսեց ապահովել առանձնահատուկ հեղինակություն, և հասարակական կյանքում տիրապետողները տղամարդիկ էին և ոչ թե կանայք: Այդ պատճառով էլ ժամանակակից ազգաբանության մեջ իրավացիորեն ուշադրություն է հրավիրվում այն փաստին, որ արդեն ուշ նախնադարյան համայնքում ծնունդ առան հասարակության մեջ տղամարդկանց հետագա գերիշխանության նախադրյալները:

Այն նույն փուլում, կապված կյանքի տևողության աճի և սոցիալ-տնտեսական գործունեության ընդհանուր բարդացման հետ, ավելի հստակորեն ընդգծվեց տղամարդկանց ավագ տարիքային խմբի գերիշխանությունը, որի կոնկրետ արտահայտությունների մասին, գլխավորապես սոցիալ-պոտեստար կազմակերպության մասին կխոսվի հետագայում:

□ ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում չարունակում էր տիրապետել զույգային ամուսնությունը: Ինչպես և նախկինում, այն հեշտությունը լուծարվում էր կողմերից մեկի ցանկությանը և ուղեկցվում էր խմբային հարաբերությունների հատկանիշներով: Վաղ արտադրող տնտեսությանը ապրող ցեղերի մեջ ավելի հաճախ էր հանդիպում բազմակնությունը, մասնակիորեն, նաև սորորատի երևույթը, քանի որ երկրագործության մեջ կնոջ դերի մեծացումը առավել չահավետ էր դարձրել մի քանի կին ունենալը:

Զարգացած որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների ցեղերի մեջ, ընդհակառակը, մեծ տարածում ունեւ բազմայրությունը, մասնավորապես՝ լեիրատը, որովհետև այստեղ կենսամիջոցների հիմնական հայթայթողը տղամարդն էր: Քանի որ սկզբնական շրջանում գործում էին տնտեսության այդ երկու ձևերն էլ, տեղ-տեղ բազմակնությունը համադրվում էր բազմայրության հետ:

Այսպես, վաղ երկրագործ իրոկեզների և Հուրոնների մեջ 17-րդ դարում տղամարդը կարող էր ունենալ «յրացուցիչ կանայք», իսկ կինը՝ «յրացուցիչ ամուսիններ»: Հուրոնների մեջ, բացի այդ, կային նաև «որսորդների աղջիկներ», որոնք իբրև կին ուղեկցում էին որսորդներին: Զարգացած ձկնորսներ թյինքիթների և ծովային զազանորսությանը զբաղվող նրանց հարևան ալեութների մեջ, ըստ Ի. Վենիամինովի, «կնոջը թույլատրվում էր ունենալ երկու ամուսին, որոնցից մեկը գլխավորն էր, իսկ մյուսը՝ օգնականը, կամ, ինչպես ռուսներն են անվանում՝ կիսրարը»: Նախկինի պես լայնորեն պահպանվել էր և հաճախ նույնիսկ խրախուսվում էր մինչև ամուսնական կապերի ազատությունը, քանզի աղջիկը պիտի ապացուցեր երեխա ունենալու իր ունակությունը: Ամուսնությունները դեռևս երկար ժամանակ կրոսս-կուղենային բնույթ ունեին, սակայն համայնատոհմական կոլեկտիվների միջև կապերի ընդլայնմամբ (և այդ նպատակով) այն զարգացավ արտադիր լինելուց, իսկ հետագայում համարյա թե վերացավ: Դրանով վերացավ նաև ամուսնության փոխանակային բնույթը, և անհրաժեշտություն առաջացավ փոխհատուցել կնոջ աշխատուժի դիմաց:

Վերջինս սկզբում ուներ կնոջ դիմաց աշխատանքով հատուցելու ձև, իսկ հետագայում, հեղինակարեր տնտեսության զարգացմամբ, ստացավ գլխավորապես ամուսնական փրկագնի, գլխագնի ձև: Դրա հետ կապված սկսեց աճել մերձավոր ազգականների դերը, որոնք օգնում էին վճարել փրկագինը, և սկսեց զարգանալ անչափահասների, նույնիսկ մանկահասակների միջև ամուսնական պայմանավորվածության պրակտիկան: Լինում էր, երբ հարազատները պայմանավորվում էին դեռևս չծնված երեխաների (արգանդային պայման) կամ մանուկների (օրորոցային պայման) ամուսնության մասին: Սկսեց զարգանալ նաև հարսանեկան ծիսակարգը: Եթե նախկինում կինը և տղամարդը պարզապես հայտարարում էին ամուսիններ դառնալու իրենց ցանկության մասին կամ այդ մասին ծանուցում էին որևէ այլ եղանակով, ապա հիմա երևան եկավ

նրանց միությունը քիչ թե չատ բարդ ծիսակատարությունը նշելու սովորույթը:

Ծիսակարգի մեջ գլխավորը երկու կողմերի հարադատների միջև նվերների փոխանակությունն էր: Այդպիսի ծես կարող էր լինել հարսնացուի, ավելի սակավ փեսացուի, ծիսական կամ ձևական առևանգման սովորույթը: Հարսնացուի համար աշխատանքով վճարելու և նրա ծիսական առևանգման երևույթը զարգացած որսորդներ և ձկնորսներ խտնմենների (կամչադայների) մեջ լավ է նկարագրել Ս. Պ. Կրաչնինսկիովը. «Երբ կամչադայը, իր համար հարսնացու ընտրելով (պարտադիր ձևով օտար և ոչ թե իր բնակատեղիում), ցանկանում է ամուսնանալ, նա տեղափոխվում է բնակվելու հարսնացուի բնակավայրում: Հայտնելով իր մտադրությունը հարսնացուի ծնողներին, նա սկսում է աշխատել. ջանալով ցույց տալ իր ճարպկությունն ու քաջությունը, ճորտի նման ծառայություններ մատուցելով բոլորին և, առաջին հերթին, ապագա աներոջը, ղոքանչին և հարսնացուին, որից հետո թույլտվություն է խնդրում բռնել հարսնացուին... Ով բռնում է հարսնացուին, նա հաջորդ գիշերը անարգել մտնում է հարսնացուի մոտ և հաջորդ օրը առանց որևէ ծիսակատարությունների տանում է նրան իր բնակավայրը»:

Գիտության մեջ երկար ժամանակ տիրապետում էր այն կարծիքը, թե հարսնացուի առևանգումը ամուսնության հնազույն և լայնորեն տարածված ձև էր: Դրա ապացույցները տեսնում էին հարսանեկան ծեսի ժամանակ փեսացուի կողմից հարսնացուի բռնի հափշտակման և նրանց հարադատների հետ ծիսական թշնամության նմանակումների մեջ, որ հայտնի են նախնադարյան շատ ցեղերի, իսկ վերապրուկների ձևով, նաև ամենազարգացած ժողովուրդների մոտ: Սակայն հետազայում պարզվեց, որ հարսնացուի իսկական առևանգումը, հազվադեպ բացառություններով, երբևէ գոյություն չի ունեցել իբրև ամուսնության գերակշռող ձև: Այդ պատճառով էլ ներկայումս լիովին հրաժարվել են այդ տեսակետից և հարսնացուի ծիսական առևանգման սովորույթը բացատրում են այլ կերպ: Մասնավորապես, հարսանեկան հակամարտությունների ողջ համալիրը համողիչ կերպով մեկնաբանվում է իբրև սեռերի մեկուսացման և սեռական արգելքների խախտման հետ կապված երևակայական վտանգները կանխելու ձգտում հարսնացուի առևանգման նմանակությամբ: Բացի այդ, այդպիսի նմանակումների հանդես գալու համար որոշակի դեր կարող էին խաղալ

հոգեբանական բնույթի գործոնները՝ հարադատներից բաժանվել չցանկանալու ցուցադրումը և այլն:

Ամուսնական բնակեցումը ուշ նախնադարյան համայնքում ինչպես մատրիլոկալ, այնպես էլ պատրիլոկալ կամ ուքսորիլոկալ և վիրիլոկալ էր: Առաջինն, ըստ երևույթին, հանդիպում էր ավելի հաճախ: Ամերիկայի ցեղերի մեջ, ըստ առկա հաշվարկների, մեծ ընտանիքներում մայրաբնակ ամուսնությունը 2-3 անգամ գերազանցում էր հայրաբնակ ձևին: Օվկիանիայի ցեղերի մեջ այդ երկուսը, ինչպես նաև ամերիկայությունը, հանդիպում էին հավասար հաճախականությամբ: Միաժամանակ, ինչպես տեսանք վերը, պարզունակ որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների հասարակություններում առավել հաճախ հանդիպում էր պատրիլոկալությունը: Կարող է ստեղծվել այն տպավորությունը, թե տնտեսական գործունեության նոր ձևերին անցումով պատրիլոկալությունը սկսեց փոխարինվել մատրիլոկալությամբ: Սակայն ամուսնական բնակեցման կարգի այդօրինակ փոփոխություն ազգաբանությանը հայտնի չէ: Ըստ երևույթին բանն այլ է: Պարզ յուրացնող տնտեսությամբ հասարակություններից մինչև վերջերս պահպանվել էին գերազանցապես որսորդների և ձկնորսների թափառաշրջիկ, պատրիլոկալ հասարակությունները, այն դեպքում, երբ առավել կայուն մատրիլոկալ հասարակությունները հասցրել էին անցնել տնտեսության նոր ձևերի: Միաժամանակ, երկրագործության մեջ կնոջ աշխատանքի մեծ դերը կարող էր նպաստել մայրաբնակության ամրապնդմանը, իսկ հեղինակաբեր տնտեսության զարգացումը՝ անցմանը հայրաբնակության: Որպես ամուսնական բնակեցման անցումային ձև համարյա ամենուրեք լայնորեն տարածված էր ավունկուլոկալությունը՝ բնակեցումը տղամարդ հարադատների, բայց ոչ թե հոր, այլ մորեղբոր մոտ:

Աշխատանքային բաշխման երևան գալը, որի ժամանակ հայրը հնարավորություն էր ստանում հոգալ իր երեխաների նյութական կարիքները, իր հերթին հարուցեց զույգային ամուսնության, ոմանց կարծիքով՝ ծագումը, մյուսների պնդմամբ՝ ամրապնդումը: Սեռերի շարունակվող մեկուսացմանը հակառակ, ամուսինն ու կինը ավելի հաճախ աշխատում էին միասին, նրանց մոտ սկսեց երևան գալ ընդհանուր ունեցվածքը, իսկ հարսանեկան ծիսակատարությունը, օրինակ, պապուաանների զգալի մասի մեջ, սահմանափակվում էր նորապսակների համատեղ սիմվոլիկ խնջույքով: Աստիճանաբար

ավելի հազվադեպ դարձան ամուսնայու ծուխտունները: Պատրիլոկայ հասարակութուններում հեղինակաբեր տնտեսութեան զարգացմանը և տղամարդկանց սոցիալական կարգավիճակի բարձրացմանը զուգընթաց կանայք արդեն մասամբ ընդգրկվում էին ամուսինների տոհմերի և ներտոհմային խմբերի մեջ, որն արտահայտվում էր տոհմական ծիսակատարութուններին նրանց մասնակցելով, նրանց տոհմական գերեզմանատներում թաղելով և այլն: Ավելի ու ավելի հաճախ հայրերն աշխատում էին անձնական ունեցվածքը փոխանցել իրենց երեխաներին: Մի խոսքով, արդեն զգացվում էին զույգային ընտանիքի՝ հետագա փոքր կամ միակազմ (մոնոգամ) ընտանիքի վերափոխվելու ինչ-որ սաղմեր: Սակայն դրանք դեռևս սաղմեր էին:

Թեև զույգային ընտանիքի տնտեսական և սոցիալական ֆունկցիաները որոշ չափով ընդլայնվել էին, այն նախկինի պես ուներ անհամեմատ փոքր նշանակություն, քան համայնատոհմական կազմակերպությունը: Զույգային ընտանիքը, տոհմական սեփականությունից անջատ, երկու ամուսինների համատեղ սեփականական իրավունք ուներ այնպիսի հիմնական արտադրամիջոցի նկատմամբ, որպիսին հողն էր: Ամուսինների համատեղ շարժական գույքն էլ, բացառությամբ բնակարանի, հաճախ մեծ չէր և իր քանակով ու նշանակությամբ մեծ չափով զիջում էր նրանց առանձին, անջատ գույքին: Եթե կինը կամ ամուսինը պատահաբար վնաս էին հասցնում միմյանց պատկանող գույքին, ապա յուրաքանչյուր կողմը պարտավոր էր հատուցել վնասը տուժածին կամ նրա հարազատներին: Տղամարդկանց գույքը ժառանգելուն հավակնում էին ոչ միայն նրանց երեխաները, այլև տոհմակիցները, որոնք շատ հաճախ տիրանում էին դրան: Մայրական տոհմում բնակեցման դեպքում տղամարդը, տեղափոխվելով կնոջ տոհմային խումբը, իր տնտեսական կապերը չէր խզում սեփական տոհմակիցների հետ և աշխատում էր «երկու տան համար»: Պատրիլոկայ բնակեցման ժամանակ նույնը ստիպված էր լինում անել կինը: Այդպիսի երկվորությունը հատկապես նկատելի էր բազմատոհմ համայնքներում, ուր կնքվում էին ներհամայնական ամուսնութուններ, և ամուսիններից ոչ մեկը չէր փոխում բնակավայրը: Ընդհանուր առմամբ, ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում զույգային ընտանիքը և համայնքը գտնվում էին ուժեղացող հակամարտության պայմաններում: Որքան ամուր էին մնում համայնական կապերը, այնքան թույլ էր

ընտանիքը և, ընդհակառակը, որքան ամրապնդվում էր ընտանիքը, այնքան թուլանում էր համայնքը:

Զույգային ընտանիքին զուգահեռ, թեև ավելի սակավ, ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում գոյություն ունեին արդեն հիշատակված մայրական ընտանիքները կամ տնտեստնտեսությունները: Դրանք նկարագրված են, օրինակ, երկրագործների Տրոր-րիանյան կղզիների մելանեզիացիների և իրոկեզների, զարգացած որսորդների և ձկնորսների՝ այգոնկինների և թյինքիթների մեջ: Նրանց բնորոշ էին ամուսնութեան բնակեցման մատրիլոկայ կամ ավունկուլոկայ, հաճախ նաև դիսյոկայ կամ ամբիլոկայ եղանակները: Դրանց միջուկը կազմում էին կանայք իրենց երեխաների հետ միասին, սակայն շատ ամուր էին կապերը եղբայրների և, համապատասխանաբար, մորեղբայրների հետ: Ի հակադրություն դրա, կանանց կապերը ամուսինների, իսկ երեխաների կապերը հայրերի հետ նոր միայն նշմարվում էին: Իր աշխատանքի ողջ արդյունքը տղամարդը հանձնում էր ոչ թե կնոջը, այլ ամուսնացած քրոջը, իսկ ինքը, գլխավորապես, սնվում էր այն մթերքով, որ կինն ստանում էր իր եղբորից: Երեխաների դաստիարակը և հովանավորը նույնպես ոչ այնքան հայրն էր, որքան մորեղբայրը, որն զբաղվում էր նրանց ճակատագրով և նրանց էր փոխանցում իր ունեցվածքը: Քրոջ զավակների սերտ կապը իրենց մորեղբայրների հետ ստացել է ավունկուլատ՝ անվանումը: Մայրական մեծ ընտանիքները նույնիսկ դժվար է ընտանիք անվանել բառի բուն իմաստով, և եթե ազգաբաններից ոմանք դրանք վերագրում են ընտանիքի կարգին, ապա մյուսներն այն համարում են պարզապես տոհմի ստորաբաժանում: Այն մեր ըմբռնմամբ ընտանիք չէին համարում հենց իրենք՝ բնիկները: Օրինակ՝ Դորու կղզու մելանեզիացիների մոտ «սուսու» բառով նշվում էր միայն մայրական գծով հարազատների կազմը, իսկ այնպիսի բառ, որ նշանակեր իր կազմի մեջ նաև հորը ընդգրկող բժիջ, ընդհանրապես գոյություն չուներ: Հայրենական ազգաբանություն մեջ առաջարկվել է «ոոյա» անվանումը:

Պատմական առումով մայրական մեծ ընտանիքները, որ վարկածայնորեն վերականգնում են վաղ նախնադարյան համայնքի դարաշրջանի համար, հնարավոր է, նախորդել են զույգային ընտանիքին: Սակայն հետագայում նրանք պահպանվեցին ոչ թե իբրև վերապրուկներ, այլ որպես զարգացման զուգահեռ տարբերակ, որը մի շարք վայրերում գոյատևեց մինչև դասակարգերի առաջացման

ժամանակաշրջանը (տե՛ս Հետազայում): Այդպիսի ընտանիքներում ևս երևան էին գալիս համայնքներից տնտեսական մեկուսացման հայտանշանները, բայց ավելի դանդաղ, քան զույգային ընտանիքներում:

□ ՀԱՄԱՑՆԱՏՈՀԱՄԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Բարձր մասնագիտացված յուրացնող և վաղ արտադրող տնտեսություններում համայնատոհմական կազմակերպությունը սկզբունքային փոփոխություններ չկրեց, սակայն զգալիորեն բարդացավ: Դա վերաբերում է և՛ համայնքի կառուցվածքին, և՛ տոհմական կապերի բնույթին:

Նախորդ փուլի համեմատությամբ կտրուկ աճեց բազմատոհմ համայնքների քանակը: Մի դեպքում դա հարուցվել էր աշխատանքի կոոպերացիայի հարաճուն պահանջներով, այլ դեպքերում թելադրված էր ամուսնական մատրիլոկալ պայմաններում տղամարդկանց հասարակական ու տնտեսական շահերով: Պարզ է, որ առնվազն երկու տոհմերի անդամների միայն համատեղ բնակեցման դեպքում տղամարդիկ կարող էին պահպանել անմիջական կապերը իրենց ազգակցականների հետ: Եվ քանի որ ամուսնական կապերի շրջանակն այդ ժամանակ ընդլայնվել էր, հետևաբար բազմատոհմ համայնքները սովորաբար բաղկացած էին տոհմակիցների ոչ թե երկու, այլ մի քանի խմբերից: Այդ խմբերից յուրաքանչյուրի անդամներն իրենց կանանց կամ ամուսինների հետ համայնքի մեջ ձևավորում էին մի տեսակ ենթահամայնք: Վերջիններս, իրենց հերթին, կարող էին բաժանվել ավելի փոքր, օրինակ՝ վերը հիշատակված մայրական մեծ ընտանիքին ձգտող բջիջների:

Այդպիսի համայնքներում առանձին տոհմերի միջև չէր կարող չառաջանալ մրցակցություն և, նույնիսկ, թշնամություն: Այնինչ աշխատանքային լայն կոոպերացիայի, հարձակումներից պաշտպանվելու և այլ կարիքները պահանջում էին համայնքի անդամների համախմբվածություն: Դա կյանքի կոչեց ներհամայնական ինտեգրացիայի զանազան կառույցներ: Օրինակ՝ առանձին տոհմերի տղամարդկանց պաշտամունքի տների կողքին երևան եկան համայնական ժողովների համար տղամարդկանց տներ: Կազմակերպվում էին համատեղ խնջույքներ, երևան եկան ընդհանուր

պաշտամունքներ, որոնք ավելի հաճախ ծագում էին համայնքի մեջ մտնող տոհմերի ամենահին կամ ամենատարածված պաշտամունքից: Հարևան համայնականները կարող էին միմյանց կոչել արյունակից ազգական նշանակող անվանումներով, ինչպես այդ արվում էր, օրինակ, հյուսիսամերիկյան հնդկացիների շատ ցեղերի մոտ: Համայնքների համախմբմանը նպաստում էր բազմատոհմ կառուցվածքի պայմաններում հնարավոր դարձած ներամուսնությունը՝ էնդոգամիան, որն այդ փուլում բնորոշ է ավելի մեծ թվով, հատկապես խոշոր համայնքներին: Սակայն լինում էր, ինչպես, օրինակ, Ստորին Ամուրի ցեղերի մեջ, որ ձևավորվում էր հակառակ կարգը՝ տեղային, համայնական արտամուսնությունը, էքսոգամիան (այսպես կոչված «դոխա» կամ «դուխա» ինստիտուտը), որն ավելի ևս համախմբում էր համայնականներին:

Աշխատանքի լայն կոոպերացիայի, ապրանքափոխանակության, թշնամիներից պաշտպանվելու, հաճախ նաև խաղաղ հարաբերություններ պահպանելու, ամուսնական կապեր հաստատելու պահանջմունքները նպաստում էին միջհամայնքային մակարդակի կապերի ամրապնդմանը: Դրան օժանդակում և խթանում էր հեղինակաբեր տնտեսության զարգացումը: Համայնքների միջև կանոնավոր նվիրափոխանակությունն ուղեկցվում էր առատ խնջույքներով, օրինակ՝ նշանավոր «խոզի տոներով» պապուասների մոտ, որոնք այդ առթիվ մորթում էին ամենալավ, հաճախ հատուկ այդ նպատակով բուծած խոզերին: Միջհամայնքային կապերի ամրապնդումը նպաստեց մեծ մասամբ ավելի վաղ հանդես եկած այնպիսի ինստիտուտների զարգացմանը, որպիսիք էին հյուրընկալությունը, եղբայրացումը, աղոպցիան* (որդեգրումը):

Տոհմական կապերը և տոհմական կազմակերպությունը ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում ավելի բարդացան: Այդ հիմքի վրա որոշ գիտնականներ ենթադրում են, թե տոհմն ընդհանրապես ծնվել է միայն այդ շրջանում: Իրականում այն դարձել էր ավելի ընդգծված:

Առաջին հերթին բնակչության աճով և դրա հետ կապված նոր խմբերի առաջացմամբ տոհմական կազմակերպությունը դարձավ ավելի ճյուղավորված: Տոհմերը բաժանվում էին ներտոհմային խմբերի, վերջիններս՝ տոհմակիցների ավելի փոքր խմբերի և այլն: Դա ենթահամայնքների առանձնացմանը զուգահեռ և, հնարավոր է, դրան նախորդող ու պայմանավորող գործընթաց էր: Ի տարբե-

րություն տոհմերի, որոնք իրենց ծագումը վերագրում էին շատ հեռավոր, հաճախ առասպելական նախնիների, ներտոհմային խմբերի տոհմակիցները քիչ թե շատ իրական, հիշվող նախնիների սերունդներ էին: Այդպիսի խմբերը կոչում են միջազգայնորեն ընդունված «լինիջ»* տերմինով: Քանի որ տոհմի վերաբերյալ կա այլ տերմին՝ կլան*, ներտոհմային խմբերը կոչում են նաև ենթակլաններ: Տոհմերի և ներտոհմային խմբերի կոտորակված և ճյուղավորված կառուցվածքը ստացել է սեզմենտար՝ կազմակերպություն անվանումը: Սկզբում կային այդպիսի կառույցների ընդամենը երկու մակարդակ՝ իրենք տոհմերը (կլանները) և դրանց սեզմենտները՝ լինիջները (ենթակլանները):

Տոհմը իրականացնում էր տնտեսական, սոցիալական և գաղափարական կարևորագույն ֆունկցիաներ (հողի բաշխում, աշխատանքային և նյութական փոխօգնություն, ունեցվածքի և տոհմանվան անուններից մեկի ժառանգում, փոխադարձ պաշտպանություն, էքսոգամիա, պաշտամունքային գործունեություն և այլն), իսկ լինիջը տնային տնտեսությունից ազգակցական միջուկն էր: Սակայն աստիճանաբար առաջանում էին լինիջի երեք-չորս մակարդակներ, որովհետև բնակչության աճի և տոհմերի ուժեղացող տարարնակեցման պայմաններում անհրաժեշտ էր դառնում առավել նպատակահարմար բաշխել այդ ֆունկցիաները: Մեկանեղիական, աֆրիկյան և այլ ազգաբնակչության նյութերի հիման վրա առանձնացվել են ընդգրկուն լինիջներ, որոնք համընկնում են հենց տոհմերի հետ, մեծ լինիջներ, որոնք իրականացնում էին փոխադարձ պաշտպանությունը, իսկ երբեմն էլ կատարում էին էքսոգամ բջիջների դեր, փոքր բջիջներ, որոնք ապահովում էին աշխատանքային և նյութական փոխօգնությունը (օրինակ՝ ամուսնական փրկագնի վճարման ղեկավարում) և, վերջապես, մասնակի բջիջներ, որոնց սահմաններում ընթանում էր անմիջական կենսաապահովումը և առօրյա գործունեությունը: Լինիջների սեզմենտար կազմակերպությունը սովորաբար յօրոգվում էր համայնքների նույնօրինակ կազմակերպությամբ:

Տոհմական կազմակերպության բարդացմամբ փոփոխվում էր ազգակցության բնույթը, հորիզոնականից այն աստիճանաբար վերափոխվում էր ուղղահայացի կամ նախնիների գծով ազգակցության: Կողմնորոշիչ նշանակություն ձեռք բերեց տոհմի հեռավոր նախնու հետ ծագումնաբանորեն հետամտվող կապը, նրա ճյուղը և հեռավորության աստիճանը: Այդ պատճառով էլ այդպիսի ազգակ-

ցությունն անվանում են աստիճանաճյուղային: Այն կարող էր լինել միազիժ կամ մայրազիժ (ազնատային*) և երկզիժ (կողնատային*): Առաջին դեպքում կապը տոհմի նախնու հետ հետամտվում էր միայն մեկ՝ մայրական կամ հայրական գծով, երկրորդ դեպքում՝ և՛ հայրական, և՛ մայրական գծով: Երկզիժ ազգակցությունը հանդիպում էր ավելի հազվադեպ: Այն սովորաբար համարում են առաջինից երկրորդին անցնելու միջանկյալ ձև, սակայն լինում են դեպքեր, որ այն դառնում է ոչ թե անցման փուլ, այլ դարգացման տարբերակ:

Թեև նոր փուլում ազգակցությունն ավելի մեծ չափով, քան նախկինում, ընկալվում էր որպես արյունակցություն, այն հիմա էլ չէր կորցրել իր սոցիալական բնույթը: Վերն արդեն խոսվեց հարևան համայնքի անդամներին տոհմակիցներ համարելու ձգտման մասին: Մի շարք հասարակություններում (Նոր Գվինեա, Հարավային Ամերիկա) դիտարկվել է տոհմակիցներ համարելու ավելի հստակ ձգտումը բոլոր նրանց, ովքեր ապրում էին հարևանությամբ, օգնում էին աշխատանքում, կիսում էին սնունդը: Հաճախ այդպիսի մարդկանց կամ դրանց ամբողջ խմբերի ընդգրկում էին իրենց տոհմում ազոպցիայի որդեգրման եղանակով: Ավելի բարդ էին հարաբերությունները խնամի-յուրայինների հետ, որոնք ապրում էին հարևանությամբ: Տեղ-տեղ նրանց նույնպես հավասարեցնում էին տոհմակիցներին, սակայն դա կարող էր հանգեցնել հետագա փոխամուսնությունների դադարեցմանը: Այդ պատճառով էլ հաճախ պահպանվում էր, նույնիսկ, դիտմամբ օտարացումը: Այդ ժամանակ արդեն մշակվում էին հակամարտությունների կանխման և խաղաղ հարաբերությունների պահպանման հատուկ մեխանիզմներ: Դրանցից մեկը լայն տարածում ստացած խուսափման սովորույթն էր խնամի-յուրայինների տարրեր սեռերի և տարիքային կարգերի միջև: Մյուսը, որ առավելապես բնորոշ էր Արևադարձային Աֆրիկայի հասարակություններին, կատակելու* սովորույթն էր, երբ ցուցադրական ծաղրական գործողությունների կամ արտահայտությունների միջոցով ձգտում էին վերացնել հարաբերությունների լարվածությունը:

Սեզմենտար կազմակերպությունն ավելի ևս բարդացավ այնտեղ, ուր տոհմերը շարունակում էին խմբավորվել ֆրատրիանների մեջ: Ֆրատրիանները կարող էին առաջացած լինել ինչպես մեկ նախասկզբնական տոհմից, այնպես էլ մի քանի տարբեր տոհմերի

արհեստական միավորման արդյունքում: Այն նույն գործոնները, որ հանգեցնում էին միջհամայնքային մակարդակի կապերի ստեղծմանը, նպաստում էին նաև միջտոհմական չփումների զարգացմանը և երբեմն հանգեցնում էին նոր ֆրատրիանների առաջացմանը: Համապատասխանաբար, ֆրատրիանները կարող էին լինել էքսոգամ և ոչ էքսոգամ, համարվել հարադատ կամ անհարադատ, սակայն ամենաքիչը նրանք ունեին նույն անվանումը:

Ֆրատրիանները (իսկ եթե դրանք չկային, ապա՝ անմիջականորեն տոհմները) միավորվում էին ցեղերի մեջ, որոնք այդ փուլում ուրվագծվում էին ավելի հստակ, քան նախկինում: Տոհմացեղային կազմակերպության տիպական օրինակ է տրամադրում Լ. Մորգանի ուսումնասիրած իրոկեզ հնդկացիների խմբերից մեկը: Լինիջներն այստեղ կազմում էին ութ տոհմ, վերջիններս միավորվում էին երկու ֆրատրիանների մեջ, որ կազմում էին սենեկա ցեղը: Նրանց միջև ֆունկցիաները բաշխված էին հետևյալ ձևով: Լինիջները տնատնտեսություններ «օվաչիրներ» կազմող մայրական ընտանիքներ էին: Տոհմերը մայրագիծ ազգականների էքսոգամ կոլեկտիվներ էին, որոնք միավորված էին, առաջին հերթին, ընդհանուր սեփականական, փոխադարձ ժառանգման, փոխօգնության և փոխադարձ պաշտպանության հարաբերություններով: Նրանք ունեին իրենց տոտեմային անունները, որոնց հետ, որպես կանոն, կապված էին նաև տոհմակիցների անձնանունները: Այսպես, օրինակ, Բագեի տոհմում ծնված երեխաները ստանում էին Երկար թև, ճերմակաչք թռչուն և նման անուններ: Տոհմն ուներ որդեգրման իրավունք, որը գործնականում իրականացվում էր օվաչիրներից մեկում: Ուներ նաև մյուս տոհմներից առանձին իր գերեզմանոցը: Ֆրատրիան «եղբայր» տոհմերի միավորում էր, որտեղ չէին ընդգրկվում մյուս ֆրատրիայի «հորեղբորորդի» տոհմերը: Ներցեղային կյանքում նույն ֆրատրիայի տոհմերը հանդես էին գալիս համերաշխ, անհրաժեշտության դեպքում օժանդակում էին միմյանց մյուս ֆրատրիայի տոհմերի հետ հակադրության ժամանակ: Այդպես էր լինում, օրինակ, երբ ցեղի մեջ սպանություն էր կատարվում, տարակարծիք էին նոր առաջնորդի թեկնածության վերաբերյալ կամ խմբեր էին կազմվում հասարակական խաղերի համար և այլն: Ֆրատրիաններն ունեին իրենց կրոնական-հեքիմական եղբայրությունները՝ ձոնման յուրահատուկ ծիսակարգով և այլ ծիսակատարություններով: Հավանաբար, ֆրատրիաններն ինչ-որ չափով հանդես էին գալիս

իրեն հատուկ ուղղմական միավորներ: Ցեղը տարածքի գերազույն սեփականատերն էր, կենցաղամշակութային որոշակի ընդհանուրության կրողը, էնդոգամ ամուսնության ոլորտն էր, և, որ հատկապես կարևոր է, օժտված էր ոչ միայն էթնոմշակութային առանձնահատկություններով, այլև՝ սոցիալ-պոտենտար ֆունկցիաներով: Սակայն ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում իշխանության կազմակերպման և էթնիկական իրավիճակի հարցը անհրաժեշտ է դիտարկել առանձին:

□ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ

Իշխանության կազմակերպումը մեծ չափով պահպանել էր նախնադարյան ժողովրդատիրության սկզբունքները: Բոլոր կարևոր հարցերը (տնտեսական խոշոր ձեռնարկները, անելիքները, ուղղմական ընդհարումները) լուծվում էին տոհմակիցների կամ համայնականների ժողովում, ճանաչված առաջնորդի ղեկավարությամբ: Միաժամանակ, համայնատոհմական և տոհմացեղային կարգերի, հատկապես սեզմենտար կազմակերպության զարգացումը նպաստում էր կոլեկտիվ ղեկավարման օրգանների աստիճանակարգմանը: Երևան եկան անձնական իշխանության ձեռքբերման նոր գործոններ:

Ժողովներին կամ խորհուրդներին մասնակցում էին բոլոր չափահաս, լիիրավ տոհմակիցները կամ համայնականները, թեև դրանք հաճախ վերածվում էին միայն չափահաս տղամարդկանց ժողովների և անցկացվում էին տղամարդկանց տներում: Որոշումներն ընդունվում էին համատեղ, ընդ որում մեծ նշանակություն էր տրվում այն բանին, որ իրոք հասնեին կարծիքների միասնության և ոչ թե ոմանց, թեկուղ մեծամասնության, կամքը պարտադրվեր մյուսներին: Այդ պատճառով էլ չատ բան պայմանավորված էր կոլեկտիվների ղեկավարների և մյուս հարգված անդամների դիրքով, նրանց հեղինակությամբ ու պերճախոսությամբ:

Կոլեկտիվ իշխանության մարմինների փոխենթակայությունը կարող էր ապահովվել համայնական և տոհմական խորհուրդներում տնտեսությունների ղեկավարների ներկայացուցչությամբ, իսկ այդպիսի խորհուրդներին ղեկավարները մասնակցում էին ֆրատրիանների և ցեղերի խորհուրդներին: Սակայն ներկայա-

ցուցչություն սկզբունքը նոր էր միայն գերակշռում համընդհանուր մասնակցություն սկզբունքին: Այսպես, օրինակ, իրոկեզների մոտ տոհմական խորհուրդներին մասնակցում էին տոհմի բոլոր չափահաս անդամները, իսկ ֆրատրիանների և ցեղերի խորհուրդներին՝ միայն տոհմերի ղեկավարները: Այդ պոտենտար աստիճանակարգի յուրաքանչյուր մակարդակն ուներ իրավասությունների իր ոլորտը: Այդ նույն իրոկեզների մեջ տնտեսա-սոցիալական խորհուրդում լուծվում էին ներքին, տոհմական խորհուրդներում՝ տնտեսական, հասարակական և զաղափարական համատոհմական, իսկ ցեղերի խորհուրդներում՝ տոհմերի փոխհարաբերությունների և այլ ցեղերի հետ հարաբերությունների հարցերը: Ցեղի խորհուրդը պաշտպանում էր ցեղակիցների բարձրագույն շահերը: Այն հաստատում էր տոհմերի ղեկավարներին և կարող էր նրանց հեռացնել իշխանությունից, նույնիսկ տոհմի կամքին հակառակ: Այն կարգավորում էր մրջտոհմային ընդհարումները, ուղարկում ու ընդունում էր պատվիրակություններ, պատերազմ էր հայտարարում և ռազմական խոչոր արշավանքների ժամանակ համաձայնեցնում էր առանձին ջոկատների գործողությունները: Նաև կարող էր կնքել խաղաղության պայմաններ և հաստատել միջցեղային կապեր: Ցեղի խորհուրդը գումարվում էր հազվադեպ: Այդ պատճառով էլ, որպեսզի միջանկյալ ժամանակահատվածներում ցեղը չզրկվեր ընդհանուր ղեկավարությունից, իրոկեզական որոշ ցեղերի մեջ տոհմերի ղեկավարներից մեկին ընտրում էին գերագույն առաջնորդ: Սակայն նրա իրավասություններն աննշան էին, իսկ որոշումները պիտի հաստատվեին ցեղի խորհրդի կողմից:

Բոլոր մակարդակների ղեկավարները, որպես կանոն, ընտրվում էին առավել ընդունակների և արժանավորների թվից: Ղեկավարների կարևորագույն հատկանիշներն էին համարվում տնտեսական փորձը, աշխատասիրությունը, կազմակերպչական ունակությունները, պերճախոսությունը, սովորույթների և ծեսերի իմացությունը, առատաձեռնությունը, հաճախ նաև ռազմական արվեստի և պաշտամունքային գիտելիքների իմացությունը: Հասարակությունների մի մասում, որտեղ ղեկավարության ֆունկցիաները բաժանված չէին, ղեկավարները պետք է ունենային այդ դրական որակների մեծ մասը: Այլ հասարակություններում, ուր նպատակահարմարության սկզբունքը հանգեցրել էր ղեկավարման ոլորտների սահմանափակումների, սովորական ղեկավարը,

ռազմական առաջնորդը, հեքիմը կամ կախարդը գործունեության իրենց ընազավառում պիտի օժտված լինեին ակնառու ընդունակություններով: Օրինակ՝ Դորու կղզու մեկանեղիացների մեջ ղեկավարության բոլոր ֆունկցիաները պատկանում էին մի անձի, իրոկեզների մեջ կային սովորական ղեկավարներ «սախսմներ» և ռազմական առաջնորդներ, իսկ Հարավային Ամերիկայի կուրեոների մեջ՝ սովորական ղեկավարներ ու կախարդներ և այլն: Լինում էր նաև այնպես, որ այս կամ այն ցեղում հատուկ նշանակություն էր տրվում գործունեության որևէ որոշակի ձևին, ասենք, պաշտամունքային կամ ռազմական կողմին: Այդ դեպքում «բազմակողմանի» ղեկավար ընտրելու ժամանակ հաշվի էին առնվում գործունեության հենց տվյալ ոլորտում ունեցած ընդունակությունները, իսկ «դիֆերենցված» ղեկավարներ ունենալու դեպքում առավել բարձր կարգավիճակ էր տրվում ունակություններից մեկին: Կային նաև ղեկավարների ընտրության վրա ազդող այլ գործոններ:

Այնտեղ, ուր կային ինչ-որ չափով սահմանազատված տարիքային կարգեր, առաջնորդը պիտի պատկաներ դրանցից ավելի արտոնյալ, ավագ կարգին: Այլ դեպքերում ևս այս կամ այն կերպ հաշվի էր առնվում թեկնածուի տարիքը: Բազմատոհմ համայնքների պայմաններում կարևոր էր, որպեսզի համայնքի ղեկավարը պատկաներ ամենաբազմամարդ խմբին, իսկ համայնատոհմական կոլեկտիվների աճի և տարաբնակեցման պայմաններում որոշակի առավելություններ էին ստանում առաջին վերաբնակիչները: Այսպիսով, ուրվագծվում էր ղեկավարությունը որոշակի տոհմին կամ նրա կազմում գտնվող լինիջին ամրագրելու ձգտումը:

Ավելցուկային մթերքի և անձնական հարստությունների երևան գալը հանգեցրին նրան, որ ղեկավարման ինստիտուտը սկսեց կրել նաև ունեցվածքային գործոնների ազդեցությունը: Մեկանեղիայի, Հարավարևելյան Ասիայի, թույլ արտահայտված ձևով նաև՝ Հյուսիսային Ամերիկայի և Աֆրիկայի մի շարք ցեղերի մեջ հանդես եկավ առաջնորդների յուրահատուկ տեսակ այսպես կոչված մեծ կամ կարևոր մարդիկ: Միջազգային գիտական տերմինաբանության մեջ նրանք կոչվում են բիգմեններ: Դրանք իրենց հարստությամբ և առատաձեռնությամբ աչքի ընկնող տղամարդիկ էին, որոնք հեղինակաբեր տնտեսաձևի լայն զարգացման պայմաններում առաջին պլան էին բերում իրենց այդ հատկանիշները: Բիգմենը ձգտում էր ունենալ ավելի մեծ թվով կանայք, որպեսզի

ներանք, ինչ-որ չափով նաև նրանց հարադատները, աշխատեին իր օգտին: Բիզմենին չէին ընտրում, անձը բիզմեն էր դառնում իր բարձր հեղինակություն չնորհիվ, որը նրա համար բազմաթիվ կողմնակիցներ էր ապահովում տոհմակիցների և համայնականների թվից: Կային փոքր ու խոշոր բիզմեններ: Իսկապես խոշոր բիզմեն դառնալու համար հարկ էր, որ մարդը ոչ միայն հարուստ և առատաձեռն լիներ, այլև պիտի օժտված լիներ այլ ականառու ընդունակություններով՝ ուժով, խելացիությամբ, մարդկանց կազմակերպելու և համոզելու չնորհքով, բազմակողմանի, այդ թվում նաև մոգական գիտելիքներով: Այդպիսի բիզմենի համբավը, ինչպես ասում էին մրովամբ-պապուսները, տարածվում էր «աշխարհի բոլոր կողմերում»:

Ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում ղեկավարությունը, որպես կանոն, ղեռնա ժառանգական էր: Առաջնորդը կամ ընտրվում էր, ինչպես իրոկեզական սախեմը, կամ էլ պապուսների բիզմենի նման ինքն էր հասնում հնարավորին չափ համընդհանուր ճանաչման: Դրան հասնելու համար նա, շատ հաճախ մրցակցելով այլ հավակնորդների հետ, ձգտում էր աչքի ընկնել, հավաքագրում էր կողմնակիցներ, կազմակերպում էր հեղինակաբեր խնջույքներ, գերադասում էր վրադիրով նմիրափոխանակությունը, ջանում էր ուշադրության արժանանալ համայնատոհմական խմբերի ժողովներում և ռազմական գործողությունների ժամանակ: Սակայն ժառանգական ղեկավարության նախադրյալներն արդեն կազմավորվում էին: Այդ փուլում արդեն բարդացած արտադրական, սոցիալական ու գաղափարական գործունեությունը հաճախ առաջնորդից համայնատոհմական կազմակերպության մյուս անդամների համեմատությամբ շատ ավելի մեծ ունակություններ և գիտելիքներ էր պահանջում: Դրանք ավելի հեշտ էր ձեռք բերում նա, ով առավել հաճախ էր չփվում առաջնորդի հետ՝ որդին, դարմիկը և այլն: Այդ պայմաններում վերջիններս ավելի մեծ հնարավորություններ ունեին իրենց հերթին առաջնորդ դառնալու համար: Բիզմենության առկայության դեպքում սրան գումարվում էին բիզմենների որդիների նյութական հնարավորությունները՝ ղեռնա հոր կենդանության օրոք մի քանի կին ունենալու և հոր հարստությունները ժառանգելու գործոնները: Դա կենսական մեկնարկի հնարավորություն էր ընձեռնում նրանց: Հաշվարկվել է, որ այդ նույն մրովամբ պապուսների մոտ խոշոր բիզմենների որդիների երեք քառորդը և փոքրերի

Երկրագործությունը Հյուսիսային Ամերիկայի հարավ-արևելքի հնդկացիների մոտ: Հնագույն փորագրանկար

որդիների կեսը նույնպես դառնում էին բիզմեններ:

Զարգացման այդ փուլում գտնվող ամենատարբեր հասարակությունների մասին ավելի առատ են այն տեղեկությունները, թե համայնքները, տոհմերն ու ցեղերը ղեկավարում էին տղամարդիկ: Դա վերաբերում է թե պատրիլոկալ ու մայրագիծ, թե մատրիլոկալ ու մայրագիծ հասարակություններին: Գլխավոր տարբերությունն այն էր, որ առաջիններում իշխանությունը միշտ էլ պատկանում էր տոհմակիցներից մեկին, իսկ երկրորդներում այն կարող էր անցնել եկվորին: Բոլոր դեպքերում ժամանակակից գիտությունն այդ աստիճանը իրրե մայրիշխանական կարգերի տիրապետման փուլ ընկալելու ձգտումը այլևս չի պաշտպանում:

Տոհմի խորհուրդը կամ նրա ղեկավարը ինչպես նախկինում, ստիպված չէր հաճախակի իշխանություն կիրառել կոլեկտիվի անդամների նկատմամբ: Սոցիալական բնույթի բնտանեկան և արտաբնտանեկան մեխանիզմները շարունակում էին հուսալիորեն ապահովել սահմանված կարգերի պահպանումը առանձին անհատների կողմից: Ընդհարումներն ունեին ոչ այնքան ներխմբային, որքան միջխմբային բնույթ, և սեզանտար կազմակերպության ճյուղավորմանը զուգընթաց, բնականորեն դառնում էին ավելի հաճախակի:

Տարրեր լինիջների, տոհմերի և դեպի նրանց ձգտող համայնքների անդամների միջև վեճերն առաջանում էին նվիրափոխանակության կանոնները խախտելու, ամուսնական մրցակցության և բազմաթիվ այլ պատճառներով: Ինչպես և նախկինում, համայնատոհմական նորմերում տիրապետող էր խմբային սկզբունքը, սակայն նոր պայմաններում դրա ըմբռնումը կապված էր կոնֆլիկտի մեջ ներքաշված խմբերի համախմբվածության աստիճանից:

Լինիջի, տոհմի կամ համայնքի անդամները կարող էին պաշտպանել իրենց թեկուզև մեղավոր յուրայինին կամ նրան հանձնել տուժած կողմին: Բոլոր դեպքերում ավելի հաճախ պաշտպանում էին իրենց տոհմակցին և նրա սպանության դեպքում վրեժխնդիր էին լինում: Այդպես զարգացում ապրեց արյան կամ տոհմային վրեժը, որի դեպքում սպանվածի մերձավորներից յուրաքանչյուրը պարտավոր էր արյան վրեժ լուծել սպանողի ցանկացած մերձավորից: Միաժամանակ, հարստությունների կուտակմանը զուգընթաց, ավելի հաճախացան այն դեպքերը, երբ մեղավոր կողմը տուժող կողմից փրկագնվում էր նյութական արժեքներով՝ կոմպոզիցիաներով: Ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում այդ նույն տնտեսական գործընթացները և սեզմենտար կազմակերպության մյուս օղակների նկատմամբ մերձարյունակից խմբերի աճած համախմբումը հանգեցրին նախկին նորմերի վերաիմաստավորմանը: Ոմբի ներսում տնտեսական հավասարակշռության խախտումը տեղ-տեղ սկսեց դիտվել որպես առավել ծանր հանցագործություն, քան սպանությունը: Պապուասների մեջ նկարագրված են շատ դեպքեր, երբ մերձավոր տոհմակցին սպանած անձը ենթարկվում էր զուտ սիմվոլիկ պատժի, քանի որ վարվեցողության այլ պայմաններում մերձավոր հարազատների կոլեկտիվը ավելի շատ արյունաքամ կլիներ:

Իշխանության տոհմացեղային կազմակերպումը, որպես կանոն, անհատի վարքը խստորեն ենթարկում էր կոլեկտիվի շահերին, միաժամանակ օրենքից դուրս հայտարարելով այն ամենը, ինչը վնասում էր այդ կազմակերպության բարձրագույն օղակի՝ ցեղի շահերին:

Ոռգապահ պապուաս

Արտադրության զարգացումը և սոցիալական կյանքի բարդացումը նոր ազդակներ հաղորդեցին նախնադարյան մարդկության հոգևոր մշակույթի վերելքին: Դա հատկապես ակնառու էր արտադրող տնտեսությունն անցած հասարակություններում, որոնց մեջ ստեղծվել էր օգտակար գիտելիքների, արվեստի, առասպելաբանության, կրոնի նոր մակարդակ: Ցուցադրական են այն գիտելիքները, որ կուտակվել էին երկրագործական տնտեսության յուրացման ընթացքում: Նոր Իդանդիա կղզու մելանեզիացիները գիտեին և աճեցնում էին յամսի 10, հացի ծառի՝ 14, բանանի՝ 52, տարոյի 220 տարատեսակներ: Իրոկեզները մշակում էին մախսի 11 տարատեսակ և նրանց հայտնի էին ագրոտեխնիկական այնպիսի եղանակներ, ինչպիսին է սերմերի ծլուճակության բարձրացումը՝ դրանք որոշակի արմտիքի և խոտերի եփուկի մեջ թրջելով: Պապուասները հողը պարարտացնում էին բերքահավաքից հետո այնտեղ խոզերին արածացնելով: Անասնապահության հանդես գալով սկսվեցին փորձնական գիտելիքներ կուտակվել զոոտեխնիկայի և, առաջին հերթին, ընտրասերման՝ տնային կենդանիների առավել օգտակար ցեղատեսակների արհեստական ընտրության բնագավառում: Պապուասների և մելանեզիացիների որոշ խմբեր հնարավորություններ էին ստեղծում ընտելացված խոզամայրերի և վայրի վարազների զուգավորման համար, մյուսներն աճեցնում էին խոզերի հատուկ արտադրող արուններ: Ոսկրաբանական (օստեոլոգիական), ուսումնասիրություններից հայտնի է, որ արդեն Եվրոպայի նոր քարի դարում գործադրվում էր ընտանի կենդանիների արունների ամորձատումը: Գերակշիռ կարծիքի համաձայն, դա արվում էր, որպեսզի կենդանիները դառնային ավելի հնազանդ և անվտանգ ինչպես մարդու, այնպես էլ այլ կենդանիների համար: Անտարակույս, շատ շուտով սահմանվեց նաև այն իրողությունը, որ ամորձատված արուններն աճում են ավելի արագ և նրանց մսի յուղայնությունը բարձրանում է: Սկսեցին կիրառել կենդանիների նկատմամբ արհեստական ներգործության նաև այլ եղանակներ: Այսպես, Մելանեզիայում տեղ-տեղ գնահատվում էին միայն երկար, ոլորուն ժանիքներ ունեցող արու խոզերը, և որպեսզի հասնեին դրան, հետացնում էին նրանց վերին կտրիչները: Պապուասներին և մելանեզիացիներին գերազանցում էին Հարավային Ամերիկայի

անասնապահ ցեղերը: Բազմացումը հսկելով կենդանիների սեռատարիքային բնութագրերի և անհատական առանձնահատկությունների հաշվառման եղանակով, նրանք ստացել էին ընտանի ուղտազդիների երկու ցեղատեսակ՝ լամա և ալպակ: Հայտնի է նաև, որ այստեղ զրադվում էին ծովախոզուկների ընտրասերմամբ: Այդ նույն փորձնական ճանապարհով սիրիայան եղջերվապահները հասան հոտի վերարտադրության վերահսկմանը կենդանիների սպանողը սահմանափակելու ճանապարհով: Կարգավորվում էր հոտում ցուլերի և մայրացուների քանակը:

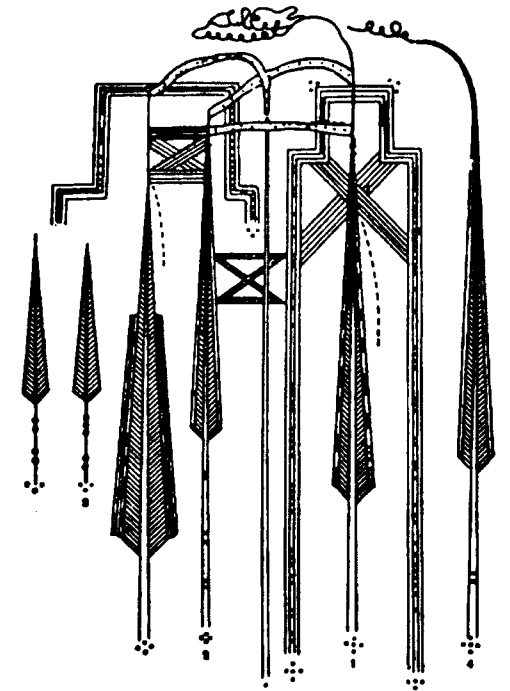
Հեղինակաբեր տնտեսության զարգացումը, որ պահանջում էր նվերների և փոխադարձ ընծաների հաշվարկ, խթանեց թվաբանական գիտելիքների կուտակմանը: Մասնավորապես հայտնի է, որ պապուասական որոշ ցեղեր հենց նվիրափոխանակության ժամանակ օգտագործում էին հատուկ պիտակներ: Հաշվի այդպիսի պարզունակ միջոցներ՝ քարերի կույտեր կամ ծղոտի կապեր, վրան հանգույցներ արված կամ խեցիներ անցկացված քուղեր, հայտնի են Մելանեզիայի, Ամերիկայի և Աֆրիկայի շատ ուրիշ վաղ երկրագործական ցեղերի մեջ: Առաջավոր Ասիայի հնագույն երկրագործական բնակատեղիներում գտնվել են կավե գնդեր, կիսազնդեր, կոներ, որոնք, հավանաբար, նույնպես օգտագործվում էին հաշիվը պահելու համար: Նախնադարյան Եվրոպայում այդ նպատակով օգտագործվում էին քարեր, «կալկուլացիա» (հաշիվ) բառը ծագում է լատիներեն *calculus* - «քար», «հաշվային քար» բառից: Հողաբաժանման և տեղ-տեղ հանդես եկած ոռոգման պահանջներն ընդլայնեցին երկրաչափական գիտելիքների սահմանները: Այդ նույն ոռոգումն անհնար էր առանց հիդրոդինամիկայի բնագավառի որոշակի գիտելիքների: Զարգացած որսորդների կողմից ամենարագմազան խորամանկ թակարդների կիրառումը պահանջում էր զարգացնել մեխանիկայի վերարևոյալ գիտելիքները: Խեցեղենի արտադրության հանդես գալով կատարվեց խոշորագույն հայտնագործություններից մեկը քիմիայի ոլորտում՝ կավի միջից ջրի հեռացումը:

Վերաիմաստավորվեց ժամանակի և տարածության ըմբռնումը: Գոյություն ունի իրավացի մի կարծիք, որի համաձայն թափառաչրջիկ կենսաձևից նստակյաց վիճակի անցնելով՝ տարածության երթուղային, գծային պատկերացումը փոխարինվեց ստատիկ, չրջագծային ըմբռնմամբ: Նստակյաց երկրագործը տարածության

մեծութիւնն սկսեց պատկերացնել Հորիզոնի մոտ ավարտվող Համակենտրոն շրջանագծերի ձևով: Դրա վրա իր կնիքը դրեց նաև տոհմացեղային և սեզմենտար կազմակերպութեան զարգացումը, որը ծնեց տարածութեան մասին սոցիալ-կառուցվածքային պատկերացումներ: Անկախ իրական հեռավորութիւնից, ավելի «մոտ» էր համարվում այն բնակավայրը, որտեղ ապրում էին առավել մերձավոր տոհմակիցները կամ ցեղակիցները: Ժամանակը, նախկինի պես, բնկալվում էր էկոլոգիական հատկանիշներով, որոնք Հիմա արդեն կապված էին տնտեսական գործունեութեան նոր ձևերի, ասենք, հողը բրիչով փխրեցնելու կամ բերքահավաքի, անասուններին արոտի հանելու կամ ձմեռանոցները բերելու հետ: Միաժամանակ, որոշ գիտնականների կարծիքով էկոլոգիական պատկերացումներին զուգընթաց առավել մեծ տարածում էր գտնում ժամանակի՝ սոցիալական միջավայրով որոշվող կառուցվածքային պատկերացումը: Այն կարող էր հաշվարկվել գծային-աստիճանական ազգակցութեամբ (հոր գծով ազգակցութիւնը մեկ սերնդի կյանքի տևողութիւն է, պապի գծով՝ երկու և այլն) կամ տարիքային կազմակերպութեան առանձնահատկութիւններով (իրադարձութիւնները կապվում են ինիցիացիաների ժամկետների, տարիքային որոշակի կարգերում լինելու և այլնի հետ): Բայց, այսպես թե այնպես, տարածութեան ու ժամանակի ըմբռնումը կապված էր մնում տնտեսական և սոցիալական գործունեութեան հետ: Սոցիալականացման հասարակական իրողութիւնների հետ էին կապված նաև դեռևս պահպանված պատկերացումները առասպելաբանական ժամանակի մասին:

Տոհմացեղային ստորաբաժանումների սեզմենտացիան, նվիրափոխանակման և ռազմական արշավները նպաստում էին տեղագրական ու աշխարհագրական գիտելիքների հետագա կուտակմանը: Երևան եկան առաջին քարտեզները՝ երթուղու նշումները ծառի կեղևի, փայտի կամ կաշվի վրա: Նշանակալից զարգացում ապրեց պիկտոգրաֆիան, որի օգնութեամբ Հիմա արդեն արվում էին բավականին բարդ նշումներ: Այդպիսի նշումներ հայտնի են Հյուսիսային Սիրիի, ամերիկյան հնդկացիների, Մեյլանեզիայի և Արևադարձային Աֆրիկայի շատ հասարակութիւններում: Գրանցվում էին ինչպես հեռավորութեան վրա հաղորդվելու համար նախատեսված լուրերը (նվերափոխանակութեան, բարիդրացիական հարաբերութիւններ հաստատելու առաջարկները,

սիրային ուղերձները և այլն), այնպես էլ ժամանակի մեջ ամրագրելու նպատակ ունեցող հաղորդումները (կարևոր ավանդութիւնների և հիշարժան իրադարձութիւնների ֆիքսումը): Գոյութիւն ունեին պիկտոգրաֆիական ողջ ժամանակագրութիւններ, ինչպես, օրինակ, Հյուսիսամերիկյան դելավար հնդկացիների նշանավոր «Վալամ օլումը» («Կարմիր գրառում»), որտեղ 184 պատկերների օգնութեամբ ծառի կեղևի վրա գրանցված էին այդ ցեղի բոլոր պատմական ավանդութիւնները, աշխարհաստեղծումից սկսած մինչև երկրում եվրոպական զաղութարարների հանդես գալը: Որոշ ցեղերի մեջ հաշվային քուղերը զարգացան և վերածվեցին պիկտոգրաֆիայի յուրօրինակ համարժեքների, որոնք մտքերը հաղորդում էին ձևով, գույնով, հանգույցների («հանգուցային նամակ») կամ խեցիների (Հյուսիսամերիկյան հնդկացիների «վամպումը») միջոցով: Սակայն, ինչպես և նախկինում, պիկտոգրաֆիական խորհրդանիշների մեծ մասը, եթե ոչ բոլորը, առավել ևս ամբողջ պիկտոգրամաները պահանջում էին բանավոր բացատրութիւններ:

Յուկագիր աղջկա պիկտոգրաֆիական նամակը իր սիրեցյալին:

Կերպարվեստի մեջ Հիմնականում շարունակվում էր ավելի վաղ սկսված անցումը կատարման պայմանական եղանակին: Գծանկարչության, գեղանկարչության, պետրոգլիֆիկայի՝ (ժայռապատկերագրու-

Աղջիկն (1) ապրում է իր տանը, սակայն նրա մտքերը սավառնում են մեկ այլ մարդու (2) տան վրա, թեև այդ մարդն ունի կին և երկու երեխա (3) և աղջկա տան շուրջը թրև է գալիս մի պատանի (4), որի մտքերը սավառնում են աղջկա տան վրա:

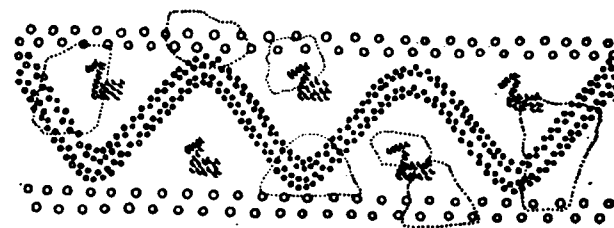
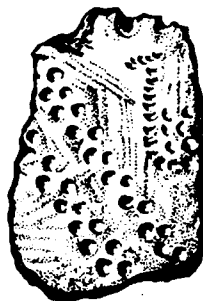

Որսորդական արշավի իրադարձությունների մասին էսկիմոսի պիկտոգրաֆիական գրանցումը.

թյան), քանդակագործության մեջ արտացոլվում էր միտումնավոր պարզեցման ձգտումը, ամբողջի փոխարեն պատկերվում էր նրա որևէ բնորոշ մանրամասը: Պատկերները հաճախ ոճավորվում էին: Այսպես, եթե եվրասիայի վաղ նոր քարեդարյան ժայռապատկերներում համեմատաբար դյուրությամբ ճանաչվում են մարդկանց ու կենդանիների պատկերները, ապա ուշ նոր քարի դարում դրանք հաճախ հազիվ ընկալելի են: Ժայռերի վրա փորագրված նշանների զանգվածի մեջ գերակշռում են շրջանագծերը, պարույրները, խաչերը, կիսալուսինները, կետխաչերը և արեգակնային ու լուսնային մյուս խորհրդանիշները: Այս երևույթը գրանցվել է նաև ազգաբանորեն, օրինակ՝ աֆրիկյան դիմակների զարդացման մեջ, երբ ուշ նախնադարյան համայնքների զարդացմանը զուգընթաց ակնառու է դառնում կատարման պայմանական եղանակը: Կերպարվեստում խիստ լայնորեն տարածվեց դեկորատիվ ուղղությունը, այսինքն՝ առօրյա բոլոր առարկաների, մասնավորապես հագուստի, զենքի և կենցաղային գույքի զարդարումը գեղարվեստական նախշանկարով, փորագրությամբ, ասեղնագործությամբ, ապլիկացիայով և այլն: Այսպես, օրինակ, խեցեղենը, որ վաղ նոր քարի դարում ոչնչով չէր զարդարվում, ուշ նոր քարի դարում Ռուսաստանի անտառային գոտում սկսեցին նախազարդել սանրաձև-փոսիկավոր դրոշմներով: Լայն տարածում ստացավ խեցեղենի, հաճախ բազմագույն, նախշանկարումը:

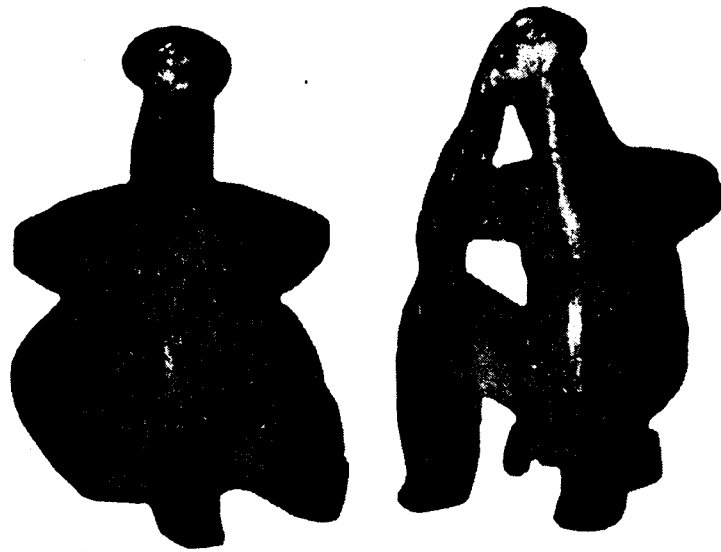

Հնդկացիական հանգուցանամակ

Նորքարեդարյան խեցեղենի բեկոր և զարդանկարի վերակազմություն (Ռուսաստան)

Թեև ներկայումս հայտնի են հին քարի դարի պայմանական և նոր քարի դարի ռեալիստական բազմաթիվ պատկերներ, այնուհանդերձ, կարելի է ասել, որ հին քարի դարաշրջանի կերպարվեստը հաճախ ռեալիստական էր, իսկ նոր քարեդարյանը՝ պայմանական: Ինչով է բացատրվում նկարչության ոճի այդ շրջադարձը: Ուսումնասիրողներից ոմանք դա բացատրում են նյութի փոփոխմամբ (օրինակ՝ քարանձավի պատերը նկարազարդելու փոխարեն նախազարդում էին խեցեղենը), մյուսները՝ վերացարկված մտածողության զարգացմամբ, երրորդները՝ տեղեկատվության նախազարդային կերպով փոխանցման տարածմամբ, մյուսները կրոնական պատկերացումների բարդացմամբ, որ պահանջում էր միտումնավոր չեղում պատկերի և նրա երկրային բնօրինակի միջև: Համաձայն մեկ այլ հայեցակետի՝ նախնադարյան արվեստում տեղի ունեցած շրջադարձը կապված էր այն բանի հետ, որ որսորդաձկնորսական տնտեսությունից անցումը երկրագործությանը և անասնապահությանը թուլացրեց հետաքրքրությունը կենդանիների նկատմամբ այն դեպքում, երբ միայն նոր էր ծնվում հետաքրքրությունը մարդու նկատմամբ: Թվարկված բոլոր գործոններն էլ կարող էին ունենալ իրենց որոշակի նշանակությունը, սակայն, ամբողջությամբ վերցրած այդ հարցը դեռևս անրավարար է

Կնոջ և տղամարդու նորքարեղարյան կավե արձանիկներ, մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակ (Ռումինիա)

ուսումնասիրված և մնում է բաց:

Շարունակում էին զարգանալ նաև արվեստի մյուս ձևերը, մասնավորապես բանահյուսությունը, ժողովրդական երաժշտական արվեստը և պարարվեստը: Հեքիաթներում, պատմություններում, երգերում և բանավոր ստեղծագործության մյուս ժանրերում երևան եկան սյուժեներ, որոնք արտացոլում էին մարդու կախվածությունը հողի պտղաբերությունից ու անասնահոտերի բարվոքությունից: Մեկանեղիայի և Ամերիկայի որոշ ցեղերի մեջ հեքիաթները դեռևս քիչ էին տարբերվում առասպելներից, մյուսների մեջ (մասնավորապես Արևադարձային Աֆրիկայում) դարձել էին ինքնուրույն ժանր: Տոհմական և անհատական երգերի կողքին երևան եկան սեռատարիքային խմբերի, հատկապես տղամարդկանց միությունների երգեր: Մի շարք ցեղերի, օրինակ, էսկիմոսների, հարավամերիկյան վաի-վաիների, Արևադարձային Աֆրիկայի առանձին ցեղերի մեջ մրցակցությունը կանանց համար և պայքարն իշխանության համար ծնել էին երգերով մրցելու սովորույթը, որը

երբեմն ընդունում էր կիսակատակ լեզվակովի ձև: Երգերում միշտ առկա էր երաժշտական բաղադրիչը, որին հասնում էին ութմական-նացմամբ կամ գործիքային երաժշտության ուղեկցությամբ: Երաժշտական գործիքների թվում երևան եկան նոր, ռեզոնատորով (արձագանքիչով) օժտված լարային գործիքներ, մեմբրանային բարդ թմրուկներ, բաղմափող սրինգներ («Պանի ֆլեյտա»):

Պարային ֆոլկլորում նույնպես երևան եկան երկրագործության և անասնապահության հետ սերտորեն առնչվող պարերի նոր տեսակներ: Դրանք այսպես կոչված պտղաբերության «անամոթ պարերն» են: Վերջիններս գոյություն ունեին համարյա բոլոր վաղ երկրագործների և երկրագործ-անասնապահները մեջ, և, մասնավորապես, Միկլուխո-Մակլայի կողմից նկարագրվել է պապուասների մեջ. «Կանայք շարժվում են դանդաղ, փոքր քայլերով և դուրս ցցելով հետույքը և կողքից-կողք շարժելով այն: Քանի որ իրանը թեքված է դեպի առաջ, կրծքերն ազատ թափահարվում են»: Կային նաև տատանողական շարժումներով նստած պարեր, որոնք, հնարավոր է, հնագիտորեն վկայվում են ետ ընկած իրանով վաղ տրիպոլյան կանացի արձանիկների գտածոներով: Տղամարդկանց տներում ինիցիացիայի և ուրիշ ծիսակատարությունների ժամանակ կատարվում էին տղամարդկանց առանձնահատուկ պարեր: Ընդհանուր առմամբ հիմա գոյություն ունեին ամենաբազմազան պարեր: Այսպես, օրինակ, սենեկա-իրոկեզների մոտ հաշվվում էին ավելի քան երեսուն միայն հիմնական պարեր, այդ թվում տասնմեկը՝ տղամարդու, յոթը՝ կանացի, տասնչորսը՝ ընդհանուր, վեցը՝ դիմակներով և այլն: Բանավոր, երաժշտական և պարային ստեղծագործությունները, նախկինի պես համադրվելով կերպարվեստի հետ, հաճախ դառնում էին թատերականացված ներկայացումներ, որոնք հիմա ունեին ոչ միայն որսորդական, այլև երկրագործական ընույթ: Պատահական չէ, որ հինդի լեզվում «նատա» (դերասան) բառը ծագում է սանսկրիտերեն «նրիտ» (պարել) բառից:

Տնտեսական ու սոցիալական կյանքի նոր պայմանները, ինչպես նաև հոգևոր մշակույթի ընդհանուր վերելքը արտացոլվեցին նաև առասպելաբանության մեջ: Այն դարձավ ավելի զարգացած, իր մեջ ընդգրկելով ոչ միայն մարդկանց, կենդանական և բուսական աշխարհի, հասարակական պարզագույն սահմանումների, այլև մշակովի բույսերի, ընտանի կենդանիների, սոցիալական բարդ ինստիտուտների, հաճախ նաև ողջ տիեզերքի էտիոլոգիան (ծագ-

ման բացատրությունը): Վաղ երկրագործական հասարակություններում տարածում ստացան առասպելները տղամարդ-Երկնքի և կին-Երկրի ամուսնություն մասին, որպես բոլոր սկիզբների սկիզբ: Այսպես, օրինակ, ըստ պապուասական առասպելի կենսաբեր անձրևները տեղում են այն ժամանակ, երբ Երկիրը և Երկինքը անձնատուր են լինում սիրո վայելքին: Հյուսիսամերիկյան Հնդկացիների ցեղերի մեծ մասը համարում է, որ հայր-Երկինքը և մայր-Երկիրը ամենայն գոյի ծնողներն են: Երկրագործական-անասնապահական որոշ ցեղեր գտնում են, որ բեղմնավորում են հողը՝ ամորձատելով արու ընտանի կենդանիներին: Միաժամանակ տղամարդու սոցիալական դերի աճը լայնորեն արտացոլվեց տղամարդու կողմից առանց կնոջ մասնակցության աշխարհաստեղծման մասին առասպելներում: Բնորոշ է արևմտաաֆրիկյան բաուլն ցեղի մի առասպելը, համաձայն որի աշխարհն ստեղծել է ոչ թե կինը, այլ նրա որդին:

Պապուասյան իր նախնու փայտե քանդակը ձեռքին

Բերքի ապահովման ծիսակատարության դրվագ Հյուսիսարևելյան Հնդկացիների մոտ: Հնագույն փորագրանկար

Նույն ձևով զարգանում և բարդանում էր կրոնը: Ուշ նախնադարյան համայնքի մարդիկ իրենց սեփական բնույթի և չրջակա բնական միջավայրի մասին գիտելիքների կուտակմանը զուգընթաց ավելի ու ավելի քիչ էին իրենց նույնացնում բնության հետ և առավել շատ էին գիտակցում իրենց կախումը անտեսանելի գերբնական ուժերից: Այդ ուժերը պատկերացվում էին բարու և չարի տեսքով: Դրա հետևանքով առարկաների և բնությունների և անասունների դուալիստական բաժանման մասին պատկերացումները վերածվեցին բարի և չար սկզբունքների հավերժական պայքարի մասին պատկերացումների: Բարի ուժերին սկսեցին երկրպագել որպես լինիջի, տոհմի, համայնքի, ցեղի մշտական պահապանների և հովանավորների, իսկ նրանց հակադիր չար ուժերին ջանում էին սիրաչափել: Տոտեմիզմի բովանդակությունը փոխվեց, տոտեմական «նախնիներն» ու «արյունակիցները» դարձան կրոնական պաշտամունքի օբյեկտներ: Կենդանակերպ նախնիների մասին պատկե-

րացումները հետզհետե տեղի էին տալիս մարդաձև նախնիների մասին գաղափարներին, և տոտեմիզմը շարունակում էր պահպանվել ոչ այնքան իբրև հավատալիքների գործող համալիր, որքան վերապրուկների, օրինակ տոտեմական անվանումների, տոհմերի խորհրդանիշների ձևով: Անիմիստական նույն հիմքի վրա սկսեց կազմավորվել բնության պաշտամունքը, որը մարմնավորվում էր կենդանական և բուսական աշխարհի ամենաբազմազան ոգիների, երկրային ու երկնային ուժերի կերպարներում:

Երկրագործության զարգացմանը զուգընթաց երևան եկավ մշակվող բույսերի և բնության այն ուժերի պաշտամունքը, որոնցից կախված էր բույսերի աճը (հատկապես՝ Արեգակի և Երկրի): Իրոկեզներն, օրինակ, երկրպագում էին մահիսի, դոմի և բակլայի ոգիներին, դրանք անվանելով «երեք քույրեր», «մեր կյանք» կամ «մեզ կերակրողներ» և պատկերացնելով համապատասխան բույսի տերևներից հագուստ հագած երեք կանանց կերպարանքով: Իրոկեզների վեց տոներից չորսը կապված էին երկրագործության հետ. դրանք նոր տարվա, ցանքի, կանաչ հատիկի և բերքի տոներն էին: Բեղմնավորող արական սկիզբ Արեգակի և բեղմնավորվող իգական սկիզբ Երկրի մասին պատկերացումները, Արեգակի բարեբեր ազդեցության ցիկլայնությունը ծնունդ տվեցին Արեգակի՝ որպես պտղաբերության մեռնող և հարություն առնող ոգու պաշտամունքին: Տարածում ստացան Արեգակի ուժն ամրապնդելու, Երկրի պտղաբերությունն ավելացնելու, անձրև հարուցելու և այլ նպատակներով մոգական ծիսակատարությունները: Նման ձևով հանդես եկավ նաև անասունների հովանավորների (օրինակ՝ խոզերի պահապան Գերուն պապուասների մոտ) պաշտամունքը, և զարգացան առանձնահատուկ անասնապահական մոգական արարողությունները:

Տոհմացեղային և, հատկապես, սեզմենտար կազմակերպության զարգացմամբ ծնունդ առավ մեռած նախնիների՝ մարդկանց օգնող ոգիների հավատը, ծնվեց նախնիների պաշտամունքը: Այն, որպես կանոն, տղամարդ-նախնիների պաշտամունք էր, թեև մայրատոհմական հասարակություններում, հնարավոր է, որ արդեն սկսել էր կազմավորվել կին նախնի-նախամայրերի պաշտամունքը, որը մի շարք վայրերում հատկանշական է զարգացման ավելի ուշ փուլերին: Միաժամանակ, հաճախ ուշադրություն են հրավիրում այն երևույթին, որ հովանավոր ոգիների երևի թե մեծ մասը պատ-

կերացվում էին կնոջ տեսքով, և դա համարում են նախասկզբնական մայրիշխանությունից վերականգնման հիմնավորումներից մեկը: Սակայն այդպիսի պատկերացումների առաջացման համար բավարար կլինեին տնային տնտեսությունից և ընտանեկան օջախի պահպանների, պտղաբերության և այլնի պաշտամունքը:

Առաջնորդների պաշտամունք ղեկուս չկար, բայց արդեն կային դրա որոշ նախադրյալներ: Դրանք կապված էին շարքային տոհմակիցների կամ համայնականների մեջ սահմանափակ, իսկ ավագների, ռազմական առաջնորդների և կախարհների մեջ շատ ավելի գործուն, ինչ-որ գերբնական ուժի առկայության հավատալիքի հետ: Այդ հավատը գոյություն ունեւ համարյա թե ամենուրեք, սակայն գիտություն մեջ նրան է ամրագրվել մեկանեղիական «մանա» բառը: Աստիճանաբար առաջացավ նույնիսկ այն հավատալիքը, թե ներգործուն մանա կարող է ստանալ ոչ միայն արյունակից հարազատը, այլև այն կրողի մարմնից համտես անող ցանկացած անձը: Այսպես երևան եկան սպանված թշնամու սիրտը կամ լյարդը ուտելու սովորույթը և սեփական, հատկապես աչքի ընկնող տոհմակիցների վերաբերմամբ էնդոկաննիբալիզմը* (մարդակերությունը խմբի ներսում):

ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ. ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ

§ 1. ԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԵԼՔԸ

Նախնադարյան հասարակության քայքայման և դասակարգերի ձևավորման անմիջական նախադրյալը կայուն ավելցուկային մթերքի աճն էր: Միայն դրա հիման վրա կարող էր առաջանալ մարդու կողմից մարդու շահագործման ժամանակ օտարվող հավելյալ մթերքը: Կայուն ավելցուկային մթերքի աճը և հավելյալ մթերքի երևան գալը պայմանավորված էին արտադրության զանազան ոլորտներում ընթացող վերելքով: Այստեղ հատկապես մեծ դեր էին խաղում արտադրող տնտեսության հետագա զարգացումը, մետաղագործության ու արհեստագործության մյուս տեսակների ծագումը և փոխանակության ինտենսիվացումը:

Երկար ժամանակ դասակարգերի առաջացման գլխավոր արտադրական գործոնը համարում էին և հիմա էլ երբեմն համարում են մետաղների օգտակար հատկությունների բացահայտումը և

յուրացումը, անցումը քարից մետաղին: Իսկապես, այդ անցման դերը դժվար է գերազնահատել: Սակայն, ինչպես հիմա արդեն պարզվել է, դասակարգերի առաջացման դարաշրջանում այդ անցումը ամենուրեք էլ, որ տեղի է ունեցել: Համընդգրկուն, ամենուր գործող ազդակ էր, առաջին հերթին, արտադրող տնտեսության և նրա բարձր մասնագիտացված յուրացնող նմանակների հետագա զարգացումը:

□ ԱՐՏԱԴՐՈՂ ՏՆՏԵՍՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՆՐԱ ՆՄԱՆԱԿՆԵՐԻ ՋԱՐԳԱՑՈՒՄԸ

Արդեն ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում արտադրող տնտեսության հանդես գալը հնարավոր դարձրեց նրա առաջընթաց զարգացումը դասակարգերի ծագման դարաշրջանում: Ձևավորվեցին երկրագործության, երկրագործական-անասնապահական համալիր տնտեսության և անասնապահության զանազան համակարգեր:

Երկրագործության ոլորտում զարգացան այնպիսի ձևեր, որպիսիք էին մշտական հողակտորների և խոպանների մշակումը, անջրդի և ջրարբի (ոռոգվող) հողերի մշակումը, ինչպես նաև որոշ այլ ձևեր: Դրանց տնտեսական հնարավորությունների հարցը միանշանակ պատասխան չունի, չափ քան պայմանավորվում էր ոչ միայն բնական պայմաններով, այլև ագրոտեխնիկայի մակարդակով: Մի բան է մշտական հողակտորների պարզունակ մշակումը դրանց առանձնահատուկ արգավանդության և ստորգետնյա ջրերի բարձր մակարդակի շնորհիվ, մի այլ բան՝ բարձր բերք ստանալը հողերի պարարտացման եղանակով: Մի բան է հողակտորը պարզապես փոխելը անտառահատական-անտառակիզման մեթոդով, մի այլ բան ցանքաշրջանառությունը: Այդ պատճառով էլ նախնադարյան երկրագործության առաջընթաց զարգացումը ավելի հաճախ տեսնում են ձևերի գործիքներից հերկող գործիքներին անցնելու և, համապատասխանաբար, ձևերի (ձողարիչային) երկրագործությունից հերկովի երկրագործությանը անցման մեջ, որ ենթադրում էր նաև լծկան կենդանիների օգտագործումը:

Թե ինչպես է իրականացվել այդ անցումը, ճշգրտորեն հայտնի

չէ: Մինչև վերջերս Հերկող որոշ գործիքներ վերագրում էին բրիչի կամ բահի տեսակին, մյուսները վրան երկար ոստեր ունեցող ծառերն էին, որ կիրառվում էին որպես ցաքան: Հիմա գերակշռում է այն կարծիքը, որ Հերկող գործիքները ծագում են այսպես կոչված ակոսային գործիքներից, որոնք կիրառվում էին և՛ ակոսներ բացելու, և՛ ցաքանելու նպատակով: Դրանք, որ վկայված են Հնագիտորեն և ազգաբանորեն, նույն փորիչ ձողերը կամ բահերն են, սակայն սովորականից ավելի ծանր: Երեք-չորս մարդու ուժով այն քարչ էին տալիս արդեն փխրեցված հողի վրայով: Այստեղից արդեն հեռու չէր ձեռքի այդպիսի արորին ավանակ կամ ցուլ լծելը: Լծասարքով արորի արտադրողականությունը մի քանի անգամ բարձր էր հողը ձեռքի գործիքներով մշակելու համեմատությամբ:

Միաժամանակ, ամենուրեք չէ, որ դասակարգերի առաջացման դարաշրջանում ձեռքի հողագործությունից անցում կատարվեց Հերկովի երկրագործությանը: Այն տեղի ունեցավ Առաջավոր ու Միջին Ասիայում և համարյա ողջ Եվրոպայում: Ասիայի և Աֆրիկայի զարգացած շատ երկրագործներ հավատարիմ մնացին ձեռքի գործիքներին և ընթացան դրանց հետ կապված երկրագործության ինտենսիֆիկացման ուղիով: Նախնադարյան հասարակության քայքայման դարաշրջանում սկսված և մինչ օրս պահպանվող (կամ մինչև վերջին ժամանակներս պահպանված) երկրագործական տեխնիկայի զարգացումը երկու տարբեր՝ ձեռքի և Հերկովի եղանակով, չի կարող իր միանշանակ, սպառիչ բացատրությունն ունենալ: Այնուհանդերձ, հարկ է ենթադրել, որ Ասիայի շատ երկրներում որոշակի դեր է խաղացել մշակության համար պիտանի հողերի պակասը, որը հանգեցրել է ձեռքի երկրագործության ինտենսիֆացմանը, իսկ Արևադարձային Աֆրիկայում՝ ցեցե ճանճի տարածվածությամբ, որի խայթոցը մահացու հիվանդություն է հարուցում լծկան կենդանիների մեջ:

Երկրագործության զարգացումը հնարավորություն էր ընձեռում ստացված արդյունքի մի մասն օգտագործել անասուններին կերակրելու նպատակով և դրանով նպաստում էր անասնապահության զարգացմանը: Դա հատկապես վերաբերում է քառոց ուժ պահանջող Հերկովի երկրագործությանը, որն անմիջականորեն խթանում էր անասնապահությունը, լծկան կենդանիներ ստանալու նպատակով: Անասնապահության զարգացման կարևորագույն ազդակը դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում նաև

փոխանակության կարիքներն էին, որի մասին կխոսվի հետագայում:

Անասնահոտերի քանակի աճն աստիճանաբար առաջ էր անցնում նստակյաց-երկրագործների անասնակերի ռեսուրսներից: Անասունների զլխաքանակի աճին զուգընթաց ստիպված էին ավելի լայնորեն օգտագործել արոտավայրի կերը, և այնտեղ, ուր դա հնարավոր էր, արոտավայրերի փնտրման նպատակով տեղաշարժվել այլ վայրեր: Նստակյաց ցեղերի մի մասն անցավ երկրագործական-անասնապահական (երբեմն նաև՝ ձկնորսական) կիսաթափառաշրջիկ տնտեսաձևի, որտեղ դաշտային աշխատանքների սեզոնները հերթագայում էին թափառիկության սեզոններին: Հաճախ ցեղի մի մասն զբաղվում էր գերազանցապես երկրագործությամբ, մյուս մասը՝ անասնապահությամբ: Հետագայում երկրագործական-անասնապահական շատ ցեղեր, որոնք ապրում էին կենդանիների բուծման համար հատկապես բարենպաստ բնական միջավայրում, տափաստանների, կիսաանապատների և անապատների սահմաններում, սկսեցին սահմանափակել երկրագործությունը զբաղվելը և անցնել քոչվոր անասնապահությանը, այսինքն՝ պարբերաբար արոտավայրերը փոխելով՝ անասունների շուրջտարյա արածացմանը: Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում կիսաքոչվոր և քոչվոր անասնապահությունը լայնորեն տարածվեց Արևմտյան, Միջին և Կենտրոնական Ասիայում, Հյուսիսային մերձսևծովյան շրջանում, Մերձվոլգայում, Հարավային Սիբիրում, Հյուսիսային և Հարավային Աֆրիկայում: Անասնապահության այդ երկու եղանակների առաջացումն աշխատանքի առաջին խոշոր հասարակական բաժանման հետագա խորացման և ճյուղավորման արտահայտությունն էր, որն սկսվել էր նախնադարյան մյուս ցեղերի զանգվածից արտադրող տնտեսությամբ զբաղվող ցեղերի անջատումով:

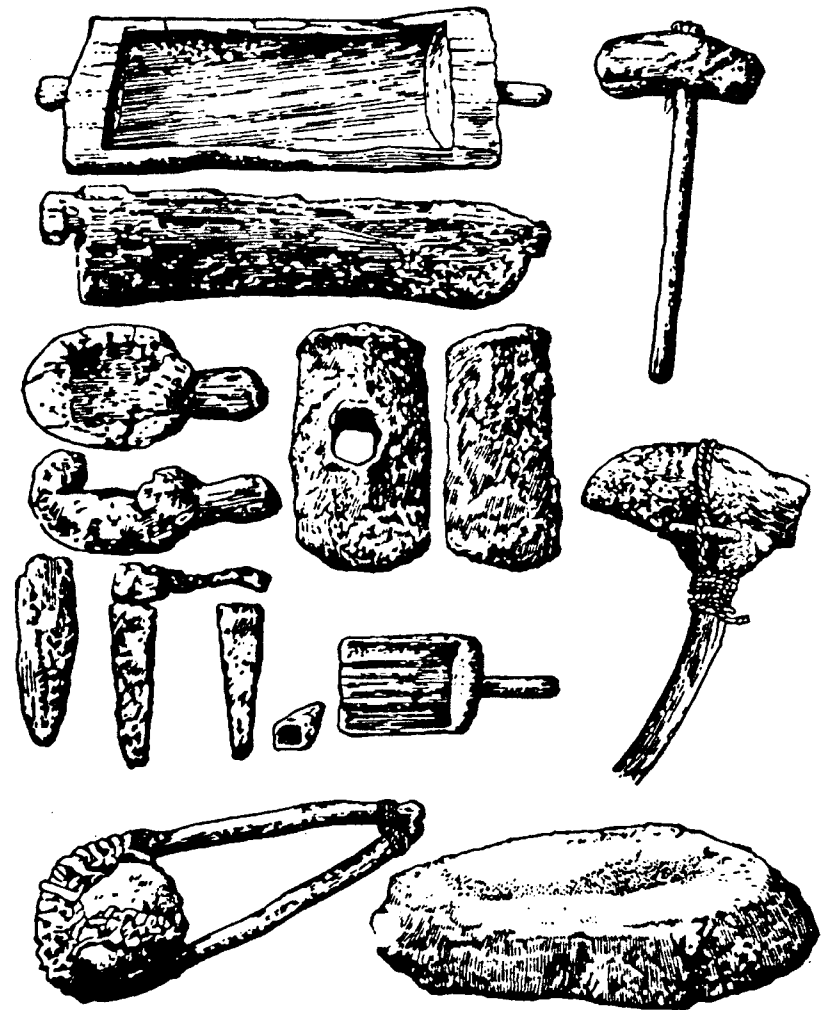
Արտադրող տնտեսության զարգացմանը զուգընթաց դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում շարունակվում էր բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսության զարգացումը: Վերջինիս դերն այդ դարաշրջանում տարբեր ուսումնասիրողներ գնահատում են տարբեր կերպ: Ոմանք ամեն կերպ ընդգծում են նրանց երկրորդական նշանակությունը և առկայությունը միայն պատմական զարգացման ոչ հիմնական ուղիներում: Մյուսները նշում են, որ, ինչպես էլ որ լինի, աշխարհի բնակչության մեծ մա-

սը դեռևս չարունակում էր վարել յուրացնող տնտեսաձև, և չատցեղեր հենց այդ տնտեսաձևի բարձր մասնագիտացման հիման վրա անցան դասակարգերի ձևավորման փուլին: Իրեն այդպիսի ցեղերի ակնառու օրինակ առավել հաճախ բերում են Հյուսիսային Ամերիկայի Հյուսիս-արևմուտքի հնդկացիներին կամ ալեուտներին, որոնք զբաղվելով մասնագիտացված ձկնորսությամբ ու ծովային զազանորսությամբ, զգալիորեն առաջ էին ընթացել սոցիալական չերտավորման ճանապարհին: Բերված երկու հայեցակետերն էլ ռացիոնալ հատիկ ունեն: Իրոք, բարձր մասնագիտացված յուրացնող տնտեսությունը հեռու էր պատմական զարգացման մայրուղիներից, քանի որ այդպիսի տնտեսաձևով ապրող հասարակություններից և ոչ մեկն էլ իր զարգացմամբ չհասավ դասակարգերի ձևավորման աստիճանին: Սակայն դրանք իրենց դերն ունեին դարաչրջանի սոցիալ-տնտեսական գործընթացներում հենց միայն այն առումով, որ խթանում էին միջցեղային փոխանակության հարաբերությունները և դրանով նպաստում էին արտադրող տնտեսությունը հասարակությունների արագ առաջընթացին:

□ ՄԵՏԱՂՆԵՐԻ ՀԱՅՏՆԱԳՈՐԾՈՒՄԸ

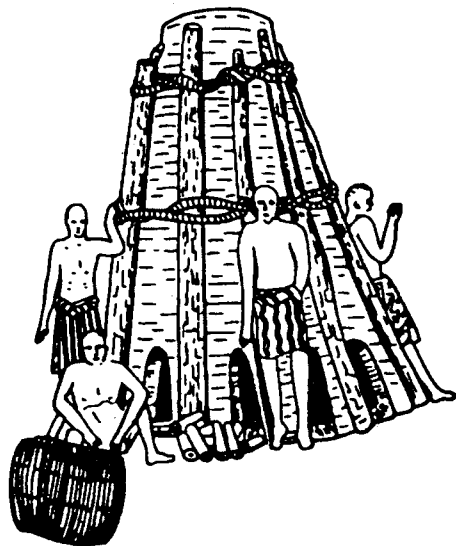
Արտադրական կիրառություն ունեցող առաջին մետաղը, որ հայտնի դարձավ մարդուն, պղինձն էր: Բնածին պղնձի կիրառումը սկզբում սառը կամ տաք կոման, իսկ հետագայում՝ հանքաքարի հալեցման եղանակով, սկսվեց արդեն նոր քարի դարի վերջում և հանգեցրեց պղնձաքարի դարաչրջանին: Ինչպես ըխում է հենց դարաչրջանի անվանումից, դա մի ժամանակ էր, երբ պղինձը նոր միայն ձգտում էր մրցակցել քարի հետ, և միշտ չէ, որ հաջող: Պղինձը հաղվաղեպ էր, թանկ և իր աշխատանքային որակներով միշտ չէ, որ գերազանցում էր քարին: Սակայն գործիքների պատրաստման նոր նյութի՝ մետաղի յուրացումը հետագայում հսկայական չափով կանխորոշեց տեխնիկայի զարգացումը:

Այդ նույնը զգալի չափով վերաբերում է պղնձին փոխարինելու եկած բրոնզին՝ պղնձի և անագի, երբեմն նաև կապարի, ցինկի, ծարիրի, մկնդեղի տարրեր համամասնություններով ձուլվածքին: Բրոնզե գործիքներն իրենց աշխատանքային որակներով գերազանցում էին պղնձե գործիքներին, դրանք ավելի ամուր էին, սուր,

Պղնձահանքերում օգտագործվող գործիքներ: Եվրոպայի բրոնզի դար

իսկ ձուլումն ավելի դյուրին էր, որովհետև բրոնզը հալվում է ավելի ցածր ջերմաստիճանում, քան պղինձը: Միաժամանակ, բրոնզն ավելի դժվարամատչելի էր, քանի որ այն ստանալու համար անհրաժեշտ անագը ևս բնություն մեջ հանդիպում էր ավելի հազվադեպ: Ինչպես նաև այն միշտ չէ, որ իր աշխատանքային որակներով

Պարզունակ դոմենյան վառարան:
Արևելյան Աֆրիկա

միայն երկաթի դարում: Սակայն մարդը երկաթը յուրացրեց համեմատաբար ավելի ուշ, որովհետև բնության մեջ մաքուր վիճակում (մետեորիտային երկաթ) այն հազվադեպ է հանդիպում, իսկ հանքաքարից ստանալը կապված է դժվարությունների հետ: Ընդհանրապես, երկաթի մշակումը ավելի դժվար է, քան պղինձինը: Պղինձը հալվում է 1083°C ջերմաստիճանում, իսկ երկաթը՝ ավելի քան 1500°C : Հանքաքարից երկաթի ստացման հնագույն մեթոդն այսպես կոչված հանքափչման եղանակն էր, որ հայտնի էր դեռևս մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում: Այդ նպատակով երկաթի հանքաքարով լցված, մինչև 1300°C տաքացվող վառարանների մեջ փքախողովակի և դարբնոցային փուքսերի միջոցով օդ էին ներմղում, ինչի հետևանքով վառարանի հատակին առաջանում էր կոճղերկաթ՝ երկաթի խմորանման ծակոտկեն գունդ, որը խտացման և խարամը հեռացնելու նպատակով կռում էին մուրճով: Կոճղերկաթը փափուկ էր, և այն միտում կամ ցեմենտացնում էին ածխածնով հագեցնելու միջոցով:

Օյկումենի տարբեր չրջաններում բրոնզի և վաղ երկաթի դա-

գերազանցում էր քարին: Վերջինս բավականաչափ լայնորեն գործադրվում էր ոչ միայն պղնձաքարի, այլև դասական բրոնզի դարաշրջանում:

Իրավիճակը փոխվեց միայն երկաթի յուրացմամբ և վաղ երկաթի դարաշրջանի սկզբով: Երկաթը բնության մեջ ամենատարածված մետաղն է և այդ առումով անհամեմատ ավելի մատչելի, քան պղինձն ու բրոնզը: Շատ ավելի կարևոր է այն, որ երկաթի աշխատանքային որակները բազմիցս գերազանցում են և՛ պղնձին, և՛ բրոնզին, և՛ քարին: Վերջինս արտադրության ոլորտից առաջին անգամ լիովին դուրս մղվեց

րաշրջաններին անցան տարբեր ժամանակներում: Բրոնզի յուրացումը բոլորից շուտ՝ մ.թ.ա. 5-4-րդ հազարամյակներում, սկսվեց Մերձավոր Արևելքում և ընդհուպ մինչև մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակը շարունակվում էր Ասիայի, Եվրոպայի և Հյուսիսային Աֆրիկայի երկրների մեծ մասում: Բրոնզը հայտնի էր նաև Ամերիկայի առավել զարգացած մարզերում, բայց միայն մ.թ. 1-ին հազարամյակից սկսած: Կոճղերկաթն, ըստ երևույթին, առաջին անգամ սկսեցին ստանալ մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակում, Անդերկովկասի հարավում և Փոքր Ասիայի արևելքում, իսկ մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից սկսած արդեն հայտնի են երկաթե առարկաների բազմաթիվ գտածոներ (թեև մետեորիտային կամ երկրային ծագման երկաթից պատրաստված առանձին մանր առարկաներ հայտնի են շատ ավելի վաղ ժամանակներից): Սակայն երկաթե գործիքների զանգվածային պատրաստումը և, այդպիսով, անցումը վաղ երկաթի դարին վերաբերում է մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակին, երբ այն տարածվում է համարյա թե ամենուրեք՝ Ասիայում, Աֆրիկայում և Եվրոպայում: Ամերիկայում, Օվկիանիայում և Ավստրալիայում երկաթը հայտնի դարձավ միայն այնտեղ եվրոպացիների հայտնվելուց հետո:

Ընդհանուր առմամբ, մի կողմից պղնձաքարի և բրոնզի դար, մյուս կողմից երկաթի դար հասկացությունները համադրելի են ոչ ամբողջովին: Առաջին երկու տերմինները ցույց են տալիս, թե, որպես կանոն, ինչ նյութից էին պատրաստվում, դեռևս հազվադեպ, թանկարժեք, քիչ տարածված, հաճախ միայն հեղինակաբեր նշանակություն ունեցող և հասարակական վերնախավին մատչելի մետաղե գործիքներն ու մյուս առարկաները: Երկրորդը մատնանշում է, թե ինչից էին պատրաստվում աշխատանքի հիմնական գործիքները, որոնք արդեն լայնորեն տարածված էին:

□ ԱՐՀԵՍՏՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Դարաշրջանի արտադրական նվաճումները նպաստում էին տնային զբաղմունքների (այսինքն՝ սեփական կարիքների համար առարկաներ պատրաստելու) զարգացմանը և արհեստների (փոխանակման կամ վաճառելու նպատակով ապրանքներ պատրաստելու) ծագմանը: Այդ առումով առաջահերթ նշանակություն

ուներ հենց մետաղագործությունը, որը խթանում էր անցումը տնայնագործությունից իրոք արհեստագործությունը:

Մետաղից պատրաստում էին աշխատանքի գործիքներ, զենքեր, կենցաղային առարկաներ, դարդեր: Մասնավորապես, միայն բրոնզի դարում երևան եկան սուրը և մարտակառքը, լայնորեն տարածվեցին պաշտպանական զրահները: Երկաթն ավելի ընդլայնեց մետաղե առարկաների տեսականին և, որ կարևոր է, նպաստեց արհեստի զարգացմանը որպես գործունեություն հատուկ ոլորտի: Բարե և ոսկրե գործիքների պատրաստումը, հյուսելը, ջուլհակությունը, խեցեգործությունը և նույնիսկ բրոնզ ձուլելը համայնքի ցանկացած անդամին մատչելի աշխատանքներ էին, իսկ երկաթի մշակումը պահանջում էր հատուկ կառույցներ, բարդ հմտություններ և, ընդհանրապես, մասնագիտացում ու որակավորում: Ազգաբանորեն սահմանվել է, որ նախնադարում դարբիններն ամենուրեք դառնում էին ընակչության մեկուսացված խավ: Երբեմն, ինչպես Արևադարձային Աֆրիկայի ցեղերի մեծամասնության մեջ, նրանք արժանանում էին հարգանքի, երբեմն էլ, օրինակ՝ բերբերների, արարների, նուրիստանցիների (քաֆիրների) կամ Հնդկաստանի որոշ ժողովուրդների մեջ, նրանց արհամարհում էին, սակայն երկու դեպքում էլ սնահավատ սարսափի զգացում ունեին դարբինների նկատմամբ: Այդ են վկայում նաև լեզվական փաստերը, ռուսերենում, օրինակ, «кузнец» (դարբին) և «козник» (խարդավանք) բառերը ծագում են նույն արմատից: Հնագետները հաճախ գտնում են մեկուսի տեղադրված դարբնոցներ կամ, նույնիսկ, դարբինների առանձին ավաններ: Վերջինս հաստատվում է նաև ազգաբանորեն: Այս ամենը հիմքեր են տալիս ենթադրելու, որ դարբինները շատ արագ առանձնացան մյուս համայնականներից, իսկ դարբնությունը դարձավ արհեստի առաջին մասնագիտացված տեսակը: Միաժամանակ, դարբինների արհեստագործական մասնագիտացման աստիճանը գերազնահատելու հարկ չկա: Աշխատելով նույնիսկ պատվերով կամ չուկայի համար, դարբիններն իրենց ընտանիքների հետ միասին դեռևս երկար ժամանակ չարունակում էին զրազվել նաև արտադրող կամ յուրացնող տնտեսությունում: Դարբնության արհեստի վերջնական անջատումը տնտեսական գործունեության մյուս ձևերից տեղի ունեցավ միայն վաղ դասակարգային հասարակություններում և այն էլ ո՛չ միանգամից և ո՛չ ամենուրեք:

Ընթանում էր նաև արհեստագործության մյուս տեսակների կաղմավորումը: Զարգանում էր բրուտությունը, որին առանձնապես նպաստեց խեցեղենի թրծման վառարանի և բրուտի դուրզի հայտնագործումը: Վերջինս երևան եկավ ոչ թե դասակարգային, ինչպես գտնում էին նախկինում, այլ դեռևս նախադասակարգային հասարակություններում, ընդ որում, արդեն այդ ժամանակ նախասկզբնական առավել պարզունակ ձևերից (պտտվող սեղան, դանդաղ պտտվող անիվ), այն կարող էր զարգանալ մինչև ավելի կատարյալ բրուտի դուրզը (արագ պտտվող անիվ): Սակայն ո՛չ թրծման վառարանը, ո՛չ էլ բրուտագործի անիվը վաղ բրուտագործական արհեստի ձևավորման պարտադիր պայմաններ չէին: Օրինակ՝ Աֆրիկայի և Ամերիկայի շատ շրջաններում չուկայի համար խեցեղենը արտադրվում էր նաև դրանց բացակայության պայմաններում:

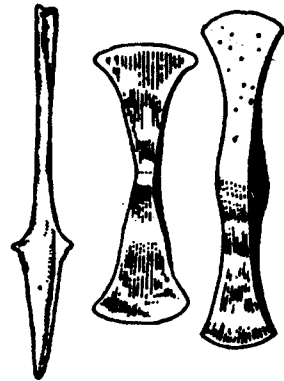
Բրոնզի դարաշրջանում ջուլհակի հաստոցի հայտնագործությունը զարկ տվեց ջուլհակության դարգացմանը: Աստիճանաբար արհեստագործական բնույթ էին ստանում տնայնագործական շատ զրադմունքներ՝ քարի, ոսկորի և փայտի մշակումը, հյուսելը և այլն: Ամենուրեք ընթանում էր մարդկության պատմության մեջ աշխատանքի երկրորդ հասարակական բաժանումը՝ արհեստների անջատումը մյուս զրադմունքներից և, դրանցից ամենակարևորից՝ երկրագործությունից:

□ ՓՈԽԱՆԱԿՄԱՆ ԻՆՏԵՆՍԻՎԱՑՈՒՄԸ

Աշխատանքի առաջին հասարակական բաժանման խորացումը և երկրորդի ձևավորումն ուղեկցվում էին փոխանակության զարգացմամբ: Փոխանակությունը, որպես նախնադարյան կոլեկտիվների միջև իրենց բնական միջավայրի յուրահատուկ հարստությունների փոխանակում, գոյություն ուներ արդեն վաղ նախնադարյան համայնքի դարաշրջանում: Իսկ ուշ նախնադարյան համայնքի դարաշրջանում լայնորեն տարածվեց փոխանակման մյուս ձևը՝ նվիրափոխանակությունը: Տնտեսամշակութային տեսակների մանրատման և հեղինակաբեր տնտեսաձևի հետագա զարգացման ընթացքում այդ երկու ձևն էլ առավել մեծ նշանակություն ստացան: Սակայն, ինչն ավելի կարևոր է, դրանց

կողքին սկսեց երևան գալ իրոք տնտեսական փոխանակությունը, երբ, ի տարբերություն նվիրափոխանակության, գնահատվում էին ոչ այնքան փոխանակային կապերը, որքան հենց փոխանակման ճանապարհով ձևոք բերվող առարկաները:

Երկրագործները, որոնք անասուններ չունեին կամ եղածը չէր բավարարում, ձգտում էին անասնապահներից ստանալ միս, կաթ-նամթեք, կաշի, բուրդ և, հատկապես, բանող անասուններ, որոնք անհրաժեշտ էին իբրև փոխադրամիջոց և լծկան կենդանիներ: Անասնապահներն, իրենց հերթին, երկրագործական մթեքի կարիք ունեին, և քանի որ չարժեքական կենսաձևը խոչընդոտում էր

Բրոնզեդարյան գանձի՝ որպես փող ծառայող առարկաներ (ըստ Վ. Ի. Ռավդինիկասի)

արհեստագործությունը, ունեին նաև մետաղե, խեցեղեն և այլ առարկաների պահանջ: Բացի այդ, երկուսն էլ ինտենսիվ փոխանակություն էին վարում յուրացնող տնտեսությամբ ապրողների հետ, նրանց մատակարարելով գյուղատնտեսական արտադրանք և փոխարենը ստանալով անտառի, ծովի «բարիքներ» և այլն: Միջամայնքային կայուն փոխանակության զարգացումն այդ փուլում տանում էր դեպի դրա հետ կապված մի շարք հասարակական ինստիտուտների հետագա ամրապնդմանը: Այդպիսին է, հատկապես, հյուրընկալությունը, որ երաշխավորվում էր, առաջին հերթին փոխանակման նպատակով եկած օտարների կյանքի և գույքի պաշտպանությունը: Այդպիսիք են նաև փոխանակային մշտական գործընկերային հարաբերությունները, որոնց հետագա զարգացումը մի դեպքում հան-

գեցրեց կովկասյան կուսակցության ձևի բարեկամությանը, այլ դեպքերում՝ հարադատության այնպիսի արհեստական ձևի, ինչպիսին է եղբայրացումը:

Արհեստների սկսվող անջատմանը դուզեց թաց փոխանակությունն անընդհատ զարգանում էր և, որ գլխավորն է, սկսեց կայուն կերպով իրականացվել ոչ միայն համայնքների տարածքների սահմանային գոտիներում, այլև դրանց ներսում: Արտադրանքի մի մասն արդեն պատրաստվում էր հատկապես փոխանակման նպատակով: Այն, ինչ պատրաստվում էր առանց պատվերի կամ գործընկերական հարաբերությունների շրջանակներից դուրս, հիմա արդեն կարող էր հանվել պարզունակ շուկաներ, որտեղ շարաթվա որոշակի օրերին շրջակա բնակավայրերից հավաքվում էին երբեմն շատ մեծ թվով մարդիկ (օրինակ՝ Արևադարձային Աֆրիկայի որոշ վայրերում՝ մինչև մի քանի հազար մարդ):

Ե՛վ հեղինակարեք, և՛, հատկապես, իրոք տնտեսական փոխանակությունը նպաստում էին հասարակության մեջ փոխանակվող ապրանքների համարժեքության զաղափարի ձևավորմանը, փոխանակային միջոցների և դրանց արժեքի չափանիշների ծագմանը: Այդպիսի միջոցներ և արժեքներ էին դառնում ամենաբազմազան առարկաներ, որոնք որոշակի արժեք ունեին իրենց հազվագյուտության, տարաշխարհիկության կամ վրան ծախսված աշխատանքի ծավալի հետևանքով: Այդպիսիք կարող էին լինել շան, խոզի, արջի, շնաձկան ատամներից հավաքված մանյակները, գեղեցիկ փետրափնջերը կամ, հատկապես, ծովեղերքից հեռու վայրերում, հազվագյուտ խեցիկները, ծխախոտի տերեկի շարանները, կակաոյի պատիճներով լի տոպրակները, խսիրները, գործվածքի կտորները, քարե օղակները, չքեղ դարդանախշված սափորները, հուլունքները և այլ առարկաներ: Առավել տարածված փոխանակման միջոցներից մեկը Հին Աշխարհում Մալդիվյան կղզիների շրջանում ձևոք բերվող կաուրի («օձի գլուխ») կոչվող խեցին էր: Այդ մասին Հիշողությունը որոշ լեզուներում պահպանվել է մինչև օրս. Գանայի ժամանակակից դրամական միավորը՝ սեդին, աշանտի լեզվում նշանակում է «խեցի»: Որպես փոխանակային համարժեք բավականին լայնորեն օգտագործվում էին քարաղի կտորները: Այդպիսի, եթե ոչ ավելի մեծ, դեր էին խաղում մորթիները և անասունները: Վերջինիս անունից մի շարք հին լեզուներում ծագում էր հենց դրամի անվանումը (սանսկրիտում՝ դուպիա, լատիներենում՝

պեկունիա, հին ոուսերենում՝ սկոտ): Բայց այնտեղ, ուր հայտնի էին մետաղները, արժեքի գլխավոր չափանիշներ չատ չուտով դառնում էին հենց դրանք՝ ձուլածոյի, թիթեղի, ձողիկի կամ այլազան պատ-
րաստի առարկայի ձևով: Այսպես, օրինակ, բրոնզեղարյան եվրո-
պայում, դատելով ըստ առևտրական կարևորագույն ճանապարհ-
ների երկարությունը հանդիպող գանձերի, ավելի ճշգրիտ, հողի մեջ
թաքցված նյութերի կամ փոխանակման ապրանքների պահեստ-
ներում գտնված առարկաների, փոխանակման ամենատարածված
միջոցները բրոնզե զենքերն ու զարդերն էին:

Մետաղե «նախնադարյան դրամներ» ազգաբանությունը լավ
հայտնի են Աֆրիկայում. դրանք միևնույն ձևի պարզ կամ խաչաձև
պղնձե ձուլածոներ են, որոշակի երկարություն պղնձալար փաթա-
թած փայտե ձողեր, երկաթե բրիչներ և այլ առարկաներ:

Փոխանակության զարգացումը (թեև ոչ միայն դա) նպաստում
էր հաղորդակցության միջոցների կատարելագործմանը: Բարե-
կարգվում էին ճանապարհները և կամուրջները, տարածվում էին
անիվավոր սայլերը, թիանավակներն ու առազաստանավակները:
Սկսած մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի կեսերից՝ իբրև լծկան կենդանի
սկսեց օգտագործվել ձին, իսկ հաջորդ հազարամյակում Ասիայի
անապատային շրջաններում որպես բեռնակիր կենդանիներ՝
միասապատ և երկսապատ ուղտը:

Փոխանակության աճը դեռևս երկար ժամանակ չէր զգում այդ
բնագավառի հատուկ մասնագետների՝ առևտրականների կարիքը:
Դրանով զբաղվում էին հասարակական արդյունք ստեղծողներն
իրենք և, հատկապես, առաջնորդներն ու բիզնեսները, որոնց համար
փոխանակման ժամանակ միջնորդությունը և փոխանակային հա-
մարժեքների կուտակումը դառնում էին հեղինակության բարձրաց-
ման կարևորագույն միջոցներ: Բայց նաև մասնագիտացված կամ
կիսամասնագիտացված առևտրականների հանդես գալը, որով նշա-
նավորվեց աշխատանքի երրորդ խոշոր հասարակական բաժա-
նումը, վերջնականորեն ձևավորվեց դասակարգերի առաջացման
դարաշրջանում, և դա, ըստ երևույթի, հետամտվում է նաև հնագի-
տորեն: Այսպես, օրինակ, մ.թ.ա. 4-րդ հազարամյակում Առաջավոր
Ասիայի շատ երկրներում հայտնի կավե սնամեջ գնդերի վրա հայտ-
նաբերվել են սեփականության նշան-կնիքների դրոշմներ: Այդ գնդե-
րի մեջ պահվում էին նույնպես կավե փոքրիկ առարկաներ, որոնցով
ֆիքսվում էին ուղարկված ապրանքների որակն ու քանակը:

□ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆՔԻ ԱՃԸ ԵՎ ԱՎԵԼՑՈՒԿԱՑԻՆ ՄԹԵՐՔԻ ՎԵՐԱԾՎԵԼԸ ՀԱՎԵԼՑԱԼ ՄԹԵՐՔԻ

Դասակարգերի ծագման դարաշրջանում ստեղծվեցին նախնա-
դարի ողջ պատմություն մեջ ամրացված արտադրողական ուժերը:
Դրանք հնարավոր դարձրին արդեն բավականին ձևավորված
աշխատանքի հասարակական բաժանումը, որն, իր հերթին, վճռա-
կան գործոն հանդիսացավ աշխատանքային գործունեության ար-
տադրողականության բարձրացման համար: Երկրագործության,
անասնապահության, բարձր զարգացած յուրացնող տնտեսության
տարբեր ձևերի և արհեստագործության մեջ մասնագիտացումը
նպաստում էր գործիքների և հմտությունների կատարելագործմա-
նը, արտադրվող արդյունքի քանակի մեծացմանը և որակի բարե-
լավմանը: Այդ ուղղությամբ էր գործում նաև հեղինակաբեր տնտե-
սության հետագա զարգացումը, որը պահանջում էր նորանոր
նյութական բարիքներ ստեղծել նվիրափոխանակության, ճոխ
խնջույքների, հարստությունների առատաձեռն բաժանման կամ,
նույնիսկ, ծիսական ոչնչացման նպատակով: Այդ դարաշրջանում
արտադրության ծավալի մեծացման մասին ուղղակիորեն վկայում
են, օրինակ, բրոնզեղարյան Անդրկովկասում մթերքի պաշարների
պահեստարանների՝ հացահատիկի հորերի, հացահատիկ, զինի և
այլ մթերքներ պահելու կավե կարասների մեծ չափերը:

Արտադրվող արդյունքի զանգվածի աճը և դրա ստացման կա-
յունությունն ապահովումը պայմաններ ստեղծեցին, որ ավելցու-
կային մթերքը վե-
րածվի հավելյալ
մթերքի, որն արտա-
դրվում է մի մարդու
կողմից և յուրացվում
է ուրիշի կողմից,
ստեղծելով շահա-
գործողական հարա-
բերություններ: Այդ
մասին մանրամասն
կխոսվի հետագա-
յում:

Բրոնզեղարյան մետաղե առարկաների զանձ

Դասակարգների առաջացման դարաշրջանում արտադրությունն աճը բնականացման գոտու տարբեր շրջաններում ընթանում էր բազմազան ձևերով: Արտադրող կամ յուրացնող տնտեսությունների զարգացումը, մետաղագործության առկայությունը կամ բացակայությունը և դրա բնույթը, արհեստագործության մյուս տեսակների առանձնահատկությունները և այլն, ընդունում էին կոնկրետ-պատմական, զարգացման անհավասարաչափությունն արտադրող տեղային ձևեր:

§ 2. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏՆԵՐԻ ՀԱՍՈՒՆԱՑՈՒՄԸ

Դասակարգների ձևավորման դարաշրջանում հավելյալ մթերքի երևան գալով սկսվում է դասակարգային հասարակության ինստիտուտների, այդ թվում, դրանցից կարևորագույնների՝ մասնավոր սեփականության, դասակարգների և պետության հասունացումը: Վճռորոշ նշանակություն ունեն մասնավոր սեփականությունը, որը հնարավոր դարձրեց մյուս բոլոր ինստիտուտների գոյությունը:

□ ՄԱՍՆԱՎՈՐ ՍԵՓԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ

Մասնավոր սեփականության կազմավորումը ուշ նախնադարյան արտադրության աճով պայմանավորված երկմիասնական գործընթացի արդյունք էր: Նախ, արտադրողականության աճը և նրա մասնագիտացումը նպաստում էին արտադրության անհատականացմանը, որն, իր հերթին, հնարավոր էր դարձնում մի մարդու կողմից արտադրվող և մյուսի կողմից յուրացվող հավելյալ մթերքի երևան գալը: Երկրորդ, այդ նույն բարձր արտադրողականությունը և աշխատանքի մասնագիտացումը հնարավոր դարձրին հատկապես փոխանակման համար նախատեսված արդյունքի արտադրությունը, առաջացավ արդյունքի օտարման կայուն պրակտիկա: Այդպես հանդես եկավ ազատ օտարվող մասնավոր սեփականությունը, որը նախնադարյան համայնքի դարաշրջանի համատեղ կամ անձնական սեփականությունից առաջին հերթին տարբերվում

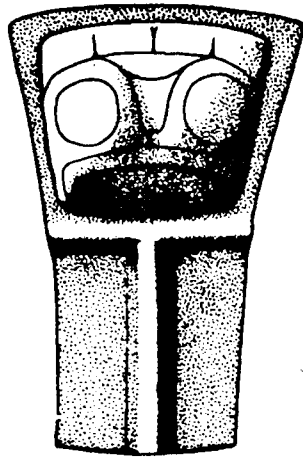

Ուշ հալչտատյան «իշխանական» թաղման վերակազմություն, Վիբս, Ֆրանսիա (ըստ Գ. Չեպմենի)

էր նրանով, որ ուղի էր հարթում չահագործողական հարաբերությունների համար:

Նախասկզբնական մասնավոր սեփականությունը կուտակվում էր որոշ աննդամթերքների և արհեստագործական ապրանքների, արտադրական գույքի, զենքի, իսկ անասնապահությունը ծանոթ ժողովուրդների մեջ առաջին հերթին՝ անասունների ձևով: Մասնավոր սեփականության համեմատաբար վաղ ձևերին էին պատկանում նաև ստրուկները, որոնց մասին կխոսվի հետագայում: Քանի որ արդեն գոյություն ունեին փոխանակային համարժեքներ, ապա բնական է, որ նրանք, ովքեր ավելցուկներ ունեին, ձգտում էին դրանք կուտակել ոչ միայն իրական սպառողական արժեք ունեցող բնական վիճակով, այլև տվյալ վայրում համընդհանուր ընդունություն գտած համարժեքների, առարկայական փողերի, գանձերի ձևով:

Մասնավոր սեփականության ծագման և կուտակման մասին

Հյուսիսամերիկյան Հնդկացիների պղնձե թիթեղ

վկայում են Հնագիտական բազմաթիվ տվյալներ: Այսպես, օրինակ, Հին եգիպտոսի մինչդինաստիական թաղումներում (ամրատյան մշակույթ) գտնվող առարկաներն արդեն նշվում էին հատուկ նշաններով, որոնք անկասկած ոչ թե համայնական, այլ ընտանեկան կամ անհատական սեփականության նշաններ էին, քանի որ տարբեր թաղումներում դրանք տարբերվում են: Ըստ երևույթին, սեփականության այդպիսի նշաններ (թեև, միաժամանակ, նաև մոգական թալիսմաններ) էին այսպես կոչված կոճակաձև կամ ոսպնաձև կնիքները, որոնք հայտնի են Առաջավոր Ասիայի և Հունաստանի պղնձաքարի դարաշրջանից, մասնավորապես, Միջագետքի

հալաֆա և ուբայդ մշակույթներից: Ավելի ուշ շրջանի միջագետքյան և նախաէլամական գլանաձև կնիքների հիշատակված ֆունկցիաներն անփոփոխ են ընդունվում:

Նիստ բազմաթիվ են Հնագիտական այն գտածոները, որոնք վկայում են անընդատ աճող հարստությունների կուտակման մասին: Պղնձաքարի, բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանին են վերաբերում Եվրոպայում և Ասիայում հայտնաբերված, հարստության կամ դրամի դեր կատարող մետաղե ձուլակտորների, գործիքների, զենքերի և զարդերի գանձերը: Այդ առումով հետաքրքրական է Ուկրաինայում, Բելգորոդ-Դնեստրովսկի մոտակա Բորոդինո գյուղի մերձակայքում գտնված ոմն ռազմիկի թանկարժեք, հավանորեն ծիսական զենքերի գանձը, որը բաղկացած է արծաթե նիզակից և դաշույնից, ոսկեջրած արծաթե գուրդից, նեֆրիտե կացիններից, որոնք, ակնհայտորեն, տեղական ծագում չունեն:

Այդ գտածոները վկայում են հասարակության անդամների միջև հարստությունների խիստ անհավասարաչափ բաշխման մասին: Օրինակ՝ նախադասակարգային Ջինաստանի ինյան և, մասնավորապես, չժողյան դարաշրջանի թաղումները ստորաբաժանվում են մի քանի կարգերի՝ թանկարժեք առարկաներ պարունա-

կողներից մինչև ընդհանրապես զույք չունեցողները: Սովորական թաղումների կողքին բնորոշ են դառնում սոցիալական վերնախավի ներկայացուցիչների բարդ կառուցվածքով և ուղեկցող հարուստ զույքով թաղումները: Այդպիսին է, մասնավորապես, մեր երկրի տարածքում այդ տեսակի հնագույն հուշարձանը՝ նշանավոր Մայկոպյան դամբանարկուրը. (մ.թ.ա. 3-րդ հազարամյակի վերջ): Այնտեղ՝ 11 մ խորությամբ վրա, վեց մետրանոց արծաթե խողովակներով պահվող ամպհովանու տակ թաղված էր ոսկուց, լաջվարդից, փիրուզից և սարդիոնից պատրաստված բազմաթիվ զարդերով պնդված մի տղամարդ: Կային նաև ոսկե և արծաթե դրվագված անոթներ, պղնձե զենքեր ու գործիքներ: Կուրգանի մյուս, երկու փոքր, ուղեկցող զույքով անհամեմատ աղքատ, թաղման խցերում գտնվել են երկու կնոջ, հավանորեն սպանված ստրկուհիների կմախքներ: Մայկոպյան հուշարձանին նման, այսպես կոչված «իշխանական», սակայն, անտարակույս, պետական կազմավորումների երևան գալուն նախորդող բրոնզի և վաղ երկաթի դարաշրջանի թաղումներ հայտնի են նախկին խՍՀՄ տարածքի շատ շրջաններում և մի շարք արտասահմանյան երկրներում:

Ազգաբանության տվյալներն, իր հերթին, վկայում են, որ մասնավոր հարստությունների կուտակումն, առաջին հերթին, ընթանում էր տոհմացեղային վերնախավի ներկայացուցիչների ընտանիքներում: Դա հասկանալի է. չէ՞ որ Հենց բիզմեններն էին հարստությունների հիմնական սեփականատերերը, իսկ ժառանգական առաջնորդները տնօրինում և պահպանում էին այն արժեքները, որ սկզբում պատկանում էին տոհմին կամ համայնքին, իսկ հետագայում ավելի հաճախ դառնում էին իրենց՝ առաջնորդների սեփականությունը: Օրինակ՝ Գազել թերակղզու (Նոր Բրիտանիա կղզի) մելանեզիացիների մեջ առաջնորդները համայնական բոլոր հարստությունների՝ խնցիկների պահպաններն էին և պարտավոր էին դրանք օգտագործել հասարակական կարիքների բավարարման համար, սակայն օգտագործում էին նաև անձնական նպատակներով, վարկավորելով ունեզուրկներին: Ամերիկայի Հյուսիսարևմտյան կվակիյուտլ Հնդկացիների առաջնորդները ժառանգաբար փոխանցում էին տոհմի անօտարելի սեփականություն համարվող գանձերը՝ պղնձե թիթեղները: Այստեղից էլ բխում է կվակիյուտլների առաջնորդների սեփական հարստությունների արագ աճը: Նրանցից մեկին պատկանում էին 4 մեծ նավակ, 4 ստրուկ,

ծովասամույրի 40 մորթի և նրբակեղևից 120 թիկնոց, մյուսն ուներ 4 մեծ նավակ, 6 ստրուկ, 60 մորթե վերմակ և նրբակեղևից 200 թիկնոց: Այնուհանդերձ, հարստությունները ամբողջապես չէ, որ սեփականացված էին տոհմացեղային վերնախավի կողմից: Դրանք կուտակվում էին նաև առավել աշխատասեր կամ առավել հաջողակ շարքային համայնականների մոտ:

Մասնավոր սեփականության կազմավորումն ընթանում էր հին և նոր կարգերի միջև սուր հակասությունների պայմաններում: Կյանքի կոչված մասնավոր սեփականատիրական սկզբունքները պիտի հաղթահարեին նաև արտադրության բազմաթիվ կոլեկտիվ եղանակները և համայնքատոհմային հավասարության դեռևս կայուն հոգեբանությունը: Առանձին ընտանիքների կողմից իրենց համար անօգտակար ավելցուկների կուտակումը արդյունքի բնական կամ զանձի վերածված ձևով հակառակ էր նախնադարյան համայնական ավանդույթների ոգուն, և առավել ունևորներից պահանջում էին, որպեսզի վերջիններս իրենց ունեցվածքը այս կամ այն կերպ բաժանեին ունեղուրկների հետ: Այստեղ որոշակի նշանակություն ունեին նաև հեղինակարեր տնտեսության ավանդույթները, որոնք առավել խթանվել էին դասակարգերի առաջացման դարաշրջանում տիրող կարգերում:

Հարստացած մարդը, հատկապես բիզմենը կամ առաջնորդը, որպեսզի չզրկվեր հեղինակությունից և ազդեցությունից, պարտավոր էր կազմակերպել ճոխ խնջույքներ, առատաձեռն նվերներ բաշխել տոհմակիցներին, հարևաններին և հյուրերին, օգնել կարիքավորներին և այլն: Ժլատ հարուստը ոչ միայն զրկվում էր հեղինակությունից, այլև կարող էր զրկվել ունեցվածքից: Այսպես, օրինակ, 17-18-րդ դդ. Սիբիրի որոշ եղջերվապահ ժողովուրդների մեջ առանձին ընտանիքներն իրավունք չունեին հարյուրից ավելի եղջերուներ ունենալ: Դրանից ավելին, եթե այն կամավոր կերպով չէր բաժանվում, բոնությունը վերցնում էին ազգականները և հարևանները: Լինում էր, որ այդպիսի ժլատին սպանում էին: Դրա քրեատոմատիական օրինակ է պապուասների կենցաղում նկարագրված դեպքը, երբ համայնքի անդամները ստիպեցին հարուստի ամենամեծավոր ազգականներին սպանել նրան նետահարելով՝ ասելով. «Դու չպիտի լինես միակ հարուստը, մենք բոլորս պիտի հավասար լինենք, դու ընդամենը մեզ հավասար ես»: Ավելին, որոշ հասարակություններում նույնիսկ անբարյացակամ վերաբերմունք

էր մշակվել հենց ավելցուկների առաջացման հնարավորության նկատմամբ: Օրինակ՝ Կենտրոնական Աֆրիկայի բեմբաների մեջ հաջողակ երկրագործին կամ անտառային մեղվապահին հայտարարում էին չար կախարհ: Այդպիսի հոգեբանությունը հասկանալի է դարձնում, թե ինչու դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում ամենալայն տարածում էին ստացել կուտակված ունեցվածքի հրապարակային ոչնչացման սովորույթները: Ծատ հասարակություններում ննջեցյալի, հատկապես առաջնորդի կամ բիզմենի թաղման ժամանակ նրա հարստությունը ցուցադրաբար ոչնչացվում էր: Լինում էր, որ այդպես էին վարվում հարուստի կենդանության օրոք, օրինակ՝ Մեյանեգիայի որոշ կղզիներում ունևորները պարբերաբար ոչնչացնում էին խսիրների պաշարը, որն այստեղ համարվում էր հարստության չափանիշներից մեկը:

Ծարժական գույքի կուտակման նկատմամբ կոլեկտիվիստական ավանդույթների դիմադրության մեջ երևան է գալիս մի ընդհանուր օրինաչափություն, հարստություններ չկուտակելու կամ դրանք ոչնչացնելու պահանջից մինչև այն բաժանելու պահանջը: Մասնավորապես, իրադրությունն այդպես էր՝ կապված հյուսիսարևմտյան հնդկացիների հայտնի փոթլաչի հետ, որից իրենց անվանումն են ստացել փոթլաչատիպ բոլոր ինստիտուտների և, առաջին հերթին, հանդիսավոր խնջույքների և հարստությունների բաժանման սովորույթները: Փոթլաչի տոնը, որը փոխարինեց տիրոջ մահվան օրը նրա ունեցվածքի ոչնչացմանը, կատարվում էր կյանքի զանազան կարևոր իրադարձությունների առիթով (անվանակոչություն, ներգրավում գաղտնի միության մեջ, ամուսնություն, թաղում, հիշատակի մեծարում և այլն): Փոթլաչ կազմակերպողն ի ցույց էր դնում իր հարստությունը և հետո այն հպարտությամբ բաժանում էր հյուրերին: Դրանով նա իր և իր ժառանգների համար ապահովում էր բարձր հասարակական դիրք, ձեռք էր բերում հասարակական պատվավոր պաշտոններ զբաղեցնելու իրավունք և հեղինակություն, ու, որ նույնպես կարևոր է, դառնում էր պատասխան փոթլաչների մասնակից և ետ էր ստանում բաժանած արժեքների զգալի մասը: Մի շարք ուսումնասիրողների կարծիքով, փոթլաչ կազմակերպողը ժամանակի ընթացքում իր հարստությունները ետ էր ստանում վրադիրով: Բոլոր պարագաներում փոթլաչը, ինչպես և մյուս փոթլաչանման ինստիտուտները, դուրս հպարտ ինքնասնանկացման գործողություն չէր: Նույնիսկ

սահմանափակելով մասնավոր սեփականությունից կուտակումը, այն դիտարկելով որն են հակասական եղանակով, վերջին հաշվով, նպաստում էր մասնավոր-սեփականատիրական հարաբերությունները զարգացմանը:

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում մասնավոր սեփականությունից զարգացումը մասամբ արգելակվում էր նաև այլ կարգերով, մասնավորապես, Հողի նկատմամբ համայնական սեփականությունից պահպանմամբ: Իսկ Հողը աշխատանքի հիմնական պայմանն ու համընդհանուր միջոցն էր: Այն ժամանակ, երբ շարժական գույքը, այդ թվում նաև արտադրությունից գործիքները, արդեն դարձել էին առանձին ընտանիքների մասնավոր սեփականությունը, մշակվող հողերը, արոտավայրերը, խոտհարքները, որսահանդակներն ու ձկնորսավայրերը մեծ մասամբ շարունակում էին մնալ իբրև այս կամ այն արտադրական կոլեկտիվի սեփականությունը: Ավելին, քանի ղեռ գոյություն ունեն հողի կոլեկտիվ սեփականությունը, մասնավոր սեփականությունը կրում էր երկրորդական, ստորադաս բնույթ: Աշխատանքի անհատականացումը և մասնավոր սեփականատիրական հիմունքների զարգացումն անխուսափելիորեն պիտի հանգեցնեին հողի նկատմամբ մասնավոր սեփականությունից ծագմանը: Դա ծնունդ էր առնում ավելի ևս համառ պայքարում, քան շարժական գույքի մասնավոր սեփականությունը և սկզբում հնարավոր էր միայն իր համայնքի սահմաններից դուրս՝ ազատ հողերում: Դրա հետևանքով զարգացման այդ փուլում լայնորեն տարածվեցին հողի նկատմամբ առաջին վերաբնակիչների իրավունքի սովորույթները: Առաջին վերաբնակիչներն ավանդաբար դառնում էին նոր ստեղծվող համայնքների ղեկավարներ, արտոնյալ հնարակներ, ծիսական «հողատերեր» և այլն: Տվյալ համայնքի սահմաններում վարելահողերը և, հատկապես, խոտհարքներն ու որսահանդակները ղեռն երկար ժամանակ շարունակում էին համարվել համայնքի անօտարելի սեփականությունը, թեև առանձին ընտանիքներ ամեն կերպ ձգտում էին ամրագրել իրենց մշակած հողակտորի ժառանգական տնօրինության և նույնիսկ լիովին մասնավոր-սեփականության իրավունքները: Անցումային այդպիսի իրավիճակն ստեղծում էր ինչպես ազգաբանոցներ, այնպես էլ գրավոր աղբյուրներով ֆիքսված սեփականական հարաբերությունների բազմազան տարատեսակներ: Օրինակ՝ Աֆրիկայի մի շարք ժողովուրդների կամ Մելանեզիայի կղզիների մեծ մասում ըն-

տանիքները տնօրինում էին համայնական հողն այնքան ժամանակ, քանի դեռ մշակում էին այն: Նոր Կալեդոնիա կղզում ընտանիքն իրավունք ուներ չմշակվող հողակտորի նկատմամբ, իսկ հին գերմանները վարելահող տնօրինում էին որպես սեփականություն:

Հողի նկատմամբ կոլեկտիվ սեփականությունը հատկապես երկար պահպանվեց քոչվոր և կիսաքոչվոր անասնապահների մեջ, թեև այնտեղ էլ առաջնորդների տնօրինությունը արոտավայրերի և ջրամբարների նկատմամբ, ուր իրականացվում էր տեղաշարժերի ղեկավարումով, մերձենում էր դրանց մասնավոր-սեփականատիրական փաստական ձևին: Սակայն քոչվոր կենսաձևի հետևանքով նոմադների մոտ հողի նկատմամբ մասնավոր-սեփականատիրական հարաբերություններ երբևէ չհաստատվեցին: Երկրագործների մոտ էլ, եթե դրանք կազմավորվեցին իրենց վերջնական ձևով, ապա միայն դասակարգային հասարակության պայմաններում:

Մասնավոր սեփականության կազմավորման դանդաղեցվածությունն արտահայտվում էր նրանով, որ կոլեկտիվ սեփականությունից անցումը մասնավոր սեփականաձևին հազվադեպ էր իրականացվում անմիջականորեն: Ծատ հետազոտողներ առանձնացնում են մեկուսացված սեփականության միջանկյալ կարգը, այսինքն, երբ սեփականությունն արդեն առանձնացվել էր կոլեկտիվ սեփականությունից, բայց ղեռն չէր ստեղծել չահագործողական հարաբերություններ և այդ իմաստով մասնավոր չէր: Նույնպիսի միջանկյալ կարգ, ըստ երևույթին, կարելի է համարել նաև խմբային մասնավոր սեփականությունը, այսինքն՝ ոչ թե մեկ, այլ մի քանի անձանց համատեղ մասնավոր սեփականությունը: Այն յուրահատուկ չէ դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանին և իր գոյությունը պահպանում է նույնիսկ ամենազարգացած դասակարգային հասարակություններում, սակայն հատկապես լայն տարածում էր ստացել դիտարկվող դարաշրջանում, չափ հաճախ նախորդելով անհատական մասնավոր սեփականության հաստատմանը: Մեկուսացված և խմբային մասնավոր սեփականության ձևերը բնորոշ են տվյալ դարաշրջանին յուրահատուկ ընտանիքի տնտեսական կառուցվածքին, որի մասին կխոսվի հետագայում:

□ **ՇԱՀԱԳՈՐԾՄԱՆ ԵՎ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԻ ՄԱԳՈՒՄԸ**

Հավելյալ մթերքի և մասնավոր սեփականության երևան գալով ավելի ու ավելի ակնառու էր դառնում տնտեսական ու հասարակական տարրաժանումը: Այն ժամանակ, երբ տոհմացեղային և համայնքային վերնախավի մոտ կուտակվում էին հարստությունները, շարքային տոհմակիցներն ու համայնականներն ունեին միայն աննշան ավելցուկներ, զուրկ էին դրանցից կամ էլ նույնիսկ զրկանքներ էին կրում: Տարբեր պատճառներով շարքային տոհմակիցներն ու համայնականները հայտնվում էին անհավասար պայմաններում, ազդում էին ընտանիքների տարբեր սեռատարիքային և թվական կազմը, աշխատողների անհատական որակները և ամենաբազմազան պատահականությունները: Այդ անհավասարությունը խորանում էր նրանով, որ նախկինում միջհամայնքային հեղինակարեր - տնտեսական հարաբերություններն սկսել էին առավել խորությունը ներթափանցել համայնքի մեջ: Դրանով սկսվեց նաև նվիրելու և փոխարենը ստանալու համարժեքության սկզբունքը, դուրս մղելով նախկինում գործող անհատույց փոխօգնության սկզբունքը: Հիմա ստացած նյութական օգնությունը տոհմակիցը կամ համայնքի անդամը պարտավոր էր փոխհատուցել սկզբում հավասար չափով, հետագայում՝ նաև վրադիրով: Հաճախ է դրվում այն հարցը, թե չերտավորման որ ձևն է նախորդել՝ հասարակական, թե՞ գույքային: Այդ հարցին պատասխանում են տարբեր կերպ: Գիտնականների մեծ մասը գտնում է, որ դրանք ձևավորվել են միաժամանակ, տարբերությունները հասարակական կարգավիճակում նպաստում էին գույքային տարրաժանմանը, իսկ վերջինս աստիճանաբար տանում էր ղեպի հասարակության անդամների կարգավիճակների անհավասարության: Սակայն ազգաբանությունը հայտնի են շատ հասարակություններ, որոնցում նրանց անդամների անհավասար կարգավիճակները դեռևս չէին հանգեցնում ինչ-որ չափով նկատելի տնտեսական անհավասարության:

Հավելյալ մթերքի և մասնավոր սեփականության ծագումը ոչ միայն խորացնում էր հասարակական և գույքային չերտավորումը, այլև ծնում էր շահագործողական հարաբերություններ: Շահագործման վաղ ձևերի մեջ տարբերակվում են ներհամայնքային

շահագործումը՝ պարտապանությունը և ճորտատիրությունը սաղմերը, ու միջհամայնքային շահագործումը՝ ռազմական թալանը, ռազմատուգանքը և հարկատվությունը: Դրանց միջև միջանկյալ տեղ էր զբաղում ստրկությունը կամ ստրկատիրությունը շահագործման առավել ցայտուն և այդ պատճառով էլ ամենալավ ուսումնասիրված ձևը:

Արդյունքի կայուն ավելցուկ չունեցող նախնադարյան և, հատկապես, վաղ նախնադարյան համայնքում, ստրկությունը, ինչպես և շահագործման այլ ձևերը հնարավոր չէին: Այդ պատճառով էլ միջցեղային ընդհարումների ժամանակ գերի բռնված մարտունակ տղամարդկանց սովորաբար սպանում էին, իսկ կանանց և երեխաներին որդեգրում էին, նրանց դարձնելով հաղթող ցեղի լիիրավ անդամներ: Երբեմն, հատկապես այն դեպքերում, երբ անհրաժեշտ էր լինում լրացնել մարտում զոհված ռազմիկների պակասը, որդեգրում էին նաև հասուն տղամարդկանց: Այսպես, 18-րդ դարի հաղորդումներից մեկի համաձայն, հյուսիսամերիկյան հնդկացիների որոշ ցեղերի մեջ ռազմագերիներին հանձնում էին այն ընտանիքներին, որոնք կորցրել էին մերձավոր հարազատներին: «Եթե գերիներին ընդունում էին ընտանիքում, ապա վերջ էր տրվում նրանց դժբախտություններին, նրանց հազցնում էին լավագույն ձևով: Նրանք կատարելապես ազատ էին, թեև չէին կարող վերադառնալ իրենց երկիրը և օգտվում էին այն մարդու բոլոր իրավունքներից, որի փոխարեն ընդունվել էին: Սակայն հաճախ նրանց մերժում էին, և վերջիններս զոհվում էին տանջանքների մեջ»:

Կայուն հավելյալ արդյունքի երևան գալն անմիջապես հնարավոր դարձրեց ռազմագերիների աշխատանքի օգտագործումը: Հիմա սկսեցին ավելի հաճախ որդեգրել գերիներին, նրանց ընձե-

Ռազմագերի կամ ստրուկ պատկերող անոթ: Հին Անդեր

ոելով ընտանիքի կրտսեր անդամի իրավունքներ, դրանով կատարելով ստրկության առաջացման նախասկզբնական քայլերը: Կարծիք կա, որ սկզբում ստրուկները դառնում էին ողջ համայնքի սեփականությունը, և, որ այդպիսով հնագույն ստրկությունը կոլեկտիվ կամ համայնական էր: Սակայն ստրկության այդպիսի ձև ո'չ պատմականորեն, և ո'չ էլ ազգարանորեն որևէ տեղ հստակորեն արձանագրված չէ, ուստի դրան անդրադառնալու հարկ չկա: Դա հաստատվում է նաև այն փաստով, որ առաջին ստրուկներին դժվար է տարբերել ընտանիքի կրտսեր անդամներից: Նրանց օգտագործում էին առավելապես տնային տնտեսությունում, ստիպելով կատարել անպատվարեր աշխատանքներ: Այսպես, յուկագիրների մեջ նրանք օգնում էին կանանց, նիվիերի մոտ փայտ էին կտրում, ջուր կրում, ուտելիք պատրաստում կամ կերակրում էին շներին: Ստրուկներն ապրում էին տների հետ միասին, քնում էին նույն հարկի տակ, սնվում նույն սեղանից: Այլ դեպքերում նրանք կարող էին բնակեցվել առանձին խրճիթներում, ունենալ սեփական ոչ մեծ տնտեսություն, շարունակելով օգնել իրենց տներին: Նրանց հետ համեմատաբար մեղմ էին վարվում: Մեծ մասամբ ստրուկն օգտվում էր գույքային և անձնական որոշակի իրավունքներից: Շատ հասարակություններում սկզբնական շրջանում ստրուկներին թույլատրվում էր ժառանգել տիրոջ ունեցվածքը, ամուսնանալ ազատների հետ, մասնակցել հասարակական ու կրոնական կյանքին: Սովորույթներն արգելում էին ստրուկի վաճառքը, սպանությունը և նույնիսկ կոպիտ վերաբերմունքը նրա նկատմամբ, ստրուկը տիրոջից դժգոհ լինելու դեպքում կարող էր տեղափոխվել այլ տիրոջ մոտ: Ստրուկներին առանձնապես չէին հետևում, քանի որ ապրելով տանելի պայմաններում, նրանք սովորաբար չէին ձգտում փախչել: Ի դեպ, շատ ցեղերի մոտ ստրուկը փախչելու տեղ էլ չուներ, որովհետև գերի ընկած անձը համարվում էր ոգիների հովանավորությունից զրկված և տոհմակիցների կողմից ետ չէր ընդունվում: Մի շարք հասարակություններում նախապես ստրկությունը ցմահ չէր, և ստրուկն այդ վիճակում ապրելով մի քանի տարի, դառնում էր լիիրավ տոհմակից: Ստրուկին ազատ արձակելը համարվում էր մեծահոգի, պատվարժան արարք և առատաձեռնության ակտ: Դառնալով ցմահ, ստրկությունը սկզբում ժառանգական չէր. ստրկության զարգացման աստիճանից կախված, ստրուկի երեխաները, թոռները կամ ծոռները ազատ էին համարվում: Ստրկության

այդ պարզունակ ձևը, որի դեպքում ստրուկներն արտադրություն մեջ հատուկ տեղ չեն զբաղում, իսկ իրավունքներով հավասարվում են ընտանիքի կրտսեր անդամներին, ստացել է տնային կամ հայրիշխանական ստրկություն անվանումը: Այստեղ «հայրիշխանական» տերմինը պիտի ընկալել պայմանականորեն, «պարզ», «պարզունակ» իմաստով և ոչ թե հենց ղեկավարման հայրիշխանական ձևին պատկանող:

Հասարակական արտադրության աճին զուգընթաց ընդլայնվում էր ստրկական աշխատանքի կիրառման ոլորտը, և հնարավոր էր դառնում ստրուկների քանակը մեծացնել: Հյուսիսարևմտյան հնդկացիների մեջ ստրուկներն օգտագործվում էին ոչ միայն տնային աշխատանքների, այլև ձկնորսական պատենչափակոցների, տների ու նավակների կառուցման, դանազան կենցաղային առարկաների պատրաստման, ձկան որսի և պահեստավորման, օգտակար բույսերի հավաքման ժամանակ և այլն: Ստրուկների աշխատանքը համեմատաբար քիչ էր կիրառվում միայն պատվավոր համարվող գործերում, օրինակ՝ որսորդության և կեստորսության ժամանակ: Հնդկացիների երկրագործական ցեղերի մեջ ստրկական աշխատանքը երկրագործության մեջ կիրառվում էր միայն այնտեղ, ուր դա համարվում էր կանացի, քիչ պատվաբեր աշխատանք: Այսպես թե այնպես, ստրուկների թիվն աճում էր: Այդ նույն Հյուսիսարևմտյան հնդկացիների մեջ նրանց թիվը հասնում էր բնակչության 15-20, իսկ որոշ ցեղերի մեջ՝ նույնիսկ 30%-ի: Ավելացան ստրկության աղբյուրները, մարտում գերի վերցնելուն այստեղ ավելացան ստրկավաճառությունը և ստրուկ ծնողներից սերված լինելը: Ստրուկների դրությունը կտրուկ կերպով վատացավ: Նրանք չէին կարող ունենալ սեփականություն և ամուսնանալ իրենց հայացողությամբ: Նրանց նույնիսկ թույլատրված ամուսնությունը հասարակական նշանակություն չուներ և համարվում էր պարզ կենակցություն: Որպեսզի տարբերվեին ազատներից, ստրուկները պարտավոր էին մազերը կարճ կտրել: Ստրուկների հետ վարվում էին դաժանաբար, բացի դրանից, ինչպես Հին Սպարտայում, պարբերաբար խմբովին հարձակվում էին նրանց խրճիթների վրա, որպեսզի ահ ու սարսափ տարածեին ու կանխեին ապստամբությունները: Լայնորեն տարածված էին ստրուկների ծիսական սպանությունները նոր տների ու նավակների կառուցման, ինիցիացիայի ծեսերի և թաղումների ժամանակ: Դա գերիներին

սպանելու հինավուրց սովորույթի վերապրուկն էր, սակայն այն ևս նոր բովանդակություն էր ստացել՝ օգնում էր ահաբեկել ստրուկներին: Այնուհանդերձ, ստրուկների սպանությունը դեռևս հնարավոր էր նրանց աշխատուժի սահմանափակ պահանջի հետևանքով:

Ստրուկների վիճակը հյուսիսամերիկյան հնդկացիների մեջ այս կամ այն յուրահատուկ գծերով բնորոշ է նաև դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի մյուս հասարակություններին, որտեղ տնային ստրկությունը աստիճանաբար վերածում էր արտադրական ստրկության: Ամենուրեք ստրուկներն ընտանիքի կրտսեր անդամներից դարձան բնակչության իրավագուրկ, արտադրության միջոցներ չունեցող խումբ, որն սկսեց հատուկ տեղ գրավել հասարակական արտադրության մեջ:

Ստրկության ծագումը, սակայն, ունեցավ այլ հետևանքներ ևս. արդեն հայրիշխանական ստրկությունն արագացրեց և խորացրեց ազատ համայնականների շերտավորումը: Ռազմագերիները, ինչպես և ռազմավարի մյուս տեսակները, դառնում էին առաջին հերթին տոհմացեղային և համայնական ավագանու սեփականությունը: Շահագործելով ստրուկներին, նրանք բազմապատկում էին իրենց հարստությունները և բարձրացնում իրենց հասարակական վարկը: Մասնավոր սեփականության զարգացման պայմաններում դա հանգեցնում էր նրան, որ հետզհետե ցեղային ավագանու ձեռքում էին կենտրոնանում անասունների մեծ ու լավագույն հոտերը, վարելահողերը, որսահանդակներն ու ձկնորսավայրերը, արհեստագործական արտադրանքի պաշարները: Բնականաբար, տեղի էր ունենում մնացյալ համայնականների աղքատացում, որոնք հաճախ դառնում էին չքավորներ և զրկվում էին ինքնուրույն տնտեսություն վարելու հնարավորությունից: Դիմելով փոխառություններին, նրանցից ոմանք ընկնում էին պարտապանական կախման մեջ, որն ավարտվում էր իրեն կամ ընտանիքի անդամին ստրկության վաճառելով: Մի շարք հասարակություններում պարտապան ստրուկ-ցեղակիցների դրությունը սկզբում տարբերվում էր մյուս ստրուկների վիճակից, նրանց ստրկությունը սահմանափակվում էր ժամանակի մեջ, նրանց հետ ավելի մեղմ էին վարվում, ունեին իրավունքների ավելի լայն շրջանակներ (օրինակ՝ արգելվում էր նրանց վաճառքը ցեղի սահմաններից դուրս): Սակայն, այսպես թե այնպես, ստրկության նախկին աղբյուրները՝ գերեզմարությունը, ժառանգական ստրկությունը, ստրկավաճառությունը

լրացվեցին սկզբունքորեն նոր աղբյուրներով ցեղակիցների պարտային կամ կարալային ստրկությամբ:

Նպաստելով հասարակական և գույքային շերտավորմանը, ստրկությունն իր ազդեցությունն ուներ նաև ներհամայնական շահագործման ձևերի զարգացման վրա, թեև նրանք կարող էին ձևավորվել ստրկությունից բացարձակապես անկախ:

Աղքատացած համայնականների մյուս մասը պահպանում էր իր փոքրիկ տնտեսությունը և անձնական ազատությունը, սակայն պարտավոր էր ժամանակ առ ժամանակ դիմել հարուստ ցեղակիցներին բնամթերային կամ դրամական փոխառության խնդրանքով: Դրա հիման վրա ծագեցին շահագործման այնպիսի ձևեր, ինչպիսիք են պարտատիրոջ տնտեսության մեջ ձրի աշխատելը, վաշխառությունը, և, մասնավորապես, արտադրության միջոցների և գործիքների կիսրար բնավարձակալությունը, որի ժամանակ չքավոր համայնականը հարուստից փոխարինարար վերցնելով, օրինակ, սերմացու հացահատիկը, բանող անասունները կամ մի քանի զուլս կաթնատու անասուններ, պարտքը հատուցում էր արտադրած բնամթերքի մի մասը հարուստին վճարելով: Այդպիսի բնամթերային վարձակալությունը երբեմն ի վերջո հանգեցնում էր պարտային ստրկության, իսկ հաճախ՝ ընդհակառակը, տեսականորեն պահպանվում էր և շղարշվում էր հին ավանդույթներով, որը շահագործմանը առերևույթ տալիս էր ազգակցական կամ հարևանական փոխօգնության տեսք: Վերջինս լայնորեն տարածված էր մասնավորապես խաչնարածական և քոչվոր-անասնապահական հասարակություններում, որտեղ խոշոր սեփականատերերը աղքատներին անասուններ էին տալիս կթելու, բուրդ խուզելու կամ սնվելու համար և միաժամանակ իրենց համար ապահովում էին հավելյալ բնամթերքի ստացումը և «օժանդակված» տոհմակիցների կամ հարևանների կախյալ վիճակը: Քոչվոր անասնապահական տնտեսության մեջ կիսրարության այդ ձևը որոշ գիտնականներ դադախներն տերմինով անվանում են «սաուն» կամ «սաունային հարարերություններ»: Պարտապանային շահագործումը կամ պարտապանությունը երկար ժամանակ դիտարկվում էր իբրև պարզունակ ճորտատիրության ձևերից մեկը, սակայն այդ տեսակետը հիմա համարվում է սխալ: Պարտապանությունը շահագործման յուրահատուկ ձև է, որ ինչպես իր սեփական, այնպես էլ շահագործողի տնտեսության մեջ աշխատող մարդու մոտ դեռևս

պահպանում է տնտեսական ու անձնական հարաբերական անկախությունը:

Ներհամայնական շահագործման մյուս տեսակին ընդդեմ է այն, որ աստիճանաբար շահագործման օրյեկտ էին դառնում նաև տնտեսական առումով լիովին ինքնուրույն համայնականները: Վերևում ասվեց, որ դեռևս այն բանից առաջ, երբ տարբեր կարգավիճակի ղեկավարներն սկսեցին յուրացնել կոլեկտիվների հարստությունները, դրանց տնօրինումը նրանց հնարավորություն էր տալիս բազմապատկել իրենց ունեցվածքն ու ազդեցությունը: Ղեկավարների հզորացմամբ մեծանում էր նաև նրանց վերահսկողությունը կոլեկտիվի տնտեսական կյանքին, իսկ վերջինս նրանց հնարավորություն էր տալիս համեմատաբար ավելի մեծ բաժին ստանալ հասարակական համընդհանուր ունեցվածքից: Այն բաժին ստանալ հասարակական համընդհանուր ունեցվածքից, որ հասարակությունը կատարում էր կազմակերպչական-վարչական գործունեությամբ զբաղված անձանց պահպանելու համար, աստիճանաբար ավելի ու ավելի էին գերազանցում վերջիններիս անմիջական պահանջմունքները և կազմակերպիչների ու աշխատավորների միջև աշխատանքի բաժանման ձևից վերածվում էին առաջինների կողմից երկրորդների շահագործման ձևի: Որոշ հայրենական ազգաբաններ մթերքի ուղղահայաց բաշխման այդ ձևն անվանում են «ոնդիստրիբյուիզ» (բաշխում են, բաժանում են): Մյուսներն այն համարում են շահագործողական հարաբերությունների քողարկման ձև: Այդպիսի շահագործումը կարող էր քողարկման ավել կամ պակաս աստիճան ունենալ, սկսած կոլեկտիվի հարկային կամ այլ ընդհանուր ծախսերի համար նախատեսված ավանդական մասհանումներից մինչ անմիջականորեն ղեկավարներին տրվող «նվերները»: Սակայն բոլոր դեպքերում ղեկավարող ու գլխավորող, հողերի ու մարդկանց նկատմամբ համայնքի իշխանությունը մարմնավորող ավագանու կողմից արտադրության բոլոր միջոցներով ապահովված, տնտեսապես ինքնուրույն համայնականների հավելյալ մթերքի օտարումն ըստ էության արդեն նախաֆեոդալական կամ պարզունակ-ֆեոդալական շահագործում էր: Այստեղից էլ սկսվեց զարգացումը դեպի շահագործման ֆեոդալական ձևերը, որը կապված էր սոցիալական ավագանու կողմից հողերի ու նրանց վրա ապրող մարդկանց նկատմամբ անմիջական իրավունքների յուրացման հետ: Այս երևույթը համեմատաբար հստակ ձևով է երևում, օրինակ, Օվկիա-

նիայի, Աֆրիկայի և այլ շրջանների աղգարանական նյութերում: Մեկանեղիացիների մեջ առաջնորդները, որպես կանոն, ոչ մի նվեր չէին ստանում, սակայն տնօրինելով համայնքի հարստությունները՝ լայնորեն օգտագործում էին դրանք սեփական հարստացման համար: Նոր Զելանդիայի մաորիների առաջնորդները շարքային համայնականներից արդեն ստանում էին ոչ մեծ ընծաներ, նրանց հողարժիներն ավելի մեծ էին մյուս համայնականների հողարժիներից, սակայն նրանք դեռևս չէին հավակնում համայնական հողերին: Ֆիջիում առաջնորդներն արդեն ձգտում էին ուտնագություններ անել համայնքների հողային սեփականության նկատմամբ: Տոնգա կղզիներում ամբողջ հողը գիտվում էր որպես առաջնորդների սեփականություն, իսկ հասարակ համայնականները մահվան սպառնալիքի տակ պարտավոր էին մնալ իրենց հողատեր-առաջնորդների իշխանության տակ և նրանց համար կատարել զանազան, թեև ճշգրտորեն չսահմանված ծառայություններ: Թաիլանդում այդ ծառայություններն արդեն նորմավորված էին, և դրանով գործընթացը փաստորեն ավարտվեց: Միջհամայնքային շահագործման պարզունակ ձև էր ռազմական թալանը, որ հարստությունների կուտակմանը և աճին զուգընթաց մեծ տարածում էր գտել դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում: Թույլ ցեղերն ու համայնքները կողոպուտից խուսափելու համար հաճախ համաձայնվում էին իրենց առավել ուժեղ հարևաններին վճարել սկզբում միանվագ ռազմատուգանք, իսկ հետագայում՝ քիչ թե շատ մշտական հարկ: Այսպիսով, հանդես եկավ որոշ վայրերում դեռևս վաղ նախնադարյան համայնքի դարաշրջանից հայտնի հարկատվությունը՝ շահագործման մի ձև, որ ենթադրում էր հաղթողների կողմից հաղթվածների հավելյալ մթերքի մի մասի մշտական յուրացում, որը, սակայն, հիմնականում, չէր խաթարում կոլեկտիվների նախնական սոցիալ-պոտենտար կառուցվածքը: Հարկատուները տնօրինում էին սեփական, հարկ ստացողներին չպատկանող արտադրամիջոցներին և շահագործվում էին արտատնտեսական հարկադրման ուղիով, որը տարածվում էր ոչ թե առանձին անհատի, այլ ամբողջ կոլեկտիվի վրա: Սկզբնապես գանձված հարկը պատկանում էր ողջ կոլեկտիվին, սակայն աստիճանաբար այն սկսեց յուրացնել միայն ղեկավարող վերնախավը: Ինչպես և կողոպտչական պատերազմները կամ ռազմատուգանքները, հարկատվությունը շահագործման առանձին, պարզունակ ձև էր: Միաժամանակ, իր

էությամբ (Հավելյալ մթերքի արտադրութիւնն աշխատավորի սեփական տնտեսութեան մեջ, արտատնտեսական ճնշում) այն ավելի մոտ է ֆեոդալական շահագործմանը, որին և, մեծ մասամբ Հանգեց իր Հետագա զարգացման արդյունքում: Վիճակն այդպիսին էր, օրինակ, վաղ միջնադարյան սլավոնների, կելտերի, գերմանների, արարների, ճապոնացիների մեջ, որոնց մոտ ֆեոդալականացման աղբյուրներից մեկը Հարկատվութիւնն էր: Այլ դեպքերում Հարկատվութիւնը ստրկատիրական Հարաբերութիւնների ձևավորման աղբյուրներից մեկն էր, սակայն այդ ստրկատիրութիւնն ուներ յուրօրինակ կիսաստրկատիրական-կիսաճորտատիրական ձևեր, որոնք ամենից լավ հայտնի են սպարտական իլոտիայի, թեսսալական պենեստիայի, կրետեյան կլարոտեայի և այլ օրինակներով:

Շահագործման այդ վաղ ձևերից ո՞րն է պատմականորեն ձևավորվել ավելի շուտ: Այդ հարցին համոզված պատասխանելը դժվար է: Թվարկված ձևերին ազգաբանութիւնը հանդիպել է նախնադարյան համայնական հասարակարգի քայքայման սկզբնական աստիճաններում գտնվող Մելանեզիայի, Արևադարձային Աֆրիկայի, Հյուսիսային և Հարավային Ամերիկայի, թեև սոցիալ-տնտեսական զարգացման մոտավորապես նույն մակարդակի վրա գտնվող, բայց ոչ միշտ նույն հասարակութիւններում: Այդ պատճառով էլ ուսումնասիրողներից ոմանք շահագործման սկզբնական ձևը համարում են ստրկութիւնը, մյուսները՝ շարքային համայնականների շահագործումը, իսկ երրորդները՝ հարկատվութիւնը, թեև այդ տեսակներից ոչ մեկն էլ Հիմնավորված չէ ծավալուն պատմա-ազգաբանական նյութով: Սակայն այդ հարցի վերաբերյալ ենթադրութիւններ անելու հիմքեր, այնուամենայնիվ, կան: Զարգացած յուրացնող տնտեսութեամբ զբաղվող ցեղերի մեջ միշտ էլ հանդիպում են տնտեսապես ոչ լիարժեք համայնականների շահագործումը, տնային ստրկութիւնը և միջհամայնքային շահագործումը: Արտադրող տնտեսութեամբ զբաղվող ցեղերի մեջ այդ ձևերի Հետ միասին հանդիպում է նաև համայնքի կազմակերպչական, վարչական վերնախավի կողմից համայնականների Հիմնական զանգվածի շահագործումը: Զևերի առաջին խումբն առհասարակ ավելի պարզ էր, քանի որ չէր պահանջում աշխատանքի հասարակական կազմակերպում և մթերքի ուղղահայաց բաշխման կարգավորված ցանց: Դա կողմնակի մատնանշում է առաջին խմբի ձևերի համե-

մատարար ավելի պարզունակութիւնը և, հետևաբար, առաջացման դյուրինութիւնը: Կարելի է մտածել, որ շատ դեպքերում հենց դրանք էին հող նախապատրաստում երկրորդ խմբի ավելի զարգացած ձևերի առաջացման համար:

Շահագործման ձևերի վաղ տեսակների համեմատական գնահատման համար կարևոր է ոչ այնքան նրանց պատմական առաջնայնութիւնը, որքան պատմական ճակատագիրը: Պարզունակ հարկատվութիւնն ու պարտապանութիւնը որքան էլ լայն տարածում ստանային նախնադարյան հասարակութեան քայքայման դարաշրջանում, չէին դառնում արտադրութեան ինքնուրույն եղանակներ և հետագայում դառնում էին Հավելյալ մթերքի օտարման երկրորդական, կողմնակի ձևեր: Իսկ ստրկատիրութեան և ճորտատիրութեան սաղմերն, ընդհակառակը, իրենց զարգացմամբ վերածում էին հակամարտ դասակարգային հասարակութեան ստրկատիրական կամ ճորտատիրական դասական եղանակների: Հասարակական-գույքային շերտավորմանը և շահագործման ձևերի զարգացմանը համընթաց քայքայվող նախնադարյան հասարակութեան մեջ սկսվեց արտադրութեան համակարգում իրենց զբաղեցրած դիրքով և արտադրամիջոցների նկատմամբ ունեցած հարաբերութեամբ, աշխատանքի հասարակական կազմակերպման մեջ ունեցած դերով տարբերվող խմբերի, այսինքն՝ դասակարգերի բևեռացումը: Հասարակական դասակարգերի հանդես գալն այն սահմանագիծն էր, որ նախնադարյան համայնական հասարակարգը բաժանում էր

Սաղավարտով, դաշույնով և վահանով հեծյալ ռազմիկի Հալչտատյան բրոնզե արձանիկ, 6-րդ դար, մ.թ.ա.

ձակատամարտ: Վիկինգների դարաշրջանի պատկեր քարի վրա: Գոթլանդ կղզի

սեփականական հարաբերությունը արոտավայրերի նկատմամբ, թեև նրանց որոշ խմբեր արդեն ապրում էին դասակարգային հասարակության պայմաններում:

Դասակարգային չերտավորումը որակապես այլ երևույթ էր, քան նրան նախորդող հասարակական-տնտեսական չերտավորումը: Իր տնտեսական հիմքերի հետ մեկտեղ այն ստացավ անհամեմատ ավելի ամրողջական սոցիալական ու գաղափարական ձևավորում: Այսպես, արդեն դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի վերջում ստրկությունն ու ազատությունը հաճախ այնպես էին հակադրվում միմյանց, որ սկզբունքորեն անհամեմատելի էին ոչ միայն ազատի և ստրուկի, այլև նրանց երեսխանների կարգավիճակները: Այդպիսի հակադրություններ էին առաջանում նաև հենց ազատների մեջ: Հարուստ և աղքեցիկ սոցիալական վերնա-

առաջին դասակարգային հասարակարգից, սակայն դրանց կազմավորումը տեղի էր ունենում արդեն նախնադարյան հասարակության քայքայման գործընթացում: Ընդ որում, կախված պատմական որոշակի պայմաններից և էկոլոգիայից, ձևավորվող դասակարգերի հատկանշանները կարող էին արտահայտվել ավելի կամ պակաս հստակությամբ: Այսպես, Արևադարձային Աֆրիկայում, ուր հողի պակաս գործնականում չկար, հողի նկատմամբ տիրապետող դասակարգի սեփականական հարաբերությունը երկար ժամանակ չէր զարգանում, իսկ Օվկիանիայում այն ձևավորվել էր համեմատաբար վաղուց: Այդ նույն պատճառներով քոչվոր անասնապահների մոտ չէր ձևավորվել սոցիալական վերնախավի

խավը մեկուսանում էր իրրե ժառանգական վերնախավ, որը հավակնում էր մշտական ղեկավարության, առանձնահատուկ պատվավոր դիրքի, ազնվական ծագման, հատուկ տարբերանշանների և այլ արտոնությունների: Ջրավորությունը, չարքային համայնականները հակադրվում էին նրանց իրրե ոչ տոհմիկներ, ռամիկներ, հասարակ ժողովուրդ, ամրոխ: Դասակարգերի ձևավորման ընթացքում հանդես էին գալիս նաև ավելի բարդ համակարգեր, որոնք ծագումնաբանորեն կապված էին ազգակցության ավագ ու կրտսեր գծերի, մասնագիտական արտոնյալ և հասարակ խմբերի, նվաճողների ու նվաճվածների և այլ բնույթի ստորակարգության հետ: Օրինակ՝ Պոլինեզիայի և Արևադարձային Աֆրիկայի մի շարք հասարակություններում, ինչպես նաև քոչվոր անասնապահների մի մասի մեջ տարածում ստացավ այսպես կոչված կոնաձև կլանը կամ ռեմիջը*, որի պայմաններում մարդկանց և արյունակցական ողջ խմբերի սոցիալական կարգավիճակը որոշվում էր տոհմի նախահոր հետ ծագումնաբանական մերձավորության աստիճանով: Այդ նույն Պոլինեզիայում, Արևադարձային Աֆրիկայի արևմուտքում, ինչպես նաև Հարավային Արարիայում, Եգիպտոսում և հատկապես Հնդկաստանում դասակարգերի ձևավորման գործում մեծ դեր խաղաց կաստաների* համակարգը, որպես մասնագիտական մեկուսացված խմբերի ստորադասության, հաճախ նաև ցեղերի մի մասի՝ մյուսի նկատմամբ գերակայության հանգեցնող հարաբերությունների համալիր: Այդ համակարգերից ոմանք, օրինակ՝ կոնաձև կլանները, դասակարգային հասարակության կազմավորումից հետո վերանում էին, մյուսները, օրինակ՝ կաստաները, պահպանվում էին, սակայն նույնիսկ դրանցից ամենակայունները, բարդացնելով սոցիալական շերտավորումը, չէին խոչընդոտում հասարակության բաժանմանը երկու հիմնական խմբերի՝ հարուստ, ժառանգական ավագանու և նրանից այս կամ այն չափով կախյալ զրույթյան մեջ գտնվող չքավորության:

Հասարակական արտադրական հարաբերությունների բարդացումը պահանջում էր ամրապնդել կազմակերպչական-վարչական գործունեությունը, այսինքն՝ իշխանություն փունկցիաները: Առավել ևս, որ Հասարակական ու գույքային շերտավորումը ծնել էր նոր հակասություններ և հակամարտություններ: Վերնախավի շերտերի արտոնություններն ու հարստությունները անհրաժեշտ էր պահպանել ստրուկների, հասարակ մարդկանց ու չքավորների ոտնձգություններից: Նախնադարյան ժողովրդաիշխանության ոգով ներթափանցված իշխանության տոհմացեղային ավանդական մարմիններն այլևս դրան պիտանի չէին և պիտի իրենց տեղը զիջեին իշխանության կազմակերպման նոր, սկզբում պոտենտար, ապա քաղաքական ձևերին:

Այդպիսի կարևորագույն ձևերից մեկը տղամարդկանց կամ գաղտնի միությունն էր: Որոշ գիտնականներ տարբերակում են դրանք, գտնելով, որ տղամարդկանց միություններ էին միայն այն կազմակերպությունները, որ ընդգրկում էին բոլոր տղամարդկանց, իսկ գաղտնի միությունների մեջ մտնում էր տղամարդկանց միայն մի մասը: Ըստ երևույթին, գաղտնի միությունները ծնվել էին տղամարդկանց միությունների ընդերքում, սակայն նրանց փունկցիաներն այնքան համանման էին, որ դրանք կարող են դիտարկվել որպես միասնական զարգացող ինստիտուտ:

Վերը մենք տեսանք, որ ուշ նախնադարյան համայնքներում կային տղամարդկանց տներ, որտեղ հավաքվում էին ժողովների, կատարում էին տղամարդկանց ծխական արարողություններ: Դասակարգերի առաջացման դարաշրջանում դրանք դարձան հատուկ միությունների կազմակերպչական կենտրոններ, որոնց մեջ ընդգրկում էին ինչպես ազգականներին, այնպես էլ ոչ ազգականներին, այդ թվում՝ այլ համայնքների անդամներին: Շատ հասարակություններում (Հյուսիսային Ամերիկայի օջիբվե, Արևադարձային Աֆրիկայի յորուբա և այլն) տղամարդկանց միությունները զարգացման ընթացքում վերածվում էին գլխավորապես հարուստ մարդկանց միությունների, քանի որ դրանց մեջ մտնելը պայմանավորված էր խոշոր բնաիրային կամ դրամական մուտքավճարով, ճոխ խնջույքի կազմակերպմամբ և այլն: Այդ միության մեջ վճարով էին ձեռք բերվում նաև հասարակական աստիճանները, ընդհուպ

մինչև դեկավարի պաշտոնը: Դրա փոխարեն գաղտնի միություններն իրենց անդամներին ազատում էին տոհմացեղային կազմակերպության ավանդական իշխանությունից, պաշտպանում էին նրանց հարստությունն ու ազդեցիկ դիրքը, ահարեկում էին բոլոր ղեկավարներին: Օրինակ՝ Նոր Գվինեայի Դուկ-Դուկ միության ղեկավարն իրեն իրավունք էր վերապահում անձնամխելի հայտարարել միության անդամներին պատկանող պտղատու ծառերն ու պլանտացիաները, այդպիսով ամրագրելով ու պաշտպանելով դրանց մասնավոր սեփականությունը: Հաճախ, ինչպես, օրինակ, Արևմտյան Աֆրիկայի մի շարք հասարակություններում, միություններն ընդհանրապես ետին պլան էին մղել իշխանության տոհմացեղային մարմիններին և վերածվել էին միջցեղային հզոր կազմակերպությունների, որոնք իրականացնում էին հասարակական կարգի պահպանման, դատավարության, պատերազմի և խաղաղության խնդիրների կարգավորման փունկցիաները:

Տղամարդկանց կամ գաղտնի միությունները լայնորեն տարածված էին Մեկանեղիայում և Արևմտյան Աֆրիկայում, հայտնի էին Միկրոնեզիայում, Պոլինեզիայում, Ինդոնեզիայում և Ամերիկայում, իսկ վերապրուկների ձևով՝ նաև Հին Աշխարհի մի շարք հին ու ժամանակակից ժողովուրդների մեջ (հին Հույներ և Հռոմեացիներ, կելտեր, գերմաններ, չինացիներ, Միջին Ասիայի ժողովուրդներ): Գոյություն ունեին նաև կանանց միություններ (Մեկանեղիա, Միկրոնեզիա, Հյուսիսային Ամերիկա, Արևմտյան Աֆրիկա), բայց դրանք շատ ավելի քիչ էին տարածված և ինչ-որ չափով նկատելի ազդեցություն չունեին, բացի Արևմտյան Աֆրիկայից: Ընդհանուր առմամբ նման միությունները որպես սաղմնավորվող պետական իշխանության մարմիններ, այնուհանդերձ, համընդհանուր չէին, և դրանով ավելի մեծ նշանակություն էր ստանում այդ դարաշրջանում տոհմացեղային և համայնական առաջնորդների իշխանության ձևափոխման գործընթացը:

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում արտադրական գործունեության մասնագիտացումը և սոցիալ-պոտենտար կյանքի բարդացումը հանգեցրին նրան, որ հիմա կենսագործունեության զանազան ոլորտներն արդեն ունեին իրենց լիդեր-ղեկավարները՝ խաղաղ պայմաններում, ռազմական առաջնորդները, քրմերը, հազվադեպ, նաև դատավորները: Փունկցիաների նման բաժանումը պարտադիր չէր (դրանցից երկուսը կամ նույնիսկ երեքը կարող էին

կենտրոնացված լինել մի կարգի ղեկավարի ձեռքում), բայց Հանդիպում էր բավական հաճախ: Այնուհանդերձ, նույնիսկ բաժանված իշխանությունը չէր թուլանում, այլ ամրապնդվում էր, որովհետև այն իր բնույթով ավելի հստակորեն էր տարբերվում նախնադարյան իշխանությունից:

Ուղղադ ժամանակների ղեկավարները գիտական գրականություն մեջ անվանվում են տոհմացեղային ավագանի կամ տոհմացեղային աղնավականություն: Եվ իրոք, հասարակական արտադրության և հասարակական արդյունքի վերաբաշխման ղեկավարման մենիշխանության հաստատմամբ տոհմացեղային իշխանության կրողները և նրանց իշխանությունն աստիճանաբար կտրվում էին ժողովրդից: Հասարակական արդյունքի տնօրինությունը այդպիսի ղեկավարներին Հնարավորություն էր ընձեռում իրենց շրջապատել ճարտասաններով, բանբերներով, խորհրդականներով, անձնական թիկնապահներով, դահիճներով և այլն: Նրանց իշխանությունն առավել ուժեղ էր այն դեպքում, երբ նրանք միաժամանակ նաև ռազմական և (կամ) կրոնական առաջնորդներ էին: Առաջին դեպքում նրանց իրավասության մեջ էր հայտնվում ուղղակի ճնշման այնպիսի հզոր մի ապարատ, որպիսին ռազմական ջոկատն էր, իսկ երկրորդ դեպքում՝ գաղափարական և հոգեբանական ներգործության միջոց հանդիսացող կրոնը:

Ռազմական առաջնորդներ կարող էին դառնալ ինչպես տոհմացեղային ավագանու անդամները, այնպես էլ հասարակ ծագում ունեցող, բայց ռազմական փառքի արժանացած տոհմակիցները: Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում ռազմական գործունեության զարգացմանը զուգընթաց ռազմական առաջնորդները երկրորդ պլան էին մղում կամ ընդհանրապես իշխանությունից զրկում էին մյուս լիդերներին: Այդպես էր, օրինակ, իրոկեզ հնդկացիների մեջ, 18-րդ դարում, երբ ռազմական գործողությունների ակտիվացման հետևանքով սկսեցին ցեղի երկու ավանդական ռազմական առաջնորդները դարձան գլխավոր առաջնորդներ: Միաժամանակ, հենց հաջողակ և արդյունավետ գործող ռազմական առաջնորդներն ավելի հեշտությամբ էին տնօրինում ռազմաշուկատի ընձեռած Հնարավորությունները, որոնք ամրապնդվում էին ոչ այնքան տոհմացեղային կապերով, որքան ռազմակողմույթական շահախնդրությամբ: Հենվելով ռազմաշուկատի ուժին, առաջնորդը հնարավորություն ուներ անտեսել Հին ավանդույթները և

ցեղակիցներին պարտադրել իր կամքը: Տոհմացեղային ավագանին, եթե այն ընդհանրապես պահպանել էր ղեկավարման ոլորտի ինչ-որ իրավունքներ, ստիպված էր աստիճանաբար իր տեղը զիջել ռազմական առաջնորդին և նրա մերձավորներին՝ ավագ ջոկատականներին, սակայն շահագրգռված լինելով իշխանության ամրությանը և իր սեփականության հուսալի պաշտպանությանը, ավագանին այնքան էլ վճռականորեն չէր դիմադրում նոր ձգտումներին: Առավել ևս հնազանդ էին դառնում շարքային ցեղակիցները, որոնց մի մասը կաշառվում էր ռազմավարով, մյուսները ահաբեկվում էին ռազմական ուժով:

Ավելի հազվադեպ բացարձակ իշխանություն էին նվաճում կրոնական առաջնորդները, բայց դրա փոխարեն ավելի հաճախ մյուս լիդերները յուրացնում էին նաև կրոնական ֆունկցիաները, դրանով սրբազործելով իրենց իշխանությունը: Շատ հասարակություններում համարվում էր, որ իշխանության կրողներն օժտված էին ի վերուստ տրված գերբնական բարերախտությամբ (խարիզմով) և կապող օղակ էին վերին ուժերի ու հասարակ ժողովրդի միջև: Հասկանալի է, որ դա պիտի արդարացներ սրբագործված առաջնորդի բոլոր գործողությունները, այդ թվում՝ նաև ժողովրդի իշխանության ավանդույթների ոտնահարումը:

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում իշխանության ամրապնդման, անխափան գործունեության ու կայունության ապահովման համար անհրաժեշտ էր դառնում ժառանգական իշխանությունը ինստիտուտի կարգավիճակ հատկացնելը: Միայն իշխանության ժառանգական լինելը կարող էր ապահովել ղեկավարման փորձի հուսալի փոխանցումը գիր չունեցող հասարակության պայմաններում, միայն դա կարող էր երաշխավորել, որ իշխանության նոր կրողը կօժտվի ի վերուստ տրված բարերախտությամբ, որն, ինչպես հավատում էին, ոչ միայն անձամբ իր՝ սրբագործված առաջնորդի, այլև նրա մերձավոր հարազատների մենաչնորհն էր: Ժառանգական ղեկավարությունը հայտնի էր դեռևս վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում (օրինակ Ափստրալիայի բնիկների մի մասին և բուլմաններին), բայց, ավելի շուտ, որպես բացառություն: Հիմա արդեն բացառություն էր դառնում բիզնեսության տեսքի ոչ ժառանգական իշխանությունը, երբ ղեկավարի որդին միայն հարաբերական հնարավորություններ ուներ հոր կարգավիճակն ստանալու համար, և ժառանգական իշ-

խանությունը դառնում էր օրինաչափ: Ժամանակակից գիտական գրականություն մեջ դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի ժառանգական ղեկավարի վերաբերմամբ ավելի հաճախ կիրառվում է «առաջնորդ» տերմինը:

Ներկայումս այդ տերմինից ածանցվում է մեկ այլ՝ «առաջնորդություն» տերմինը, որով կոչվում է դարգացած մինչպետական հասարակությունների իշխանությունը: Ցանկացած առաջնորդություն ղեկավարվում է առաջնորդի կողմից, բայց բոլոր առաջնորդները, այսինքն՝ դասակարգերի ձևավորման փուլի ժառանգական ղեկավարները չէ, որ առաջնորդություն են ղեկավարում: Առաջնորդությունը խոշոր պոտենստար կազմավորում է, որն, իբրև կանոն, ընդգրկում է ցեղից ոչ փոքր խմբի և ունի աստիճանակարգության մի քանի օղակ (առաջնորդ, ենթաառաջնորդներ, ավագներ): Առաջնորդության մեջ իշխանությունը կարող է լինել ինչպես, պայմանականորեն ասած, ազնվականական, այնպես էլ ռազմական: Այն հաճախ սրբազործված է, ինչի ցայտուն օրինակը առկա է Պոլինեզիայի և Արևադարձային Աֆրիկայի մինչպետական կազմավորումներում: Առաջնորդություններին բնորոշ է ժողովրդի նկատմամբ տիրապետողի անսահմանափակ, հաճախ, ընդհուպ մինչև ենթակաների կյանքի ու մահվան տնօրինությանը հասնող իշխանությունը: Եվ, թեև, այդ իշխանությունը սահմանափակվում էր այս կամ այն, հաճախ ծիսականացված ավանդույթներով, այն արդեն անջատվել էր տոհմացեղային կազմակերպությունից և հասարակական վերնախավի կողմից ուղղված էր սեփական ժողովրդի դեմ:

Մեծ մասամբ հենց առաջնորդություններում ավարտվում էր պոտենստար կազմակերպության վերածումը քաղաքական կամ պետական կազմակերպության, որը քիչ թե չատ բացահայտ դասակարգային դիկտատուրա էր: Նրա կարևորագույն հատկանիշը հատուկ, ժողովրդից կտրված, առանձնացված հասարակական իշխանության հանդես գալն էր, որն օժտված էր ղեկավարման և հարկադրանքի ապարատով: Առաջնորդը վերածվում էր տիրակալի՝ իշխանի, թագավորի, արքայի և այլն: Նրա մերձավոր հարազատները և մյուս օգնականները դառնում էին խորհրդականներ, իսկ տարածքի ծայրամասերում՝ փոխարքաներ, որոնք ունեին պետության կազմակերպչական ֆունկցիաներն իրականացնելու համար անհրաժեշտ օգնականների կազմ: Ռազմաշոկատը

վերածվում էր բանակի, որի օգնությամբ պետությունը ճնշում էր չահագործվող զանգվածների դիմադրությունը և վարում էր ինչպես պաշտպանական, այնպես էլ նվաճողական պատերազմներ: Ի դեպ, բնակչությունը առայժմ զինված էր: Պետական իշխանության հատուկ մարմին էր դառնում դատարանը, իր անխուսափելի լրացումներով՝ բանտերով ու դահլճներով հանդերձ, դատավարությունն իրականացնում էին ինչպես ինքը՝ տիրակալը, այնպես էլ նրա օգնականներն ու փոխարքաները: Կային նաև հատուկ դատավորներ: Զանգվածների վրա գաղափարախոսական ազդեցության ապահովման պետական իշխանության այլ լծակներ էին կրոնական պաշտամունքի դասակարգային ձևափոխման ենթարկված մարմինները, որոնց դեռևս կանդրադառնանք: Իշխանության այդ բոլոր մարմինների սաղմերը կային նաև առաջնորդություններում, սակայն միայն դրանց ինստիտուտի կարգավիճակ ձեռք բերելն էր, որ առաջնորդությունները վերածվում էր վաղ պետությունների:

Քաղաքական կազմակերպության մյուս կարևոր հատկանիշն անցումն էր հավելյալ մթերքի վերաբաշխման կամավոր ձևերից և առաջնորդին տրվող նվերներից կարգավորված հարկահավաքին: Դրան հնարավորություն էր տալիս բռնի հարկադրանքի և գաղափարական ներգործության ապարատներով օժտված այդ նույն հասարակական իշխանությունը: Ապահովագրական ֆոնդերին արվող մինչպետական մասհանումները և առաջնորդներին տրվող նվերները միշտ չէ, որ հեշտությամբ տարբերակվում էին: Տարբերությունը հաճախ համարում են սահմանված հարկերի առկայությունը, սակայն դրանք ևս Արևադարձային Աֆրիկայում և Օվկիանիայի որոշ վայրերում երևան էին եկել դեռևս մինչպետական ժամանակներում:

Պետական կառուցվածքի մեկ այլ ընդհանուր հատկանիշ էր բնակչության ստորաբաժանումը ոչ թե տոհմացեղային, այլ տարածքային սկզբունքով: Առաջանում էին գավառներ, մարզեր, նահանգներ և այլն, որոնք չէին համընկնում նախկին տոհմացեղային միավորների հետ, թեև երբեմն պահպանում էին նախկին անունները: Դա արյունակցական կապերից հարևանական կապերին անցնելու ավելի վաղ սկսված գործընթացի վերջնական արդյունքն էր: Միաժամանակ, տարածքային բաժանման գործադրումը թուլացնում էր տոհմացեղային համերաշխությունը և հին ավագանու ազդեցությունն այնտեղ, ուր դրանով չահագործված էին իշխանու-

թյունները: Ճիշտ է, բնակչության ստորաբաժանումը տարածքային հատկանիշով սկզբնապես լրիվ ու հետևողական չէր: Այսպես, օրինակ, Արևմտյան Եվրոպայում, համաձայն վաղ միջնադարյան «բարբարոսական» կանոնների, յուրաքանչյուր մարդ դատվում էր իր ցեղային իրավունքով: Արևադարձային Աֆրիկայում և որոշ այլ վայրերում պետության կազմավորումից հետո էլ հաճախ հիմնականում պաշտական էր հպատակների տոհմացեղային ստորաբաժանումը: Սակայն քաղաքական ու տարածքային կառուցվածքն ամբողջությամբ վերցրած այնքան փոխադրված են, որ շատ ուսումնասիրողներ տարածքային բաժանումը համարում են պետականության կազմավորման չափանիշ:

Այսպիսով, պետականության հատկանիշներից ոչ մեկն էլ պոտենտար հասարակությունը քաղաքական հասարակությունից տարբերող հստակ սահմանաբաժան չէր: Այդպիսի սահմանաբաժան չէր նաև բոլոր երեք հատկանիշների համադրությունը, քանի որ ժողովուրդների կոնկրետ պատմության մեջ այդ հատկանիշներից ոմանք կարող էին հանդես գալ ավելի վաղ, մյուսները՝ ուշ: Վաղ պետականության ծագման մասին եզրակացությունը սովորաբար արվում է թվարկված հատկանիշների զարգացածության և հստակության հիման վրա, ինչպես նաև դրանցից գոնե երկուսի առկայության պայմանով:

Պետության կազմավորման ընթացքում ձևավորվում էր նաև նրա անկապտելի ուղեկիցը՝ իրավունքը: Տեղի էր ունենում նախնադարյան մոնոնորմերի բաժանումը իրավունքի (տիրապետող դասակարգի կամքն արտահայտող և պետության հարկադրանքի ուժով ապահովվող նորմերի ամբողջության) և բարոյականության (միայն հասարակական կարծիքի ուժով ապահովվող նորմերի ամբողջության): Իրավունքը (այդ թվում նաև՝ կազմավորվող) իր բովանդակությամբ յուրաքանչյուր առանձին հասարակության մեջ միասնական է, թեև բազմացեղ հասարակություններում տարբեր ցեղերի մեջ ձևով կարող է տարբերվել, իսկ բարոյականությունը նույնիսկ բովանդակությամբ տարբեր է ինչպես հասարակության տարբեր շերտերում, այնպես էլ դասակարգերի մեջ: Դասակարգերի ձևավորման ընթացքում տիրապետող վերնախավը ընտրում էր իրեն առավել շահավետ իրավական նորմերը, դրանք ձևափոխում ըստ իր շահերի և օժտում էր պետական հարկադրանքի ուժով: Դրանք թե հասարակության տնտեսական կյանքը կարգավորող,

թե նրա ամբողջականությունն ապահովող, թե՛ (որը հատկապես կարևոր է) սոցիալական վերնախավի սեփականությունն ու արտոնությունները պահպանող իրավական նորմեր էին: Այսպես, օրինակ, եթե նախկինում զոդության դեպքում մեծ նշանակություն էր տրվում այն փաստին, որ տոհմակցի՞, թե՞ օտարականի կողմից է այն կատարվել, և տոհմակցին սովորաբար միայն ստիպում էին վերադարձնել զոդունը, ապա այժմ սեփականության նկատմամբ ցանկացած ոտնձգություն պատժվում էր: Հատկապես դաժանորեն էր պատժվում սոցիալական վերնախավի ներկայացուցիչների սեփականության նկատմամբ կատարված ոտնձգությունը, պահանջում էին վնասի բազմապատիկ հատուցում, հանցավորին անդամախեղում էին, սպանում կամ ստրկացնում: Անցյալի ծայրագույն հանցանքը՝ էքսոգամ արգելքների խախտումը, շատ ժողովուրդների մեջ դադարեց հանցագործություն լինելուց, սակայն դրա փոխարեն դասային-կաստայական ամուսնական արգելքների խախտումը երբեմն դաժանորեն պատժվում էր: Վերավորանք հասցնելու, ծեծի, անդամախեղման կամ սպանության հարցերի քննարկման ժամանակ այժմ առաջնակարգ նշանակություն էր ստանում կողմերի ոչ թե տոհմացեղային, այլ սոցիալական պատկանելության փաստը: Օրինակ, շատ ցեղերի մեջ ազնվականի կյանքը գնահատվում էր կրկնակի կամ եռակի ավելի, քան հասարակ մարդունը, իսկ հաճախ վերջինս ընդհանրապես արժեք չուներ, այսինքն՝ նյութական փոխհատուցման ենթակա չէր:

Նախասկզբնական իրավունքի կազմավորման աղբյուրը ոչ այնքան օրենսդրական ակտերը կամ, նույնիսկ, նախադեպեր սահմանող դատական վճիռներն էին, որքան պետական իշխանության կողմից սահմանված դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի մոնոնորմերը կամ սովորույթները: Այդ պատճառով էլ հնագույն իրավունքն ստացավ «սովորութային իրավունք» (մուսուլմանական Արևելքում՝ ադաթ) անվանումը: Երբեմն սովորութային իրավունք են անվանում նաև դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի սովորույթները կամ, առավել լայն ընդգրկմամբ ու անորոշ՝ ընդհանրապես նախնադարյան հասարակության սոցիալական նորմերը: Սակայն դա ճիշտ չէ, քանի որ բառի բուն իմաստով իրավունքը չէր կարող լինել այնտեղ, ուր դեռևս պետություն չկար: Այլ դեպքերում սովորութային իրավունք են անվանում արդեն պետության կողմից օրինականացված, սակայն դեռևս չզրանցված, չկոդավոր-

ված, այսպես կոչված չգրված իրավունքը: Սա ևս ճիշտ է, որովհետև իրավունքի որոշիչ հատկանիշը ոչ թե նրա գոյությունն է, այլ նրա դասակարգայնորեն պայմանավորված և պետական-հարկադրական բնույթը: Հայտնի են հասարակություններ, օրինակ՝ Արևադարձային Աֆրիկայում և Հյուսիսային Կովկասում, ուր վաղ պետականության պայմաններում գոյություն ունեւ չգրված իրավունքը: Այնուհանդերձ, քանի որ պետականության կազմավորումը ուղեկցվում է կարգավորված գրի առաջացմամբ, սովորութային իրավունքը վաղ դասակարգային հասարակություններում, որպես կանոն, արդեն գրանցված է և միայն նախադասակարգային հասարակությունների կազմավորման վաղ փուլում այն մնում է չգրված:

§ 3. ՀԵՂԱՇՐՋՈՒՄԸ ՍԵՌԵՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ ԴԻՐՔՈՒՄ

Արտադրության աճը և մասնավոր սեփականական հարաբերությունների ձևավորումը դասակարգերի կազմավորման դարաշրջանում փոփոխություններ առաջացրին սեռերի վիճակի մեջ: Դրա համար նախահիմքեր ստեղծեցին աշխատանքի միջսեռային բաժանման նոր կարգերը: Ի տարբերություն ձեռքի հողագործության, հերկովի երկրագործությունը գլխավորապես տղամարդկանց աշխատանքի ոլորտ էր: Անասնապահությանը, որպես կանոն, զբաղվում էին բացառապես տղամարդիկ, որոշ ժողովուրդների, օրինակ՝ Հնդկաստանի տոդանների և Հարավային Աֆրիկայի զուլուսների մեջ կանանց նույնիսկ արգելվում էր մոտենալ ընտանի կենդանիներին: Տղամարդկանց զբաղմունք էր, մեծ մասամբ, նաև մետաղագործական և մետաղամշակման արտադրությունը, թեև որոշ վայրերում, օրինակ՝ Արևադարձային Աֆրիկայում, դրանով կարող էին զբաղվել նաև կանայք: Բայց նույնիսկ այնտեղ, ուր պահպանվել էին տնտեսական գործունեության նախկին ուղղությունները, դրանց հետագա զարգացումն անպայմանորեն մեծացնում էր տղամարդկանց աշխատանքի նշանակությունը, օրինակ՝ այդ նույն ձեռքի երկրագործության մեջ, երբ ավելի հաճախ էր զգացվում անտառահատման, ոռոգման, հողերի չորացման և այլ աշխատատար զբաղմունքների պահանջը: Դա վերաբերում էր նաև այնպիսի ի բն կանացի զբաղմունքներին, որպիսիք էին բրուտու-

թյունը և ջուլհակությունը, որոնք դարձան արհեստագործական արտադրության մասնագիտացված ոլորտներ և հայտնվեցին ոչ այնքան կանանց, որքան տղամարդկանց ձեռքերում:

Այդ ամենը հանգեցրին երեք կարևոր հետևանքների:

Առաջին, կանայք մեկուսացվեցին տնտեսական գործունեության հիմնական տեսակներից, նրանց մասնակցությունը հասարակական արտադրությանը գլխավորապես սահմանափակվում էր տնային տնտեսությամբ և այն էլ մեծ մասամբ դրա երկրորդական ու հեղինակագուրկ ոլորտներով, ինչպիսիք են, օրինակ, մթերքների պաշարների կուտակումը, սննդի պատրաստումը, տղամարդկանց սպասարկումը և այլն: Երկրորդ, որը բխում է առաջինից, արտադրության բոլոր հիմնական միջոցները գործնականում անցան տղամարդկանց ձեռքը և հետագայում դարձան նրանց սեփականությունը, որը հանգեցրեց կանանց տնտեսապես կախյալ, անհավասար վիճակին: Այլևս նույնիսկ աշխատելով տղամարդուց ոչ պակաս, սակայն զուրկ լինելով արտադրության սեփական միջոցներից, կինը դիտվում էր որպես տղամարդու խնամարկյալը, ձրիակյացը: Եվ երրորդ, որ բխում է երկրորդից, իրենց սեփականությունը երեխաներին փոխանցելու տղամարդկանց ձգտումը համարյա ամենուր հանգեցրեց ազգակցության մայրագիծ հաշվարկից ու ժառանգումից հայրական գծով հաշվարկին և մայրական տոհմի փոխարինմանը հայրական տոհմով, որի մասին կիսովի հետագայում: Այդպիսիք են դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում աշխարհի ժողովուրդների ճնշող մեծամասնության մեջ սեռերի հարաբերությունների մեջ կատարված հեղաշրջման և հայրիշխանության հաստատման գլխավոր հիմքերը:

Կնոջ տնտեսական դրություն փոփոխություններն ուղեկցվում էին նրա հասարակական դիրքի փոփոխմամբ, և այդ ամենն արտացոլվում էր հասարակության գաղափարական կյանքում: Համարվելով խնամարկյալ, կինն ուներ դրան համապատասխան հասարակական կարգավիճակ: Առավել ևս, որ հայրիշխանությունն ամենուրեք ուղեկցվում էր անցումով պատրիլոկալ կամ վիրիլոկալ բնակությամբ, որի հետևանքով կինը, ամուսնանալով, հայտնվում էր օտար միջավայրում, օրգանապես չներգրավվելով ամուսնու տոհմի մեջ և զգալիորեն կորցնելով կապը սեփական տոհմի հետ: Այսպիսով նա ավելի ու ավելի մեկուսանում էր տոհմացեղային հասարակության անդամների հասարակական կյանքից: Հետագա-

յում, որոշ հասարակություններում, ինչպես, օրինակ, Հին հռոմեացիների մեջ, կինը ձևականորեն ներգրավվում էր ամուսնու տոհմի մեջ, սակայն արդեն գործում էր նրա անիրավահավասարության ավանդույթը: Կինը զրկված էր ժողովրդական ժողովներին, դատական նիստերին և պաշտամունքային հավաքներին մասնակցելու իրավունքից, իսկ եթե մասնակցում էր դրանց, ապա միայն լուռ դիտողի դերում: Շատ ժողովուրդների մեջ կինը չէր կարող հանդես գալ որպես հայցվոր, պատասխանող կամ վկա կամ ունեւ սահմանափակ իրավունքներ և միայն լրացնում էր տղամարդ պատասխանողներին ու վկաներին: Երևան եկան մի շարք հայրիշխանական յուրահատուկ կենցաղային սահմանումներ, որոնք ստիպում էին կանանց ճանապարհը գիջել տղամարդուն, չայցելել տղամարդկանց հավաքատեղիները, առանց հատուկ անհրաժեշտության չերևալ հասարակական վայրերում: Վերջինիս ծայրահեղ արտահայտությունը դարձավ կանանց առանձին բնակվելը, որը հետագայում օրինականացվեց մուսուլմանական կրոնական իրավունքով՝ չարիաթով, բայց հասկանալի պատճառներով դա լայնորեն կիրառվում էր միայն բնակչության ունևոր խավի մեջ:

Համարյա ամենուրեք անցումը ազգակցություն և ժառանգման մայրական գծով հաշվարկից հայրականին չէր նպաստում կնոջ նախկին կարգավիճակի պահպանումը: Գաղափարապես ամրապնդելով ստեղծված իրավիճակը, հայրիշխանական ցեղերն սկսեցին կնոջը համարել անմաքուր էակ, որը հենց միայն իր ներկայությամբ, հատկապես կանացի բնորոշ երևույթների ծննդաբերության, դաշտանի շրջանում կարող է պղծել շրջակայքը: Այդ պատճառով այդպիսի դեպքերում կնոջը մեկուսացնում էին, արգելում էին դիպչել տղամարդկանց պատկանող գործիքներին և հատկապես զենքին: Մասնավորապես, Մերձամուրի նիվխերի մեջ կանանց արգելվում էր ծննդաբերել տներում, չեմքել-անցնել որսորդության ու ձկնորսության գործիքները, իսկ դաշտանի ժամանակ մոտենալ որսորդներին և բեռը բարձել սահնակների վրա: Վարքի այդպիսի նորմերից ու պատկերացումներից չատերը ծնվել էին արդեն նախնադարյան համայնքի դարաշրջանում, ամրապնդելով աշխատանքի միջսեռային բաժանումը և սեռերի մեկուսացումը, սակայն հիմա դրանք վերաիմաստավորվել էին իբրև կանանց ստորադիր վիճակն արտացոլող նորմեր ու պատկերացումներ:

Հայրիշխանության տնտեսական, հասարակական և գաղա-

փարական սկզբունքները հաճախ մեղ արդեն հայտնի տղամարդկանց կամ գաղտնի միությունների կողմից ակտիվորեն կենսագործվում էին հասարակական կյանքում: Ըստ երևույթին, այդ միությունները մինչև բնակչության լայն խավերի ճնշման մարմիններ դառնալը դարձել էին կանանց ահարեկման մարմիններ: Մեխանիզմի Դուկ-Դուկ և Ինգիետ միությունների անդամներն, օրինակ, ահարկու ոգիների դիմակներով հարձակվում էին կանանց վրա, չորթելով կամ բռնադավթելով նրանց գույքը, բռնություններ և նույնիսկ սպանություններ գործում: Համարվում էր, որ միությունները գործում են ինչպես չձեռնադրված տղամարդկանցից, այնպես էլ կանանցից գաղտնի, սակայն այդ գաղտնիքը խիստ հարաբերական էր, որովհետև միությունն ամեն քայլափոխում ցուցադրում և նույնիսկ ազդարարում էր կանանց դեմ ուղղված իր գործունեությունը:

Հայրիշխանությունը բացարձակ գերակշռող, այնուհանդերձ, համընդհանուր կարգ չէր դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի սեռերի փոխհարաբերություններում: Որոշ հասարակություններում տղամարդկանց տիրապետող դիրքը և կանանց իրավագրկությունը չարմատացան ընդհուպ մինչև վաղ պետությունների կազմավորումը և նույնիսկ այդ ժամանակ էլ ղեռնս պահպանվում էին կանանց ազդեցիկ դիրքի նկատելի դրսևորումները: Դրանք մեծ մասամբ այն հասարակություններն էին, ուր ղեռնս գործում էր բրիչային հողագործությունը, ինչը մեկ անգամ ևս բացահայտում է աշխատանքի միջսեռային բաժանման դերը և սեռերի դրություն մեջ կատարված հեղաշրջման ժամանակ նրա ազդեցությունը սեփականական հարաբերությունների վրա: Դրանց թվին են պատկանում Տրուկ կղզու միկրոնեզիացիները, Հնդկաստանի գարո և կհասի ժողովուրդները, Հյուսիսային Ամերիկայի պուերո Հնդկացիները, մի շարք այլ, մասամբ մինչդասակարգային, մասամբ վաղ դասակարգային հասարակություններ: Դրանց բնորոշ է մայրական մեծ բնտանիքների պահպանումը, ազգակցության և ժառանգման կարգի մայրական գծով հաշվարկը, կանանց անկախ և իրավահավասար դրությունը: Այդ կապակցությամբ վաղուց արդեն ուշադրություն են գրավել մի շարք հին և միջնադարյան պետություններում հայտնի մայրատոհմական կարգի նկատելի մնացուկները: Օրինակ՝ Հին Եգիպտոսում ազգակցության և ժառանգման մայրագիծ հաշվարկը նոր միայն դուրս էր մղվել հայրա-

կանի կողմից, այդ պատճառով էլ փարավոններն ամուսնանում էին իրենց քույրերի հետ, որպեսզի երեխաներն արյունակիցներ լինեին նաև մայրական գծով: Էտրուսկների և Հունաստանի աքայացիների մեջ նույնպես պահպանվել էր արյունակցության մայրագիծ հաշվարկը: Աֆրիկյան Լուեդա և Բուգանդա պետություններում թագավորներն ամուսնանում էին իրենց քույրերի հետ, և նրանց կանայք կամ մայրերը համարվում էին համատիրակալներ, իսկ հարևան Յորուբա պետությունում նույնիսկ ծնունդ առավ թագավորի մոր ծիսական սպանության սովորույթը, որպես թագավորի մրցակցի: Հայտնի է, որ Հին Եգիպտոսում, հին դարաշրջանի Ձինաստանում, հին Սպարտայում կինը արժանապատիվ տեղ ուներ հասարակության մեջ: Այդ բոլոր փաստերը վկայում են, որ մի շարք ժողովուրդների մեջ դասակարգային հասարակությունը հասունանում էր առանց սեռերի դրության մեջ արմատական հեղաշրջման:

Ձարգացման այդ յուրօրինակ և համեմատաբար վատ ուսումնասիրված տարբերակը մինչև վերջին ժամանակներս անվանում էին «ուշ մայրիշխանություն»: Ենթադրվում էր, որ այդ ժամանակ գոյություն ունեն ոչ միայն կանանց իրավահավասարությունը, այլև երբեմն նույնիսկ նրանց գերակշռող դիրքը: Պատմաբանների և ազգաբանների ուսումնասիրությունները ցույց տվեցին, որ դասակարգերի կազմավորման դարաշրջանում, ինչպես նաև դրանից առաջ, կանանց տիրապետող դիրքով հասարակություններ գոյություն չեն ունեցել: Դրանով «ուշ մայրիշխանություն» տերմինը կորցրեց իր իմաստը: Այնուհանդերձ, դասակարգերի կազմավորման դարաշրջանում սեռերի հասարակական դիրքը տարբերվում է զարգացման երկու ձևով: Առաջին տարբերակի դեպքում, որը հիմնական է և առավել հստակ է արտահայտված հերկովի երկրագործությամբ և անասնապահությամբ զբաղվող հասարակություններում, համեմատաբար արագ գերակշռում էին հայրիշխանական ձգտումները: Երկրորդի դեպքում, որն ավելի սակավ է հանդիպում և արտահայտված է հատկապես բրիչային հողագործությամբ զբաղվող հասարակություններում, հայրիշխանական ձգտումները հապաղում էին և գերակշիռ էին դառնում միայն վաղ դասակարգային հասարակության վերջնական կազմավորման ժամանակ և նույնիսկ ավելի ուշ, հետագա զարգացման ընթացքում:

§ 4. ԱՄՈՒՄՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԸՆՏԱՆԻՔԸ

Արտադրության վերելքը և աշխատանքի արտադրողականության աճը ճանապարհ հարթեցին արտադրական գործընթացի անհատականացման և աշխատանքի տարրաժանման համար: Որքան հզորանում էր մարդու տեխնիկական ղինվածությունը գոյության պայքարում, որքան նա կարողանում էր ավելի շատ արդյունք արտադրել, այնքան փոքրանում էր խոշոր կոլեկտիվի համատեղ գործունեության անհրաժեշտությունը: Սրանից, նախ, բխում է դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանին բնորոշ համայնքի և տոհմի համատեղ տնտեսության և կոլեկտիվ սեփականության աստիճանական վերածումը առանձին ընտանիքների մասնավոր տնտեսության ու մասնավոր սեփականության և, ապա, առաջանում է այդպիսի ընտանիքների՝ տնտեսական և սոցիալական առումով ամբողջական, կայուն ընդհանրությունների վերածվելու անհրաժեշտությունը, որն իր հերթին հանգեցնում էր ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների նոր ձևերի անհրաժեշտության:

Սկսվել էր զույգային անկայուն (նախնադարյան-հավասարական) ամուսնության և դրան համապատասխան ձևի ընտանիքի աստիճանական դուրսմղումը ամուսինների կայուն միության կողմից, որը սովորաբար անվանում են մենամուսնություն կամ մոնոգամիա: Այս տերմինն այնքան էլ տեղին չէ, որովհետև նման կարգ առաջանում է նաև բազմակնության կամ պոլիգինիայի դեպքում: Առավել ճշգրիտ է ժամանակակից գիտության կողմից այդպիսի ամուսնաընտանեկան կազմակերպությանը առաջարկվող «հայրիշխանական» տերմինը: Տղամարդու տնտեսական դերի աճին զուգընթաց ավելի շատ էր զգացվում ուշ նախնադարյան համայնքի փուլում առաջացած ամուսնական ձևերի զարգացման և ամրապնդման պահանջը: Հրամայական պահանջ էր դառնում ամուսնության մայրաբնակ կամ ուկսորիլոկալ ձևից հայրաբնակ կամ վիրիլոկալ ձևին անցնելը:

Ուշ նախնադարյան համայնքում ամուսնական փրկագինն այնքան էլ մեծ չէր և կարող էր առանց մեծ ջանքերի ետ վերադարձվել: Այն չէր ապահովում ամուսնության կայունությունը: Հիմա, երբ արդեն տղամարդը սկզբունքորեն կնոջը վերցնում էր իր մոտ ընդմիշտ բնակության, պարտավոր էր ամբողջությամբ հատուցել նրա

արժեքը: Այսպիսով Հանդես եկավ ոչ միայն փրկագնամամր, այլև բառիս բուն իմաստով, գնամամր ամուսնությունը: Դասակարգերի ձևավորման փուլում գնամամր ամուսնությունը դարձավ կողմերի համաձայնության վրա հիմնված ամուսնության տիրապետող ձևը (ազգաբանության մեջ այն կոչվում է պայմանավորված ամուսնություն): Միաժամանակ, ամուսնական փրկագնի վճարման դժվարության և ռազմակողմույթական գործունեության զարգացման կապակցությամբ հաճախակի դարձան անցյալում հազվադեպ՝ առևանգությամբ ամուսնությունները, թեև այն նաև հիմա մնում էր իբրև ամուսնության երկրորդական, լրացուցիչ ձև: Հասարակությունների մի մասը (տուարեզների և բանտոնների առանձին ցեղեր, մալազասցիներ, արաբներ, Արևելյան Կովկասի և Միջին Ասիայի արևմուտքի շատ ժողովուրդներ, հարավամերիկյան ինկեր), ձգտելով ամուսնական փրկագինը պահպանել ազգակցական սեփական խմբի ներսում, փոքրացնել կամ նույնիսկ ընդհանրապես վերացնել այն, սկսեցին կիրառել ամուսնության օրթոկուդենային՝ (երկծինարյունակցական) ձևը: Հայտնի է դրանց երկու տարրերակ, մեկը հարադատ, երկրորդն ու եռաձին եղբայրների որդիների համընդհանուր տարածում գտած ամուսնությունները, մյուսը՝ որոշ ժողովուրդների մեջ տարածված՝ քույրերի երեխաների ամուսնությունները:

Գտնում են, որ լայնորեն տարածվող անցումը ամուսնության պատրիլոկալ կամ վիրիլոկալ բնակեցմանն ուղեկցվում էր զանազան փոխզիջումային ձևերով, որոնցից շատերը երկար ժամանակ պահպանվում էին վերապրուկների տեսքով: Այդպիսին են, օրինակ, ժամանակավոր բնակեցման (մինչև ամուսնական փրկագնի վճարելը կամ առաջին երեխայի ծնունդը), առաջին երեխայի ծննդաբերության ժամանակ կնոջը հայրական տուն վերադարձնելը կամ ինչ-որ չափով արտաբնակություն ապահովելու կամ նմանակելու նպատակով կնոջը ամուսնու ընտանիքում, բայց հատուկ մեկուսացված բաժանմունքում պահելը: Նույնպիսի բնույթ ունեն նաև հարադատների և յուրայինների միջև խուսափման, մասնավորապես հայրիշխանական հասարակություններում տարածված այն սովորությունները, որոնք կնոջն արգելում էին երևալ ամուսնու ավագ ազգականների ներկայությամբ: Արգելվում էր նաև ամուսինների կամ ամուսինների և նրանց երեխաների երևալը ամուսնու ավագ հարազատի ներկայությամբ: Այդպիսով ապահովվում էին

ամուսնական դույզի կողմից նախկին մայրիշխանական նորմերը չխախտելու երևութականությունը: Բայց դրանք կարող են ունենալ նաև այլ բացատրություններ:

Ամուսնական նոր սովորությունները կանանց համար սկզբում ծանր ու նվաստացուցիչ էին, դրանք միայն կարգավորում էին հարսնացուի և փեսացուի խմբերի փոխհարաբերությունները: Սակայն ժամանակի ընթացքում դրանք ձևով և բովանդակությամբ հասնում էին այդպիսի բնույթ: Դա հատկապես վերաբերում է ամուսնական փրկագնին, որը հարսնացուին աստիճանաբար վերածում էր առջ ու վաճառքի առարկայի: Բացի այդ, գնամամր ամուսնությունը հարուցեց ամուսնական հայրիշխանական նաև այլ սովորությունների աշխուժացում, առաջին հերթին՝ ունևոր ծերունիների և երիտասարդ աղջիկների ամուսնությունների, բազմակնության և լեիրատի, որին հիմա ավելի հաճախ էին դիմում, որպեսզի չվերադարձնեին ամուսնական փրկագինը: Հարսնացուի առևանգմամբ ամուսնությունները նույնպես էին նպաստում հարսնացուի բարձր կարգավիճակի պահպանմանը:

Անցումն ընտանիքի նոր ձևին տեղի էր ունենում ոչ թե ուղղակիորեն, այլ յուրօրինակ միջանկյալ ձևերով: Մայրաբնակ ամուսնությունը հայրաբնակով փոխարինվելու ժամանակ, որպես կանոն, որոշ ժամանակ դեռևս պահպանվում էր արյունակցության և ժառանգման մայրագիծ հաշվարկը: Դա հանգեցնում էր մեզ արդեն հայտնի ավուկուլատի լայն զարգացմանը և ամրապնդմանը: Այն ժամանակ, երբ կինը բնակվում էր ամուսնու խմբում, նրա երեխաները, չպատկանելով հայրական տոհմին, որոշակի տարիքի հասնելուց հետո վերադառնում էին մայրական տոհմը: Այստեղ նրա մերձավոր ազգականը քեռին էր, որի երեխաները այդ նույն պատճառներով տեղափոխվում էին այլ տոհմ: Քրոջ որդիներն ապրում էին քեռու մոտ, աշխատում նրա տնտեսությունում, կանանց բերում էին այստեղ, ժառանգում էին մորեղբոր ունեցվածքը: Առաջանում էր մի ընտանիք, որը բաղկացած էր ոչ թե հորիզոնական գծով արյունակիցներից՝ այսինքն ծնողներից ու զավակներից, այլ քեռիներից և քրոջ որդիներից՝ ավուկուլային ընտանիքը: Որոշ ազգաբաններ այդպիսի ընտանիքի մնացուկային ձև են համարում երեխային այլ ընտանիքում դաստիարակելու պարտադիր սովորությամբ, որ տարածված էր մինչդասակարգային և վաղ դասակարգային հասարակությունների վերնախավի շերտերում: Դաստիա-

րական ինստիտուտը հայտնի էր արեւմտներին, մոնղոլներին, թուրքերին, կովկասի մի շարք ժողովուրդներին, սլավոնական ժողովուրդներին, կելտերին, գերմաններին: Ավուսկուլատի հետ նրա առնչությունն, այնուհանդերձ, ենթադրական է: Ավելի շուտ դա արհեստական ազգակցություն սահմանելու ուղիներից մեկն է:

Տղամարդը, սակայն, ձգտում էր իր ունեցվածքը փոխանցել ոչ թե քրոջորդիներին, այլ սեփական երեխաներին: Դա կարող էր իրականացվել միայն արյունակցության և ժառանգության մայրական հաշվարկը հայրականով փոխարինվելու պայմաններում, որն աստիճանաբար լայն տարածում էր ստանում: Ամուսնական հայրատոհմ բնակության անցնելու նման սա ևս երկարատև գործընթաց էր և ծնում էր միջանկյալ, փոխզիջումային տարբերակներ: Այդպիսին էին, օրինակ, այդ ժամանակ շատ հաճախ հանդիպող արյունակցության հաշվարկի միագիծ և երկգիծ տարբերակները, որի պայմաններում մարդը մի դեպքում կամավոր ընտրում էր հայրական կամ մայրական տոհմին պատկանելությունը, մյուս դեպքում իրեն համարում էր միաժամանակ երկու տոհմերին էլ պատկանող և ըստ այդմ իրականացնում էր ժառանգման իր իրավունքները: Որոշակի տարածում ստացավ նաև ֆիլիացիան*, որի դեպքում երեխաներից ոմանք իրենց արյունակցությունը հաշվում էին հայրական, մյուսները՝ մայրական գծով: Մի շարք ցեղերի, օրինակ՝ մելանեզիացիների, Հարավային Աֆրիկայի հերերոների, Սահարայի տուարեզների մեջ տարածվեց այն սովորույթը, երբ տոհմակիցներից ժառանգված սեփականությունը շարունակվում էր փոխանցվել մայրական գծով, իսկ սեփական աշխատանքով ձեռք բերածը հայրը ժառանգում էր իր երեխաներին: Որոշ ժողովուրդների մեջ հանդես եկավ ունեցվածքը եղբորից եղբորը ժառանգելու սովորույթը, քանի որ նրանք արյունակիցներ էին և՛ հայրագիծ, և՛ մայրագիծ հաշվարկով: Այնուհանդերձ, ժառանգության բաժանումը հաճախ ուղեկցվում էր մահացածի երեխաների, զարմիկների կամ եղբայրների միջև վեճերով և ընդհարումներով, ու հայրը, դեռևս կենդանության օրոք, սովորաբար, ձգտում էր իր ունեցվածքի առավել մեծ մասը ամրագրել իր երեխաներին: Հին սովորույթները համառորեն դիմադրում էին նոր կարգերին, սակայն այլևս ի վիճակի չէին արգելակել առանձին ընտանիքները որպես հասարակության տնտեսական ամբողջական բջիջներ ամրապնդվելու և արյունակցության ու ժառանգության մայրական հաշ-

վարկը հայրականով փոխարինվելու զուգահեռ գործընթացները:

Բնականաբար, այն ժամանակների մարդուն, որի վարքում և գիտակցության մեջ ավանդույթի ուժը դեռևս խոր արմատներ ուներ, այդ փոփոխությունները հեշտությամբ չէին տրվում: Որպեսզի մարդը նորույթն արդարացներ շրջապատի և իր համար ուղրանով դյուրացներ նոր սկզբունքների հաղթանակը, ձգտում էր, ինչպես բնորոշում էր Մարքսը, ավանդույթի սահմաններում խախտել ավանդույթները: Սրանից էլ բխում է դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանին բնորոշ, դեռևս վաղուց հայտնի այնպիսի սովորույթների ծաղկումը, որպիսիք էին տրավեստիզմը* («սեռափոխությունը») և կուվադան*: «Սեռափոխությունը» գործադրվում էր Սիրիի և ամերիկյան հնդկացիների մի շարք ցեղերի մեջ. տղամարդը (հազվադեպ՝ նաև կինը) հրաժարվում էր իր սեռից, հագնում էր կանացի զգեստներ և կատարում էր կնոջը յուրահատուկ, ընդհուպ մինչև ամուսնական, պարտականություններ, սակայն միաժամանակ սեփականելով նաև կանացի իրավունքները: Առավել արտահայտիչ է կուվադան՝ հոր կողմից երեխայի հետ սերտ կապի ցուցադրումը, որն արձանագրվել է Հին և Նոր Աշխարհի բազմաթիվ հասարակություններում և վերապրուկների ձևով դեռևս ոչ վաղ անցյալում գոյություն ուներ բասկերի, ֆրանսիացիների և անգլիացիների մեջ: Իր տարբերակներում կուվադան զանազանվում է տղամարդու կողմից զավակածնության ակտի ուղղակի ձևացումից մինչև այդ ակտին մասնակցության կողմնակի նշանների նմանակումը, օրինակ՝ հիվանդ ձևանալը կամ սննդի որոշ տեսակներից հրաժարվելը: Բախհոֆենի ժամանակներից գիտնականների մեծ մասը կուվադայի սովորույթը բացատրում է որպես տղամարդու կողմից իր հայրական իրավունքները ճանաչել տալու և արյունակցության հայրագիծ հաշվարկ սահմանելու ձգտում:

Որպես հասարակության տնտեսական ամբողջական բջիջ առանձին ընտանիքի առաջին ձևը մեծ ընտանիքն է, որ կոչվում է նաև բարդ ընտանիք կամ ընտանեկան, մեծ ընտանեկան տնային համայնք: Դրա ևս մեկ՝ հայրիշխանական ընտանիք, անվանումը կիրառելի չէ մեծ ընտանիքի բոլոր ձևերի նկատմամբ, որովհետև, ինչպես արդեն տեսանք, կային նաև ավանկուլատային մեծ ընտանիքներ: Սակայն վերջիններս գոյատևեցին համեմատաբար կարճ ժամանակահատվածում, և հայրիշխանության զարգացմանը զուգընթաց մեծ ընտանիքն իրոք դարձավ հայրիշխանական:

Տարրերակվում են մեծ ընտանիքի երկու հիմնական տեսակներ: Առաջինը ուղղահայաց (կամ միագիծ) մեծ ընտանիքն է, որ բաղկացած է ուղիղ գծով հարադատների մի քանի, սովորաբար երեք-չորս ամուսնացած կամ ամուրի սերունդներից, երկրորդը՝ հորիզոնական (կամ բազմագիծ) մեծ ընտանիքը, որ կազմված է կողմնակի գծով հարադատների մի քանի ամուսնացած և չամուսնացած սերունդներից: Իրականությունն այն է, որ ընտանիքները միաժամանակ ուղղահայաց-հորիզոնական են, քանի որ բաղկացած են ինչպես ուղիղ գծով, այնպես էլ կողմնակի գծով ամուսնացած հարադատներից, օրինակ՝ ծնողներից, մի քանի որդիներից, կանանցից, թոռներից ու ծոռներից: Մեծ ընտանիքը կարող էր հիմնված լինել ինչպես մենակնություն, այնպես էլ բազմակնության վրա: Դասակարգման որոշ համակարգերում բազմակնության վրա հիմնված մեծ ընտանիքները վերագրվում են բարդ ընտանիքների հատուկ կարգին: Այնտեղ, ուր գոյություն ունեն տնային ստրկությունը, մեծ ընտանիքի կազմի մեջ մտնում էին նաև ստրուկները: Հայտնի են դեպքեր, երբ այդպիսի ընտանիքի անդամների թիվը հասնում էր 200 և նույնիսկ 300 մարդու, որոնք կազմում էին մի ամբողջ ավանի բնակչություն:

Ընտանիքի բոլոր անդամներն ապրում էին նույն հարկի տակ: Հողը, անասունները և արտադրության մյուս միջոցները պատկանում էին բոլորին: Ընտանիքի անդամները տնտեսությունը վարում էին համատեղ և միասին էին սպառում արդյունքը, սնվելով և հագնվելով ընդհանուր պաշարներից: Ընտանիքի ղեկավարն «ավագն» էր, ընդ որում կանայք ունեին իրենց «ավագուհին», սովորաբար՝ ղեկավարի կինը: Մեծ մասամբ նրանք իսկապես տարիքով ամենաավագներն էին, սակայն նրանց ղառամայությունը կամ անկարողության ղեկքում ընտանիքն իրեն ղեկավար կարող էր ընտրել նաև ուրիշների: «Ավագը» կամ «ավագուհին» տնտեսական աշխատանքները բաշխում էին ընտանիքի անդամների միջև և ղեկավարում էին դրանց ընթացքը, տնօրինում էին պաշարների ծախսը, հետևում էին կարգուկանոնին և բարոյականությունը, ղեկավարում էին ընտանեկան պաշտամունքի ծիսակատարությունը: Ընտանիքի ղեկավարին օգնում էր ավագ որդին, նրա կնոջը՝ ավագ հարսը: Ընտանիքի կարևորագույն գործերը, օրինակ՝ ունեցվածքի ձեռքբերումը կամ օտարումը, ամուսնության հարցերը, լուծվում

էին ընտանիքի բոլոր հասուն տղամարդկանց ու կանանց ընդհանուր խորհրդում:

Այսպիսով, ընտանեկան համայնքը, որպես բնական մեկուսացել էր տոհմական կամ այլ համայնքի ներսում և որակապես տարբերվում էր տոհմից իր կազմով, դեռևս պահպանում էր նախնադարյան-համայնական կոլեկտիվիզմի և ժողովրդավարության սկզբունքները: Դա կանխորոշվում էր դասակարգների ձևավորման դարաշրջանի տնտեսական պայմաններով, սկսված, բայց դեռ իր հնարավորություններով դեռևս սահմանափակ, աշխատանքի մանրաբաժանմամբ: Նման հայրիչխանական մեծ ընտանիքներ լավ հայտնի են ինչպես ազգաբնակչության, այնպես էլ պատմությունից: Այսպես, օրինակ, Պոլինեզիայում մինչև վերջերս գոյություն ունեին մի քանի տասնյակ մարդուց բաղկացած մեծ ընտանիքներ, որոնք ապրում էին միասին կամ հարևանությամբ: Այն ուներ իր հողը, նավակներ և այլն, վարում էր ընդհանուր տնտեսություն և միասին էր սպառում աշխատանքի արդյունքը: Ընտանիքը ղեկավարում էր ավագ տղամարդը, որը, սակայն, պարտավոր էր հաշվի առնել ընտանեկան խորհրդի կարծիքը: Մեծ ընտանիքներ հայտնի են նաև որոշ անասնապահների, օրինակ՝ հարավաֆրիկյան բանտուների մեջ:

Ժամանակի ընթացքում մեծ ընտանիքում տիրող կոլեկտիվիստական հարաբերությունները սահմանափակվում էին մասնավոր սեփականատիրական ձգտումների կողմից: Ընտանիքի ղեկավարը ձգտում էր դառնալ միանձնյա կարգադրիչ, ընտանեկան գույքի գործնականում սեփականատերը, ամրապնդել իր իշխանությունը և դառնալ անսահմանափակ իշխանությամբ օժտված տան տիրակալ: Դա հարուցում էր մյուս հասուն տղամարդկանց և նրանց կանանց դիմադրությունը, որոնք ձգտում էին առանձնանալ ինքնուրույն ընտանիքներում: Դրա հետևանքով հաճախակի դարձան բաժանություններ՝ մեծ ընտանիքները բաժանվում էին այլ, նույնպիսի մեծ, բայց չափերով ավելի փոքր ընտանիքների: Սակայն դրանք էլ կայուն չէին և ներքին հակասությունների ազդեցության տակ նորից ու նորից բաժանվում էին ավելի մանր միավորների: Մեծ ընտանիքն աստիճանաբար իր տեղը գիջում էր ընտանիքի պատմականորեն նոր ձևի՝ փոքր (նաև պարզ, նուկլեար, տարրական և այլն) ընտանիքին, որը մասնավոր սեփականատիրական ձգտումներն արտահայտում էր առավելագույն չափով: Դա տեղի էր ունենում,

որպես կանոն, արդեն դասակարգային հասարակության նախաշեմին և ոչ ամենուր, այլ գերազանցապես այնտեղ, ուր ապրանքային տնտեսության զարգացումը հատկապես բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում մասնավոր սեփականատիրական հարաբերությունների հաստատման համար: Այսպիսով, դասակարգների ձևավորման դարաշրջանում ընտանիքի զարգացումը հիմնականում համընկնում էր ընտանեկան սեփականության ձևերի զարգացմանը: Առաջին փուլում ձևավորվեցին արխայիկ մեծ ընտանիքներ, իրենց՝ արտաքին աշխարհի նկատմամբ մասնավոր, բայց իր՝ ընտանիքի ներսում կոլեկտիվ, խմբային սեփականությամբ: Երկրորդ փուլում դրանք վերափոխվում էին սկզբում մեկուսացված, ապա մասնավոր սեփականություն ունեցող առանձին ներընտանեկան բջիջներ ստեղծելու ձգտումներ ունեցող ուշ մեծ ընտանիքների: Երրորդ փուլում այդ բջիջները դառնում էին կազմավորված մասնավոր սեփականության կրողների՝ փոքր ընտանիքների ձևավորման հիմքեր:

Ընտանիքի կենցաղում հաստատվում էին տղամարդկանց ու կանանց, ավագների և կրտսերների անհավասարության նահապետական կարգեր: Աղջիկը պարտավոր էր անառարկելիորեն ենթարկվել իր ավագ հարազատներին, ամուսնացած կինը՝ փրկագինը վճարած ընտանիքի անդամներին «ավագին», «ավագուհուն», իր ամուսնուն: Ամուսնալուծությունը դարձավ տղամարդու փաստորեն միակողմանի արտոնությունը, որովհետև, եթե կինը ցանկանար վերադառնալ հայրական տուն, ապա նրա հարազատները պարտավոր էին վերադարձնել ամուսնական փրկագինը, առավել ևս, որ նոր ամուսնությունն այդպիսի կնոջ համար միշտ չէ, որ հնարավոր էր լինում: Լեիրատի սովորույթն ապահովում էր այն կարգը, որ նույնիսկ ամուսնու մահից հետո նրա այրին շարունակում էր պատկանել ամուսնու ընտանիքին:

Կնոջ գույքային և ժառանգական իրավունքների փոքրացումը հանգեցրեց նրան, որ շատ ժողովուրդների մեջ այն սահմանափակվում էր միայն օժիտի նկատմամբ ունեցած իրավունքով: Կինը սահմանափակ իրավունքներ ուներ իր երեխաների նկատմամբ, որոնք ամուսնալուծության դեպքում մնում էին հոր ընտանիքում կամ այնտեղ էին վերադառնում չափահաս դառնալուց հետո: Ժառանգման հայրիշխանական կարգը, որ պահանջում էր հայրության փաստի անվիճելի ճանաչում, կյանքի էր կոչում ամուսնական բա-

րոյականության նոր կանոններ: Կնոջ ամուսնական անհավատարմությունը պատժվում էր նրան հայրական տուն վերադարձնելով, անդամախեղությունը, ստրկության վաճառելով և նույնիսկ մահով: Տղամարդն, ընդհակառակը, շարունակում էր օգտվել սեռական նախկին ազատության մնացորդներից: Ունեոր տղամարդիկ սկսեցին գնել ստրկուհի-հարձեր, քիչ թե շատ տարածված էր նաև սովորական բաղմակությունը: Ամուսնական բարոյականության նորմերի առանձնահատկություններն ազդեցին նաև մինչամուսնական բարոյական նորմերի փոփոխման վրա. ի տարբերություն տղամարդկանց, աղջիկներից պահանջվում էր ավելի խիստ ողջախոհություն և մինչ ամուսնությունն այն խախտողներին ամուսնական առաջին գիշերից հետո խայտառակությամբ ուղարկում էին հայրական տուն, որտեղ նրանց ոչ մի լավ բան չէր սպասում: Այս ամենը չէր կարող չանդրադառնալ կնոջ կենցաղային դրության և նրան վերապահված հայրիշխանական վարքի առանձնահատկությունների վրա: Մասնավորապես, կինը պարտավոր էր ուսել տղամարդուց հետո, արտահայտված ուշադրության նշաններ ցույց տալ ամուսնուն և նրա ավագ հարազատներին և այլն:

Շատ առումներով նման դրության մեջ էին նաև կրտսեր տղամարդիկ, որոնք աստիճանաբար հայտնվում էին ավագներից, առաջին հերթին՝ ընտանիքի ղեկավարից ավելի մեծ կախյալության վիճակում: Նրանք ազատ չէին ամուսնական ընտրության հարցում և հնարավորություն չունեին ցանկության դեպքում առանձին տնային տնտեսություն կազմել: Շատ ցեղերի սովորույթներ որդիներին ստիպում էին անառարկելիորեն ենթարկվել հորը, ժառանգությունից զրկվելու, տնից վտարվելու և նույնիսկ ստրկության վաճառվելու կամ մահվան սպառնալիքի տակ: Նրանց կախյալ վիճակը ամրապնդվում էր նաև հայրիշխանական վարքի կանոններով, որոնք կրտսերներին արգելում էին, օրինակ, պառկել կամ նստել, բարձրաձայն խոսել կամ ծիծաղել ավագների ներկայությամբ, նրանց ներկայանալ անփույթ հագնված կամ խոսել առաջինը:

§ 5. ՀԱՄԱՑՆՔԱՑԻՆ ԵՎ ՏՈՀՄԱՑԵՂԱՑԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆԸ

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի հակասական ընույթը դարմանալի ներգործություն ունեցավ համայնքային և տոհմացեղային կառույցների վրա: Արտաքնապես դրանք շատ կողմնորոշված հիշեցնում էին անցյալի նմանատիպ կառույցները, իսկ իրականում դրանք հասարակական դասակարգերի, մասնավոր սեփականություն, քաղաքական իշխանություն և դրանց հետ կապված մյուս երևույթների կազմավորման ընթացքում դասակարգային ձևափոխման տարբերակներն էին:

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանին յուրահատուկ էին համայնքի երկու տեսակներ, նվազագույն-ընտանեկան կամ տնային և մաքսիմալ-նախնադարյան հարևանական: Առաջինի մասին խոսվել է իրրև մեծ ընտանիքների, հիմնականում հենց դրանք դարձան տոհմական համայնքների՝ նախնադարյան հարևանական համայնքների վերափոխվելու պատճառը:

Աշխատանքի զարգացող դիֆերենցման պայմաններում տրետեսապես ամուր ընտանեկան համայնքները ձգտում էին անջատվել մյուս, ավելի սակավազոր համայնականներից ու տոհմակիցներից, որովհետև համայնատոհմական վարքի կանոնները պահանջում էին տոհմական սեփականության համատեղ օգտագործում, անվերապահ փոխօգնություն, իսկ արտակարգ իրավիճակներում, նույնիսկ, հասարակական արդյունքի հավասարապահովող բաշխում: Այդ պատճառով էլ տոհմական համայնքի իշխանությունը, որի ներսում արտադրական հարաբերություններն աստիճանաբար դադարում էին համապատասխանել արտադրողական նոր ուժերին, պիտի ձևափոխվեր: Եվ այդ առնչությամբ պատահական չէ հնագույն «բարբարոսական» «ճշմարտությունների» մեջ ընդգրկված «Տոհմից հրաժարվել ցանկացողի մասին» հոդվածը: Սակայն, մյուս կողմից, նույնիսկ ամենամուր ընտանեկան համայնքները լիովին առանձնանալու շատ քիչ հնարավորություններ ունեին, այնպիսի աշխատանքներ, ինչպիսիք են անտառի հատումը, ոռոգումը, տափաստանային ջրհորների փորումը, անասունների արոտային արածեցումը և այլն, դեռևս պահանջում էին աշխատանքային համատեղ ջանքեր: Փոխգիջումային տարբերակ էր դառնում սկսված տոհմական կապերի վերա-

փոխումը հարևանական կապերի: Այդ կապերը նախկինի պես ապահովում էին աշխատանքային գործընթացի կազմակերպումը, բայց, ի տարբերություն նախորդների, չէին խոչընդոտում մասնավոր հարստությունների կուտակմանը: Եթե նախկինում պարտավոր էին ունեցածը անվերադարձ կիսել տոհմակցի հետ, ապա հիմա այն կարող էին պարտք տալ հարևանին և, հաճախ, ոչ առանց սեփական չահի:

Մարքսը գտնում էր, որ հարևանական (գյուղական, երկրագործական) համայնքը տոհմական կապերից ազատ մարդկանց առաջին սոցիալական միավորումն էր: Կարևոր է մեկ այլ հանգամանք, այն դեպքում, երբ արտադրության մի շարք միջոցներ՝ երկրագործների մոտ գյուղատնտեսական բակը՝ իր գործիքներով հանդերձ և անասունները անասնապահների մոտ արդեն դարձել էին մասնավոր սեփականություն, արտադրության գլխավոր պայմանի՝ հողի նկատմամբ պահպանվում էր կոլեկտիվ սեփականությունը: Այն մասին, որ այդպիսի համայնքը իր վաղ, նախնադարյան ձևով ծագել էր դեռևս դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում, վկայում են ոչ միայն ծավալուն ազգաբանական, այլև հնագիտական նյութերը: Օրինակ՝ նոր քարի դարաշրջանի Կիպրոսում առանձին գյուղատեղերի սահմաններում հայտնաբերվել են ինչպես համագյուղական հանդամասերի, այնպես էլ հատուկ ընտանեկան հողամասերի սահմանները: Դրանք առավել հստակ արտահայտված վիճակում գտնվել են Դանիայի բրոնզեդարյան բնակատեղիներում:

Նախնադարյան հարևանական համայնքը տոհմական համայնքը հարևանականի վերափոխվելու եղանակներից մեկն էր: Համապատասխանաբար, նրանում փոխհյուսվել էին արդեն քայքայվող տոհմական և նոր կազմավորվող հարևանական կապերը: Մի կողմից, աստիճանաբար իրենց տարածքային և տնտեսական միասնությունը կորցնող տոհմակիցները դեռևս երկար ժամանակ պահպանում էին հասարակական ու գաղափարական միասնության այլազան գծերը: Այդ գծերն արտահայտվում էին ինչպես նույն հարևանական համայնքի արյունակից ընտանիքների, այնպես էլ տարբեր հարևանական համայնքներում ցրված նույն տոհմի մնացորդների միջև եղած հարաբերություններում: Մյուս կողմից, զարգացման այդ փուլի առավել առաջադեմ հարևանական կապերը, ուր որ հնարավոր էր, փոխարինում էին տոհմակցական

Հարաբերություններին, սակայն դեռևս հաղթահարելով միայն ավանդույթի ուժը: Այդ պարագաներում փոխհյուսվել էին հողի նկատմամբ տոհմային և հարևանական սեփականությունից հարաբերությունները, տոհմական ու հարևանական փոխօգնությունը, տոհմի և համայնքի ղեկավարների ազդեցությունը տղամարդկանց միությունների գործունեությունը, տոհմական և համայնքային պաշտամունքները: Ինչպես միշտ, նոր հարաբերությունները ծնվում էին հակասական հանգամանքներում: Օրինակ հաճախ հարազատներին վերաբերում էին իրրև հարևանների կամ էլ բոլոր հարաբերություններում նրանց հավասարեցնում էին հարազատներին: Վերջինս ծնեց համայնական կամ գյուղական (այսպես կոչված՝ տեղային) արտաամուսնական սովորույթներ, որ հայտնի են, մասնավորապես, Կովկասի, Հյուսիսային Ալբանիայի, Հարավարևելյան Ասիայի որոշ վայրերում և այլուր: Հարևանների հետ հարաբերություններն ամրապնդվում էին հարազատներ դառնալու զանազան արհեստական եղանակներով՝ որդեգրմամբ, եղբայրացմամբ, քավորությամբ, որի համար այդ ժամանակներից սկսած լայնորեն օգտագործվում էին ամենարազմազան առիթները, այդ թվում, նաև կենսական բոլորաշրջանի (ծնունդ, հարսանիք, կնունք, մահ) ծեսերը:

Հիմնականում այսպիսին են նախնադարյան հարևանական համայնքի բնորոշ գծերը, որոնք այն տարբերում են դասակարգային հասարակարգերի դարաշրջանի հարևանական համայնքից: Այն ունի նաև տարբերակիչ այլ գծեր: Դրանցից առավել կարևորը տնտեսական առկայություն է: Այն ղեկավարում, երբ իսկական հարևանական համայնքի պայմաններում գյուղատնտեսական բակն արդեն մասնավոր սեփականություն էր, նախնադարյան հարևանական համայնքում, ինչպես արդեն տեսանք, այդպիսի սեփականությունը նոր միայն կազմավորվում էր:

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի տոհմային կառույցներին, ինչպես և վաղ նախնադարյան համայնքի փուլում, հատկանշական էր սեզմենտար կազմակերպությունն իր կառուցվածքային տարբեր մակարդակներին ամրագրված էականորեն տարբեր ֆունկցիաներով: Սովորաբար դրանք երեք հիմնական մակարդակներ էին՝ մեծ ընտանիքի ազգակցական կամ ծագումնաբանական միջուկը կազմող մերձավոր ազգականները, իրենց ծագումն ընդհանուր իրական կամ հիշվող նախնուց հաշվարկվող

համեմատաբար մոտիկ այլ ազգականները, այսինքն՝ լինիջը և տոհմի անդամները: Մեծ ընտանիքի ծագումնաբանական միջուկն ամրապնդում էր այդ ընթացքը, որ բաղկացած էր իրական սեփականատերերից և այդ միջուկի ունեցվածքի համաժառանգորդներից, նրա հիմնական անդամներից, որոնք անհրաժեշտության դեպքում դիմակայում էին եկվոր անդամներին և մեծ ընտանեկան պաշտամունքի կրողներին: Այդ դարաշրջանի լինիջները հայրենական գիտական գրականություն մեջ անվանում են պատրոնիմիաներ կամ մատրոնիմիաներ, որոնք համապատասխանում էին մայրական կամ հայրական լինիջներին կամ ընտանեկան-ազգակցական խմբերին: Այդպիսի խմբերի անդամները շարունակում էին ապրել հարևանությունում, կազմելով առանձին ավան կամ բնակավայրի առանձին թաղամաս և կարող էին պահպանել հողի, օրինակ մշակվող հողի մի մասի, խոտհարքների կամ այլ հողահանդակների նկատմամբ համատեղ սեփականությունը: Նրանք միավորված էին իրենց համար պարտադիր դարձած աշխատանքային և նյութական փոխօգնությամբ, փոխադարձ պաշտպանության և պատասխանատվության հարաբերություններով, ունեին ընդհանուր պաշտամունք և անվանում, որը, որպես կանոն, ծագում էր էպոնիմից՝ ընդհանուր նախնու անունից: Մեծ մասամբ այդպիսի խումբն ուներ իր ղեկավարը, որը խմբի համընդհանուր ընդունելություն գտած ավագ տղամարդկանցից մեկն էր, ուներ ավագների խորհուրդը, որի անդամները ընտանիքի ղեկավարներն էին: Որոշուրդը սովորաբար իրականացնում էր նաև դատական ֆունկցիաներ և հաճախ հրավիրում էր բոլոր չափահաս անդամների ընդհանուր ժողովներ: Արտաամուսնական հարաբերությունները պահպանած հասարակություններում տոհմի էքստգամ ընդհանրության ֆունկցիաները հաճախ անցնում էին հենց պատրոնիմիաներին կամ մատրոնիմիաներին: Այնտեղ, ուր արտաամուսնական հարաբերություններն արդեն քայքայվում էին, պատրոնիմիան, ընդհակառակը, դառնում էր էնդոգամ հարաբերությունների կրողը: Այն իրականացվում էր մեզ հայտնի օրթոկուզեն (երկծին կամ եռածին դարմիկ-դարմուհիների) ամուսնության միջոցով, և դրանով հնարավոր էր դառնում ունեցվածքը պահել այդ ազգակցական խմբի ներսում: Պատրոնիմիայի կամ մատրոնիմիայի անդամները, բացառությամբ ամուսնանալու կապակցությամբ այլ խմբերի մեջ անցած հարազատների, կազմում էին մի յուրատեսակ համայնք, որն ավելի ընդարձակ,

բայց անհամեմատ թույլ էր համախմբված, քան մեծ ընտանիքը: Պատրոնիմիաների և մատրոնիմիաների աճին ու տարրաժանմանը զուգընթաց այդ խմբերն առաջացնում էին նոր, առավել լայն ընդհանրություններ՝ երկրորդ, երրորդ կարգի պատրոնիմիաներ և մատրոնիմիաներ: Այդ խմբերը գիտակցում էին իրենց ազգակցությունը, սակայն տարածքային և որևէ տնտեսական ընդհանրություն չունեին, և դրանք համայնքներ համարել չի կարելի:

Պատրոնիմիաների կամ մատրոնիմիաների ընդհանրությունն առաջացնում էր հայրական կամ մայրական տոհմ: Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի ուչ հայրական տոհմն իր ներսում գործող հայրիշխանական կարգերի առկայությունը պատճառով հաճախ անվանում են հայրիշխանական տոհմ:

Այդպիսի տոհմը, թեև ոչ միշտ, կարող էր լինել հարևանական համայնքների կամ պատրոնիմիաների միջև բաշխված հողի գերազույն սեփականատերը: Եթե հողի մշակվող տեղամասերն արդեն մասնավոր սեփականություն էին, ապա գոյություն ուներ տոհմի սահմաններում գնելու կամ վաճառելու, ինչպես նաև մահացած կամ հեռացած տոհմակցի գույքը ժառանգելու առաջնահերթ իրավունք: Տոհմը կարող էր պահպանել ամուսնական էքսոգամ հարաբերությունները կարգավորելու իր ֆունկցիաները: Համարվում էր, որ բոլոր տոհմակիցները դեռևս կապված են փոխօգնության, փոխադարձ պաշտպանության ու պատասխանատվության հարաբերություններով և, իրոք, թեև անհամեմատ ավելի թույլ, քան մատրոնիմիայում կամ պատրոնիմիայում, այնուհանդերձ, այդպիսի կապերն առկա էին: Տոհմի անդամները միավորված էին ընդհանուր անվանմամբ և, համապատասխանաբար, ընդհանուր անվանադիր նախնու՝ էպոնիմի պաշտամունքով, կրոնական ընդհանուր ծիսակատարություններով, տոնակատարություններով և այլն: Ընդհանուր առմամբ, ուչ հայրական կամ մայրական տոհմի ներսում կապերն ունեին ավելի շուտ հասարակական և, հատկապես, գաղափարական, քան թե իրոք տնտեսական բնույթ: Նույնիսկ այդօրինակ կապերն արագորեն թուլանում էին տոհմի տարածքային միասնության քայքայման և տոհմական հարաբերությունները հարևանականով փոխարինվելու հետևանքով: Դասակարգերի ձևավորման գործընթացում տոհմի տնտեսական ֆունկցիաներն աստիճանաբար անցնում էին մեծ ընտանիքներին և նախնադարյան հարևանական համայնքներին, իսկ հասարակական գա-

ղափարական ֆունկցիաները պատրոնիմիաներին ու մատրոնիմիաներին:

Տոհմական իրավունքների նմանօրինակ կամավորությունը դարգացման այդ փուլում մի շարք դեպքերում հանգեցրեց նրան, որ տոհմերը համեմատաբար կարճ ժամանակամիջոցում դադարեցին գոյություն ունենալ: Դա կատարվեց Սիրիի Հյուսիս-արևելքի չուլ-չանների, կորյակների և խոնվենների, նոր Հերբերդյան կղզիների հարավային մասի մելանեզիացիների, Խոգոնեզիայի դայակների և պոլինեզիացիների մեջ: Տոհմի բոլոր ֆունկցիաները նրանց մեջ իրականացնում էին մեծ ընտանիքները, դրանց ազգակցական միավորումները և նախնադարյան հարևանական համայնքները: Դրա պատճառը, հավանորեն, միգրացիաներն էին, որոնք հանգեցնում էին տոհմերի առավել անջատ տեղարնակեցման, առավել ևս, եթե դրանք տեղի էին ունենում մայրատոհմական կազմակերպությունը հայրատոհմականով փոխարինվելու ընթացքում, այսինքն, երբ այդ կազմակերպությունն առավել անկայուն էր:

Տոհմերի ապատեղայնացումն ու ներտոհմային խմբերի փոխադարձ ներթափանցումը դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում նպաստում էին ցեղային կազմակերպության ամրապնդմանը, որը սկսեց ակնհայտորեն զերադանցել տոհմային կազմակերպությանը: Այնտեղ, ուր նշանակալից դեր էր կատարում ուղմական ակտիվությունը, ցեղային կազմակերպությունը միաժամանակ վերաճեց մի տեսակ ուղմացեղային կազմակերպության: Դրա հետևանքով էլ տոհմը, իրրե սոցիալական պոտենտար ընդհանրություն, առավել դարգացում ապրեց հենց դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում: Այդ է պատճառը, որ գիտական գրականության մեջ նույնիսկ հանդիպում են պնդումներ, թե ցեղն առաջացել է միայն այդ ժամանակներում:

Առավել կարևոր է այն, որ համարյա ամենուր ցեղը դադարում էր լինել տոհմացեղային կազմակերպության բարձրագույն օղակը, ծավալուր աշխատանքները (ոռոգում, մեզալիթյան՝ բաղամատոնանոց պաշտամունքային համալիրների կառուցում և այլն), միջցեղային փոխանակությունը, պատերազմներն ու պաշտպանությունը կազմակերպելու անհրաժեշտությունը հանգեցնում էր ազգակից կամ ոչ ազգակից ցեղերի տարատեսակ միավորումների ստեղծմանը: Հետևելով Մորգանին, որն այդպիսի միավորումներ ուսումնասիրել է Հյուսիսամերիկյան հնդկացիների մեջ, դրանք ան-

վանում են միություններ կամ կոնֆեդերացիաներ, նկատի ունենալով դրանց մեջ համախմբվող ցեղերի հարաբերական ինքնավարությունն ու հավասարությունը: Սակայն, ինչպես սահմանվեց հետագայում, Մորգանը գերազնահատել էր այդ հավասարության աստիճանը նույնիսկ ցեղերի համեմատաբար վաղ միությունների մոտ: Օրինակ 18-րդ դարում Իրոկեզների Լիգայի մեջ կրտսեր, ոչ լիիրավ անդամների կարգավիճակով մտնում էին դեյավարների և տուտեյլոների ցեղերը: Առավել խիստ աստիճանակարգված բնույթ ունեին ավելի ուշ ծագում ունեցող այնպիսի ցեղային միություններ, որպիսիք էին Մբաու «Թագավորությունը» Ֆիջի կղզում, բանտուների և տուարեգների առաջնորդություններն Աֆրիկայում, սկյութական և մասագետական միությունները եվրասիական տափաստաններում և շատ ուրիշներ: Սահարայի տուարեգների միության մեջ, օրինակ, կային մեկ տիրապետող, «ազնվածին» և նրանից կախման մեջ գտնվող մի քանի ստորադաս ցեղեր: Առաջինի անդամները ախագարները, գերազանցապես ռազմիկներ էին, մյուսները՝ ամգիղները, առավելապես հովիվներ, որոնք պարտավոր էին պարհակ կատարել և հարկ վճարել առաջիններին: Դա վկայում է, որ դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում ցեղային կազմակերպության բարձրագույն օղակները միություններ կամ կոնֆեդերացիաներ չէին, այլ անհավասար կարգավիճակ ունեցող ցեղերի միավորումներ:

§ 6. ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

Արտադրողական ուժերի վերելքը, բնակչության աճը, դասակարգերի ձևավորման բուռն գործընթացները նպաստում էին օգտակար գիտելիքների սաղմերի նոր, արագ կուտակմանը, արվեստի զարգացմանը, կրոնի նոր ձևերի ծագմանը: Հոգևոր մշակույթի առաջընթաց զարգացման մեջ կատարվեցին որակական տեղաշարժեր, որոնք, մասնավորապես, արտահայտվեցին մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքի արդեն սկսված բաժանմամբ ու տեղեկատվության գրանցման և փոխանցման սկզբունքորեն նոր ձևի՝ գրի ծագմամբ:

□ ՕԳՏԱԿԱՐ ԳԻՏԵԼԻՔՆԵՐԻ ԿՈՒՏԱԿՈՒՄԸ

Հատկապես ոռոգովի երկրագործության զարգացումը, որ պահանջում էր որոշել դաշտային աշխատանքներն սկսելու, ոռոգելու և այլնի ճշգրիտ ժամկետները, հանգեցրեց օրացույցի կարգավորմանը, հետևաբար նաև՝ աստղագիտական դիտարկումներին: Եթե մեյանեդիացիները աստղերն ու մոլորակները տարբերելուց այն կողմ չէին անցել, ապա պոլինեզիացիներին արդեն հայտնի էին բազմաթիվ առանձին աստղեր ու համաստեղություններ: Հնարավոր է, որ դասակարգային հասարակության կազմավորման սահմանագծում սկսեցին կիրառվել աստղաբաշխական պարզագույն գործիքներ: Ծայրահեղ դեպքում հին մայաներն արդեն դիտարկման կետի ֆիքսման համար կիրառում էին երկու խաչաձև հատվող ձողեր: Առաջին օրացույցները, սովորաբար, լուսնային էին, այսինքն՝ հիմնված էին Լուսնի փոփոխումների փուլերի դիտարկման վրա, որի մասին հիշողություններ են պահպանվել ժամանակակից բազմաթիվ լեզուներում (հմ. օրինակ, ռուսերեն «месяц»՝ Լուսին և «месяц»՝ օրացույցային միավոր, հուն. Μην-Լուսին և μην-ամիս, անգլերեն Moon - Լուսին և month ամիս): Տնտեսական գործունեության բարդացմանը զուգընթաց սկսվեց անցումը ավելի ճշգրիտ արեգակնային օրացույցին: Լուսնային ամիսը բաղկացած էր մոտավորապես 29,5 օրից, իսկ լուսնային տարին 11 օրով կարճ էր արեգակնային տարուց և լուսնային ու արեգակնային տարիների համաձայնեցման անհրաժեշտությունը խթանում էր մաթեմատիկական գիտելիքների զարգացմանը:

Նույնպիսի երևույթներ գործում էին դարաշրջանի մյուս գործընթացներում, անասնապահության զարգացումը պահանջում էր անասունների զլխաքանակի հաշվում, ապրանքափոխանակության զարգացումը՝ արժեքի չափի հաշվարկներ: Զարգացման այդ փուլում մի շարք հասարակություններում (այնք, ալեուտներ, պոլինեզիացիներ և ուրիշներ) արդեն հաշվում էին մինչև 10.000 և ավելի: Մեծ թվերի հետ գործողություններ կատարելու անհրաժեշտությունը և վերացական պատկերացումների զարգացումը հանգեցրին թվային կարգերի և հաշվարկման համակարգերի երևան գալուն, որոնց հիմքում ընկած էին տարբեր, սակայն, մեծ մասամբ մատների վրա հաշվի հետ կապված սկզբունքներ: Այսպես, օրինակ, Արևադարձային Աֆրիկայում տարածված հաշվարկման հնգական

Համակարգում երկրորդ կարգի միավոր է ընդունված մեկ ձեռքի մատների թիվը, ժամանակակից տասական Հաշվարկման Համակարգում՝ երկու ձեռքի մատների թիվը, իսկ չուկչանների մոտ զրանցված կամ ֆրանսիացիների մեջ լեզվական վերապրուկների ձևով պահպանված (ֆրանս. ութսուներ հնչում է որպես «չորս քսան») Հաշվարկային Համակարգերում՝ Համապատասխանաբար, երկու ձեռքի և ոտքի բոլոր մատների թիվը: Ըստ երևույթին դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի կարևորագույն գործընթացների հետ է կապված նաև մաթեմատիկական գիտելիքների արդեն սկսված տարբաժանումը, մասնավորապես երկրաչափությունը սաղմերի զարգացումը: Առանց երկրաչափական գիտելիքների անհնարին կլինեին ոռոգման Համակարգերի, լճերի վրա ցցաչեն շինությունների, պաշտպանական այլ կառույցների շինարարությունը: Առավել ևս անհնարին կլինեին մասնավոր Հողատիրությունը ծագումը իր «Հողաչափությունը» հանդերձ, երկրաչափության սաղմերը, ինչպես երևում է այդ գիտություն հենց անունից, կյանքի կոչվեցին մասնավոր Հողատիրության ծագմամբ:

Նույնպիսի երևույթներ տեղի էին ունենում նաև ճշգրիտ գիտելիքների մյուս բնագավառների զարգացման վերաբերյալ: Պաշտպանական ամրությունների և մեզայիթյան պաշտամունքային Համալիրների կառուցումը և այնպիսի կատարելագործված ցամաքային ու ջրային տրանսպորտի միջոցների ստեղծումը, ինչպիսիք էին սայլն ու առագաստանավը, նպաստում էին ոչ միայն մաթեմատիկայի, այլև մեխանիկայի զարգացմանը: Հանքանյութից մետաղներ ստանալով դրվեցին մետաղագիտության և, ինչ-որ չափով, քիմիայի հիմքերը: Կողոպտչական պատերազմների հետ կապված ցամաքային ու ծովային արշավանքները և առևտրական հեռավոր ճամփորդությունները նպաստում էին աստղագիտական, ինչպես նաև աշխարհագրական ու քարտեզագրական դիտարկումների զարգացմանը: Խտայիայի Հյուսիսի Վալկամոնիկա Հովտում գտնված բրոնզեդարյան պետրոգլիֆների մեջ Հայտնաբերվել է Միջերկրակայքից Կենտրոնական Եվրոպա տանող, այս վայրով անցնող առևտրական հին ճանապարհներից մեկի քարտեզը: Պոլի-նեգիացիները իրենց երկարատև և հեռավոր՝ մինչև 1000 կմ, ծովային արշավանքների ժամանակ օգտագործում էին փոքրիկ քարերից, ձողիկներից կամ խեցիներից պատրաստված քարտեզներ, որոնք

պատկերում էին կղզիները, ծովային ուղիները, քամիների և ծովային հոսանքների ուղղությունները:

Դարաշրջանի գործնական պահանջմունքների հետ է կապված նաև մշակովի բույսերի, բնական կենդանիների և, հատկապես, հենց իր՝ մարդու մասին կենսաբանական գիտելիքների ընդլայնումը: Բնակչության աճը, նրա կենտրոնացումը նստակյաց բնակավայրերում և անասնապահության զարգացումը մեծացրին վարակիչ, տարափոխիկ հիվանդությունների, համաճարակների, անասնահամաճարակների վտանգը: Պայքարելով դրա դեմ, նախնադարյան բժշկությունը որոշ վայրերում, օրինակ՝ Արևելյան Աֆրիկայում կամ Հյուսիսային Կովկասում, փորձնական ճանապարհով հանգել էր հիվանդության թույլ ձևի կանխարգելիչ պարզունակ պատվաստման գաղափարին: Պատերազմները որոշակի նշանակություն ունեցան վիրարությունից կատարելագործման հարցում, իսկ մետաղագործության զարգացումը հնարավորություն ընձեռեց ստեղծել վիրարությունից մեջ օգտագործվող քարե գործիքներից առավել կատարյալ մետաղե գործիքներ: Հնարավոր է նույնիսկ, որ այդ ռադմաշունչ ժամանակներում են ծագել ժամանակակից բժշկության տերմինաբանության մեջ օգտագործվող որոշ տարրեր, օրինակ՝ «ներթափանց», «ծակող», «կտրող», «պատռված» և այլ հասկացությունները: Հասարակագիտական, առաջին հերթին պատմական, նախագիտելիքները նախկինի պես սերտորեն կապված էին ամենայն գոյի հրաշագործ բնության մասին կրոնական և առասպելաբանական պատկերացումների հետ: Օրինակ՝ Հերոդոտի հաղորդմամբ այսպես կոչված առաջին ազգածագումնաբանական առասպելը, որը բացատրում է սկյութների ծագումը, զբաղմունքները, էթնիկական կազմը և իշխանության կազմակերպումը: Սկյութական հողում Զևսից և գետի դուստր Բորյուսթենեսից ծնվեց Տարգիտաոս անունով առաջին մարդը. «Նա ունեցել է երեք որդի՝ Լիպոքսաիս, Արպոքսաիս և ամենակրտսերը՝ Կոլաքսաիս: Սրանց իշխանության ժամանակ իրր երկնքից սկյութական երկրի վրա ընկել են ոսկե շինվածքներ՝ արծր, լուծ, սակուր և գավաթ: Այս իրերն առաջինը տեսնում է ավագ եղբայրը, որը մոտենում է դրանք վերցնելու, բայց մոտենալիս ոսկին սկսում է այրվել: Այնժամ նա հեռանում է, և մոտենում է երկրորդ եղբայրը, բայց ոսկին դարձյալ սկսում է այրվել: Այսպես (երկու եղբայրները) ստիպված հեռանում են այրվող ոսկուց, իսկ երբ (ոսկուն) մոտենում է երրորդ՝ կրտսեր

եղբայրը, այն հանգում է, և նա վերցնում ու տանում է ոսկին: Այդ պատճառով էլ տվազ եղբայրները համաձայնվում են թագավորական ամրողջ իշխանությունը հանձնել ամենակրտսերին:

6. Արդ, պատմում են, թե այս Լիպոքսախից սերել են ավքատներ կոչված սկյութական ցեղը, միջնեկ եղբորից՝ Արպոքսախից, առաջացել են կատիարոսների և տրասպանների ցեղերը. թագավոր (հռչակված) ամենակրտսերից՝ պարալատներ կոչվածները: Այս բոլորը միասին կոչվում են սկոլոտներ՝ թագավորի անունով, հելլենները նրանց կոչեցին սկյութներ (Հերոդոտ, IV, 5-6, էջ 223-224):

Այս առասպելների մեջ կան և՛ պատմաազգաբանական կոնցեպցիայի (սկյութների տեղական ծագման մասին պատկերացումը և՛ նրանց էթնիկական բնութագիրը), և սոցիալ-պոետեստար դոկտրինայի (թագավորական իշխանության աստվածային ծագման և արքայական սկյութների՝ պարալատների գլխավորության մասին պատկերացումները) տարրեր, սակայն դրանք ղեռնա համարյա թե չէին անջատվում կրոնադիցաբանական ընդհանուր աշխարհընկալումից:

Պատմական գիտելիքի կարևոր բաժինը նրա այնպիսի յուրօրինակ ոլորտն է, որպիսին է ծննդաբանությունը (տոհմաբանությունը): Ծննդաբանությունը նախկինում էլ օգնում էր անցյալի լուսաբանմանը, դառնալով մի տեսակ կենդանի հենք, որի վրա տեղադրվում էին պատմական իրադարձությունները: Ծննդաբանության (տոհմաբանության) նշանակությունն այժմ աճել էր, որովհետև այն տոհմացեղային ավագանու հնագույն ծագման և ազնվական լինելու «ապացույցն» էր:

Զարգացած ծննդաբանությունը վկայված է դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի մի շարք հասարակություններում: Պոլինեզիայում ծննդաբանությունը սովորաբար հաշվվում էր 20 սերունդ, սկսած կղզիների բնակեցման ժամանակներից, սակայն այստեղ կային նաև յուրօրինակ ռեկորդներ. Ռարատոնգա կղզում Տու-տե-բանգի-մարամա կոչվող նախնուց սկսած հաշվում էին 92 սերունդ, իսկ Մարկիզյան կղզիներում՝ Ներա առասպելական նախնուց սկսած՝ 159 սերունդ:

Որոշ հասարակություններում, օրինակ Պոլինեզիայում այդ ժամանակներում սկսվել էր երեխաների «ուսուցումը դպրոցներում», հետևաբար, զարգացում էր ապրել մանկավարժությունը:

Նրանում հստակորեն արտացոլվում էր սոցիալական շերտավորումը, հասարակ ընտանիքների երեխաներին ցածրակարգ դպրոցներում դասավանդում էին միայն տնտեսական գիտելիքներ և հմտություններ, իսկ ավագանու երեխաներին բարձրակարգ դպրոցներում նաև կրոն, առասպելաբանություն, պատմություն:

Ուսուցման ծրագիրը բարձրակարգ դպրոցներում նախատեսում էր նաև ոչ բոլորին մատչելի, «հրաշքներ» գործելու ուսուցում:

Պետություն և իրավունքի ծագմանը ղուգրնթաց սկսեցին կուտակվել նաև իրավական գիտելիքներ: Նրանք ևս փոխհյուսվում էին համայնատոհմական կենցաղի սահմանումների, կրոնական պատկերացումների և ավանդույթների հետ: Դատարանը ղեկավարվում էր կողմերի «բարի համբավով», բավարարվում էր ծիսական երգմամբ, մեծ նշանակություն էր տալիս համաներդվյալների առկայությանը, լայնորեն կիրառում էր կողմերի դատական մենամարտը և օրդալիաները* (կասկածյալի փորձությունը սրբազան կերակրի, թույնի, կապված ձեռքերով ջրի մեջ ընկղմելու և այլ եղանակներով): Որոշ փորձություններ ունեին ռացիոնալ հատիկ (մեղավորի ահը ի վերուստ պատժի նկատմամբ, ինչը ստիպում էր խոստովանել հանցանքը կամ անճարակ էր դարձնում մեղավորին), մյուսները զուրկ էին դրանից: Վերոհիշյալների հետ մեկտեղ, օրինակ, Արևմտյան Աֆրիկայի ցեղերի մեջ, գործադրվում էին նաև հետաքննության ու դատավարության միանգամայն ռացիոնալ մեթոդներ հանցագործության տեղազննություն, ծանոթություն իրեղեն ապացույցների և վկաների ցուցմունքների հետ:

□ ԱՐՎԵՍՏԸ

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում երևան եկան արվեստի նոր տեսակներ, իսկ ընդհանուր առմամբ սկսեց տարրերակվել ընտրյալների (էլիտային) և հասարակ ժողովրդի արվեստը:

Ծնունդ առավ մոնումենտալ ճարտարապետությունը: Այդ կարգի հուշարձանների նախատիպերը ղեռնա նոր քարի դարից հայտնի մեգալիթյան կառույցներն էին՝ միակտուր քարից մենհիրները, դրանց զուգահեռ շարքերը՝ ալինյեմանները*, դրանցով կազմված չրջանները՝ կրոմլեխները, հորիզոնական սալերով ծածկված ուղղահայաց դրված քարասալերը՝ դոլմենները: Սակայն

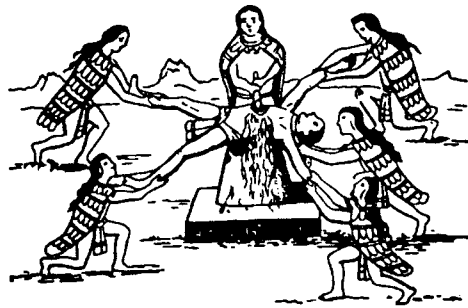
Ընձառյուծի պատկեր կալհրսեսյան կուրգանում գտնված սկյութական ոսկե ճարձանդի վրա

դա ավելի չուտ դեռևս նախաճարտարապետություն էր: Հիմա դրանց կողքին երևան եկան կիկլոպյան կամ անմշակ քարից կառուցված անշաղախ ամրությունները, տաճարները, դամբարանները: Վերջիններս, ինչպես դա հետամտվում է Հին Միջագետքում և Հին եգիպտոսում, անմիջականորեն կապված էին խոշոր առաջնորդների հանդես գալու հետ: Մեծ մասամբ առաջնորդների և ականավոր ռազմիկների հետ է կապված նաև մոնումենտալ քանդակագործության նմուշների՝ մահարձանների երևան գալը:

Արհեստների առանձնացումն ուղեկցվում էր կիրառական արվեստի հրաշալի ծաղկմամբ: Այդ արվեստի լավագույն նմուշները նույնպես ստեղծվում էին առաջնորդների համար: Դրանք զարդարված զգեստներ, ոսկերչական իրեր, թանկարժեք ղենքեր, տնային-կենցաղային և այլ առարկաներ էին: Տարածում ստացան գեղարվեստական իրերի ձուլումը, մետաղի գեղարվեստական դրվագումը (տորետիկա*), դրոշմումը, մետաղե առարկաների ոսկեզօծումը, էմալապատումը, ընդելուզումը թանկարժեք քարերով, սաղափով, ոսկորով, եղջերանյութով և այլն: Մետաղի գեղարվեստական մշակման սկզբնական փուլն արտացոլվում է Հյուսիսարևմտյան հնդկացիների՝ վարպետորեն կռած և տոտեմական նշաններով դրվագված պղնձե թիթեղներում, իսկ ծաղկումը նշանավորվում է սկյութական ու սարմաթական նշանավոր ա-

ռարկաներով, որ զարդարված են մարդկանց, կենդանիների, բույսերի իրապաշտական կամ պայմանական պատկերներով:

Բանավոր ստեղծագործությունը բնութագրվում է այնպիսի նոր ժանրերի ծնունդով, որպիսիք են հերոսական էպոսը, ներբողը, հրաշապատում հեքիաթը: Հերոսական էպոսը, որի արձատներն առնչվում են նախնադարյան առասպելաբանության և նրա հերոսների հետ, հիմնականում արտացոլում է անվերջ պատերազմական իրավիճակը, ռազմական քաջության և փառքի պաշտամունքը: Այդպիսին է մեզ հասած էպիկական-հերոսական համեմատարար նշանավոր ստեղծագործությունների՝ Գիլգամեշի և Ռամայանայի մասին Հին բաբելոնյան ասքերի, Հնգամատյանքի էպիկական հատվածի, Անթարի մասին բեդվինական ավանդությունների, Իլիականի և Ոդիսականի, իուանդական սագաների, փահլևանների մասին թուրք-մոնղոլական քոչվորների պոեմների, կովկասյան լեռնականների մարտական ասքերի հիմնական բովանդակությունը: Փառաանման ժանրի «փոքր ձևեր» էին աստվածներին, առաջնորդներին, մեծ զորավարներին, պատվարժան Հյուրերին և այլոց ձոնված ու նրանց գովերգող ներբողները: Այդպիսի ձոններ էին նաև այն ներբողները, որ դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի բարքերի համաձայն առաջնորդները ձոնում էին սեփական անձին հրապարակային ելույթների ժամանակ: Հասարակ ժողովրդին մնում էր ինքնահաստատման փորձերը և սոցիալական արդարության վերականգնման երազանքներն արտացոլել հրաշապատում հեքիաթներում: Դրանց սյուժետային հիմքը պատմությունն է հասարակ, սովորաբար ընչազուրկ և հալածված մարդու մասին, որին, սակայն, կախարդական ուժերի օգնությամբ հաջողվում է հաղթահարել բոլոր դժվարությունները և ստանալ արժանի պարգևը: Մելանեդիացիների, Հյուսիսամերիկյան հնդկացիների և սիրիլյան Հին ասիացիների մոտ այդ հերոսը ներկայանում է սոցիալական վերնախավի անարդարությունից տառապող, բայց անպայմանորեն հաղթանակի հասնող «խեղճ որբուկի» կերպարով: Այսպիսով, եթե հերոսական էպոսում գերակշռում է դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանի գործընթացների ազնվականական գնահատականը, ապա հրաշապատում հեքիաթներում դրան հակադրվում է այդ գործընթացների ժողովրդական արժեքավորումը:

Մարդու զոհաբերումը Հին Մեքսիկայում

Հավատը, որն առավել հայտնի է նագուալիզմ* (Հավատ անձնական հովանավորի նկատմամբ) անունով: Անցումը հայրիշխանության ուղեկցվում էր ընտանեկան, պատրոնիմիական և տոհմական տղամարդ հովանավոր-նախնիների մասին պատկերացումների ծագումով, որոնք դառնում էին հարգանքի, երկրպագության առարկա: Մայրատոհմական կազմակերպությունը պահպանած որոշ հասարակություններում, մասնավորապես միկրոնեգիացիների և քիասիների մեջ զարգանում էր կանացի նախնիների նույնանման պաշտամունքը:

Երկրագործության և անասնապահության տարածումով հաստատվեցին նախնադարյան հարեանական համայնքին բնորոշ պտղաբերության պաշտամունքները: Դրանց հատկանշական են էրոտիկ ծեսերը և մարդկանց զոհաբերությունները, որոնք խորհրդանշում էին մարդու սեռական կարողությունների փոխանցումը հողին և կապված էին երկրագործական շրջանառությամբ պայմանավորված մեռնող և հարություն առնող ոգիների պաշտամունքի հետ: Սրանից են սկիզբ առնում Հին աշխարհի շատ աստվածներ՝ եգիպտական Օզիրիսը և բաբելոնյան Դումուզին, փյունիկյան Ադոնիսը և թրակիա-հունական Դիոնիսը, ինչպես նաև քրիստոնեության կենտրոնական կերպարը Քրիստոսը: Ցեղային կազմակերպության ամրապնդմամբ և ցեղերի միավորմամբ տարածվեց ցեղային այն հովանավորների պաշտամունքը, որոնց

մեջ միահյուսվել էին մարմնավորված բնության երևույթների, ձեռնադրման հովանավոր ոգիների, ռազմական հովանավորների և այլոց բնորոշ գծերը:

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանին հատկապես բնորոշ է տղամարդկանց կամ գաղտնի միությունների ոգիների և ցեղային առաջնորդների պաշտամունքը: Առաջիններն ընկալվում էին նախնիների տեսքով, իրեն միության անդամների պահպաններ և մնացյալ բոլորին հալածողներ: Երկրորդները, եթե սրբագործված առաջնորդներ էին, պաշտամունքի օբյեկտ էին դառնում դեռևս կենդանության օրոք: Նրանց գնահատում էին որպես ցեղի բարօրության կրողներ, որոնք կարող էին հաղթահարել բնության երևույթները, ապահովել առատ բերքը, անասունների բազմացումը, ռազմական հաջողությունը: Նրանք նաև ապահովում էին սոցիալական ներդաշնակությունը, սեփականությունը հայտարարելով անձեռնմխելի և սրբագործելով կաստայական ու այլ կարգի անհավասարությունը: Մահից հետո նրանք վերածվում էին իրենց ցեղին, առաջին հերթին իրենց սերունդներին և ժառանգորդներին օժանդակող ոգիների: Սրբագործված ոգիների պաշտամունքն անմիջականորեն վերափոխվում էր այնպիսի սրբազան տիրակալների պաշտամունքի, որպիսիք Հին եգիպտական փարավոններն էին: Սակայն դեռևս լինում էին դեպքեր, երբ ակնկալիքները չարդարացրած կամ վերահաս ծերության պատճառով հեղինակությունը կորցրած ավագին հեռացնում կամ սպանում էին:

Ինչպես և ինքը՝ դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանը, այնպես էլ նրան յուրահատուկ կրոնական պատկերացումներն ու պաշտամունքները էկլեկտիկ (համադրական, համաձայնողական) բնույթ ունեին: Նրանք փոխհյուսվում և համադրվում էին, ստեղծելով միաժամանակ ընտանեկան-տոհմական և ցեղային հովանավորների, գյուղատնտեսական և տիեզերական ոգիների, գաղտնի միությունների ահաբեկող ոգիների և սրբազան լուսապսակով օժտված առաջնորդների պաշտամունքներ: Սակայն աստիճանաբար հանդես էր գալիս պաշտամունքի օբյեկտների աստիճանակարգությունը, սկսած սովորական ոգիներից մինչև հատկապես ամենակարող աստվածությունները և դրանց երկրպագությունը՝ բազմաստվածությունը (պոլիթեիզմ*): Տիեզերական, բնության երևույթների, պտղաբերության, պատերազմի և այլ աստվածությունները նույնպես ստեղծում էին որոշակի աստիճանակարգու-

Թյուն, որը. պայմանավորված ռազմական ակտիվության մեծացմամբ, առավել հաճախ զլխավորում էին պատերազմի աստվածությունները:

Պաշտամունքի զարգացմամբ ու բարդացմամբ հանդես եկավ նրա սպասավորների մի նոր, հատուկ խավ՝ քրմությունը: Եթե նախկինում պաշտամունքը սպասավորելու ունակ էին համարվում բոլորը կամ, ծայրահեղ դեպքում, կոլեկտիվի մեծամասնությունը, և՛ համապատասխան ֆունկցիաները կատարում էին խմբի առաջատարները զուտ որպես ներկայացուցիչներ, ապա հիմա այդ ունակությունները վերագրվում էին միայն որոշակի անձանց, որոնք համարվում էին ուժեղ հովանավոր-նախնինների կողմից օժանդակվող հրաչագործ որակների, գաղտնի գիտելիքների կրողներ: Այդ առնչությամբ նույնիսկ զարգացում ապրեց կրոնի յուրահատուկ մի ձև շամանությունը*, երբ առանձնացան որոշակի անձինք՝ շամանները, որոնց վերագրվում էր իրեն ինքնամոռացության, էքստազի հասցնելու ճանապարհով ոգիների հետ անմիջական շփման կարողություն: Պաշտամունքի սպասավորները կարող էին մենատիրել ոչ միայն կրոնական ֆունկցիաները, այլև որոշ օգտակար գիտելիքներ, գեղարվեստական գործունեության ձևեր, երիտասարդ սերնդի ուսուցումը, ավանդույթների մեկնաբանումը, դատավարությունը: Երբեմն քրմերի աստիճանակարգը զլխավորում էր գերագույն քուրմ դարձող առաջնորդը, այլ դեպքերում նրանք մեկուսանում էին առանձին խավի մեջ և մրցակցում էին աշխարհիկ իշխանության հետ: Սակայն, ելնելով դարաշրջանի ընդհանուր ձգտումներից, նրանք իրենց դիրքը միշտ օգտագործում էին հարստանալու նպատակով. համագործակցում էին սոցիալական վերնախավի մյուս շերտերի հետ և կրոնը դարձնում էին հասարակ ժողովրդի, չքավորության, ստրուկների մխիթարանքի և ահաբեկման միջոց: Այդ դարաշրջանում կրոնական գործունեությունը նպաստում էր քաղաքական իշխանության կայացմանը: Արևմտյան գիտական գրականության մեջ նույնիսկ լայն շրջանառության մեջ է մտել պետության ծագումը անմիջականորեն կրոնական անձերի սրբազնացման հետ կապելու տեսությունը: Իրականում, ինչպես մենք տեսանք, իշխանության սրբազնացումն այդ գործընթացի ձևավորման հաճախակի հանդիպող, բայց ոչ միակ հնարավոր եղանակն էր:

Դասակարգերի ձևավորման դարաշրջանում կրոնն առաջին

անգամը լինելով, դարձավ ոչ միայն կեղծ աշխարհընկալման եղանակ, այլև շահագործվող զանգվածների վրա գաղափարական ազդեցության միջոց:

□ ՄՏԱՎՈՐ ԱՇԽԱՏԱՆՔԻ ԱՌԱՆՁՆԱՑՈՒՄԸ

Ուսումնասիրվող դարաշրջանում հոգևոր մշակույթի զարգացմանը նպաստում էր մասնագիտացված մտավոր աշխատանքի առանձնացումը: Դրա հիմքերը դրվեցին կազմակերպչական-կառավարչական, քրմական և զորավարական գործունեության առանձնացումով, որով զբաղվողները տնտեսական ու սոցիալական կյանքի բարդացմանը համընթաց, սկզբում մասնակիորեն, իսկ հետագայում նաև ամբողջապես, ազատվում էին արադրությանը անմիջապես մասնակցելուց: Մտավոր և ֆիզիկական աշխատանքների առանձնացումն անրնդհատ խորանում էր, ընդգրկելով հոգևոր կյանքի մասնագիտացվող նորանոր ոլորտներ: Մասնագիտացված մտավորականներ էին դառնում նշանավոր երգիչները, ասացողները, պարողները, թատերականացված դիցաբանական ներկայացումներ բեմադրողները, կիրառական և գեղանկարչական արվեստի զանազան բնագավառների փառաբանված վարպետները, ավանդույթների և տոհմաբանության գիտականները, հեքիմները և այլոք: Նրանք սովորաբար սպասարկում էին մարդկանց մեծ խմբերի և աշխատանքի դիմաց վարձատրվում էին մթերքով, ապրանքներով և պարգունակ դրամով: Վերջիններս հիմնականում աշխատում էին տոհմացեղային ավագանու համար, և չատեր էլ ապրում էին առաջնորդների հաշվին: Օրինակ՝ զուլուսների գերագույն առաջնորդների արքունիքում իմրոնգները, որոնք լինելով միաժամանակ ծաղրածուներ, երգիչներ և ճարտասաններ, պարտավոր էին փառաբանել իրենց տերերին և վարկարեկել թշնամիներին, Գալլիայի կելտերի նշանավոր զորահրամանատարների մոտ ծառայում էին երգիչներ և երաժիշտներ, որոնք իրենց արվեստով ոգեշնչում էին մարտի մեկնող ռազմիկներին: Իր հեղինակությունն ու իշխանությունն ամրապնդելու նպատակով սոցիալական ավագանին տաղանդավոր նկարիչների, տոհմաբանների և այլ մասնագետների կարիք ուներ, այդ պատճառով էլ ոչ միայն վարձատրում, այլև հովանավորում և ըստ ամենայնի խթանում էր նրանց գոր-

Հնդկացի դատավոր: Սև ոտքերի ցեղ (Հյուսիսային Ամերիկա)

ծունեությունը: Այդ մասնագետներն, իրենց հերթին, չահագրգռված էին սոցիալական ավագանու հետ համագործակցմամբ, որովհետև ավագանին նրանց ապահովում էր նյութապես, առավել լայն հնարավորություններ էր ընձեռում իրենց կարողությունները ցուցադրելու, հռչակ ձեռք բերելու համար: Դրա հետևանքով նրանցից չատերը դառնում էին առաջնորդների, զորավարների, քրմերի, գաղտնի միությունների ղեկավարների պնակալեզները: Կային նաև այնպիսի, գերազանցապես թափառաշրջիկ մասնագետներ, որոնք իրենց գործունեությունը նվիրում էին հա-

սարակ ժողովրդի պահանջմունքների բավարարմանը: Նրանք իրենց վարպետությունը գործադրում էին զարգացող շահագործումը և հարածուն կամայականությունները դիմագրավելու համար: Սակայն ինչպիսին էլ լինեին այդ հնագույն մտավորականության կողմնորոշումը, մասնագիտացված մտավոր աշխատանքի առանձնացումը, ինչպես և մասնագիտացման մյուս ձևերը, հսկայական չափով նպաստում էր հոգևոր մշակույթի զարգացմանն ու հարստացմանը:

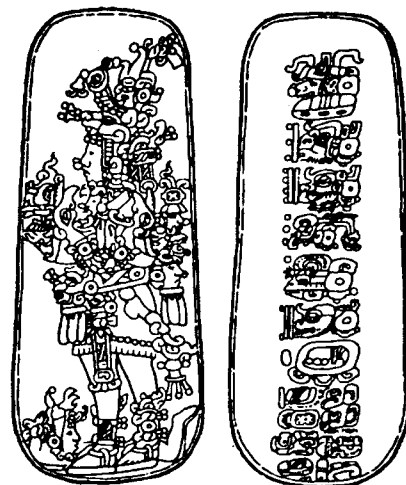
□ ՆԱԽԱԳՐԻՑ ԱՆՑՈՒՄԸ ԳՐԻՆ

Նախնադարյան մարդկության հոգևոր մշակույթի կարևորագույն նվաճումը ձայնային ինֆորմացիայի գրաֆիկական (գծանկարչական) եղանակով ամրագրման միջոցի՝ գրի ստեղծումն էր: Իսկական, կարգավորված գրի առաջացումը, որպես կանոն, տեղի էր ունենում հաղորդման միայն ընդհանուր իմաստն արտահայտող

պատկերազրական «նախագրի» զաղափարագրությունը (իդեոգրաֆիա*) կամ բառագրությունը (լոգոգրաֆիա*) աստիճանարար փոխարինվելու ուղիով: Վերջինում հստակորեն սահմանակարգված նշաններն արտահայտում էին առանձին բառեր կամ, ինչպես ժամանակակից ուրուսներում, նրանց հատուկ իմաստ ունեցող վանկեր: Գաղափարագրերից հետագայում ծագեցին առավել զարգացած վանկային կամ ձայնատառային (այբերանական) գրության համակարգերը, որոնք համարյա թե ամբողջությամբ զուրկ էին նախասկզբնական գրի պատկերային բնույթից: Զարգացման այդպիսի ուղի է անցել չուներների, եգիպտացիների, կրետեցիների, ճապոնացիների և ուրիշ շատ ժողովուրդների այսպես կոչված հիերոգլիֆային* գիրը: Գաղափարագրությունը պահպանվեց միայն Չինաստանում:

Սկսած Մորգանից, կարգավորված գրի առաջացումը դիտարկում են իրեն նախնադարից քաղաքակրթությանն անցման հայտանիշ: Եվ իրոք, մշակութային այդ ձեռքբերումը սերտորեն կապված է ձևավորվող դասակարգային հասարակությունների և կազմավորվող պետությունների պահանջմունքների հետ, որոնք զգում էին վարչական, տնտեսական և վիճակագրական տեղեկատվության ճշգրիտ գրառման, պաշտոնական և գործ-

նական գրագրության, իրավական նորմերի, կրոնական ծեսերի, տիրակալների գործունեության և պատմական այլ իրադարձությունների գրանցման կարիքը: Միաժամանակ, եթե ոչ դասակարգային, ապա նախադասակարգային հասարակության մեջ կարող էր հանդես գալ գրի հետ առնչվող մարդկանց խումբը: Ի տարբերություն բոլորին մատչելի պարզունակ պատկերագրության, ծայրահեղորեն բարդ գաղափարագրությունը (օրինակ՝ չումերական գիրը ենթադրում էր մոտ 1000 նշանի իմացություն)

Մայաների հնագույն հիերոգլիֆային արձանագրություն: Լեյդենյան աղյուսակ

պահանջում էր հատուկ տեական ուսուցում և անմատչելի էր բնակչության լայն խավերին: Ավելին, նրա պահապանները (հաճախ, հավանական է նաև ստեղծողները), քրմերը գիրը սկզբնական ժամանակաշրջանում պահպանում էին որպես խստագույն գաղտնիք և չընկալում էին գերբնականության լուսապսակով: Բազմաթիվ վաղ դասակարգային հասարակություններում գիրը քրմերի և ավագանու արտոնությունն էր: Սակայն, թեկուզ և ընտրյալների ձեռքերում, գիրը դարձավ գիտելիքների կուտակման ու փոխանցման և մշակույթի զարգացման նոր, հզորագույն միջոց:

Քաղաքապետական հնագույն համակարգերը հանդես եկան մ.թ.ա. չորրորդ հազարամյակում, Շումերում ու Եգիպտոսում: Դրանք որոշ նմանություն ունեն միմյանց և Հին Աշխարհի մյուս, մասնավորապես նախահնդկական և կրետե-մինոսյան, գաղափարազրական համակարգերի հետ: Այդ պատճառով էլ դիֆուզիոնիստ ուսումնասիրողները գտնում են, որ գաղափարազրությունը ծագել է մեկ տեղում, ամենից առաջ՝ Շումերում, և այնտեղից տարածվել է քաղաքակրթության մյուս օջախները: Սակայն գրության ծագման կոնվերգենտ* (զուգամետ) տեսության կողմնակիցներն այդ նմանությունը բացատրում են գաղափարազրություն արտացոլված արտաքին աշխարհի ոեալ առարկաների, օրինակ մարդկանց, մարդկային մարմնի մասերի, կենդանիների նմանությամբ: Օրինակ՝ «ցուլ» հասկացությունը, որ վերարտադրվում էր նրա գլխի սխեմատիկ պատկերմամբ, շատ նման ձևով էր գրանցվում ոչ միայն Հին Աշխարհի զանազան գաղափարազրական համակարգերում, այլև Ամերիկայի զարգացած պատկերազրության մեջ: Կարելի է ենթադրել, որ հնագույն քաղաքակրթության, ծայրահեղ դեպքում մի քանի կենտրոններում՝ Շումերում, Եգիպտոսում, Չինաստանում, Կենտրոնական Ամերիկայում գիրը ծագել է զուգամետ ձևով, այդ վայրերում դասակարգերի ու պետության հանդես գալու նախաշեմին: Այլ դեպքերում այդ սահմանագիծն անցնող ժողովուրդները գիրը փոխառել են հարևան ժողովուրդներից: Դա կողմնակիորեն ապացուցվում է նրանով, որ որոշ ժողովուրդներ (օրինակ՝ Արևադարձային Աֆրիկայում, Հյուսիսային Կովկասում) դասակարգային հասարակության դարաշրջանն էին անցնում առանց գրի և այն փոխառնում էին հարևաններից արդեն պարզունակ պետականության պայմաններում:

ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ավելի քան 5 հազար տարի առաջ սկսեցին կազմավորվել սկզբում հին, իսկ հետագայում միջնադարյան քաղաքակրթությունները: Չորրորդ հազարամյակի վերջում դասակարգային հասարակություններ ստեղծվեցին Եգիպտոսում և Միջագետքում, երրորդ հազարամյակի կեսերին՝ Հնդկաստանում, երկրորդ հազարամյակում՝ էգեյան ծովի ավազանում, Փոքր Ասիայում, Փյունիկիայում, Հարավային Արաբիայում, Չինաստանում, մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակում և մ.թ. 1-ին հազարամյակում՝ Հին Աշխարհի տարածքի մեծ մասում, Կենտրոնական և Հարավային Ամերիկայում: Համաշխարհային-պատմական գործընթացի պարբերացման հանգստից արդեն առաջին քաղաքակրթությունների հանդես գալը նշանավորում էր մարդկության նախնադարի պատմության ավարտը և դասակարգային պատմության սկիզբը: Սակայն դասակարգերի ձևավորման փուլը չթևակոխած բազմաթիվ առանձին

երկրներին և ժողովուրդներին պատմությունն տեսանկյունից դա ընդամենը մարդկության ապոպոլիտեական (մինչև առաջին քաղաքակրթությունները գոյություն ունեցած նախնադարյան հասարակություններ) պատմության ավարտը և սինպոլիտեական (առաջին քաղաքակրթությունների երևան գալուց հետո էլ իրենց գոյությունը պահպանող նախնադարյան հասարակությունների) պատմության սկիզբն է: Ավելին, նույնիսկ այն ժողովուրդների մեջ ու երկրներում, որոնք արդեն հատել էին այդ սահմանագիծը, դեռևս երկար ժամանակ պահպանվում էին նախնադարյան համայնական հասարակարգի մնացորդային երևույթները: Այդ պատճառով էլ քաղաքակրթությունների դարաշրջանում նախնադարի ժառանգությունն ընդունված է դիտարկել երկու հայեցակետով, առաջին՝ դասակարգային հասարակությունների աստիճանաբար նեղացող ծայրամասերում և երկրորդ՝ այդ նույն հասարակությունների կառուցվածքում:

§ 1. ԴԱՍԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԾԱՅՐԱՄԱՍԵՐԸ

□ ՆԱԽՆԱԴԱՐՅԱՆ ԾԱՅՐԱՄԱՍԵՐԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԵՓՈՒՄՆԵՐԸ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՏ

Գրեթե մինչև մ.թ. առաջին հազարամյակի երկրորդ կեսը, որի ընթացքում հանդես եկավ ֆեոդալական պետությունների մեծ մասը, նախնադարյան ծայրամասերը իրենց չափերով մեծապես գերազանցում էին հնագույն քաղաքակրթությունների օջախները: Սակայն դրանից հետո էլ այն բավականաչափ ընդարձակ էր: Հին Աշխարհում այդ տարածքների մեջ էին մտնում ողջ Արևելական, Ենթաարևելական և Աֆրոասիայի արևադարձային անտառների համարյա ողջ գոտին, չխոսելով արդեն առանձին դժվարամատչելի լեռնային և անապատային շրջանների մասին: Նոր Աշխարհը, բացառությամբ Կենտրոնական Ամերիկայի և Անդյան բարձրավանդակի համեմատաբար ոչ մեծ շրջանի հնագույն քաղաքակրթությունների, ամբողջությամբ մտնում էր այդ տարածքի մեջ: Ամբողջությամբ կամ համարյա թե ամբողջությամբ նրանց էր պատկանում Նորագույն Աշխարհը, որտեղ կասկածի տակ են մնում միայն

Հավայան կղզիները: Եվրոպական գաղութացման նախօրեին դասակարգային հասարակությունն այստեղ արդեն ակտիվորեն ձևավորվում էր, թեև վերջնականապես կազմավորվեց միայն եվրոպացիների հետ չփումների մեջ մտնելուց հետո:

Մարդկության նշանակալից մասի մոտ նախնադարյան հասարակարգի նման ընդարձակ ու տևական գոյությունն այն դեպքում, երբ մյուս մասն արդեն թևակոխել էր քաղաքակրթության փուլը, պայմանավորված էր համաշխարհային-պատմական գործընթացի անհավասարաչափությամբ: Տվյալ դեպքում ինչո՞ւ էր պայմանավորված այդ անհավասարաչափությունը: Ըստ երևույթին, նախ և առաջ օյկումենի ծայրամասերի յուրացման տևական ընթացքով: Հին Աշխարհի կենտրոնական մասում, մարդկության պատմական նախահայրենիքում մնացած ցեղերը և Ամերիկյան, Օվկիանիան, Ավստրալիան բնակեցրած ցեղերը հայտնվել էին անհավասար պայմաններում: Այն դեպքում, երբ առաջինները զարգանում էին համեմատաբար բնականոն տեմպերով, երկրորդներն ստիպված էին դարերով չափվող ժամանակ ծախսել միայն տարարնակեցման և նոր բնական միջավայրին հարմարվելու համար: Աննպաստ իրավիճակում էին հայտնվել նաև Հին Աշխարհի այն ցեղերը, որոնք արտադրվել էին անբարենպաստ բնական պայմանների մեջ՝ արևադարձային ջունգլիներ, անապատներ և կիսաանապատներ, Արևելյան և Ենթաարևելական, այսինքն երկրագործության համար ոչ պիտանի, բնտանիացման համար պիտանի կենդանիներից զուրկ, հանքային դյուրամատչելի հարստություններ չունեցող տարածքներ:

Հետագայում օյկումենի ծայրամասային, մեկուսացված և դժվարամատչելի մասերում բնակվող ցեղերի մշակութային զարգացման վրա խստորեն անդրադարձան մեկուսացման պայմանները, և, ինչպես միմյանց միջև, այնպես էլ հատկապես առավել զարգացած ցեղերի հետ չփումների բացակայությունը կամ պակասը:

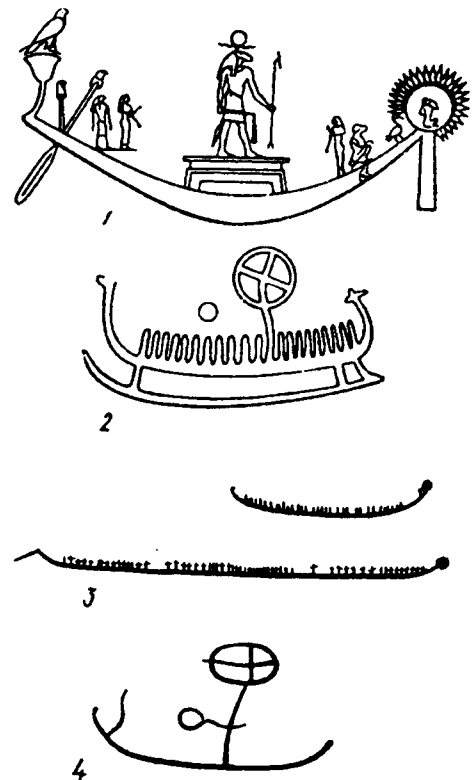
Դասակարգային հասարակությունների տարածքի աստիճանական ընդարձակումը հանգեցնում էր այդ մեկուսացման հետըզհետե թուլացմանը: Քաղաքակրթությունները և նրանց նախնադարյան ծայրամասերը մտան չփման մեջ, որ պայմանավորեց ծայրամասերի և չփումների տարբեր տեսակների առաջացումը: Դրանք չատ բանում սկզբունքորեն տարբերվում էին համաշխարհային պատմության իրար փոխարինող փուլերում:

Քաղաքակրթությունների նկատմամբ նախնադարյան ծայրամասերի զրաված դիրքին համապատասխան, առաջացան մոտակա և հեռավոր ծայրամասերը: Դրանցից առաջիններն անմիջապես սահմանակցում էին քաղաքակրթություններին, մյուսները դրանց հետ չփվում էին մոտակա ծայրամասերի միջոցով, միջնորդավորված ձևով: Առաջինները դարգանում էին արագորեն, երկրորդները դանդաղ: Արդյունքում առաջացան դարգացած և հետամնաց նախնադարյան ծայրամասեր: Մինպոլիտեական հասարակությունները դասակարգային հասարակությունների նկատմամբ ունեցած դիրքով տարբերակվեցին նաև արտաքին (քաղաքակրթության սահմաններից դուրս գտնվող) և ներքին (այդ արեալի սահմաններում) նախնադարյան ծայրամասերի: Սակայն լինում էր նաև այնպես, որ մերձակա ծայրամասերը ուղղմական ուժով իրենց էին ենթարկում հարևան դասակարգային հասարակություններին: Այդ դեպքում առաջանում էին երկրորդային նախնադարյան ծայրամասեր, որոնք գոյատևում էին այնքան ժամանակ, մինչև նվաճողներն իրենք, նվաճվածների ազդեցության ներքո վերափոխվում էին դասակարգային հասարակությունների: Նման իրադրություններ պատմությունն ընթացքում ստեղծվել են հաճախ, որպես «բարբարոսական» նվաճումների պարտադիր հետևանք:

Քաղաքակրթությունների և սինպոլիտեական հասարակու-
թյունների միջև չփումներն ամենից առաջ տարբերակվում են
դրանց իրականացման եղանակներով: Դրանք լինում էին անմի-
ջական և միջնորդավորված, միակողմանի և երկկողմ, խաղաղ և
ռազմական: Անմիջական չփումներ հաստատվում էին մերձավոր
ծայրամասերի միջև, միջնորդավորված չփումները՝ հեռավորների
միջոցով: Միակողմանի չփումները ենթադրում էին միայն ազ-
դեցություն, իսկ երկկողմ կամ փոխադարձ չփումները փոխազ-
դեցություն: Ուռաջին կարգի չփումներն ավելի հաճախ տեղի էին
ունենում չփվող հասարակությունների դարգացման ղզալի տար-
բերությունների պայմաններում, օրինակ՝ մի կողմից քաղաքակրթ-
թյունի փուլում գտնվող, մյուս կողմից՝ որսորդների և հավաքող-
ների ցեղերի միջև: Երկրորդ կարգի չփումներն ավելի բնորոշ էին
իրենց զարգացմամբ մերձակա հասարակություններին, օրինակ
վաղ դասակարգային և նրանց հարևան «բարբարոսական» հասա-
րակություններին, թեև հայտնի են նաև այլ ձևեր: Ընդհանուր
առմամբ, քաղաքակրթությունների և սինպոլիտեական հասարա-

կուլթյունների հարաբերու-
թյունները միշտ էլ անհամա-
չափ էին այն առումով, որ
դասակարգային քաղաքա-
կրթություն կենտրոնների
ազդեցությունը նախնադար-
յան ծայրամասերի վրա ան-
համեմատ ավելին էր, քան
ընդհակառակը: Ոնգազ
չփումների հիմնական ձևերն
էին առևտրափոխանակային,
միգրացիոն և ներթափանց-
ման (ինֆիլտրացիոն), այ-
սինքն՝ ոչ մեծ, նաև էլիտար
կամ ղանգվածային խմբերի
աստիճանական ընակեցումը
հարևանների տարածքում,
չփոփոգ հասարակություննե-
րի վերնախավի մակարդա-
կով: Ռազմական ոլորտում
առկա էին ռազմակողոպտ-
չական և ռազմանվաճողա-
կան չփումները, թեև դրանք
հաճախ հստակ չէին տար-
բերվում:

Ամենադյուրին և լայնորեն տարածված շփումներն, ըստ երևույթին, տնտեսական փոխհարաբերություններն էին: Դրանց միջոցով էլ, կական բաժանումը և, որոշ դեպքերում, նոր տնտեսա-մշակութային Այդպես էր, օրինակ, մ.թ.ա. I հազարամյակում, որտեղ քարավանային ճանապարհներից մեկը, Նախապատմական ճանապարհը, կապում էր Եվրոպայի հարավարևելյան հատվածը հյուսիսարևելյան հատվածի հետ:

Արեգակնային նավակի պատկերների համեմատությունը: 1- եգիպտոս, Դենդերյան տաճար, 2 - ժայռապատկերներ Շվեդիայում, 3 - Կոբխտան, 4 - Սմոլյանկա, Ուստ Կամենոգորսկի մոտ

ների միջոցով տարածվում էին բոլոր կարևորագույն տեխնիկական և տեխնոլոգիական նվաճումները, որոնք Հասարակությունները փոխառնում էին միմյանցից՝ խեցեղենի արտադրությունը և մետաղագործությունը, անվավոր և առաջաստային փոխադրամիջոցները և այլն։ Քաղաքակրթությունների հետ տնտեսական կապերը մեծ չափով նպաստում էին սինպոլիտեական Հասարակությունների տնտեսական զարգացմանը։ Այսպես, օրինակ, Հնագիտորեն ապացուցված է, որ Էգեյան ծովի ավազանի ցեղերը, որպես բրոնզի ձուլման համար հումքի մատակարարներ, ներքաշված լինելով մերձավորարևելյան հնագույն քաղաքակրթությունների ոլորտը, հետագայում իրենք զարգացրին բրոնզի ձուլումը և, իրենց հերթին, հումքի մատակարարներ դարձրին կենտրոնական Եվրոպայի ցեղերին։ Սակայն հնարավոր էին նաև բացառություններ։ Օրինակ՝ միջնադարյան Սուդանում ոսկու և ստրուկների մեծաքանակ արտահանումը հանգեցրեց տնտեսական գործունեության լճացած ձևերի պահպանման։ Հարավի հետ Սիրիի ժողովուրդների մորթեղենի առևտուրն արագացրեց ապրանքային հարաբերությունների ներթափանցումը տնտեսության մեջ, որը, սակայն, չուղեկցվեց արտադրողական ուժերի աճով։

Ի տարբերություն դրա, սոցիալական ոլորտի չփոփոխման ու դրանց հետ կապված ազդեցությունները խոչընդոտվում էին սոցիալական ուղղակի կրկնօրինակման անհնարինությամբ։ Օրինակ՝ հույներն ու հռոմեացիները ստրկավաճառության ոլորտն ընդգրկեցին իրենց մերձակա նախնադարյան ծայրամասերի ցեղերի մեծ մասին, սակայն վերջիններիս մեջ զարգացան ստրկատիրության ոչ թե անտիկ, արտադրողական, այլ տնային ձևերը։ Միաժամանակ, Հասարակական կարգում այն փոփոխությունները, որոնց հանգեցնում էին ղոնոր Հասարակությունների ազդեցությունները, այդ ոլորտում չփոփոխեցին շատ հաճախ դարձնում էին ներգործուն, ընդ որում, հատկապես այն ժամանակ, երբ դրանք ուղեկցվում էին բնակչության միգրացիաներով կամ պատերազմներով։ Այդպիսի չփոփոխումները նշանակալից դեր խաղացին, օրինակ, կաստայական կարգերի սահմանման դեպքում այնտեղ, ուր դրանք հանդես եկան զարգացման տարբեր մակարդակ ունեցող էթնիկական ընդհանրությունների, փոխչփոփոխումների պայմաններում, որի առավել բնորոշ օրինակը Հին Հնդկաստանն է։ Դրանք մեծ նշանակություն կարող էին ունենալ նաև, ասենք, քաղաքակրթությունների և սինպոլի-

տեական հասարակությունների միջև տեական ռազմական առճակատման ժամանակ, ռազմացեղային գործունեության կամ ռազմական հիերարխիայի զարգացման գործում, ինչպես այդ տեղի ունեցավ Հին կելտերի, գերմանների, սլավոնների, արարների դեպքում։ Կաստայական կարգերի բերված օրինակն արդեն ցույց է տալիս, որ սոցիալական ոլորտի փոխառնությունները միշտ էլ, որ նպաստում էին սինպոլիտեական հասարակությունների առաջընթաց զարգացմանը։

Վերնաշենքային կառույցների և հատկապես նրանց վերին խավերի հարաբերական ինքնուրույնության հետևանքով առավել մեծ հնարավորություններ էին բացվում հոգևոր-գաղափարական շփումների և դրանց հետևանքների բնագավառում։ Դա ցայտուն կերպով երևում է առասպելաբանության և կրոնի օրինակով։ Հայտնի է, որ եգիպտական արեգակնային նավակի՝ Արեգակի չրջապտույտի խորհրդանշանի պատկերը հայտնաբերվել է Անդրկովկասի, Հարավային Շվեդիայի, Կարելիայի և սիրիլյան շատ գետերի, ընդհուպ մինչև Ամուրը, առափնյա ժայռապատկերներում, ինչը վկայում է Եվրասիայի հսկայածավալ տարածքներում առասպելաբանական մոտիվների միգրացիայի մասին։ Միջնադարում այնպիսի համաշխարհային կրոններ, որպիսիք են քրիստոնեությունը, իսլամը, բուդդայականությունը և հինդուիզմը, տարածվեցին քաղաքակրթությունների մերձակա և հեռակա ծայրամասներում և նույնիսկ արտացոլվեցին այդ ժողովուրդների հասարակական և ընտանեկան-կենցաղային հարաբերություններում։ Օրինակ՝ Սահարայի տուարեզների մեջ իսլամի տարածմանը ղուզընթաց առաջացավ այդ պաշտամունքի սպասավորների յուրահատուկ դասը։ Միաժամանակ, հոգևոր-գաղափարախոսական ոլորտի շատ փոխառնություններ՝ ճաշակը, կիրառական արվեստի չքնդ նմուշները, նրբեմն նաև՝ գիրը, առավել զարգացած սինպոլիտեական հասարակությունների սոցիալական վերնախավին էին փոխանցվում գլխավորապես էլիտար չփոփոխումների միջոցով։ Ընդհանուր առմամբ այդ ոլորտի փոխազդեցությունները նպաստում էին սինպոլիտեական հասարակությունների մշակութային զարգացմանը, թեև կային նաև բացառություններ։ Վերջինիս ամենաակնառու օրինակը, թերևս, հունական գաղութարարների ազդեցության ներքո հարեցողության տարածումն էր Բոսփորի բնակիչների միջավայրում։

□ **ՆԱԽՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՄԱՇՈՒՐ-
ՀԱՅԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՓՈԽԼԵՐՈՒՄ**

Քաղաքակրթությունների և նրանց նախնադարյան հասարակարգով ապրող ծայրամասների փոխազդեցություններն իրենց առանձնահատկություններն ունենին համաշխարհային պատմության հիմնական փուլերից յուրաքանչյուրում: Առաջին քաղաքակրթությունները Հին Արևելքի, Միջերկրակայքի, Կենտրոնական Ամերիկայի, Անդյան բարձրավանդակի վաղ դասակարգային հասարակությունները, որոնք սինպոլիտեական հասարակությունների միայն փոքր մասն էին, և նրանց զարգացման մակարդակը քիչ էր տարբերվում ծայրամասային նախնադարյան առավել զարգացած հասարակությունների մշակութային մակարդակից: Այդ պարագան դուրին էր զարձնում փոխշփումները նրանց, ինչպես նաև մերձակա ծայրամասների միջոցով ավելի հեռավոր հարևանների միջև: Բայց կողմերի համար այդ շփումների ազդեցությունը նույնը չէր: Վաղ դասակարգային հասարակությունները լայնորեն չահագործում էին իրենց նախնադարյան հարևաններին, սկսած անհամարժեք փոխանակումից մինչև ուղղակի ստրկացումը: Այնուհանդերձ, գերակշռում էին ռազմական կողոպուտը, ռազմատուգանքը և հարկը: Այդ ամենը հարստացնում էր տիրապետող դասակարգին, սակայն արտաքին չահագործման ընդլայնումը (ինչպես միշտ, ներքին չահագործման հաշվին) չէր կարող չարգելակել վաղ դասակարգային հասարակությունների հախուռն զարգացումը: Այդ առումով հատկանշական է, որ առաջավորասիական քաղաքակրթությունների զարգացումն արագացավ մ.թ.ա. 2-1 հազարամյակներում, այսինքն, երբ նրանք սկսեցին անմիջականորեն սահմանակցել ոչ այնքան սինպոլիտեական հասարակությունների, որքան միմյանց հետ: Իհարկե, նման հետևանքներ կարող էր հարուցել նաև սինպոլիտեական հասարակությունների չահագործումն ավելի զարգացած դասակարգային հասարակությունների կողմից, սակայն, ինչպես և առավել զարգացած, վերջիններս ավելի դուրին էին հաղթահարում արտաքին չահագործողական հարաբերությունների առաջ բերած ստվերային երևույթները: Նախնադարյան մերձավոր ծայրամասերն, իրենց հերթին, ոչ միայն տուժում էին վաղ քաղաքակրթությունների հարևանությունից, այլև ստանում էին զարգացման ազդակներ: Պաշտպանության նկատառումներով

սինպոլիտեական հասարակություններն ամրապնդում էին իրենց համեմատաբար ամորֆ պոտենտար կազմակերպությունները ցեղային և վերցեղային մակարդակներով և հաճախ իրենք էին անցնում հակահարձակման, նվաճելով վաղ քաղաքակրթությունները: Մասնավորապես, այդպես մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակում պղնձաքարի դարաշրջան ապրող ցեղերը ոչնչացրին Հինդուստանի Սարապալի մշակույթի Հուշարաթյան ճյուղը, իսկ մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակի կեսերին չիչմեկների որսորդական ցեղերը նվաճեցին Կենտրոնական Ամերիկայի Տոտեկյան քաղաքակրթությունը:

Անտիկ Միջերկրակայքում քաղաքակրթությունների և սինպոլիտեական հասարակությունների միջև փոխազդեցությունների նշանակությունը երկու կողմերի համար էլ աճում էր: Հունաստանի և Հռոմի համար նախնադարյան ծայրամասները կարևոր (երբեմն նաև, ինչպես Կեսարի օրոք, կարևորագույն) աղբյուրներ էին, որտեղից ստրուկներ էին ձեռքբերվում: Սինպոլիտեական հասարակությունների երկրներում հունական և հռոմեական զաղութատիրական էքսպանսիան ընդլայնում էր անտիկ հասարակությունը և երկարաձգում նրա գոյությունը: Դրա հետևանքով նախնադարյան ծայրամասների չահագործումը դառնում էր իր անտիկ քաղաքակրթության գոյության կարևոր պայմաններից մեկը: Իսկ դա վերջինիս ազդեցությունը սինպոլիտեական հասարակությունների վրա դարձնում էր շատ ավելի կործանարար, քան վաղ դասակարգային հասարակությունների ազդեցությունն էր նախկինում: Սակայն նույնիսկ այդ պարագաներում անտիկ քաղաքակրթության ազդեցության հետևանքները միանշանակ չէին: Մերձակա ծայրամասների ցեղերը մի կողմից ենթարկվելով գիշատչական էքսպանսիայի, մյուս կողմից ազդակներ էին ստանում այն դիմազրավելու համար: Դրա հետևանքով շատ սինպոլիտեական հասարակություններ (գերմանները արևմուտքում, սլավոններն ու արաբները արևելքում) դարձան հռոմեական կայսրության փլատակների վրա ֆեոդալական միավորումների կազմավորման գործող կողմեր:

Միջնադարի նախաչեմին քաղաքակրթությունների արեալը զգալիորեն ընդարձակվեց, ընդ որում, արևմուտքում շատ ավելի մեծ չափով, քան արևելքում: Դա հանգեցրեց նրան, որ քաղաքակրթությունների և նրանց նախնադարյան ծայրամասային շրջանների փոխշփումներում սկսեցին նկատվել ցայտուն տեղային տարբերություններ: Արևմտյան Եվրոպայում նախնադարյան ծայ-

րամասեր էին միայն Հյուսիսում նորմանների (մինչև XI դ.) և հարավում՝ որոշ լեռնային հասարակություններ: Միաժամանակ, Արևելյան եվրոպայում, Ասիայում, Աֆրիկայում, ինչպես նաև Ամերիկայում դասակարգային հասարակությունները շարունակում էին յուրացնել և շահագործել իրենց արտաքին ու ներքին նախնադարյան ծայրամասերը, և, իրենց հերթին, ենթարկվել թուրքական, մոնղոլական, արաբական և այլ «բարբարոս» ցեղերի ամայացուցիչ արշավանքներին: Այդ տարածքներում նախնադարյան ծայրամասերի շարունակվող մեծ դերը, որ աշխարհագրական առավել բարդ միջավայրի արդյունք էր, այլ գործոնների թվում դանդաղեցնում էր նրանց զարգացման տեմպերը: Ինչ վերաբերում է նախնադարյան հասարակություններին, ապա նրանց վրա ներգործող ազդեցության բնույթը տարբեր էր վաղ և զարգացած միջնադարի պայմաններում: Եթե վաղ միջնադարում քաղաքակրթությունների և սինպոլիտեական հասարակությունների մշակութային մակարդակների ոչ մեծ խզումը դյուրացնում էր առաջինների ազդեցությունը երկրորդների վրա, ապա հետագայում, այդ խզման մեծացմամբ, ազդեցությունը թուլանում էր: Ահա թե ինչու ուշ միջնադարում սկսված Աշխարհագրական Մեծ Հայտնագործությունները և դրան հետևած արևմտաեվրոպական երկրների ընդարձակ գաղութային էքսպանսիան նախնադարյան ծայրամասային շրջանների համար ունեցան ավելի շատ քայքայիչ, քան թե քաղաքակրթող հետևանքներ:

Դա բացատրվում էր նաև նրանով, որ արևմտաեվրոպական երկրների գաղութները դրանցից բաժանված էին ջրային արգելքներով, որոնք բացառում էին չփումները կենտրոնի և ծայրամասերի լայն զանգվածների միջև: Մի փոքր այլ էր իրավիճակը ռուսների կողմից եվրոպական Հյուսիսի և Սիբիրի գաղութացման դեպքում: Այստեղ ևս ֆեոդալական գաղութացումը ծանր հետևանքներ ունեցավ տեղական սինպոլիտեական հասարակությունների համար, բայց չփումները ռուս գյուղացի-վերաբնակիչների հետ նրանց վրա դրական մշակութային ազդեցություն ունեցան:

Դասակարգային և նախնադարյան հասարակությունների փոխազդեցության անհամաչափությունն իր գագաթնակետին հասավ կապիտալիզմի զարգացման դարաշրջանում: Վերջինիս ազդեցությունը շատ ավելին էր, քան նախորդ դարաշրջաններում և այս դեպքում հնարավոր դարձավ ծավալել սինպոլիտեական հասարա-

կությունների հողադրվման, ոչնչացման և շահագործման մինչ այդ չտեսնված եղանակներ: Լինելով գաղութային աշխարհի զգալի մասը, նախնադարյան կարգերով ապրող ծայրամասային շրջանները նկատելի դեր խաղացին կապիտալի նախասկզբնական կուտակման և կապիտալիստական արտադրանական կուտակման հետագա զարգացման գործում: Զգալի դեր խաղացին նաև գաղութային երկրներից եվրոպացիների փոխառությունները, բավական է հիշատակել միայն կարտոֆիլն ու եգիպտացորենը, որոնք, ինչպես հաճախ անվանում են, իսկական «պարենային հեղաշրջում» կատարեցին 18-րդ դարի եվրոպայում: Սակայն առավել պարզունակ նախնադարյան ծայրամասերի համար եվրոպական գաղութացումը հաճախ ունեցավ իրոք աղետալի հետևանքներ: Դժվար է դրա ծավալները ճշգրիտ հաշվարկել, համենայն դեպս, անտարակույս է, որ սինպոլիտեական հասարակությունների մեծագույն մասը պարզապես ջնջվեց երկրի երեսից: Լրիվ բնաջնջվեցին թասմանցիները, համարյա թե վերացան Ավստրալիայի առափնյա ցեղերը, բուշմենները, հրոեկերցիները, Վեստ Ինդիայի (Արևելյան Հնդկաստանի) և կենտրոնական Արգենտինայի ցեղերը: Անհետացան Հարավարևելյան Բրազիլիայի մոտ 30 ցեղեր և ԱՄՆ-ի Հնդկացիական բնակչության մոտ երկու երրորդը: Աֆրիկայում, որը սկսած 15-րդ դարից վերածվել էր ամերիկյան գաղութների համար ստրուկների ձեռք բերման աղբյուրի, միայն ստրկավաճառության հետևանքով, որոշ գիտնականների գնահատմամբ, ոչնչացվեց մոտ 100 միլիոն մարդ:

Նախնադարյան համայնական հասարակարգով ապրող բնակչության մյուս մասը դարձավ ստրկատիրական և կապիտալիստական շահագործման օբյեկտ: Այդ գործընթացներն ընթանում էին այլազան պարագաներում: Բնիկներին վտարում էին իրենց հողերից կամ քշում էին դեպի անբերրի հողերը, գերեվարում-տանում էին պլանտացիաներում աշխատացնելու, հավաքում էին ռեզերվացիաներում (ԱՄՆ), ռեզերվատներում (Ավստրալիա), հոունյենդներում* (ՀԱՀ և Նամիբիա) և այլ նմանատիպ վայրերում: Սակայն վերջին հաշվով դա ամենուրեք հանգեցրեց նրան, որ այդ ցեղերը ներգրավվեցին դասակարգային հասարակության մեջ, որպես կանոն վերածվելով գյուղացիների կամ գյուղական պրոլետարիատի մեկուսացված և կոպիտ խտրականության ենթարկվող խմբերի: Նախնադարյան բնակչության մյուս, ավելի փոքր մասը շարունակում էր բնակվել իր բնիկ տարածքում (օրինակ ԱՄՆ-ում

և Կանադայում մուշտակավոր կենդանիների որսով զբաղվողները) և չահագործվում էր գաղութարարների կողմից անհամարժեք փոխանակության, հարկադրման, տուրք հավաքելու և այլ եղանակներով: Համեմատաբար շատ քչերին հաջողվեց օգտվել իրենց բնակության վայրի անմատչելիությունից կամ փախչել, մեկուսանալով արևադարձային ջունգլիների առավել անանցանելի շրջաններում, անապատների խորքերում ու դժվարամատչելի լեռներում և, հիմնականում, պահպանել իրենց ինքնատիպությունը:

Այնուհանդերձ, անարդարացի կլիներ տեսնել միայն կապիտալիստական գաղութացման կործանարար ազդեցությունը նախնադարյան հասարակությունների վրա: Այն սինպոլիտեական հասարակությունները, որոնք ընկան կապիտալիզմի ազդեցության ոլորտը և գոյատևեցին, զգալի ազդակներ ստացան իրենց տնտեսական, սոցիալ-քաղաքական և մշակութային դարգացման համար: Եվրոպական գաղութներում սկիզբ առավ արդյունաբերությունը, կազմավորվեցին բանվոր դասակարգը և մտավորականությունը, ստեղծվեցին քաղաքական կուսակցություններ, տարածվեցին ժամանակակից քաղաքակրթության, հատկապես՝ տեխնիկական, նվաճումները, և սինպոլիտեական հասարակությունների բնակչության մի մասը ևս անմասն չէր մնում այդ գործընթացներից: Հարկ է միայն նկատի ունենալ, որ գաղութացման պայմաններում այդ զարգացումն ընթանում էր շատ դանդաղ և տեղական բնակչության համար տանջալից ուղիով: Ավելին, գաղութարարները ձգտում էին պահպանել և պահածոյացնել տրիբալիզմի* (տոհմացեղային կազմակերպության բացասական մնացուկներ) այնպիսի ավանդույթները, որպիսիք են ցեղային կազմակերպությունը և առաջնորդների իշխանությունը, որպես հենարան իրենց վարչական գործունեության համար: Այդ, այսպես կոչված, անուղղակի կամ թաքնված ղեկավարության համակարգը լայնորեն կիրարկվում էր բրիտանական և նիդեռլանդական բազմաթիվ գաղութային տարածքներում:

□ **ՆԱԽՆԱԴԱՐՑԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԱՇԽԱՐՀՈՒՄ**

Իրադրությունն այսպիսին էր, ուր հայտնվեցին մինչև նորագույն ժամանակաշրջանը պահպանված սինպոլիտեական հասարակությունները: Նրանց ճակատագրի հարցն առանձնապես արդիական դարձավ երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո, երբ իմպերիալիզմի գաղութատիրական համակարգի անկումից հետո բազմաթիվ հետամնաց երկրներ անկախություն ստացան: Նրանց որոշ մասում դեռևս պահպանվում են նախնադարյան կարգերով ապրող ներքին հասարակություններ և, ընդհանուր առմամբ, ժամանակակից սինպոլիտեական հասարակությունների թիվը արդի աշխարհում փոքր չէ:

Ժամանակակից նախնադարյան ցեղերի բնակության խոշորագույն արեալը Հարավային Ամերիկայի, նույնիսկ ժամանակակից տեխնիկայի պայմաններում դժվարամատչելի անտառներն են և, գլխավորապես, բրազիլական ջրաշատ հարթավայրը: Ըստ մոտավոր հաշվարկների, բրազիլական Հնդկացիների մեկ հինգերորդ մասը կայուն չփումներ չունի ոչ Հնդկացիական բնակչության հետ, վարում է ավանդական պարզունակ տնտեսություն և պահպանում է նախնադարյան իր մշակույթը: Ոմանք գիտակցաբար մեկուսացել են այն աստիճան, որ չարունակում են օգտվել քարե գործիքներից: Սինպոլիտեական հասարակությունների մյուս արեալներն անհամեմատ ավելի փոքր են, բայց դրանք առկա են մի քանի երկրներում: Այսպես, 1960-ական թվականներին Ֆիլիպինյան Մինդանաո կղզու հեռավոր լեռնային անտառներից մեկում հայտնաբերվեց մինչ այդ անհայտ տասնադար ցեղը: Այն ուսումնասիրող ազգաբանները փաստեցին, որ այնտեղ օգտագործում էին քարե և բամբուկե գործիքներ: Այդ նույն տասնամյակում Պապուա-Նոր Գվինեայի Սեպիկ և Մեյ գետերի ավազաններում հայտնաբերվեցին պապուասների մի քանի ցեղեր, որոնք նույնպես ապրում էին քարի դարաշրջանի պայմաններում: Այդ սույն ժամանակ էլ սկսվեց Նամիբիայի տարածքում գտնվող հարավաֆրիկյան Կալահարի անապատի խորքերում ապրող բուշմենների փոքրաթիվ խմբի ուսումնասիրությունը: Պարզվեց, որ նրանք կիրառում են հարևաններից ձեռք բերվող նետերի երկաթե ծայրապանակներ և դանակներ, իսկ մնացյալում նրանց մշակույթը լիովին համընկնում է պղնձա-

քարի դարաշրջանի թափառաշրջիկ որսորդական տնտեսությունը: Նախկին գաղութային երկրների ներքին ծայրամասերում չատ են այն սինպոլիտեական հասարակությունները, որոնք ապրում են նախնադարյան համայնական հասարակարգի քայքայման փուլում:

Բոլոր այդ սինպոլիտեական հասարակությունները բաղմամբիվ ընդհանրություններ ունեն: Նախնադարի պահպանումը նրանց մեջ մեծ մասամբ պայմանավորված է նրանով, որ քաղաքակրթությունը մի տեսակ մոռացել է նրանց արևադարձային անտառներում, լեռներում կամ անապատներում: Բացառություն է Բրազիլիայի ցեղերի մի մասը, որի համար ստեղծվել են Շինգո և Յասնոամա ազգային արգելանոցները: Այդ կապակցությամբ ազգաբանների և առաջագոծ հասարակության շրջաններում հաճախ է քննարկվում այն հարցը, թե որո՞նք է ավելի մեծ չարիք սինպոլիտեական հասարակությունների համար, նրանց ինքնահոսի մատնելը, թե՞ արգելավայր-ռեզերվացիաների հատկացումը:

Այդ հարցը միանշանակ պատասխան չունի: Նախնադարյան ցեղերին առանց պետական հովանավորության թողնելը, ինչպես տեսանք, նրանց համար ունի ծանր, երբեմն կործանարար հետևանքներ: Արգելանոց - ռեզերվացիաները նույնպես չեն փրկում իրավիճակը: Երբ 1970-ական թվականներին Տրանսամերիկյան ավտոմայրուղու շինարարությունը հասավ Շինգո ազգային պարկին, նրա բնակիչներից չատերը դարձան համաճարակների, շինարարների բռնությունների և այլնի զոհեր: Այնուամենայնիվ, չափի մոռանալ, որ նույնիսկ ամենահետամնաց մարդկային հասարակությունը կենդանական աշխարհի մաս չէ, և անթույլատրելի է նրա զարգացման արհեստական պահածոյացումը: Երկու լուծումներն էլ լավագույնը չեն: Բայց բոլոր պարագաներում հարկ է հաշվի առնել որ ոեալ և, հատկապես, մեր ժամանակների պատմության մեջ ինչ-որ չափով տեական պահածոյացումը, որպես կանոն, անհնարին է, և հենց կյանքն ինքը ներկայիս սինպոլիտեական հասարակություններին կներգրավի չրջապատող միջավայրի մեջ, դրանից բխող դրական և բացասական հետևանքներով հանդերձ:

ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ

Ագնատային արյունակցություն - (լատ. agnatio - արյունակցություն հոր գծով) - Հարազատության հայրական հաշվարկ, հայրագիծ արյունակցություն:

Ադաթ (արաբ.՝ սովորույթ) - սովորական իրավունքի անվանումը մուսուլմանական Արևելքի երկրներում:

Ադոպցիա, ադոպտացիա (լատ. adoptio, adoptatio - որդեգրում) - որդեգրում:

Ամբիդակալ բնակություն (լատ. ambo - երկուսն էլ, և lokus - տեղ) - զույգերի ամուսնական բնակեցումը ընտրությամբ, ամուսնու կամ կնոջ խմբում:

Անթրոպոգենեզ (հուն. anthropos - մարդ և genesis - ծագում) - մարդու ծագման գործընթացը:

Անթրոպոմորֆ (հուն. anthropos - մարդ և լատ. morphe - ձև) - մարդակերպ:

Անթրոպոսոցիոգենեզ (հուն. anthropos - մարդ, societas - հասարակություն և հուն. genesis - ծագում) - մարդու և մարդկային հասարակության ծագման զուգահեռ գործընթացը:

Անիմիզմ (լատ. anima, animus - հոգի, ոգի) - ոգեպաշտություն, հավատ նյութեղեն մարմինների մեջ (հոգի) կամ ինքնին գոյություն ունեցող (ոգի) գերբնական էակների նկատմամբ:

Ապոլոլիտեական հասարակություններ (հուն. apo - մինչ և politeia - քաղաքակրթություն) - մինչև առաջին քաղաքակրթությունների ծագումը գոյություն ունեցած նախնադարյան հասարակություններ:

Ավելցուկային մթերք - հասարակական մթերք, որը գերազանցում էր կենսաապահովման մթերքին, բայց դեռևս չէր հանգեցրել չահագործման հարերությունների և, այդպիսով, չէր դարձել հավելյալ մթերք: Այս տերմինը լայնորեն մտել է հայրենական ազգաբանության մեջ, թեև ընդունվում է ոչ բոլոր գիտնականների կողմից:

Ավստրալադիթեկներ (լատ. australis - հարավային և հուն. pithekos - կապիկ) - մարդկանց ընտանիքի ենթաընտանիք, տե՛ս հոմինիդներ:

Ավունկուլատ (լատ. avunculus - քեռի) - քեռու հետ մարդու ազգակցական հատուկ կապ ենթադրող կարգերի համալիր:

Ավունկուլոկալ բնակություն - (լատ. avunculus - քեռի և lokus - տեղ) - զույգերի ամուսնական բնակեցումը քեռու ընտանիքում կամ տոհմում:

Արխանթրոպ (հուն. archaios - հին և anthropos - մարդ) - Հնագույն մարդ:

Արտեֆակտ (լատ. arte - արհեստական և factum - չինծու) - արհեստական, ոչ բնական ծագում ունեցող ցանկացած առարկա:

Աուպլին Համայնք (թուրք. աուլ՝ գյուղ, քոչավայր) - Հայրենական գիտության մեջ քոչվոր և կիսաքոչվոր անասնապահների հարևանական Համայնքը նշող տերմին:

Աուստրալի ընդհանրություն (լատ. australis - Հարավային) - Հարավային Ասիայի շատ լեզուների վերակազմվող նախասկզբնական ընդհանրությունը:

Բիգմեն (անգլ. big - մեծ և man - մարդ) - Համայնքի փաստական և ազդեցիկ առաջնորդ:

Բիլոկալ բնակություն (լատ. bis - կրկնակի և locus - տեղ) - զույգերի ամուսնական բնակեցումը Հաջորդաբար ինչպես ամուսնու, այնպես էլ կնոջ խմբում (տես նաև դուոլոկալ բնակություն):

Բիոգենոցենոզ (հուն. bios - կյանք, ge - երկիր և koinos - ընդհանուր) - բնական բարդ Համակարգ, որը նյութափոխանակության և էներգիայի փոխակերպման հիման վրա միավորում է կենդանի օրգանիզմների (բիոցենոզի) և անկենդան բաղադրիչների բնակության պայմանների ամբողջությունը:

Գինեկոկրատիա (հուն. dyne - կին և kratos - իշխանություն) - կնոջ գերիշխանությունն ընտանիքում և Հասարակության մեջ, նույնն է, ինչ մայրիշխանությունը կամ մայրական իրավունքը:

Գլոտտոֆոնոլոգիա (հուն. glotta - լեզու և chronos - ժամանակ) - թվագրման մեթոդ լեզվի մեջ ոճաբանական փոփոխությունների ուսումնասիրության միջոցով:

Դենդրոֆոնոլոգիա (հուն. dendron - ծառ և chronos - ժամանակ) - թվագրման մեթոդ ծառերի տարեկան օղակների միջոցով:

Դեֆլորացիա (լատ. de. «հեռացում» Հասկացությունը ցույց տվող նախածանց, և flos - ծաղիկ, կուսություն) - կուսաթաղանթի խախտում, կուսախախտում:

Դիսաթեմա (հուն. diastema - միջանկյալ տարածք) - ժանիքների և կտրիչ ատամների միջանկյալ Հեռավորությունը:

Դիմորֆիզմ (հուն. di - կրկնակի և morpho - ձև) - երկու ձևով Հանդես գալու Հատկություն, սեռական դիմորֆիզմ - երկսեռություն:

Դիսէկոնոմիկական ընտանիք (լատ. dis «տարանջատում» Հասկացությունը ցույց տվող նախածանց և հուն. oikos - տուն, տնտեսություն) - ընդհանուր տնտեսություն չվարող ընտանիք, ինչպիսին զգալի չափով Հանդիսանում էր գույգային ընտանիքը:

Դիսլոկալ բնակություն (լատ. dis - «առանձին» Հասկացությունը ցույց տվող նախածանց, և locus - տեղ) - ամուսնական զույգերի անջատ, առանձին բնակեցում:

Դոմեստիկացիա (լատ. domesticus - տնային) բույսերի և կենդանիների ընտանեացում:

Դրիոպիթեկներ (հուն. drys - ծառ և pithekos - կապիկ) - բրածո մարդանման կապիկներ, որոնց մեջ, ըստ երևույթին, եղել են ժամանակակից մարդանման կապիկների նախնիները:

Դուալ կազմակերպություն (լատ. duo - երկուս) - երկու տոհմերի կամ Հետագայում՝ ֆրատրիանների (տես) փոխադարձ ամուսնական կազմակերպություն: Ավելի լայն իմաստով՝ Հասարակության երկակի կամ բինար կազմակերպություն և նրա արտացոլումը Հոգևոր մշակույթում, որ Համընդգրկուն կերպով տարածված էր նախնադարյան Հասարակության մեջ:

Դուոլոկալ բնակություն (լատ. duo- երկուս և locus - տեղ) - ամուսնական զույգի բնակեցում Հաջորդաբար ինչպես ամուսնու, այնպես էլ կնոջ խմբում (տես նաև բիլոկալ բնակություն):

Էգալիտար Հասարակություն (ֆր. egalitaire - իրավահավասար, Հավասարական) - արևմտյան գիտության մեջ ընդունված այն նախնադարյան Հասարակության անվանումը, որտեղ դեռևս չէին սկսվել սոցիալական և գույքային շերտավորման գործընթացները:

Էգո (լատ. ego - ես) - արյունակցության Հաշվարկի սկզբնակետը նշող տերմին:

Էթնոիստորիա (հուն. ethnos - ժողովուրդ և historia - պատմություն) - էթնոպատմություն, նույնն է, ինչ՝ պրոտոիստորիա (տես):

Էթնոնիմ (հուն. ethnos - ժողովուրդ և onoma - անուն) - ժողովրդի անվանումը նշող տերմին:

Էպիպալեոլիթ (հուն. epi - Հետո, palaios - հին և lithos - քար) - որոշ Հեղինակների մոտ մեզոլիթի (տես՝ս) անվանումը:

Էպոնիմ (հուն. epi - Հետո, մոտ և onoma - անուն) - անվանադիր, ինչ-որ մեկին անուն տված, սովորաբար, տոհմի Հիմնադիր - նախնին:

Էնդոգամիա (հուն. endon - ներսում և gamos - ամուսնություն) - ամուսնություն որոշակի ընդհանրության ներսում: Կարող է լինել նախասահմանված (նորմատիվ էնդոգամիա) կամ Հարսնացուների և փեսացուների չփոմների փաստական Հաճախականությամբ պայմանավորված (փաստական էնդոգամիա):

Էսոկանոնիքալիզմ (հուն. endon - ներսում և իսպ. canibal - մարդակեր) - վախճանված տոհմակիցների, առաջնորդների և այլոց դիակների ծիսական Համտեսումը տոհմակիցների կողմից:

Լինեոլիթ (լատ. aeneus – պղինձ և հուն. lithos – քար) – պղնձաքարի դար, նույնն է, ինչ՝ խալկոլիթ (տես):

Էտիոլոգիա (հուն. aitia – պատճառ) – պատճառների բացատրություն, ծագման բացատրություն:

Էքսոգամիա (հուն. exo – դուրս և gamos – ամուսնություն) – խմբի ներսում ամուսնության արգելքը և ամուսնության նախասահմանումը այլ խմբի կամ խմբերի անդամների հետ, արտամուսնություն:

Իդեոգրաֆիա (հուն. idea – գաղափար և grapho – գրում եմ) – գրի տեսակ, որի նշանները իդեոգրամները կամ հիերոգլիֆները (տես՝ս), հաղորդում են ամբողջական բառ – հասկացություններ: Հոմանիշը լոգոգրաֆիա (տես՝ս):

Ին սիտու [In situ] (լատ. situs – դիրք) – նախասկզբնական, անխաթար դիրքում:

Ինիցիացիաներ (լատ. initiatio – ձոնում) – դեռահասներին հասուն կանանց և տղամարդկանց կարգն ընդունելու ծիսակատարություններ:

Ինֆանտիլի (լատ. infans – երեխա և caedes – մահացում) – փոքր երեխաների բռնի մահացում:

Լինիջ (անգլ. lineage – ծագում, տոհմ, ծագում է լատ. linea – գիծ բառից) – իրենց ծագումը հիշվող նախնուց հաշվող մերձավոր արյունակիցների խումբ տոհմի ներսում: Տարբերակվում են հայրագիծ հայրալինիջներ և մայրագիծ մայրալինիջներ:

Լոգոգրաֆիա (հուն. logos – խոսք և grapho – գրում եմ) – գրի տեսակ, որի նշանները՝ լոգոգրամները կամ հիերոգլիֆները (տես՝ս) հաղորդում են ամբողջական բառեր և հասկացություններ: Հոմանիշը իդեոգրաֆիա (տես՝ս):

Լոկալ խումբ (լատ. locus – տեղ) – որսորդների, ձկնորսների և հավաքողների վաղ նախնադարյան համայնքի տարածված անվանումը հայրենական ազգաբանության մեջ:

Լոկոմացիա (լատ. locus – տեղ և motio – շարժում) – տեղափոխություն, տեղաշարժ:

Լևիրատ (լատ. levir – տեղը) – ամուսնություն երկու կամ ավելի եղբայրների հետ միաժամանակ, իսկ հետագայում մեռած ամուսնու եղբոր հետ:

Խալկոլիթ (հուն. chalkos – պղինձ և lithos – քար) – պղնձաքարի դար, նույնն է, ինչ՝ Լինեոլիթ (տես):

Պարիզմ (հուն. charisma – վերին օգնություն) – մարդուն ի վերուստ տրված առանձնահատուկ բարեբեր ուժ, հատկություն:

Պուսափման սովորույթ – Հարազատների և (կամ) յուրայինների միջև արգելված փոխհարաբերությունների ամբողջությունը:

Կաստա (պորտուգ. casta – ռասա, ցեղ, դաս) – մարդկանց ներփակ ընդհանրություն, որ պատմականորեն ծագում է նրանց մասնագիտությունից, հաճախ նաև հատուկ էթնիկական պատկանելությունից:

Կատակելու սովորույթ – յուրայինների միջև ցուցադրական ծաղրական հարաբերություններ կանխանշող սովորույթների ամբողջություն:

Կեկենմեդդինգներ (դանիերեն – kekken – խոհանոց և medding – կույտ) – խեցիների կուտակումներն իրրև խոհանոցային մնացորդներ:

Կլան (գելերեն clan, clainne – տոհմ, ցեղ) – սովորաբար օգտագործվում է «տոհմ» իմաստով: Որոշ հեղինակներ այն կիրառում են միայն հայրական տոհմի կամ համայնքի կենտրոնական (միջուկ) տոհմի վերաբերյալ:

Կոգնատային արյունակցություն (լատ. cognatio – ծննդյամբ արյունակից) – արյունակցություն ինչպես հայրական, այնպես էլ մայրական գծով:

Կոմպոզիցիա (լատ. compositio – հատուցում) – նյութական հատուցում սպանության կամ խեղման դիմաց, որպես արյան վրեժի այլընտրանք:

Կոնկուբինատ (լատ. con – միասին և cubo – պառկում եմ) – տեսական արտամուսնական կապ չամուսնացած կնոջ հետ, որ թույլատրում էր հին հռոմեական իրավունքը:

Կրոսկուզենային ամուսնություն (անգլ. cross – խաչաձև և cousin – երկծին եղբայր կամ քույր) կամ երկծին – խաչաձև ամուսնություն – ամուսնություն քեռու կամ հորաքրոջ աղջկա հետ:

Կունակություն (թուրք. կունակ – հյուր) – բարեկամական կապերի հաստատմամբ ուղեկցվող փոխադարձ սիստեմատիկ հյուրընկալություն:

Կուվադա (ֆրանս. couvade – թուխս նստել) – երեխայի ծննդին հոր կողմից իր մասնակից լինելը ցուցադրելու սովորույթ:

Հետերիզմ (հուն. hetaira – ընկերուհի, սիրուհի և kratos – իշխանություն) – նախնադարյան և վաղ դասակարգային հասարակություններում մինչամուսնական և արտամուսնական հարաբերությունների ազատությունը նշող տերմին:

Հերոնտիլի (հուն. geron – ծերունի և լատ. caedes – մահացում) – ծերունիների բռնի մահացում:

Հերոնտոկրատիա (հուն. geron – ծերունի և kratos – իշխանություն) – ավագների իշխանություն:

Հիերարխիական հասարակություն (հուն. hieros – սուրբ և arche – իշխանություն) – արևմտյան հեղինակների մոտ ընդունված այն նախնադարյան հասարակության անվանումը, ուր արդեն ընթանում էր սոցիալական և գույքային շերտավորման գործընթացը:

Հիպերոգամիա (հուն. hypo – վեր և gamos – ամուսնություն) – ամուսնություն

ավելի բարձր կարգավիճակ ունեցողի հետ: Երբեմն այդպես են անվանում միայն կնոջ ամուսնությունը:

Հոմինիդներ (լատ. homo - մարդ) - մարդկանց ընտանիք կամ, ըստ մեկ այլ դասակարգման՝ ընտանիքների խումբ:

Հոմինիններ (լատ. homo - մարդ) - մարդկանց ենթաընտանիք կամ, ըստ մեկ այլ դասակարգման՝ ընտանիք:

Հոմո էրեկտուս (լատ. homo erectus - ուղղված մարդ) - ուղիղ քայլող մարդ:

Հոմո հաբիլիս (լատ. homo habilis - ունակ մարդ) - ունակ մարդ:

Հոմո պրիմիգենիուս (լատ. homo primigenius - առաջնածին մարդ) - առաջին մարդ:

Հոմո սափիենս (լատ. homo sapiens - բանական մարդ) - բանական մարդ:

Հոուսլենդ (անգլ. home - տուն և land - երկիր, հող, մոտավոր իմաստը՝ «հարազատ հող») - բնիկների ռեզերվացիա Հարավ-Աֆրիկյան Հանրապետությունում և Նամիբիայում:

Հիերոգլիֆներ (հուն. hieros - սուրբ և glipho - փորագրում եմ, իմա՝ քարին փորագրված սուրբ նշան) - եգիպտական իդեոգրաֆիայի (տե՛ս) հունական անվանումը:

Մակրոլիթներ (հուն. makros - մեծ և lithos - քար) - քարե խոշոր և կոպիտ մշակված գործիքներ:

Մատրիարխատ (լատ. mater - մայր և հուն. arche - իշխանություն) - մայրիշխանություն, կնոջ գերիշխանությունն ընտանիքում և հասարակության մեջ, նույնն է, ինչ գինեկոկրատիան (տե՛ս) կամ մայրական իրավունքը:

Մատրիոկալ բնակություն (լատ. mater - մայր և locus - տեղ) - զույգերի ամուսնական բնակեցումը կնոջ խմբում:

Մատրոնիմիա (հուն. mater - մայր և onoma - անուն) - մայրագիծ հաշվարկով բնդհանուր նախնու անունով կոչվող խումբ: Մայրական լինիջի (տե՛ս) Հայրենական ազգաբանության մեջ կիրառվող անվանումը:

Մատրոֆոկալություն (լատ. mater - մայր և focus - օջախ) - մոր շուրջը կենտրոնացող խմբավորում:

Մեգալիթներ (հուն. megas - մեծ և lithos - քար) - քարե խոշոր գուղձերով չարված, ըստ երևույթին, պաշտամունքային կառույցներ:

Մեզոլիթ (հուն. mesos - միջին և lithos - քար) - միջին քարի դար:

Միկրոլիթներ (հուն. mikros - փոքր և lithos - քար) - բաղադրյալ գործիքների քարե փոքրիկ ներդիրներ:

Միկրոցեֆալ (հուն. micros - փոքր և kephale - գլուխ) - փոքրագլուխ մարդ:

Մոնոգամիա (հուն. monos - մեկ, միակ և gamos - ամուսնություն) - մենամուսնություն:

Մոնոնորմ (հուն. monos - միակ և լատ. norma - կարգ, կանոն) - վարքի պարտադիր կանոն, երբ դեռևս չէին տարբաժանվել սոցիալական կարգավորման իրավունքի, բարոյականության, վարվելակարգի զանազան նորմերը:

Մոգություն (հուն. mageia - կախարդություն) - հավատ չրջապատի վրա հատուկ, անսովոր եղանակներով ազդելու հնարավորության նկատմամբ և դրա հետ կապված գործողությունները:

Նագուալիզմ (մայա-հնդկացիների «նագուալ» բառից, որն է կենդանի, որի կյանքը խորհրդավոր կերպով կապված է տվյալ մարդու կյանքին) - անձնական պահպանողական ոգիների անվանման համար հաճախ կիրառվող տերմին:

Նեոանթրոպ (հուն. neos նոր և anthropos - մարդ) - ժամանակակից տեսքի մարդ:

Նեոլիթ (հուն. neos - նոր և lithos - քար) - նոր քարի դար:

Նեոլոկալ բնակություն (հուն. neos - նոր և լատ. locus - տեղ) - զույգերի ամուսնական բնակեցումը կնոջ կամ ամուսնու հարազատներից առանձին:

Նոմինացիա (լատ. nomen - անուն) - անուն, անվանում:

Նոոսֆերա (հուն. noos - բանականություն և sphaira - գունդ) - բանականության, բանական էակների գոյության ոլորտը:

Նոստրատիկ բնդհանրություն (լատ. noster - մեր կամ nostras - այստեղի) - Հին աշխարհի չատ լեզուների վերակազմվող նախասկզբնական բնդհանրությունը:

Շամանություն (էվենկ. շաման - իրեն կորցրած, իրենից դուրս եկած) - որոշակի մարդկանց՝ էքստազի վիճակում ոգիների հետ հաղորդակցվելու ունակության հավատը:

Պալեոանթրոպ (հուն. palaios - Հին և anthropos - մարդ) - Հին մարդ:

Պալեոանթրոպոլոգիա (հուն. palaios - Հին, anthropos - մարդ և logos - բառ, բան) - հնէամարդաբանություն, մարդաբանության՝ բրածո մարդկանց ուսումնասիրող բաժին:

Պալեոդեմոգրաֆիա (հուն. palaios - Հին, demos - ժողովուրդ և grapho - գրում եմ) - հնէաժողովրդագրություն, ժողովրդագրության՝ նախնադարյան հասարակության մեջ բնակչության կազմը և տեղաշարժերն ուսումնասիրող բաժին:

Պատրիարխատ (լատ. pater - հայր և հուն. arche - իշխանություն) - տղամար-

դու գերիշխանությունն ընտանիքում և հասարակության մեջ, նույնն է, ինչ Հայրական իրավունքը:

Պատրիլոկալ բնակություն (լատ. pater – հայր և locus – տեղ) – զույգերի ամուսնական բնակեցումը ամուսնու խմբում:

Պատրոնիմիա (հուն. pater և onoma – անուն) – հայրագիծ հաշվարկով ընդհանուր նախնու անունով կոչվող խումբ: Հայրական լինիջի (տես) հայրենական ազգաբանության մեջ կիրառվող անվանումը:

Պարանթրոպ (հուն. para – մերձ և anthrōpos – մարդ) – ավատարալույթեկին (տես) մերձավոր բրածո մարդանման կապիկ:

Պարապատմություն (հուն. para – մերձ և historia – պատմություն) – տես մինչպատմություն կամ նախապատմություն:

Պետրոգլիֆ (հուն. petra – քար, գայո և glyphe – փորագիր) – ժայռի վրա ոչ մեծ խորություն փորագրված պատկեր:

Պիկտոգրաֆիա (լատ. pictura – նկար և հուն. grapho – գրում եմ) – պատկերային պարզունակ գիր, նախատեսված գլխավորապես հիշելու համար:

Պլեզիանթրոպ (հուն. plesios – մոտիկ և anthrōpos – մարդ) – ավատարալույթեկին (տես) մերձավոր բրածո մարդանման կապիկ:

Պոլիանդրիա (հուն. poly – բազմաթիվ և andros – ամուսին) – բազմայրություն:

Պոլիգամիա (հուն. poly – բազմաթիվ և gamos – ամուսնություն) – պոլիգինիայի (տես) և պոլիանդրիայի (տես) հավաքական անվանումը, բազմամուսնություն:

Պոպուլյացիա (լատ. populus – ժողովուրդ) – մարդկանց խումբ, որի ներսում տեղի են ունենում ամուսնությունները:

Պոտեստար կազմակերպություն (լատ. potestas – իշխանություն) – հայրենական ազգաբանության մեջ մինչպետական, մինչքաղաքական իշխանությունը նշող տերմին:

Պրեէմպցիա (լատ. prae – մինչ, նախ և emptio – գնել, առնել) – գնելու առավելության իրավունք:

Պրեիստորիա (լատ. prae – մինչ, նախ և հուն. historia – պատմություն) – մինչպատմություն, արեամտյան հեղինակների մոտ ընդունված նախնադարի հասարակության պատմության անվանումը, հաճախ տարբերվում է պրոտոիստորիայից (տես):

Պրեսափիննա (լատ. prae – մինչ, նախ և sapiens – բանական) բանական մարդուն (homo sapiens) նախորդող մարդը:

Պրիմատներ (լատ. primus – առաջին) – բարձրակարգ կաթնասունների ջոկատ, որի մեջ ընդգրկվում են կիսակապիկները, կապիկները և մարդը:

Պրոմիսկուլտետ (լատ. promiscuus – խառը, հանրամատչելի) – սեռերի միջև

հարաբերությունների անսահմանափակ ազատություն:

Պրոտոիստորիա (հուն. protos – պարզագույն, առաջին և historia – պատմություն) – նախապատմություն, արեամտյան հեղինակների մոտ ընդունված այն նախնադարյան հասարակությունների պատմությունը, որոնք կարող են ուսումնասիրվել ըստ հարևան քաղաքակրթությունների գրավոր աղբյուրների:

Պրոտոնեոլիթ (հուն. protos – պարզագույն, առաջին, neos – նոր և lithos – քար) – մեզոլիթի (տես) որոշ հեղինակների մոտ ընդունված մյուս անվանումը:

Պունալուա (հավայացիների լեզվում punalua – մոտ ընկեր) – հավայական ավագանու շրջանում կատարվող ամուսնության ձև, երբ մի քանի եղբայրներ ամուսնանում էին մի քանի իրար օտար կանանց հետ: Այդ սովորույթի հիման վրա Լ. Ն. Մորգանը սխալ է վերականգնել ամուսնա-ընտանեկան հարաբերությունների հնագույն ձևերից մեկը:

Ռանժիրացված հասարակություն (ֆր. rang կամ անգլ. rank – աստիճան, կարգ) – արեամտյան հեղինակների մոտ ընդունված այն նախնադարյան հասարակության անվանումը, որտեղ արդեն սկսվել էր սոցիալական շերտավորման գործընթացը:

Սեգմենտար կազմակերպություն (լատ. segmentum – կտոր, մաս) – տոհմի և (կամ) համայնքի ենթախմբերի բաժանման համակարգը, երբ ենթախմբերն իրենց հերթին բաժանվում են ավելի փոքր օղակների:

Ռեդիստրիբուցիա (լատ. redistribuo – վերաբաշխում եմ) – արդյունքի, մթերքի վերաբաշխումը հասարակության տարրեր շերտերի կամ խմբի անդամների միջև:

Ռեմիջ (անգլ. ramage – ճյուղ) – հիերարխացված արյունակցական ընդհանրություն, որտեղ սոցիալական կարգավիճակը որոշվում է ընդհանուր նախնու հետ ինչպես ուղիղ, այնպես էլ կողմնակի գծով ունեցած մերձավորությամբ:

Ռեցիպրոկալություն (լատ. reciproco – վերադարձնում եմ) – նյութական արժեքների կամ ծառայությունների համարժեք փոխանակություն, փոխադարձություն:

Սիբլինգներ (անգլ. – siblings) – հարազատ եղբայրներ և քույրեր:

Սինպոլիտեական հասարակություններ (հուն. syn – միաժամանակ, համատեղ գոյակցող և politeia – քաղաքակրթություն) – առաջին քաղաքակրթությունների ծագումից հետո պահպանված նախնադարյան հասարակություններ:

Սորորատ (լատ. soror – քույր) – ամուսնություն երկու կամ ավելի քույրերի հետ միաժամանակ, հետագայում՝ նաև կնոջ մահացած քրոջ հետ:

Սոցիոգենեզ (լատ. *societas* - հասարակություն և հուն. *genesis* - ծագում) - մարդկային հասարակության ծագման գործընթացը:

Ստրատիֆիկացված հասարակություն (լատ. *stratum* - շերտ) - արևմտյան հեղինակների մոտ ընդունված այն նախնադարյան հասարակության անվանումը, որտեղ արդեն սկսվել էր գույքային շերտավորման գործընթացը:

Վիրիլոկալ բնակություն (լատ. *vir* - ամուսին և *locus* - տեղ) - զույգերի ամուսնական բնակեցումը ամուսնու մոտ: Որոշ հեղինակներ այն տարբերակում են պատրիլոկալ բնակությունից (տե՛ս);

Տոպոնիմիկա (հուն. *topos* - տեղ և *onoma* - անուն) - տեղանվանագիտություն, օնոմաստիկայի՝ (տես) աշխարհագրական անվանումներն ուսումնասիրող բաժինը:

Տոտեմ (օջիբվե-հնդկացիների լեզվում «օտ-օտեմ») - նրա տոհմը) - կենդանիների, ավելի սակավ, բույսերի որևէ տեսակ, հազվադեպ՝ որևէ առարկա կամ բնության երևույթ, որ սկզբում համարվում էր արյունակից հարազատ, իսկ հետագայում՝ նախնին: Հետագա զարգացման ընթացքում տոտեմը դառնում էր տոհմի խորհրդանիշը:

Տոտեմիզմ - տոտեմի (տե՛ս) հետ սերտ կապի գոյության հավատը:

Տորեոտիկա (հուն. *torepo* քանդակում եմ, դրվագում եմ) - մետաղի գեղարվեստական դրվագում, քանդակադրույթ:

Տրավեստիզմ (ֆր. *travestir* - զգեստափոխվել) - սեռի ցուցադրական փոխման սովորույթը, որ գործադրում էին տղամարդիկ և, ավելի սակավ, կանայք:

Տրիբալիզմ (լատ. *tribus* - ցեղ) - տոհմացեղային կազմակերպության այնպիսի վերապրուկների հավաքական անվանումը, որպիսիք են ցեղակիցների համերաշխությունը ի վնաս մյուս սոցիալական կապերի, ցեղային խտրականությունը, առաջնորդների ազդեցությունը և այլն:

Ուկսորիլոկալ բնակություն (լատ. *uxor* - կին և *locus* - տեղ), զույգերի ամուսնական բնակեցումը կնոջ մոտ: Որոշ հեղինակներ այն չեն տարբերակում մատրիլոկալ բնակությունից (տես):

Ունիլոկալ բնակություն (լատ. *unus* - մեկ և *locus* - տեղ) - ամուսնական զույգի համատեղ բնակություն:

◆ **Ռիշաշ** (նուստկահնդկացիների լեզվում «պատսխատլ» - նվիրել) - կենսաշրջանի իրադարձություններից մեկի առթիվ կազմակերպվող հատուկ տոնի ժամանակ կուտակված հարստությունների բաժանումը:

Օյկոմեն (հուն. *oikeo* - բնակեցնում եմ) - երկրագնդի՝ մարդկանցով բնակեցված մասը:

Օնոմաստիկա (հուն. *onoma* - անուն) - լեզվագիտության բաժին, որն ուսումնասիրում է անձնանունները:

Օստեոդենտոկերատիկ ինդուստրիա (լատ. *os* - ոսկոր, *dens* - ատամ, հուն. *keras* - եղջյուր) - զանազան առարկաներ պատրաստելու համար որպես նյութ գերազանցապես ոսկրի, ատամների և եղջյուրների օգտագործումը:

Օստեոլոգիա (լատ. *os* - ոսկոր և հուն. *logos* - բառ, բան) - ոսկրաբանություն, կազմախոսություն՝ ոսկորներն ուսումնասիրող բաժինը:

Օրդալիաներ (ուշ լատ. *ordalium* - դատ) - դատական փորձություններ նախադասակարգային և վաղ դասակարգային հասարակություններում, որոնց ժամանակ, ինչպես գտնում էին, բարձրագույն ուժերը հայտնաբերում էին մեղավորին:

Օրթոկուզենային ամուսնություն (հուն. *orthos*-ուղիղ և անգլ. *cousin* - երկծին եղբայր կամ քույր) կամ զուգահեռ երկծին ամուսնություն - ամուսնություն հորեղբոր կամ մորաքրոջ աղջկա հետ:

◆ **Ֆետիշիզմ** (պորտուգ. *feitico* - թալիսման) - որոշակի անշունչ առարկաների գերբնական հատկությունների հավատը:

◆ **Ֆիլիալիա** (լատ. *filius*, *filia* - ուսուր, դուստր) - արյունակցության սահմանումը ըստ ծնողներից մեկի:

◆ **Ֆրատրիա** (հուն. *phratría* - եղբայրություն) - տոհմերից մեկի բաժանման, ավելի սակավ դրանց արհեստական միավորման հետևանքով առաջացած նույն ցեղի մի քանի տոհմերի խմբավորում: Տոհմերի խմբավորումը միայն երկու ֆրատրիաների մեջ դուալ կազմակերպության (տես) առավել տարածված ձևն էր:

ԲՈՎԱՆ ԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Առաջաբան թարգմանչի...	3
Ներածություն	5
Նախնադարի պատմության առարկան և նշանակությունը	5
Նախնադարի պատմության պարբերացումն ու ժամանակագրությունը	8
Նախնադարի պատմության Հասարակագիտական պարբերացումը	12
Նախնադարի պատմության Հիմնական փուլերի ընդհանուր բնութագիրը ..	16

ԳԼՈՒԽ 1. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ

ԱՂԲՅՈՒՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	19
§ 1. Նախնադարի պատմության աղբյուրագիտությունը	19
Նախնադարի դարաշրջանի պատմական աղբյուրները	19
Հնագիտություն	21
Ազգաբանություն	25
Պատմական մարդաբանություն	29
Զորորդական երկրաբանություն և Հնէաաշխարհագրություն	32
Հնակենդանաբանություն	36
Հնաբուսաբանություն	38
Գրավոր աղբյուրներ	39
§ 2. Նախնադարի պատմության պատմագրությունը	42
Հին մարդկանց պատկերացումները Հարևան ժողովուրդների մասին ...	42
Ազգաբանական դիտարկումները միջնադարում	46
Աշխարհագրական Մեծ Հայտնագործությունների դարաշրջանը և նախնադարյան ժողովուրդների մասին ազգաբանական գիտելիքների ընդլայնումը	48
Առաջին ընդհանրացումները	51
Նախնադարյան Հասարակության մասին որոշակի գիտելիքների կուտակումը և դրանց ընդհանրացումները 19-րդ դարում	53
Նախնադարի Հասարակության պատմությունը և մարքսիզմի Հիմնադիրները	64

ԳԼՈՒԽ 2. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱՎՈՐՈՒՄԸ.	
ՆԱԽԱՀԱՄԱՅՆՔԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ	66
§ 1. Մարդու ծագումը	66
Մարդու չափանիշները	66
Մարդագոյացման պրոցեսի չարժիչ ուժերը	73
Մարդու մերձավոր նախնիները և մարդացման գործընթացի տեղն ու ժամանակը	78
Հնագույն հոմինինները և նրանց աշխատանքային գործունեությունը	86
Հին հոմինինները և նրանց աշխատանքային գործունեությունը	100
§ 2. Մարդկային հասարակության ծագումը	114
Նախահամայնք (նախնադարյան մարդկային հոտ)	114
Որսորդության դերը նախահամայնքի զարգացման գործում	117
Նախնադարյան կոլեկտիվիզմի զարգացումը	119
Սեռական հարաբերությունները նախահամայնքում	119
§ 3. Մտածողության և խոսքի ծագումն ու զարգացումը	121
§ 4. Գաղափարական պատկերացումների ակունքները	126

ԳԼՈՒԽ 3. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍՈՒՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆ.	
ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ	132
§ 1. Մարդագոյացման պրոցեսի ավարտը	132
Մարդագոյացման պրոցեսի ավարտը և ժամանակակից տեսակի մարդու հանդես գալը	132
Ռասաների ծագումը	136
§ 2. Համայնատոհմական կարգերի ծագումը	143
Արտամուսնության ծագման մասին առաջարկվող վարկածները	146
§ 3. Վաղ նախնադարյան համայնքի փուլը	152
Արտադրողական ուժերի աճը ու բնակեցման նախասկզբնական շրջանի ընդլայնումը	152
Օյկումենի ընդարձակումը	162
Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները	171
Բնակչությունը և նրա վերարտադրությունը	176
Սեռատարիքային կազմակերպությունը	178
Ամուսնությունը և ընտանիքը	183
Համայնական կազմակերպությունը	191
Իշխանության կազմակերպումը	194
Հոգևոր մշակույթը	197
Կրոնի վաղագույն ձևերը	207

§ 4. Ուշ նախնադարյան համայնքի փուլը	212
Ընդհանուր տեղեկություններ	212
Արտադրող տնտեսության առաջացումը և արտադրական նոր տեղաշարժերը	213
Սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունները	223
Բնակչությունը և նրա վերարտադրությունը	226
Սեռատարիքային կազմակերպությունը	228
Ամուսնությունը և ընտանիքը	230
Համայնատոհմական կազմակերպությունը	236
Իշխանության կազմակերպումը	241
Հոգևոր մշակույթը	248

ԳԼՈՒԽ 4. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՔԱՅՔԱՅՈՒՄԸ.	
ԴԱՍԱԿԱՐԳԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՄԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆ	260
§ 1. Արտադրության վերելքը	260
Արտադրող տնտեսության և նրա նմանակների զարգացումը	261
Մետաղների հայտնադործումը	264
Արհեստների ծագումը	267
Փոխանակման ինտենսիվացումը	269
Հասարակական արդյունքի աճը և ավելցուկային մթերքի վերածվելը հավելյալ մթերքի	273
§ 2. Դասակարգային հասարակության ինստիտուտների հասունացումը	274
Մասնավոր սեփականության կազմավորումը	274
Շահագործման և հասարակական դասակարգերի ծագումը	282
Պետության և իրավունքի կազմավորումը	294
§ 3. Հեղաշրջումը սեռերի հասարակական դիրքում	302
§ 4. Ամուսնությունը և ընտանիքը	307
§ 5. Համայնքային և տոհմացեղային կազմակերպությունը	316
§ 6. Հոգևոր մշակույթը	322
Օգտակար գիտելիքների կուտակումը	323
Արվեստը	327
Կրոնը	330
Մտավոր աշխատանքի առանձնացումը	333
Նախագրից անցումը գրին	334

ԳԼՈՒԽ 5. ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ	
ՔԱՂԱՔԱԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆԸ	337
§ 1. Դասակարգային Հասարակությունների նախնադարյան	
ծայրամասերը	338
Նախնադարյան ծայրամասերի տեսակները և դրանց չփոփոխելը	
քաղաքակրթությունների հետ	338
Նախնադարյան Հասարակությունները Համաշխարհային	
պատմության հիմնական փուլերում	344
Նախնադարյան Հասարակությունները ժամանակակից	
աշխարհում	349
Տերմինների բառարան	351
Գրականություն	362

Վ. Գ. ԱԼԵԿՍԵՅԵՎ, Ա. Ի. ՊԵՐՇԵՑ

ՆԱԽՆԱԴԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Սրբազրիչ՝ Վ. Վ. Դերձյան
Համակարգչային ձևավորումը՝ Ա. Ն. Աղուզումցյանի

Ստորագրված է տպագրության 29.03.2012 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ: Տպագրությունը՝ օֆսեթ:
Տպագր. 23 մամուլ: Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 13:

ԵՊՀ Հրատարակչություն, Երևան, Ալեք Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Արուսյան 52